

חיים זיכרמן

שחרור

כהדל-לבן

מסע אל תוך החברה החרדית בישראל

חיים זיכרמן

שחור כחול-לבן

מסע אל תוך החברה החרדית בישראל

חיים זיכרמן

שחור

כחול-לבן

מסע אל תוך החברה החרדית בישראל

Haim Zicherman
Black Blue-White
A Journey into the Charedi Society in Israel

חיים זיכרמן
שחור כחול-לבן
מסע אל תוך החברה החרדית בישראל

עורך אחראי: דב איכנולד

עורך תחום יהדות: עמיחי ברהולץ

עיצוב העטיפה: נחמה שפילמן
עריכת לשון: רונית מיכליס
לוחות: צביקה שרויטמן
הפקה: טפר בע"מ

המערכת מודה לכל הצלמים שאפשרו לנו שימוש בתמונות מארכיונם הפרטי.
המערכת עשתה ככל יכולתה על מנת לאתר את בעלי הזכויות של כל החומר (לרבות צילומים)
שנלקח ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם יובאו לידיעתנו, נפעל
לתקנן במהירות הבאות.

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני,
אופטי, מכני, או אחר - כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

All Rights Reserved © 2014
Miskal – Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books | P.O.B. 53494, Tel-Aviv 6153401, Israel
כל הזכויות בעברית שמורות © 2014 למשכל - הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד
ת"ד 53494, תל-אביב 6153401 | E-mail: info@ybook.co.il

דאנאקוד 362-5043 | מסת"ב 7-865-545-965-978 ISBN | נדפס בישראל 2014 Printed in Israel

לנעמי,
באשר תלכי – אלך

תוכן

11	הקדמה מאת פרופ' ידידיה צ' שטרן
15	מבוא
	שער ראשון: המגוון הקהילתי
25	1. מיהו חרדי
29	2. הקהילה החסידית
30	2.1 המראה החסידי
34	2.2 החצר החסידית
41	2.3 שמרנות חסידית
46	2.4 תת-הזרמים החסידיים
54	3. הקהילה הליטאית
56	3.1 אתוס מכונן
57	3.2 עולם הישיבות
64	3.3 המגוון הליטאי
72	3.4 היררכיה ליטאית
77	3.5 ההוויה הליטאית
79	3.6 מאפיינים חיצוניים
83	4. הקהילה הספרדית – יוצאי עדות המזרח
85	4.1 תור הזהב של החרדיות המזרחית
88	4.2 מאפייני החרדיות המזרחית
94	4.3 חזות חיצונית
95	4.4 ההפליה המגזרית
97	4.5 יהדות תימן

99	5. חרדיות מודרנית
100	5.1 הרקע לפריחת החרדיות המודרנית
105	5.2 קווים כלליים
108	5.3 מאפיינים חיצוניים
109	5.4 מאפיינים קהילתיים ותרבותיים
111	5.5 מאפיינים פנימיים

115	6. חוזרים בתשובה
121	7. נושרים
128	8. גוונים של שחור

שער שני: מאפיינים חרדיים

133	9. מעגל השנה
133	9.1 הלוח העברי והלוח הלועזי
136	9.2 מעגל השנה החרדי

152	10. מסלול החיים
152	10.1 מוסדות החינוך היסודי לבנים
156	10.2 מוסדות יסודיים לבנות
159	10.3 בר מצווה ובת מצווה
160	10.4 ישיבות קטנות
165	10.5 ישיבות גדולות
171	10.6 תיכון לבנות – הסמינר
174	10.7 שידוכים
184	10.8 החתונה
188	10.9 הכולל
192	10.10 צבא ושירות אזרחי

198	11. המרחב החרדי
198	11.1 המרחב הגיאוגרפי
206	11.2 אל הבית פנימה
209	11.3 שבת

214	12. פוליטיקה והנהגה
214	12.1 פוליטיקה ארצית
223	12.2 פוליטיקה מוניציפלית
227	12.3 פוליטיקה הנהגתית

235	13. כלכלה חרדית
235	13.1 צד ההוצאה
240	13.2 צד ההכנסה

246	14. תרבות ופנאי
246	14.1 תרבות צריכה
249	14.2 תקשורת חרדית
254	14.3 מחשב ואינטרנט
261	14.4 ספרות וסרטים
264	14.5 מוזיקה חסידית
269	14.6 נופש וטיולים
271	14.7 ספורט

שער שלישי: השקפה

279	15. ההשקפה הטהורה
279	15.1 חיי הלכה
286	15.2 דעת תורה
289	15.3 חינוך

296	16. היחס למורנה
296	16.1 מעמד נשים
306	16.2 בין חרדים לחילונים
310	16.3 היחס לזרמים הלא-אורתודוקסיים

312	17. יחס לסוגיות מדינתיות
312	17.1 ציונות ומדינה
317	17.2 צבא
324	17.3 משפט
329	17.4 תפיסות מדיניות

שער רביעי: תמורות

335	18. תמורות בין־דוריות
341	19. הקצנה חרדית
344	20. תמורות עתידיות

אחרית דבר

349	ביבליוגרפיה
351	מפתח אישים
357	

הקדמה

פרופ' ידידיה צ' שטרן

הקהילה החרדית יצאה משואת אירופה מעוטת אנשים ודלת מנהיגים. פליטי עולם הישיבות המפואר של "ירושלים דליטא" התמקמו בישראל, חסרי משאבים ונעדרי השפעה, מנותקים ברוחם מהציבור הרחב, מהמפעל הציוני ומהמרחב הציבורי. והנה חלפו כמה עשרות שנים וכיום החרדים הם כוח חשוב במדינת ישראל. העובדה המכרעת היא שלפחות כל אזרח ישראלי עשירי הוא חרדי. העובדה המכרעת השנייה היא שהחרדים לא נטמעו אל תוך החברה הכללית. הם מצליחים לשמור על זהותם החרדית באמצעות כינונה של "חברת לומדים", שהביאה את היקף לימוד התורה בדורנו לממדים חסרי תקדים בתולדות היהדות. החרדים עתידים להתחזק: קרוב למחצית החרדים בישראל נולדו במאה העשרים ואחת. היינו, קבוצת הטף החרדי, ילדים עד גיל 14, שווה בגודלה לכלל שארית הקהילה: נוער, מתבגרים, בוגרים וזקנים גם יחד. ובאופן אחר: קצב הגידול של הקהילה החרדית הוא פי שלושה מקצב הגידול של החברה הישראלית כולה. לכך יש להוסיף תנועה לא מבוטלת של חזרה בתשובה מן החילוניות ומהמסורתיות אל החרדיות. כנגדה קיים כמובן גם מהלך הפוך, קטן יותר בהיקפו, של עזיבת הדת.

למרות גודל הקהילה, החרדים הם הסוד הסוציולוגי השמור ביותר במדינת ישראל. הישראלים (על אף אי-הדיוק, לשם הנוחות, כך אקרא ליהודים שאינם חרדים, אזרחי ישראל) לא מכירים את החרדים. עד לאחרונה גם לא רצו להכיר. גם החרדים אחראים לכך, שהרי הם פועלים במודע לבידודם מהחברה הישראלית באמצעות הקמת "חומות של קדושה". גטואיזציה עצמית מכאן וחוסר עניין משם מיקמו את החרדים בתוככי קופסה שחורה, בלתי-מפוענחת עבור הרוב הישראלי.

הבערות בהכרת האחר היא כר פורה להתפתחות יחס סטריאוטיפי כלפיו. אכן, יחסם של הישראלים כלפי החרדים מאופיין בשתי הכללות בולטות: הראשונה, שלילית, ונגזרת מסוגיות שבמחלוקת עזה כגון השוויון בנשיאה בנטל השירות בצבא, עמדות מגדריות, מתח בין דת ומדינה וכפייה דתית וכמובן המאבק על תקציבים ציבוריים. זהו הרקע לצמיחתו של סטריאוטיפ מכוער, כביכול מהותה של הקבוצה היא נצלנות, כוחניות וקיצוניות חשוכה. הכותרות, שמטבען מתעדות בעיקר את החיכוך החרדי-ישראלי, מעצבות את התודעה הציבורית כלפי החרדים כמי שלא רק שאינם שותפים לישראליות, אלא אף מאיימים עליה.

ההכללה השנייה פועלת בכיוון ההפוך, החיובי. יש הרואים בחרדיות ביטוי לאותנטיות יהודית; "צומוד" יהודי שמחויב לגרעין של אמת בלתי-מתפשרת, שבלעדיו אין לנו קיום. כביכול החרדיות היא הביטוי הנוכחי של העבר היהודי המפואר, שהיא ממשיכתו הבלעדית, ולכן גלומה בה הבטחה חזקה מכול גם לגבי העתיד שלנו. הטיה זו מגיעה לעתים עד כדי התבטלות כלפי החרדים, המאפיינת גם חילונים – אריאל שרון קבע כמה פעמים שבלי עולם התורה החרדי לא יהיה עם ישראל בדורות הבאים, וגם דתיים-לאומיים – ששומרים את התואר "גדול הדור" אך ורק לרבנים חרדים.

תוצרי הלוואי של הסטריאוטיפים – דמוניזציה של החרדים, מצד אחד, והתבטלות כלפיהם, מצד שני – מקשים על פיתוח שותפות עניינית ונינוחה בין החרדים לבין הישראלים. אין זה עניין של מה בכך: ראשית, מנקודת ראות ערכית, מבחנו של הליברל הוא ביכולת ההכלה שלו את ה"אחר", השונה ממנו, וקבלתו כאדם. דחייה א-פריורית של החרדים, הרווחת בחלק מהחוגים הליברליים, מעוררת תמיהה ומטילה צל של ממש על משמעותה של ליברליות זו. שנית, מנקודת ראות כלכלית, השתלבותם של החרדים בשווקים השונים היא הכרח לפיתוחו ולשגשוגו של המשק הישראלי. התהליך המבורך כבר החל. ואולם יחס מרוחק וחשדני כלפי החרדים עלול לגרום להתקפדותם פנימה, חזרה אל הגטו, ובכך לדומם את אחד ממנועי הצמיחה המרכזיים של הכלכלה המקומית. שלישית, מנקודת ראות חברתית, ההכללות ביחס לחרדים דוחפות להדרתם מהישראליות, להקלשת הסולידריות, ולהעמקה ולהחמרה של אחד השסעים המאיימים ביותר על הרקמה החברתית שלנו. בהיעדר אחווה פנים-יהודית בישראל, עצם יכולת הקיום שלנו כמדינת לאום עלולה להתערער.

אמת ויציב: האחריות מוטלת גם לפתחה של הקהילה החרדית. מנהיגיה חייבים לחשב היטב את דרכם בקו הדק המפריד בין התבדלות לשם שימור הזהות הייחודית ובין השתלבות לשם שימור האחוה הכללית. משימתם אינה קלה שהרי "המידה הטובה" החרדית, דרך החיים שלהם, שאפתנית במיוחד: היא גם כוללת בהיקפה הנושאי ("הפוך בה והפוך בה דכולא בה"), גם מרחיקת לכת בתכניה (לעתים עד כדי קנאות) וגם אימפריאליסטית לגבי מרחב תכולתה ("הוכח תוכיח את עמיתך"). כל אלה אינם מקלים על ההנהגה החרדית כמו גם על הישראלים המבקשים לחיות עם החרדים בשילוב זרועות. ואולם נתון היסוד חייב להיות ברור: "אנשים אחים אנחנו."

פסיפס הזהויות הקליידוסקופי בישראל הוא בבחינת עושר השמור לבעליו לטובתו. על קהילת הרוב ההגמוני להימנע מכל ניסיון לדכא או לרדד זהויות נבדלות. אדרבא, יש לאפשר להן לשגשג כהבנתן (במגבלות מסוימות, שלא זה המקום לעמוד עליהן) גם אם הדבר מאתגר את קהילת הרוב. ואולם, בצד השוני עלינו לטפח היטב את האחוה היהודית ששמרה אותנו כקבוצה ייחודית בכל תלאות הגולה, במשך מאות רבות בשנים. שיבתנו למולדת ההיסטורית והקמתה של מדינת לאום יהודית הן הישג אדיר ממדים שעתידינו איננו מובטח. עלינו לעמול על שימור הריבונות ועל שגשוגה בדרכים שונות, שהמרכזית שבהן היא ההחייאה של תחושת האחריות המשותפת לגורל היהודי.

הספר שלפנינו מפקיד בידי קוראיו מפתח לקופסה השחורה החרדית. בכך הוא מאפשר לישראלים להיחלץ ממלכוד ההכללות המזיקות ביחס ל"אחר", ויש בו אף איכות תרפויטית ביחס לשסע החברתי. דפי הספר מגוללים את הסיפור החרדי הפנימי, האינטימי. הקורא חש את ריתמוס החיים של הקהילה ונעשה מידע לריחה, לטעמה ולאורחותיה, על רגעי האור והצל המאפיינים אותה. בכך הספר נבדל ממחקר מדעי אנליטי פרי הגותו של סוציולוג או אנתרופולוג של החברה החרדית. בו בזמן הספר גם נבדל מהסוגה העממית, שהיא לעתים תעמולתית ויחצ"נית ולעתים רכילותית וצהובה.

מחברו של הספר, ד"ר חיים זיכרמן, הוכשר היטב למשימת ההנגשה של הציבור החרדי לציבור הרחב. רגלו האחת נטועה בתוככי החרדיות, בחצרותיה התחנך וממימיה שתי כל חייו; רגלו האחרת עומדת יציב במרחב הישראלי

הכללי, כבוגר תואר שלישי במשפטים וחוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה וכעובד ציבור בדרג גבוה. כידוע, התבוננות בתופעה מתוך שתי זוויות בו בזמן מאפשרת חשיפה של ממדי העומק שלה. ואכן המחבר מעניק לנו מבט חודר על החברה החרדית, שהוא גם ביקורתי וגם אוהב, תוך שהוא מתאר את הגיוון הקהילתי שלה, את מאפייני חייה, את עקרונותיה האידאולוגיים ואת התמורות שהיא עוברת בימים אלו.

סיפורם של החרדים טרם סופר בצורה הראויה לו. "שחור, כחול-לבן" משלים חוסר זה.

מבוא

השיח הציבורי הישראלי מרבה לעסוק בחברה החרדית. עניינים רבים נכרכים בשֵׁבֶט האורתודוקסי והשמרני ביותר במדינת ישראל, ואולם בעיני ישראלים רבים החברה החרדית הנה אניגמה בלתי-מפוענחת, הרחוקה שנות אור מהחברה הישראלית ומתרבותה המערבית.

בשישים וחמש שנות קיומה של המדינה התפתחה הקהילה החרדית בישראל כשיעור שאין לו אח ורע. מקבוצה קטנה של בני היישוב הישן בירושלים, אליהם הצטרפו מעטים הפזורים ברחבי הארץ, הפכה החרדיות הישראלית לתופעה שאין להתעלם ממנה בכמה מישורים: דמוגרפית – הקהילה החרדית בישראל מונה קרוב למיליון איש והיא צומחת במהירות מסחררת; תרבותית – החרדים מנהלים סדר יום תרבותי שונה לחלוטין מסדר היום המערבי; דתית – יותר מכל קבוצת אוכלוסייה אחרת, השפיעו המנהיגים החרדים על צביונה הציבורי של מדינת ישראל; פוליטית – כוחן הפוליטי של המפלגות החרדיות עולה בהרבה על כוחן האלקטורלי; כלכלית – שיעור התעסוקה הנמוך יחסית ומספר הנפשות הגדול בכל בית אב משפיעים על מדדי העוני בישראל ומקרינים על הכלכלה כולה.

החל משנותיה הראשונות של המדינה הקימה הקהילה החרדית בישראל חומת בדלנות עבה, סוגרת ומסוגרת, היוצרת חיץ פיזי ובכך משמרת את הפער האידאולוגי בין החרדים לכלל הציבור הישראלי. חומה זו מקיפה יישובים נפרדים והומוגניים המאוכלסים על ידי הציבור החרדי. החומה ניזונה אף ממרחב חיים נפרד שאותו משמרים החרדים בקנאות החל מלידתם: בתי חולים פרטיים בעלי גוון חרדי; מוסדות חינוך חרדיים המנותקים מזרם החינוך המרכזי; מרכזי מסחר וקמעונאות חרדיים; תקשורת חרדית כתובה ומשודרת; מערכת משפטית נבדלת; ולבסוף, אף חלקות נפרדות בבתי עלמין המיועדות לחרדים בלבד. האידאל החרדי חותר לצמצום נקודות המגע עם הישראליות

למינימום ההכרחי, וכך, באמצעות חינוך החוסם את בני הקהילה ממגע עם החילוניות, נשמר התום החרדי.

אף שהחברה החרדית מהווה מרכיב זהותי חשוב במדינת ישראל, מעט מאוד ידוע עליה. מיהם החרדים? מה תוכנו של פסיפס הזהויות הכל כך מורכב שממנו מורכבת הקהילה? מה מאפיין את התרבות, הכלכלה והפוליטיקה החרדית הכל כך סוערת? כיצד מתמודדת החרדיות עם המודרנה? ולבסוף, האם לאחר שלושה דורות של קיום ריבוני ועצמאי, החרדים מקבלים את קיומה של מדינת ישראל החילונית?

החל מתחילת המאה הנוכחית ניתן לראות תמורות של ממש אצל החרדים פנימה. האינטרנט הביא עמו את התרבות המערבית אל בתים רבים, תוך הפיכת חומת הבדלנות לשקופה ובלתי-אפקטיבית; דעת התורה – הקונספציה המרכזית של החברה החרדית – נחלשה ונחסרה; וחברת הלומדים – המפעל הייחודי של החרדיות הישראלית – עוברת אף היא טלטלה מורכבת. כל אלו מייצרים עניין רב באופן ההתמודדות של הדור השלישי של החרדים בישראל עם אתגרי ההווה, החומריים והרוחניים, המקיפים אותו.

ספר זה לוקח את קוראיו למסע ייחודי ומרתק בין שביליה של החרדיות הישראלית העכשווית. לראשונה מוצגת באופן שיטתי החברה החרדית על כל גווניה וזהויותיה. החל במאפייניה החיצוניים, דרך האתוס המכונן של כל אחת מהקבוצות, ועד להשקפותיה ומנהגיה. אף שנכתב לא מעט על החברה החרדית, דומה כי אין בנמצא ספר עדכני המקיף את החברה החרדית בישראל כיחידה אתנית מוגדרת ולא רק כקבוצה בעלת מכנה משותף השקפתי.

כל חרדי מכיר את הסיטואציה המוכרת, שלפיה לא חולפים אלא כמה רגעים מפגישתו עם החילוני ועד שהוא שומע את השאלה הרטורית: "אבל אתה לא כמו כולם, נכון?". החרדי ששמע את המשפט הזה אין ספור פעמים (או כמספר הפעמים שבהן נפגש לראשונה עם חילונים), מבליע חיוך וממשיך בשיחה. המחשבה שלפיה כל פרט חרדי שונה מהקולקטיב, נובעת מהתפיסות הסטיגמטיות את הציבור החרדי, שמקורן בהיעדר היכרות בלתי-אמצעית. מטרתו של הספר אפוא להכיר לקורא את החברה החרדית, תוך התבוננות אינטימית אך אובייקטיבית ככל הניתן.

נקודת הזמן הנוכחית בסוף שנת 2013 מעניקה זווית נוחה להתבוננות. בדור השלישי של החרדיות הישראלית פועלים שני כוחות מנוגדים זה לזה. האחד, מבקש להתכנס ולבצר את ההסתגרות החרדית, כהתגוננות מול פגעי

הטכנולוגיה והמודרנה. האחר, מבקש לפרוץ את חומות הסגירות החרדית ולהשתלב, לאט ובהססנות, בכלכלה הישראלית. עם פטירתם של המנהיגים הוותיקים מושכות ההנהגה מצויות כעת בידי מנהיגי הדור השלישי, החלוקים ביניהם בשיטת ההנהגה. בין החרדיות המתכנסת לחרדיות המשתלבת מצוי עולם תרבותי עשיר, המורכב מפסיפס מרהיב של גוונים, מנהגים ודפוסיים חברתיים.

בשער הראשון יוצג המגוון הרחב המרכיב את הקהילות החרדיות (שעיקרן: חסידים, ספרדים וליטאים), על מאפייניהן החיצוניים, הקהילתיים והפנימיים הייחודיים, כמו גם האידאולוגיה העומדת בבסיסה של כל אחת מהקבוצות. השער השני יעסוק במאפיינים הכלל-חרדיים ובהם מעגל השנה החרדי המושפע מאירועים שונים, מסלול החיים על תחנוניו הייחודיות, התרבות, הכלכלה, הפוליטיקה והמרחב החרדי. בשער השלישי יוצגו עיקרי אידאולוגיית המעטפת החרדית, הן "ההשקפה הטהורה" שממנה נבנה האתוס החרדי, הן ההשקפה ביחס למודרנה, ולבסוף, תפיסות בסוגיות שונות ביחס למדינה. השער הרביעי יעסוק בהתפתחויות ובתמורות המתרחשות בתוך הציבור החרדי במהלך שלושת הדורות של הקיום הישראלי הריבוני, ותוך ניסיון לצייר את התפתחותה העתידית של החרדיות בישראל. הספר מתאר את ההתפתחויות מנקודת מבט עכשווית, תוך שהוא מפרט את התנועה ואת זרמי העומק שבין הגושים החרדיים השונים.

שלמי תודות לחברים יקרים שקראו טיוטות מוקדמות של ספר זה והעירו עליהן: לאלי הופמן, אלי הלמן, צביה זיכרמן, ד"ר נסים לאון, הרב צבי יהודה לאו, ינון פלח, אלי קרמר ויאיר שלג. אני מודה לכל הצלמים שתרמו את תמונותיהם לספר ובמיוחד לבועז בן ארי ויעקב לדרמן שפתחו את ארכיון התמונות שלהם בפני ובפני הקוראים. תודה עמוקה למורי ורבי, פרופ' ידידיה שטרן, שלימד אותי ערכן של מילים.

תודה מיוחדת להוצאה לאור שקיבלה את כתב היד בזרועות פתוחות. לעמיחי ברהולץ על האמון הלא מסויג והסבלנות הרבה, לעורכת הלשונית רונית מיכליס על עבודתה המוקפדת נפה אחרי נפה, ולנחמה שפילמן על היצירתיות הרבה שבעיצוב כריכת הספר, השער ללבם של הקוראים. תודה לצוות ההפקה של "טפר", קותי, זהבה, שלומית, קרן וחוץ, שהפיקו את הספר במקצועיות והביאו את המלאכה לידי גמר.

ולאבא היקר, שאזכה לקדש את שמך ושלא תצא תקלה מתחת ידי.

שער ראשון

המגוון הקהילתי

הקהילה החרדית אינה עשויה מקשה אחת. מגוון רחב של זרמים ותת-זרמים מרכיב את המנעד החרדי, כשכל זרם הנו בעל מאפיינים ייחודיים בהיבט החיצוני – באופן הלבוש, בשפת הדיבור ואפילו בדרך ההליכה; באידיאולוגיה – בנוגע למגוון סוגיות השקפתיות; וכמובן – בזהות המנהיג. לעתים ההבדלים בין הקבוצות השונות קשים להבחנה למתבונן מהצד, ואולם חרי העין יוכלו למיין את הקבוצות השונות אפילו על פי אופן גריבת הגרביים, סוג המגבעת וזווית חבישתה או חתימת הפאות והזקן. בחזות החרדית כל פרט הנו בעל משמעות לשיוך הקהילתי.

את הציבור החרדי נהוג לחלק לשלוש קבוצות מרכזיות: חסידים, ליטאים וספרדים. אין תמימות דעים באשר לגודלן של כל אחת מהקבוצות, ואולם התפיסה הרווחת בקרב חוקרי החברה החרדית בישראל הנה כי גודל הקבוצות, פחות או יותר, שווה (הסוכנות היהודית, 2004; קפלן, 2003; כהנר, 2009). אמנם, בפן הפוליטי ניתן לזהות יתרון מספרי למפלגת ש"ס הספרדית על פני שני הזרמים האשכנזיים המאוגדים באמצעות מפלגת יהדות התורה: בבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013 זכתה מפלגת ש"ס ב-11 מושבים, ואילו מפלגת יהדות התורה זכתה בשבעה מושבים בלבד. אולם בכך אין ראיה באשר לגודלן של הקבוצות האמורות, שכן למפלגת ש"ס מצביעים אזרחים רבים שאינם נמנים עם הקהילה החרדית או כאלו שמצויים על קו התפר שבין דתיות לחרדיות, ואילו למפלגת יהדות התורה מצביעים חרדים בלבד.

יחסי הכוחות בתוך מפלגת יהדות התורה האשכנזית הנם 60% לחסידים ו-40% לליטאים. מקורה של חלוקה זו בהסכם שנקבע לאחר הבחירות לכנסת ה-12 משנת 1988 – הפעם היחידה שבה רצו שני הפלגים זה מול זה. אז קיבלה אגודת ישראל החסידית חמישה מנדטים ואילו מפלגת דגל התורה הליטאית – 2 בלבד (אף שהחלוקה לא היתה דיכוטומית, שכן חסידות בעלזא

הגדולה הצטרפה לליטאים). בבחירות הבאות בשנת 1992 הסכימו הצדדים על ריצה משותפת, וההסכם קיבע את יחסי הכוחות הנוכחיים. כעבור כשני עשורים, בשנת 2013, עובר לבחירות לכנסת ה-19, קיימו שתי התנועות החרדיות, כל אחת בנפרד – אגודת ישראל החסידית ודגל התורה הליטאית – סקר הבודק שוב את יחסי הכוחות בין שתי הקבוצות. תוצאות הסקרים – שנעשו בשתי שיטות שונות – לא פורסמו באופן רשמי, אך הן היו מקור למחלוקת עמוקה בין המחנות. לדברי עסקני תנועת דגל התורה הליטאית, היחס הדמוגרפי התהפך והוא עומד עתה על 40–60 לטובת הציבור הליטאי, ואילו לדברי תנועת אגודת ישראל, תוצאות הסקר שלהם מלמדות כעת על שוויון בגודל שני המחנות. כך או כך, אין זה רחוק מלומר כי גודלן של הקבוצות האשכנזיות, פחות או יותר, שווה ערך.

בין הזרמים השונים מתקיימות מחלוקות מרות שמקורן במאבקי הנהגה או בתפיסות עולם שונות. כך למשל מחלוקת עזה התחוללה בין הקבוצה הליטאית בראשותו של הרב שך לבין חסידות חב"ד, סביב ההשקפה המשיחית שהוביל הרבי מלובביץ' ושלובתה על ידי חסידיו. מחלוקת אחרת נובעת מתפיסות אידיאולוגיות באשר ליחס לציונות ולמדינה. לצד הזרם החרדי המרכזי שהנו "לא ציוני", פועלות קבוצות אנטי-ציוניות בראשות זרם ה"נטורי קרתא", הנלחמות כנגד שיתוף הפעולה עם המדינה. הקיצוניים שבהם, המכונים "סיקריקים", מטילים את חיתתם על הציבור החרדי כולו, לרבות מנהיגיו הרוחניים והפוליטיים.

בין הזרמים השונים אף קיים מתח מתמיד הנובע מפרשנות הלכתית שונה, הנהגה רבנית ופוליטית שונה ומנהגים שונים. במובחן מכור ההיתוך של החברה הישראלית, החברה החרדית שומרת באופן מסורתי על הזהות הקהילתית ומקשה את הערבוב בין הזרמים. כך למשל החברה החרדית מטפחת מוסדות חינוך נפרדים לזרמים השונים (בעיקר לאוכלוסיית הבנים), החל בבתי הספר וכלה בישיבות. אף במוסדות האשכנזיים, הליטאיים בעיקר, המקבלים ספרדים לשורותיהם, נהוג לקצוב זאת במכסה שלמעלה ממנה אין לחרוג.

בערים החרדיות הצעירות יחסית מוקמים פרויקטים נפרדים למגורים, לחסידים, לליטאים ולספרדים, שהנם פועל יוצא של התארגנויות של קבוצות רכישה נפרדות והומוגניות. כך למשל בשכונת הדר גנים (גני הדר) בפתח תקווה, באלעד ובביתר עלית נבנו שכונות או רחובות מיוחדים לכל אחת מהקבוצות, כשבצד מוסדות ציבור נפרדים לכל קבוצה. כך אף ביישובים הטרוגניים נוספים שבהם מוקמות מובלעות קהילתיות מוגדרות, כדוגמת בית

שמש ואשדוד (כהנר, 2009). על רקע השוני הרלוונטי במנטליות, בתרבות הקהילתית ובתפיסה ההלכתית, כמעט למותר לציין כי אף נישואים בין בני הקהילות השונות אינם דבר שבשגרה, ומוסכם על הכול כי ראוי ונכון לשמר את מערכת הנישואים בתוך הקהילה פנימה. כל אחת מהקבוצות מחזיקה אף בנוסח סידור תפילה משלה: הליטאים מתפללים בנוסח "אשכנז", החסידים מתפללים בנוסח "ספרד" והספרדים מתפללים בנוסח "עדות המזרח". בתי הכנסת הכלליים המשרתים את מגוון הציבור הדתי, יחזיקו במדפיהם עותקים רבים משלוש הנוסחאות.

אף בתוך הזרמים המרכזיים ניתן לזהות פיצול לתת-זרמים שונים ההולכים ומתרבים מדי דור. כך למשל הקהילות החסידיות מפוצלות למספר רב של חצרות חסידיות שונות, הנבדלות זו מזו במראה, בהנהגה, במוסדות החינוך ולעיתים אף אוחזות בתפיסת עולם שונה. כל חצר מונהגת בידי האדמו"ר (ראשי תיבות של אדוננו, מורנו ורבנו) שהנו נשיא החסידות, ושומרת בקנאיות על מוסדותיה, מאפייניה וקהלה. עדות המזרח נחלקות אף הן לקהילות שונות, בדרך כלל על פי ארצות מוצאן, ואילו הליטאים נחלקים באופן מסורתי בין הקהילה הירושלמית לקהילה בבני ברק. מאבקים הנהגתיים מתעוררים מעת לעת, בעיקר לאחר פטירתו של אחד המנהיגים. מאבקים אלו חוצים את הקהילה במלחמות ירושה העלולות להימשך תקופה ארוכה, ולא אחת מפלגים את החצר עצמה.

לאורך ההיסטוריה החרדית הישראלית, רק שני מנהיגים חרדים פעלו נגד הטבע החרדי, והצליחו לאחד קבוצות שונות ומובדלות סביב אתוס ומנהיג משותף. אלו היו הרב עובדיה יוסף, שאיחד את עדות המזרח תחת דגל אחד, והרב אלעזר שך, שהכפיף את הפלגים הליטאיים כולם להנהגתו. שניהם היו ממנהיגי הדור השני של החרדיות הישראלית, ופטירתם סימנה את המעבר ההנהגתי אל הדור השלישי. בקרב הציבור הליטאי בישראל, מאז פטירתו של הרב שך בשנת 2001 ובייחוד לאחר פטירתו של ממשיך דרכו, הרב אלישיב בשנת 2012, נפער קרע בתוככי הקהילה וההנהגה חזרה והתחלקה בין הקהילה הירושלמית לקהילה הבני-ברקית המסוכסכות זו עם זו. פטירתו של הרב עובדיה יוסף בשנת 2013 מאותתת על תחילתו של קרב ירושה אף בקרב עדות המזרח.

השער הראשון ישרטט קווים לכל אחת מן הקבוצות המרכיבות את הפסיפס הקהילתי הייחודי של הציבור החרדי.

מיהו חרדי

גבולותיה של החרדיות חמקמקים. שאלת הזהות החרדית מעסיקה זמן רב את הציבור החרדי עצמו ואת חוקרי החברה והדמוגרפיה בישראל. במובחן משאלת "מיהו יהודי", שלה תשובה הלכתית מוגדרת (אף אם לא תמיד מוסכמת), גבולות החרדיות רחבים וחמקמקים. על רקע היעדר הגבולות הברורים התוחמים אותה מוגדרת הקהילה החרדית כ"חברה רחבת שוליים" (ליאון, 2009).

לאורך השנים הוצעו כמה הגדרות לסיווג החרדיות. ניתן לומר כי מדובר בהגדרה דתית, שלפיה חרדי הוא מי שחרד לדבר השם, המקפיד על קלה כחמורה. לפי הגדרה זו, חרדי הוא מי שמעיד על עצמו שהוא מהדר בקיום המצוות ומקפיד על שמירת המנהגים ההלכתיים שהונהגו על ידי פוסקי ההלכה המחמירים, בעיקר במאות האחרונות. בהתאמה, חרדי זה יכניס לפיו הכשרים מהודרים בלבד, יתרחק מרשות הרבים המערבית חסרת הצניעות ויסגל לעצמו אורחות חיים סגפניים המוכתבים על ידי קו הלכתי מחמיר. בהגדרה זו מחזיקים שלהב ופרידמן (1985), הסבורים שהגדרת הדתיות החרדית מאופיינת במחויבות להלכה תוך זיקה עמוקה למסורת הדתית שהתפתחה בקהילות מזרח אירופה במאות הי"ח והי"ט, ובנטייה להעדיף את הפסיקה המחמירה שבספרות ההלכה. בתרגומה לאורחות חיי היומיום, חרדיות זו מתבטאת בהחשבת תלמוד תורה ועבודת ה' לערך עליון; במתן מקום חשוב ביותר להקמת משפחה ולחינוך ילדים; במעמד הפרט כחלק מקהילה מובחנת, בלבוש, בשפה, ביחס לזולת ולאחר ובבחירת מקום המגורים במסגרת הקהילה החרדית המתבדלת.

בעניין אחד יצק בית המשפט העליון תוכן דומה להגדרת החרדיות, תוך שהוא קובע כי "חרדים", לעניין תמיכה במוסדות ציבוריים המבצעים פעולות תרבות ל'חרדים', הנם יהודים שומרי מצוות, אשר ייחודם בהקפדה הדתית שהם נוהגים בדרכי חינוך, אופי קהילה ואורחות חיים המבחינים בינם לבין שאר היהודים שומרי המצוות" (בג"ץ 4346/92).

הגדרה זו, הרואה את החרדי כמי שמקפיד על אדיקות הלכתית ותרבותית, תואמת את ממצאי סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה (2009), שלפיו 96% מהחרדים השיבו כי הם שומרים על כל דקדוקי המסורת, ורק 2% השיבו כי הם שומרים עליה במידה רבה. זאת לעומת הציבור הציוני-דתי, שם 60% בלבד שומרים על כל דקדוקי המסורת, לעומת 35% ששומרים במידה רבה. נתונים אלו ונתונים דומים בסקר החברתי של הלמ"ס משנת 2009 מחזקים את התפיסה שלפיה קיים קשר בל יינתק בין הגדרת החרדיות לבין התפיסה העצמית באשר לשמירה על כל דקדוקי המצוות.

אף שסביר כי תפיסה זו של חרדיות הנה מדויקת מבחינת פנימיותה של ההגדרה, חסרונה נעוץ בכך שהיא איננה ניתנת למדידה כמותית, משום שרמת ההקפדה והאדיקות מצויה בין אדם לבוראו בלבד ואיננה ניתנת לבדיקה בעין חיצונית.

גישה אחרת סוברת כי החרדיות הנה הגדרה חברתית, שלפיה חרדי הוא מי שחי בקהילה החרדית: הוא מתגורר באזורים גיאוגרפיים חרדיים, שולח את ילדיו למוסדות החינוך החרדיים, צורך את התקשורת ואת החדשות החרדיות, מצביע למפלגות החרדיות, וכמובן, חזותו החיצונית – בעלת סממנים חרדיים. הגדרה זו רכה ורחבה יותר מקודמתה, שכן היא אינה משקיפה אל חיי הפרט פנימה, אלא מסתפקת באורח חייו הקהילתי ובקליפה החיצונית כדי לקטלגו כחרדי. גישה זו נוקטת המועצה הלאומית לכלכלה, המתבססת על נתוני סקר כוח אדם המתבצע אחת לרבעון על פי מדגם רחב של 25,000 איש. על פי גישת מדידה זו, חרדי הנו מי שמתגורר ביישוב או באזור חרדי, ולחלופין, מי שמוסד הלימודים האחרון של אחד מבני משפחתו הנו ישיבה גבוהה חרדית.

גישה שלישית סוברת כי החרדיות הנה הגדרה המבוססת על כפיפות. בהתאם לגישה זו, חרדי הנו מי שהוא חלק מהפירמידה החרדית, שבראשה עומדים גדולי התורה החרדים, והוא מכפיף עצמו להוראותיהם. גישה זו התפתחה על בסיס דוקטרינת "דעת תורה" (שתיסקר להלן בשער השלישי), שלפיה גדולי התורה אינם מביעים את עמדתם האישית, אלא דעתם היא דעת התורה המשתקפת בפסיקתם. אך דעת התורה איננה מובעת רק בעניינים הלכתיים, אלא בכל סוגיות היומיום, בין הפרטיות בין הציבוריות. לפי גישה זו, רק מי שנשמע להוראות אחד ממנהיגי הקהילה החרדית – במישרין או בעקיפין – הנו חרדי. רבים אוחזים בגישה זו, המוציאה מהכלל את הסוברים

כי יש להישמע להוראות גדולי הדור רק בעניינים הלכתיים ולא בשאלות פוליטיות וציבוריות אחרות. כך למשל תנועת "טוב", שביקשה לייצג את החרדים העובדים במישור המוניציפלי, לא היתה כפופה לפטרון רוחני ישיר, ובשל כך הגדרה זו הדירה אותה מתוככי החרדיות.

גישה רביעית, מרחיבה הרבה יותר, היא גישת ההגדרה העצמית, שלפיה חרדי הוא מי שרואה בעצמו חרדי. על פי תפיסה זו, הגדרת החרדיות הנה סובייקטיבית לחלוטין ומושפעת מהתפיסה של האדם את עצמו. שיטת הזיהוי הישיר מבוצעת על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אחת לשנה, באמצעות שאלה המופנית לנדגם בסקר החברתי בדבר הגדרתו האישית. ואולם דרך מדידה זו חשופה להטיות רבות בשל קבוצת הנשאלים המצומצמת המשתתפת בסקר השנתי, ובשל ההגדרות הסובייקטיביות השונות בדבר תוכן החרדיות.

פרידמן ואחרים (2011) עומדים על כך כי הקושי להגדיר איננו סמנטי בלבד. ההגדרה קובעת את גודלה של הקבוצה ואת אופייה המשתנה. הבדלי ההגדרה עשויים להשפיע על עיצוב המדיניות הכלכלית והחברתית ויש להם אף היבטים משפטיים מורכבים, אם המדינה מבקשת להחיל הסדר ייחודי על הציבור החרדי. כך למשל, לו תחליט המדינה להציע סיוע כספי בהכשרה מקצועית לחרדים, תידרש הכרעה משפטית בשאלת גבולות הקבוצה (שאלה דומה נידונה לאחרונה בבג"ץ 5851/13 בהקשר של לימודי ההשכלה הגבוהה לחרדים).

היעדרה של הגדרה מוסכמת מציג תמונה רבגונית באשר לחרדיות ששוליה חמקמקים. היא מאפשרת לזרמים שונים לטעון כנגד זרמים אדוקים פחות, כי הם כלל אינם חרדיים. כל אחד מן הזרמים החרדיים מחזיק בתפיסה אבסולוטית לגבי אמיתות דרכו שאין בלתה, כשכל השאר הנמצאים בדרגה רוחנית נמוכה יותר, אינם חרדיים. כך למשל, בריאיון לתקשורת טען יושב ראש משמרת הקודש והחינוך, הרב מרדכי בלוי, כי "מי שיש לו חשבון פייסבוק הוא לא חרדי, הוא חרדון" (ריאיון לגלי צה"ל, 1.2.2011). מובן שטענה זו אינה מקובלת על הכול, משום שרבים המגדירים עצמם כחרדים וחיים בקהילה החרדית, משתמשים באינטרנט וברשתות החברתיות כעניין שבשגרה.

הקהילה המזרחית הגדולה בישראל אף היא מאתגרת את גבולות החרדיות. זאת משום שרבים מבני אוכלוסייה זו מסגלים לעצמם חלק מהמאפיינים החרדיים, כך למשל – שולחים את ילדיהם למוסדות חינוך חרדיים, בעוד

שאורח חייהם אינו חרדי לחלוטין. ניטול למשל זוג מזרחי המתגורר ביישוב מעורב והחי חיים ישראלים מסורתיים מצד אחד, אך שולח את ילדיו למוסדות חרדיים של תנועת ש"ס, מצביע למפלגת ש"ס ומאמץ את תפיסות העולם של הרבנות הספרדית החרדית, מצד שני. האם ניתן לכנות משפחה זו כחרדית? יש לציין כי תופעה זו הרווחת בקרב הציבור המזרחי בישראל רווי הגוונים, כמעט שאינה מצויה בדיכוטומיה החרדית האשכנזית.

היעדר ההגדרה המתוחמת ותפיסת השוליים הרחבים עשויים להוביל להתחזקותה של החרדיות המודרנית, המצויה על הציר שבין החרדיות הקלאסית לישראליות המערבית.

הקהילה החסידית

רעיון החסידות הנו עתיק יומין. כבר במסכת ברכות מספרת המשנה על הנהגותיהם של "החסידים הראשונים", ומסכת אבות שזורה בתיאור הליכותיו של החסיד, כך למשל "האומר שלי – שלך, ושליך – שלך, חסיד" (משנה, אבות ה). עם זאת, החסידות כתנועה מובחנת ומאורגנת יצאה לאוויר העולם במאה הי"ח, כזרם אורתודוקסי בעל תפיסות ייחודיות בעבודת השם. אבי התנועה הנו רבי ישראל בעל שם, המכונה "הבעל שם טוב", שחי במז'יבוז' שעל גבול אוקראינה ופולין. תפיסתה של התנועה הצעירה שהוביל הבעל שם טוב, היתה שאת מעלת הקדושה והקרבה לקדוש ברוך הוא יש להשיג באמצעות התפילה ועבודת השם בהתלהבות, תוך הדגשת עבודת הלב הרגשית (תפילה) על פני עבודת המוח השכלית (לימוד תורה), שכן "רחמנא ליבא בעי" [הקדוש ברוך הוא רוצה את הלב]. דגש רב נותנת החסידות לדבקות – קרי, החיבור הרוחני – הנובעת מעולם הנגינה, ומכאן אף התפתח המושג "ניגון חסידי". רבים מן הניגונים החסידיים עוברים מדור לדור, וניגון מפורסם בעולם החסידי קרוי בשם "ניגון הבעל שם טוב", משום שעל פי המסורת הולחן על ידו. הבעל שם טוב העמיד אחריו תלמידים רבים, והם נפוצו ברחבי אירופה (בעיקר במזרחה) והפיצו את דרכו הרוחנית.

רבים מתלמידיו ומתלמידי תלמידיו השתקעו בעיירות שונות במזרח אירופה והקימו שם חצרות חסידיות שפעלו ושגשגו שנים רבות. כל אחת מן החצרות פיתחה עם השנים מאפיינים ייחודיים לה. רובו המוחלט של המפעל החסידי נחרב בימי הזעם של השלטון הנאצי ושרידיו קוממו את הקהילות החסידיות במדינת ישראל ומחוצה לה. למרבה הפלא, בתוך כיוכל שנים שוקם עולם החסידות באורח מדהים, תוך שימור המסורת החסידית בדייקנות ובדיוקנות.

כיום מונה הקהילה החסידית בישראל כמה חצרות חסידיות גדולות, ובראשן

גור, בעלזא, ויז'ניץ וחב"ד, ולצדן עוד עשרות חצרות חסידיות בינוניות וקטנות הפזורות בכל רחבי הארץ, מרביתן במתחמים גיאוגרפיים מוגדרים. במקביל לחצרות אלו בישראל, חיים חסידים רבים באזורים שונים בחוץ לארץ ובעיקר בארצות הברית, באנגליה ובבלגיה. שתי החסידויות הגדולות בעולם הנן סאטמר וחב"ד.

2.1 המראה החסידי

את הציבור החסידי בישראל ניתן לזהות בקלות על פי המראה החיצוני, הנבדל בשונותו אף ביחס לשאר הקהילות החרדיות. המוטיב הראשון הנגלה אצל החסידים, הוא ההקפדה הבלתי-מתפשרת על הלבוש המסורתי. הגברים החסידים ילבשו חולצות לבנות הנרכסות ימין על שמאל, במהופך מהגזרה הגברית המודרנית, ורכוסות עד לכפתור האחרון המכסה את הצוואר, מכנסיים שחורים רחבים שלעיתים יידחפו בתוך גרביים שחורים או לבנים, ונעליים שחורות פשוטות ללא כל צבע נוסף עליהן. במהלך כל עונות השנה ילבש החסיד מקטורן או חלוק שחור ארוך, ולראשו יחבוש מגבעת עגולה שחורה. החסיד לא יצא מביתו ללא המקטורן והמגבעת אף בימות הקיץ החמים, גם כאשר הוא יוצא לטיול או לנופש.

לבושו של החסיד יהיה בעל ארבע שכבות בגדים בכל עונות השנה: לגופו גופייה לבנה רחבה בעלת שרוולים, עליה ילבש ציצית – בגד נטול שרוולים העשוי מצמר, על הציצית חולצת בד לבנה, ועל כולם ז'קט או חלוק שחור ארוך. בקרב חלק מן החסידים נלבשת הציצית על החולצה מבחוץ, ויש הלוכשים אף "וסט" – אפודת בד שחורה ונטולת שרוולים. כאשר חם מאוד והחליפה השחורה מעיקה על הגוף, מנהג רווח באזורים החסידיים להיכנס לחנות או לסניף בנק ממוזגים כדי להתקרר מעט, ואז להמשיך בדרך. חלק מן החסידים חוגרים במהלך היום כולו סביב מותניהם את ה"גערטל" – אבנט משי שחור העשוי כמין שרוך עבה, הנקשר בטכניקה ייחודית. אחרים יכרכו את הגערטל רק בשעות התפילה או אף בשעות הלימוד. מטרתו של הגערטל הנה לחצוץ בין הלב – מקור הרוחניות והקדושה – לבין הערווה (אזור החלציים) – מקור החומריות והתאווה, כדי למנוע מהם מטפורית לראות זה את זה.

מאפיין חיצוני נוסף הנראה לעין הוא הזקן ופאות הלחיים. החסידים

מקפידים שלא לגלח את זקנם ואף לא לקצצו, הן מסיבות שבתורת הנסתר הן מסיבות הנעוצות במסורת היהודית האירופית, שלפיה נהגו היהודים להאריך את הזקן ובכך להתבדל מן הגויים שסידרו את זקנם תדיר (הורביץ, 1994). עם השנים מתארך הזקן וחלק מן החסידים מותיר אותו כפי שהוא, יורד על פי מידותיו. אחרים מגלגלים אותו בשיטות שונות באופן המשווה לפנייהם מראה מסודר. אף את פאות הלחיים נוהגים החסידים להאריך במטרה להתרחק מהאיסור התורתי הקובע כי אין להקיף [לגלח] את פאות הראש, כשאופן סידור הפאות הנו מקור שונות חיצוני בין החסידויות השונות. כך למשל חסידי גור ברחבי הארץ נוהגים לקשור את פאות הלחיים זו אל זו מעל לראשם, מתחת לכיפת הקטיפה הגדולה, בהתאם למסורת של חצר החסידות בפולין שנהגה להסתיר את הפאות מחשש להתגרות בגויים. לעומתם, חסידי גור הירושלמים או אלו העולים ירושלימה – מקום משכנו של האדמו"ר – ישלשלו את פאותיהם כלפי מטה, כפי שהיה נהוג באירופה בעיירה שבה חי הרבי. חסידי בעלזא וויז'ניץ מגלגלים את הפאות סביב האוזן כמה גלגולים ומתירים אותן להשתלשל כשהם בתוך העיר ירושלים או בעומדם בתפילת שמונה-עשרה. לעומתם, מרבית החסידים מסלסלים את הפאות בטכניקות סלסול שונות ומניחים אותן גלויות לפני האוזניים. על רקע הזקן והפאות הארוכים, בולטת הקרקפת כשהיא מסופרת בקצרה בדומה לתספורת צבאית, שכן אין זה נאה להתהדר בשיער ארוך שאין בו כל מצווה.

לצד זאת, החסיד הממוצע לא ילבש כל אביזר אופנתי. כך למשל נדיר לראות חסיד יוצא אל הרחוב כשלעיניו משקפי שמש, ולרוב אף משקפי הראייה יהיו פשוטים ולא צעקניים, בדומה למראה החסידי הכללי. בחסידויות האדוקות יותר מקפידים בחורי הישיבה שלא לענוד שעון יד הנחשב פריט אופנה מודרני, ובמקום זאת הם משתמשים בשעון כיס, כפי שנהוג היה בעבר. ההקפדה כל כך גדולה, עד שבחג סוכות תשע"ד, בעת שעברו החסידים לברך על ארבעת המינים של האדמו"ר מסאטמר, הבחין הרבי בבחורים העונדים שעון על ידיהם, וסירב להעניק להם את ארבעת המינים שלו כל זמן שהיה שעון על ידם.

בשבת ובחגי ישראל המראה הדור בהרבה: החסיד יחליף את המגבעת בכובע פרווה עגול המכונה "שטריימל" או "ספודיק". מקורו של ה"שטריימל" – כובע פרווה העשוי מזנבות שועל – בארצות אירופה הקרות (אף שיש כמה מיתוסים לגבי מקורו), וכיום הוא מהווה סימן מובהק להשתייכות לקהילות היהודיות

החסידיות, אם כי קיימים הבדלים בין החסידויות השונות ביחס לצורתו ולגובהו, ואפילו במספר השועלים שמהם נתפרת פרוות הכובע רמוזים סודות. עלותו של השטריימל עשויה להגיע לאלפי דולרים, ובמרבית הקהילות החסידיות חובשים את השטריימל גברים נשואים בלבד, מה שמהווה מאפיין מובהק לסטטוס המשפחתי ולמעבר מן הרווקות לחיי הנישואים. לפני החתונה נרכש השטריימל כמתנה על ידי אבי הכלה, והוא מהווה את פריט הלבוש החסידי היקר ביותר ועליו יש לשמור לאורך שנים רבות. על כן החסיד ישמור עליו בקנאות מפני קלקול, לכלוך או מגע עם מים. מחזה נפוץ ביותר באזורים החסידיים הנו חסידים המהלכים ברחוב בשבת בתקופת החורף כשלראשם שטריימל עטוף בשקית ניילון, המגנה עליו מפני הגשם. זאת על רקע ההלכה האוסרת על פתיחת מטרייה בשבת, משום שפתיחת המטרייה כמוה כעשיית אוהל – מלאכה האסורה בשבת מן התורה. חסידים רבים ישמרו את השטריימל שקיבלו בחתונתם עד לחתונת ילדם הראשון – כשני עשורים.

במקום המקטורן הארוך היומיומי ילבשו החסידים בשבת "קפוטה" – מעין מקטורן או חלוק ארוך העשויים מבד שחור חלק ומהודר. אחד מן המאפיינים הבולטים של הקפוטה הוא היעדר כיסים באזור החלציים, מטעמי צניעות. בשונה מהקהילות הליטאית והספרדית, החסידים לא יענבו עניבה בכל צבע, אף באירועים חגיגיים. חלק מבני הקהילות החסידיות יגרכו בשבת גרביים המכסים את שולי המכנסיים עד סמוך לברך. כך למשל בולטים חסידי ויז'ניץ או צאנז בגרביהם הלבנים, לעומת חסידי בעלזא הגורכים בשבת גרביים שחורים. בבגדיהם של אחדים מן החסידים, בעיקר האדמו"רים או נכבדי הקהילה, יהיה רמז מלכותי בצורת שולי קטיפה, והמבוגרים שבהם יישענו על מקל הליכה בעל כותרת מוכספת.

על אף ההידור השבתי, הלבוש החסידי פשוט ומוקפד, והוא מוכתב על ידי כללי צניעות קשיחים וקיצוניים. בהתאם לכך, אף הלבוש הנשי החסידי פשוט וצנוע ביותר. האישה החסידית תלבש חצאיות ארוכות בכעשרה סנטימטרים מתחת לברך, באופן שימנע מן הברך להתגלות בעת הישיבה. החולצה תהיה בעלת צווארון ושרוולים ארוכים ובגזרה רפויה המטשטשת את קווי הגוף, והיא תירכס עד למעלה הצוואר. ככלל לא יילבשו בדים אלסטיים הנצמדים אל הגוף, העלולים לגרום למכשול צניעותי. לרגלי האישה יהיו תמיד גרביים עבים, לרוב בצבע מטשטש, שיתכנסו לתוך נעליים פשוטות ונמוכות. הצעירות הרווקות אינן מכסות את ראשן, אך השיער ייאסף בקפידה לצמה ארוכה או לקוקו אסוף

וקצר. הנשים הנשואות יכסו את ראשן במטפחת שתכסה את הראש כולו (כך למשל בקהילת "העדה החרדית"), או בפאה נוכרית קצרה שעליה כובע אופייני (בעיקר בחסידויות שמקורן בהונגריה, כגון בעלזא וסאטמר). רק במעט מן החסידויות, כגון גור וחב"ד, הותר כיסוי הראש בפאה נוכרית מודרנית. שעה של האשה הנשואה נחשב ל"דבר שבערווה", ועל כן הוא יכוסה במלואו, ובקהילות מסוימות, בעיקר בקרב החסידויות הקיצוניות יותר, נוהגות הנשים לגלח את שער ראשן לאחר נישואיהן, אף שכיום ניכרת נסיגה ממנהג זה.

אף התכשיטים והאיפור יהיו מדודים ומינימליים, באופן שלא ימשכו עין זרה. במובחן מהתרבות המערבית הפופולרית, האשה החסידית אינה אמורה להיראות או למשוך מבטים, שכן "כל כבודה של בת מלך – פנימה" (תהלים מה). כלל האצבע אוסר אפוא על כל פריט צעקני או מושך תשומת לב.

אף במקומות שבהם ניתן לכאורה לחשוף חלק מן הגוף, תנהג האשה החסידית בצניעות יתרה. כך למשל נוהגות הנשים ללבוש בביתן חלוק ארוך עד לרצפה, העשוי מבד כהה או מקטיפה ואינו חושף דבר. עם חלוק זה תלך האשה החסידית אף לים או לבריכה כשהיא נזהרת מלחשוף את גופה בבגד ים, זאת, אף כאשר מדובר בחופים נפרדים שבהם שוהות נשים בלבד. שער הראש ייוותר מכוסה גם בבית, בשל מעלת הצניעות שסגולתה רבה ובכוחה להועיל לחינוך הילדים (יומא מז).

בשבת יהיה הלבוש הנשי מעט חגיגי ומהודר יותר, אך ההקפדה על כללי הצניעות המחמירים תיוותר בעינה. אין מקום לצבעים צעקניים כגון אדום או כתום, או לגזרות נועזות הכוללות שסע או מחשוף. חנויות הבגדים באזורים החרדיים מציעות בגדים העונים על כללי הצניעות הנדרשים, ומעת לעת מתעוררות יוזמות המבקשות להעניק תעודת "כשרות" לחנויות אלו. מנגד, חנויות שימכרו בריכוזים החרדיים בגדים שנתפסים כלא צנועים במידה מספקת, עלולות להיות חשופות להתנכלויות מצד גורמים שונים המבקשים לשמר את חומת גדרי הצניעות.

כללי הצניעות מוכתבים על ידי ראשי החסידות ומופצים בעיקר באמצעות מוסדות החינוך של הבנים והבנות. אלה שולחים מעת לעת מכתבים הכוללים את גדרי הצניעות המוסדיים המשקפים את הלך הרוח של הקהילה. מוסדות החינוך אוכפים לא רק את אופן הלבוש של המתחנכים אצלם, אלא אף את גדרי הצניעות של הוריהם. כך למשל אם חסידית שתתלבש שלא כראוי, עלולה להיקרא לבירור ולהינזף על ידי מנהלת בית הספר שבו לומדת ילדתה.

אריכות העיסוק במראה החיצוני איננה עניין של מה בכך. המראה המסורתי (בעיקר הגברי) הנו בעל משמעות רבה בעבור החרדים בכלל, והחסידים בפרט. אין זו יד המקרה שהחסידים משמרים את המלבוש האירופי החסידי על אף התמורות הגיאוגרפיות והאקלימיות. התפיסה החרדית המסורתית סוברת כי ה"חיצוניות" – המראה החיצוני – הנה בעלת השפעה רבה על הפנימיות – התוכן הנפשי. מדרש ידוע (במדבר רבה, יג) גורס כי גאולת ישראל מיד מצרים נבעה משום שלא שינו את "שמם, לבושם ולשונם", קרי: עם ישראל בהיותו בגלות שמר על ייחודיותו החיצונית ובכך מנע את ההתבוללות וההתערבות בעם זר. כך מאמינה החסידות כי השוני החיצוני הבולט הנו המחסום הראשוני, ואולי אף העיקרי, מפני התבוללות והיטמעות בתרבות המערבית. חסיד ההולך עם "שמונה בגדים" (כינוי המושאל מבגדי הכוהן הגדול הייחודיים ומתכוון למעיל ולמגבעת החסידיים), יתקשה להיטמע בהמון החילוני, משום שבכל מקום שאינו בית גידולו הטבעי – ייראה החסיד כנטע זר.

במידה רבה ניתן לומר כי שימור המסורת החיצונית החסידית בקנאות נוצרה כתגובת נגד לתופעת ההשכלה, שרווחה באירופה במאות הקודמות. התנועה, בראשותו של משה מנדלסון, דגלה בהתערות ובהתערבות של היהודים באוכלוסייה המקומית, תוך טשטוש השוני הנראה לעין ("היה יהודי בביתך ואדם בצאתך"). מבחינת היהדות המסורתית היתה תנועת ההשכלה אסון רוחני שגרם להתבוללות של רבים. שימור החזות היהודית היווה ומהווה עד היום מצד החסידים תשובה – כנגד המבקשים את טשטוש הגבולות.

2.2 החצר החסידית

החצר החסידית הנה בעלת מבנה מונרכי מובהק. בראשה של החצר עומד הרבי, מנהיג הקהילה, המכונה גם האדמו"ר – אדוננו, מורנו ורבנו. ההנהגה איננה תולדה של בחירה דמוקרטית או של כישורים ייחודיים, אלא היא תוצאה של שושלת מלוכנית העוברת בירושה מאב לבן במשפחת האדמו"רות, הנחשבת מורמת מעם. האדמו"ר נתפס כבעל כוח שמימי שהואצל עליו, כוח שאינו ניתן להעתקה או לחיקוי. בני האדמו"רים זוכים לכינוי "בנש"קים" – "בנם של קדושים", ואף שהם אינם אדמו"רים בעצמם, הם בעלי מעמד מיוחד בהיררכיה החסידית. בדרך כלל הזוכה בכתר הוא בנו הבכור של הרבי, המוכוון לתפקיד זה מיומו הראשון, באופן הדומה במדויק למשפחות מלוכניות בתרבויות

אחרות. פעמים שסביב ירושת האדמו"רות מתחולל מאבק בין אחים הטוענים לכתר. כאשר מאבק זה אינו מוכרע באופן ברור על ידי האדמו"ר, כך למשל כאשר האדמו"ר מסתלק לבית עולמו מבלי להכריז על יורש, עלולה החסידות לשקוע למחלוקת ארוכת שנים, שתוצאתה לעתים התפלגות החסידות לשתי חצרות שונות, המנוכרות זו לזו. כך למשל התפלגה חסידות ויז'ניץ – מי שנחשבת לאחת החצרות החסידיות הגדולות בישראל – במשך כמה שנים, סביב המחלוקת על ירושת כיסא האדמו"ר, לאחר שזה נפל למשכב. רק כעבור שנים רבות הוכרע הסכסוך בין האחים. לעומתה, חסידויות אחרות כגון סאטמר ולעלוב התפלגו בשל המעבר הבין-דורי, נכון לעכשיו לצמיתות.

סביב האדמו"רים מתפתחים גינוני מלכות המתבטאים בהערצה עיוורת לרבי ולמשפחתו ובהאדרתם. אירועי משפחת האדמו"ר כגון חתונות הצאצאים עשויים להיות מפגן כוח של החסידות, והם נחגגים ברוב טקס והדר. באירוע חתונתו של נכדו הבכור של האדמו"ר מבעלזא – "הנסיך מבלעזא", בשנת 2013, השתתפו עשרות אלפי חסידים מהארץ ומהעולם, והאירוע הוכתר כ"חתונה החרדית הגדולה בהיסטוריה". בריאיון שהעניק חבר הכנסת הרב ישראל אייכלר, המשתייך לחסידות בעלזא, הביע אייכלר את התרגשותו כשהוא מציין כי "אין מדובר במפגן כוח, אלא במפגן נצח", וכי חתונת נכד האדמו"ר הנה עדות לניצחון הרוח היהודית ונצח ישראל (חדשות ערוץ 2, 21.5.2013). ההתרגשות מובנת לאור הרקע הייחודי של חסידות בעלזא, שהוכחדה כמעט לחלוטין בשואת יהודי אירופה, ומתוך האפר צמחה שוב חצר מפוארת. ואמנם, דוגמה יוצאת דופן לקימומה של היהדות החסידית לאחר השואה משתקפת בסיפורה של חסידות בעלזא שכעת יסופר.

הרב אהרן רוקח הוכתר לאחר הסתלקות אביו, בשנת 1926, לאדמו"ר הרביעי של חסידות בעלזא. את החצר החסידית – שהיתה מן הגדולות באירופה – הוא ניהל ביד רמה עד לשואה. כשנכבשה פולין ומשהחלו הנאצים לחפש אחר הרב המפורסם, החל האדמו"ר במסע מנוסה יחד עם אחיו הצעיר, הרב מרדכי רוקח, ששימש יד ימינו, עד שהגיע לקרקוב. בשנת 1942 נשלחו שני האחים לגטו בוכניה, שהפך למחנה עבודה, שם עבדו כחייטים תחת שם בדוי. בשנת 1943 הוברחו שני האחים במבצע מורכב לבודפסט שבהונגריה, שטרם נכבשה

עדיין על ידי השלטון הנאצי. בהונגריה פעל האדמו"ר כדי לקבל אישור לעלות לארץ, ובשנת 1944, לאחר שקיבל סרטיפיקט מהסוכנות היהודית, עלו שני האחים יחד לישראל.

עם הגיעו לישראל היה האדמו"ר בן ה-64 שבור ורצון. אשתו וילדיו נספו בגיא ההריגה והוא נותר ללא חסידיו וללא צאצאים שימשיכו את שושלת בעלזא. הרב מרדכי, אחיו הצעיר ממנו ב-21 שנים, איבד אף הוא את משפחתו, אך בשנת 1946 נישא בשנית, וכשנתיים לאחר מכן נולד בנו היחיד, יששכר דב, מי שלימים יהיה האדמו"ר החמישי לשושלת בעלזא. עוד בטרם מלאו שנתיים ליששכר הצעיר הוא התייתם מאביו, הרב מרדכי. אז הפך האדמו"ר לאביו השני, כשהילד הקט מתחנך על ברכיו וחי בצלו. כשהיה יששכר הצעיר בן תשע בלבד, חווה שוב את תחושת היתמות כשנפטר דודו האדמו"ר, והוא בן 77. ראשי החסידות, שנטלו על עצמם את האחריות לחינוכו, החליטו להמתין מעט עד שהנער יגדל ויוכל לשאת בעול ההנהגה כממשיך השושלת. יששכר הצעיר זכה לכינוי "הינוקא מבעלזא", ומכיוון שהיה הנצר היחיד שנותר בחיים למשפחת האדמו"רים, היה ברור כי הוא ממשיכו של האדמו"ר הרביעי, שנקרא בפי חסידיו "הרבי זכרנו לברכה".

בעת שהיה בן 17 בלבד בא הנער הצעיר בקשרי נישואים עם בתו של הרבי מוויז'ניץ, בחתונה מלכותית שנחשבה אז, בשנות השישים של המאה העשרים, ניצחון לרוח התקומה היהודית. בהיותו בן 18 הוכתר הרב יששכר דב רוקח לאדמו"ר החמישי לשושלת בעלזא. ואולם בכך לא תמה דרך הייסורים. כעשר שנים היה הזוג הצעיר חשוך ילדים, עד שעל פי האגדה פנתה אשת האדמו"ר לאביה, הרבי מוויז'ניץ, והתחננה אליו שיברך אותה בפרי בטן. ואכן, כשנה לאחר מכן נולד נצר יחיד לשושלת בעלזא, אהרן מרדכי, ומאז לא נולדו לבני הזוג ילדים נוספים. בהיותו בן שמונה-עשרה, בדומה לאביו האדמו"ר, התחתן הרב אהרן מרדכי רוקח, ולזוג נולדו שנים-עשר ילדים. החתונה כעת, של הרב שלום רוקח, נכדו הבכור של האדמו"ר מבעלזא והטוען השני לכתר, המחישה שוב את ניצחון הגחלת היהודית שלא כבתה.

לא לחינם, ברכה מפורסמת בקרב החסידים לאריכות ימים, הנאמרת על דרך החיוך, הנה: "שתזכה לראות את הפילוג בבעלזא." יחלפו עוד שנים רבות לכהונתו של האדמו"ר הנוכחי ולאחר מכן של בנו היחיד, עד שיהיו מספר טוענים מקבילים לכתר ההנהגה.

גינוני המלכות מתבטאים אף בעושר רב המופגן מסביב למנהיג. מרבית החסידויות בונות לעצמן, באמצעות תרומות של נגידי הקהילה, מבנים מפוארים המשמשים את הרבי וחסידיו. כך למשל בית המדרש של חסידות בעלזא בירושלים, שבנייתו ארכה קרוב לשני עשורים, הנו מבנה מרשים, גבוה ומרובע, השוכן ברוב פאר על גבעה בלב העיר במרכזה של קריית החסידות ומשקיף על העיר כולה. מבית המדרש מובילה דרך ייחודית אל צדו השני של הרחוב, שם שוכן בית הרבי. החסידים מתפארים כי בניין זה הנו תעתיק של בית המדרש המקורי של חסידות בעלזא באירופה, והוא נחשב לבית המדרש הגדול בישראל, זאת עד לבנייתו של בית המדרש של חסידות גור הגדול ממנו. בית המדרש של הרבי מגור בירושלים הנו מבנה גדול ומרהיב, והוא נחשב כיום לגדול בישראל. משניהם, לא נופל ביופיו בית הכנסת הייחודי של חסידות ברסלב ביבנאל. אף בחצרות אחרות מוקמים בניינים מפוארים בהתאם לצורכי הקהילה, ליכולותיה הכספיות ובהתאם למעמדה הציבורי הפנים-חרדי. סביב האדמו"ר סובבים כל העת המשב"קים – משמשים בקודש, המסייעים לו הן בצרכיו החומריים הן בנושאים הנוגעים לניהול הקהילה.

היחס בין הרבי לבין צאן מרעיתו דומה ליחס של אב לבנים. לרוב, האדמו"רים מכירים את כל חסידיהם, לפחות אלו המובהקים, אף אם מדובר באלפים רבים. חסיד שייכנס "אל הקודש פנימה", כלומר, אל חדרו של הרבי, יודע כי הרבי מכיר היטב אותו ואת משפחתו, ולרוב אף יתעניין על אודותם. החסידים נוהגים להיכנס ביחידות אל הרבי אחת לתקופה, לשם בקשת עצה או קבלת ברכה ועידוד. במקרים אחרים, מכניסים החסידים אל הרבי "קוויטל" – בקשה הכתובה על פתק, בעיקר כדי שהרבי יעתיר בתפילה לצורך אישי מסוים. דרך אחרת להתקשרות עם הרבי הנה שליחת מכתבים, שלהם עונה הרבי באופן ישיר או באמצעות מזכיריו. חלק מן האדמו"רים מקצרים בתשובתם ואחרים מאריכים, כל אחד בסגנונו הייחודי. רבים ממכתבים אלו מתפרסמים ברבות השנים בקובצי איגרות, המציגים פסיפס מיוחד ורחב של דעותיו ועצותיו של האדמו"ר.

במועדים מסוימים נוהגים החסידים להתכנס אצל הרבי לתפילות ולאירועים משותפים. כך למשל בחלק מחגי תשרי, אז עוזבים הגברים החסידים את ביתם והולכים אל בית מדרשו של הרבי כדי להסתופף בצלו. מקורו של מנהג הנסיעה

אל הרבי ותיק ביותר, והוא הונהג בקרב הקהילות החסידיות הראשונות שקמו סביב האדמו"רים תלמידי הבעל שם טוב. באותה התקופה היתה אורכת הנסיעה אל הרבי זמן רב, והחסידים היו שוהים תקופת מה בצל ההנהגה, ושואבים מטען רוחני שיסייע להם עת ישובו לבתייהם ולחיי החומר.

הציר המרכזי המחבר את החסיד למקורותיו החרדיים, הנו הקשר עם החצר החסידית בכלל ועם הרבי בפרט. במובחן מהליטאים, הרואים בלימוד התורה את הערך המרכזי והמאפיין העיקרי של החרד הליטאי, הרי שבקרב החסידים די בקבלת מרותו של הרבי ובקרבתו כדי להיחשב לחסיד ולחלק מהקהילה. בשל כך, ובשונה מאוד מהחברה הליטאית, במרבית החצרות החסידיות אין פסול ביציאה לשוק העבודה, כל זמן שלא ניתק הקשר עם החצר החסידית. ואמנם, רבים מהחסידים עובדים במגוון מקצועות, במלאכת כפיים ובמקצועות חופשיים, כשכירים וכעצמאים, וזאת תוך שהם מקובלים בקהילה כשווים לכול. אין זה נדיר למצוא באירועים החסידיים את האברך החסידי המסב לצד החשמלאי או רואה החשבון. שניהם יחד מכפיפים את עצמם לאדמו"ר ולדרכו, ושניהם יחד שואפים את החוויה החסידית הממכרת.

ה"טיש" ["שולחן" באידיש] הנו אירוע המתקיים בדרך כלל בשבתות ובחגים, ובו מתכנסים החסידים כשהם עומדים סביב הרבי. הרבי יושב בראש שולחן ארוך (ה"טיש") כשחשובי החסידים מסבים עמו. בדרך כלל הרבי אוכל את סעודת השבת על ה"טיש" ומחלק לחסידים "שיריים" – שיירי מזון שעליהם בירך. במעשהו זה משתף הרבי את כלל הציבור בסעודה ובאוכל שעבר "תיקון" על ידו באמצעות הברכה. החסידים מנעימים בזמירות ייחודיות לקהילתם: ניגונים ותיקים שעברו מדור לדור בחצר החסידית וזמירות חדשות שהולחנו על ידי מלחין החצר או הרבי עצמו. בין לבין אומר הרבי דברי תורה והתעוררות, בהתאם לענייני היום.

היכל הנגינה היה מאז ומעולם חלק מן העבודה האלוקית. כך בבית המקדש עמדו הלוויים, ניגנו ושוררו, וכך אף נעשה בהיכלו של דוד המלך. מדרשים רבים מתארים את השירה שאומרים כל ברואי העולם, ועל כוחו של הניגון רומז גם הנביא באומרו "והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'" (מלכים ב, ג). משרבו הגלויות והצרות נשתכח ויבש הניגון מישראל ואיבד את זוהרו. אז עמד הבעל שם טוב, אבי תנועת החסידות, והחזירו למקומו כאחד מן הכלים הרוחניים המרכזיים של החצר החסידית. הניגון מחבר את הלב אל הבורא, והרי "הקדוש ברוך הוא ליבא בעי" [הקב"ה רוצה את הלב] (סנהדרין קו); הוא

מביא לשמחת הנפש ובכך הוא מגרש את התוגה והעצבות, שאין להן מקום בעבודתו של החסיד; הוא יוצר דבקות בכך שהוא מעורר את הכיסופים והגעגועים אל "אבא" – הקדוש ברוך הוא; הוא מעורר את הנפש ומלבה את האש שבתוכה (אידלזון, תרצ"א).

לאורך הדורות בלטו בחצרות החסידים מלחינים בעלי שם שלחניהם מושרים כיום בפי כל הציבור החרדי. כך למשל הרב יעקב תלמוד, שהיה מלחין חצר גור; הרב יוסף משה כהנא מחסידות בעלזא; הרב בן ציון שנקר מחסידות מודז'ין ועוד. לעתים, האדמו"רים עצמם הם שהלחינו את הניגון. אז קיבל הניגון משמעות מיוחדת המתקרבת להיגד נבואי או לרוח הקודש. מקובל כי לאירועים מיוחדים מולחן לחן ייחודי הנלמד על ידי הגברים בני הקהילה. רגעי השירה והניגון המושרים בפי אלפי איש בסדר מופתי, מהווים רגעי התעלות ודבקות הנחקקים אצל העומדים כחווייה יוצאת דופן. אף ב"טיש", לפני הדרשה של הרבי, מקובל לשיר את "ניגון ההכנה", כלומר, הניגון המקדים את דברי התורה ופותח את הלבבות לקליטתם.

ההוויה החסידית מתנהלת לרוב כאוסף של חוויות קהילתיות, הנחוות בקרב גברים ונשים בנפרד. הגברים החסידים נוהגים להתאסף ולאכול יחד, לשיר יחד, להתפלל יחד, וכך הלאה. בקרב חסידות חב"ד נפוצה גם ההתוועדות, הכוללת שתיית משקאות חריפים – "פֶּאַרְבֵּיינגען" – מתוך מטרה להרבות את השמחה ולפתוח את הלב באמירת "לחיים". מנגד, בקרב הנשים מבוצעות פעילויות מינוריות יותר הכוללות הרצאות ושיעורים, וכן חוגים ופעילויות חסד בחסידות פנימה ואף מחוצה לה.

השפה השגורה בחצרות חסידיות רבות הנה האידיש, השפה שבה דיברו בחצרות החסידיות באירופה, וזו אף שפת האם של מרבית החסידים. זאת על רקע מחלוקת משמעותית שהתחוללה בין גדולי ישראל בכל הנוגע לתחייתה של השפה העברית: היו שסברו כי שיחת חולין בשפה העברית, הנחשבת גם "לשון הקודש", הנה מצווה. כך למשל סבר הרב קוק (אורות ישראל א, יב). מן העבר האחר, היו שאסרו את שימוש החולין בשפה, בין השאר משום שזהו חילולה של לשון הקודש. ברוח זו פסק הרבי מסאטמר, שהיה מתנגד עיקש לציונות כולה. בתווך ניצבו פוסקים אחרים ובראשם החזון איש, שסברו שבדיעבד אין לאסור על כך שכן "לא זו חזית הקרב האידנא [כעת]" (פאר הדור ב, קעב). החזון איש, שרצה בקימומה של היהדות החרדית ובפריחתה של חברת הלומדים (וזאת אף תוך גיוסם של רבים מבני היהדות המזרחית אל

היכלי הישיבות), חשש להוסיף קושי נוסף בדמות שפת האידיש, שלא היתה שגורה בפי כולם, אל תוך המשוואה. את הקושי ההלכתי פתר החזון איש בכך שקבע כי לשון הקודש והשפה העברית הנן שפות דומות אך נפרדות (בראון, תשע"א).

דומה כי במחלוקת זו השתקפו שלוש האידאולוגיות הדתיות (שעוד יידונו להלן) ביחס לציונות: התפיסה הציונית-דתית, שלפיה הציונות היא אתחלתא דגאולה, ומכיוון שכך – יש לקדש ולרומם אף את השפה העברית [הישן יתחדש, והחדש יתקדש] (אגרות הראי"ה א, ריד); התפיסה הלא-ציונית, שהובלה על ידי הזרם החרדי המרכזי, ולפיו אין להילחם בציונות ובשפתה; והתפיסה האנטי-ציונית, שהתנגדה לציונות ולמעשיה, וכפועל יוצא מכך – אף לחידוש השפה העברית.

ואמנם, בחסידויות שאימצו אידאולוגיה אנטי-ציונית, כך למשל חסידות סאטמר ואנשי ה"נטורי קרתא" – חסידי תולדות אהרן ותולדות אברהם יצחק – החסידים כלל אינם שולטים בעברית, והשפה היחידה המדוברת היא אידיש, שכן תפיסתם ההלכתית הנה שאין לדבר עברית בשום מקרה. כאשר החסיד יוצא אל מחוץ לחומות הקהילה, הוא נדרש למתורגמן לשפת העברית, שאיננה שגורה על פיו. אדם הנכנס לשכונות של חסידויות אלו יחשוב כאילו נכנס אל ארץ אחרת: מלבד החזות השונה כל כך מהחזות המערבית, אף שפת היומיום הנשמעת מכל עבר, בחנות, ברחוב ובין הורה לילדיו, מדוברת בשפה בלתי-מובנת.

חסידים רבים מן החסידויות הגדולות כגון גור וויז'ניץ, מעדיפים לשוחח בחיי היומיום בשפה העברית. ואולם אף בחסידויות אלו ניתן לזהות מגמה של חיזוק האידיש, הן במוסדות החינוך הקהילתיים הן בכלל הקהילה. כך למשל הורה רבי משה יהושע הגר, הרבי מוויז'ניץ שנפטר בשנת 2012 בגיל תשעים וחמש, בצוואתו: "בקשתי מאוד שהדיבור השפראך [שפה] בביתכם יהא בנוי על יסוד האידיש ולא בעברית."

המבנה המוסדי של החסידות מבקש לייצר אוטונומיה בכל תחומי החיים. החסידויות הגדולות כוללות בתוכן את כל מוסדות החינוך הנדרשים לילדיהן, קרי: גני ילדים ובתי ספר יסודיים (בנפרד לבנים ולבנות); ישיבות קטנות וגדולות לנערים וסמינרים – בית ספר תיכון – לנערות וכן מסגרות לימודיות לאברכים. לצד אלה כוללות החסידויות הגדולות "קריות" – שכונות מתוחמות, שבהן מתגוררים החסידים. קריות מעין אלו ניתן למצוא ברחבי הארץ, החל

בערד שבדרום ועד נצרת עלית שבצפון. כך למשל קריות ויזניץ' בבני ברק ובחיפה, קריית בעלזא בירושלים, קריית צאנז בנתניה, קריית באבוב בבת ים, וקריות ייעודיות של חסידות גור במגוון יישובים בארץ: בתל אביב, בערד, בקריית גת, בחצור ועוד. אחדות מהקהילות החסידיות מעדיפות להתיישב בשכונות הומוגניות בערים הטרוגניות. כך למשל באשדוד, בקריית גת, בכרמיאל, בעפולה ובמקומות נוספים. זאת הן מסיבות של התיישבות היסטורית מראשית ימי המדינה, הן משיקולים כלכליים המכתיבים הליכה לפריפריה (כהנר, 2009).

הקהילות החסידיות הגדולות מחזיקות אף בבתי דין פרטיים לדיני ממונות, במערכות כשרות, בצרכניות, בבתי אבות, באולמות שמחה ובארגוני צדקה וחסד. הגדילה לעשות קהילת צאנז בנתניה, המחזיקה בבית חולים פרטי (לניאדו) המעניק שירותים לתושבי הקהילה והאזור כולו. בהקמת בית החולים קיים הרבי מצאנז את נדרו שנדר בשנות השואה, שלפיו אם יינצל יעסוק בהצלת חיים של כל אדם באשר הוא. האדמו"ר, שאיבד את כל משפחתו בשואה, עלה לארץ וקבע את מושבה של החסידות בעיר נתניה. לצד הקריה החסידית הוקם כאמור בית החולים.

ככלל, הקהילה מבקשת לשמר את האוטונומיה הפרטית שלה, תוך הימנעות מהיטמעות בקבוצות אוכלוסייה אחרות ואף בקהילות חסידיות אחרות. בשל כך, הנטייה החסידית – לכל הפחות בחסידויות הגדולות – תהא לשדך את בניהם ובנותיהם עם בני אותה חצר.

לצד החסידויות הגדולות והמבוססות יש מספר לא מבוטל של חסידויות בינוניות וקטנות שאין בכוחן הכלכלי להקים רשת מוסדות ייחודית בעבור בני הקהילה, או שמספר בני הקהילה אינו מצדיק הקמתם של מוסדות נפרדים. כפתרון לחסידויות אלו ניתן למצוא כמה מוסדות "כלל-חסידיים", המקפידים על הצביון החסידי הכללי מבלי לשים דגש על המאפיינים החסידיים של חצר זו או אחרת.

2.3 שמרנות חסידית

אחד מן המאפיינים הבולטים ביותר בחברה החסידית הנו קיומם של כללי צניעות אולטרה-שמרניים. החברה החסידית שמרנית ומסוגרת מאוד אף ביחס לאוכלוסיות חרדיות אחרות, משום שעיקר הדגש בקהילה זו מושם על השגת

מדרגות הקדושה והפרישות. מילים אלו מהוות שם קוד לכללי צניעות מחמירים ביותר, המכתיבים על פי וסרמן (2011) ארבעה מעגלי צניעות חסידיים: בין החסיד לנשים זרות; בין החסיד לאשתו; בין החסיד לעצמו; בין החסיד לגברים אחרים.

מעגל הצניעות הרחב ביותר הנו זה שבין גברים לנשים, המכתיב הפרדה מגדרית מוחלטת בין המינים, והפרדה זו סובבת את אורח החיים כולו. כך למשל החסיד המצוי לא יפתח בשיחת חולין עם שום אישה, למעט קרובותיו מדרגה ראשונה. חסידים רבים נוהגים להימנע משיחה אפילו עם אשת האח ומנהיגים הפרדה מגדרית אף בסעודות השבת בביתם, כלומר הגברים יושבים בחלק אחד של השולחן והנשים בחלקו האחר. החסיד אף ישתדל להימנע מפגישה אקראית עם קרובתו בפרהסיה (למעט אשתו), וכך אין זה נדיר לראות גברים או נשים מהקהילה החסידית החוצים את הכביש כדי להימנע מהיתקלות בקרוב משפחתם בן המין השני. לעתים, מדובר במחזה סוריאליסטי שלפיו אם וכנה הנתקלים זו בזו ברחוב, יימנעו מלעצור ולשוחח.

כלל נוסף הנהוג בהקשר זה הנו "שמירת העיניים", ולפיו על הגבר החסיד לשמור את עיניו מפני הסתכלות בנשים לא צנועות שעלולות להסב את הלב, כפי שמצווה התורה "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" (במדבר טו), ועל כך אמרו חז"ל "עין רואה ולב חומד" (במדבר רבה י). הפיתוי המיני נתפס בהווה החסידית כמדכא הקדושה הגדול ביותר, והרי קדושה היא פסגת העבודה הרוחנית של החסיד. בהתאם לתפיסה זו מצווה החסיד לשמור את מבטו מפני הפיתויים המיניים הנפוצים בייחוד ברחוב החילוני, בדמות נשים העוברות בלבוש חושפני או אפילו בכרזות התלויות ברחוב העיר, ברוח הדברים שאמר רבי יוחנן בגמרא: "אחורי ארי ולא אחורי אשה" (ברכות סא), כלומר, עדיף להלך אחרי אריה ולסכן את הגוף מאשר להלך אחרי אישה ולסכן את הנפש בהרהור עבירה. אמנם בסביבתו הטבעית מוגן יחסית החסיד מפני הפיתויים הנשיים, משום שכללי הצניעות נאכפים באזורים החרדיים, ואולם כאשר הוא נדרש לצאת מארבע אמותיו עליו לאזור את כוחותיו ולהימנע ממראות שעלולים להטריד את נשמתו ולהפחית מרוחניותו. פטנטים שונים הומצאו בקהילה האולטרא שמרנית במטרה להישמר מפני מראות אסורים. כך למשל משווקים ברחוב החרדי, בעידוד "הוועד למען טוהר המחנה", משקפיים מיוחדים לשמירת העיניים. אלו הם משקפיים שעל זוגיותיהם הודבקו מדבקות שקופות למחצה המטשטשות את הראייה בטווח העולה על שלושה מטרים. כך יימנע החסיד

מלהיתקל במראות אסורים, באזורים שבהם גודי הצניעות המחמירים פרוצים. במקרים רבים פועלים גורמים חרדיים למנוע את הפצתן של כרזות בלתי-צנועות בריכוזים החרדיים. בשנים האחרונות התפרסם המאבק החרדי כנגד תליית כרזות ובהן דמויות נשיות על אוטובוסים החוצים את הערים החרדיות. משלא צלח המאבק הלגיטימי, השחיתו גורמים קיצוניים את הכרזות ואף גרמו נזקים לאוטובוסים, ובכך כופפו את ידיהם של החברות הציבוריות. המאבק סביב הדרת הנשים מן הפרסומות באוטובוסים הגיע עד לשולחנו של בית המשפט הגבוה לצדק (בג"ץ 39/12).

בדיחה ידועה המותחת ביקורת על שמירת העיניים המופלגת, מספרת על החסיד שהלך ברחוב כשהוא משפיל את מבטו ולפתע נתקל בעץ. החסיד, שלא ראה במה התנגש, מלמל דברי התנצלות והמשיך בדרכו. הרבי, שצפה במתרחש, נזף בחסיד ואמר לו כי מוטב שיתנגש באישה ויחשוב שהיא עץ, מאשר שייתקל בעץ ויחשוב שהוא אישה.

מעקרון שמירת העיניים נגזרת גם ההתרחקות מהאינטרנט, המאפשר התבוננות בתכנים לא צנועים בקלות רבה. עולה על האינטרנט הוא הטלפון החכם – הסמארטפון, המאפשר גלישה בקלות ובהיחבא. הקהילה החרדית בכלל והחסידית בפרט מנהלת מלחמת חורמה כנגד הטלפונים החכמים והאינטרנט. על סוגיות אלו ידובר להלן בהמשך הספר.

מעגל צניעות נוסף הוא זה שבין איש לאשתו. כאן ניתן לזהות שוני בין החסידויות השונות. יש המנהיגים כללים קשיחים בכל הנוגע לקדושת הבית, לעומת חסידויות אחרות שאינן נכנסות אל חדר המיטות של הזוג החרדי, פרט להדרכה כללית ובסיסית הקשורה לכללים ההלכתיים המקובלים. מבין כלל הזרמים החסידיים, ידועה חסידות גור בהחמרה המיוחדת המונהגת בענייני הצניעות בכלל ובין אדם לאשתו בפרט. כך למשל בהוראת אדמו"רי גור נמנעים בני הזוג החסידים לצעוד יחד בפרהסיה והאישה צועדת מעט מאחורי בעלה. בדיחה מפורסמת מספרת על שני גברים חסידי גור הנפגשים ברחוב. כשהחסיד הראשון מציין באוזני חברו שראה את אשת החבר עוברת בתחילת הרחוב, משיב לו החבר: "כן, אנחנו מטיילים יחד."

אף בחדרי חדרים נמנעים חסידי גור מלגעת זה בזו שלא לצורך קיום יחסי אישות, והם ישנים באורח קבע במיטות נפרדות המורחקות זו מזו. הלכה למעשה נוהגים בחסידות גור דיני ההרחקה של תקופת הנידה, אף בתקופה שבה מותרת האישה לבעלה, מה שמוגדר על ידי וסרמן (2011) כ"קרבה מרוחקת".

על פי שיטת גור, הכללים המחמירים מוקפדים ביותר בשנת הנישואים הראשונה, והם הולכים ומתקדים עם השנים. לכל אחד מן האברים הצעירים ישנו משפיע או מדריך, דמות חסידית המנחה אותו בפרוטרוט כיצד עליו לפעול בחיי האישות שלו, כשהמטרה המרכזית הנה הימנעות כמעט מוחלטת לאורך השנה הראשונה ממגע בין בני הזוג. סיפורים מסמרי שיער מתפרסמים מעת לעת בפורומים ובבלוגים שונים ברחבי האינטרנט, על הכללים הדרקוניים המוטלים על בני הזוג, שמביאים לא אחת לידי פירוד ופירוק הבית המשותף. אחד מן העוסקים בנושא זה הנו הבלוג "בעולמם של חרדים", שמפעיל הרב חיים שאולזון, עיתונאי ובלוגר חרדי. שאולזון כונה לא אחת "אימת האדמו"רים" בשל פרסומיו הבוטים לעתים כנגד הנעשה בעולם החרדי בכלל ובחצרות החסידיות בפרט.

יש לציין כי מנהיגים ליטאים הסתייגו מהנהגות הפרישות שנקבעו בחסידות גור, ביחס שבין איש לאשתו. כך למשל כתב הרב יעקב ישראל קנייבסקי, גיסו של החזון איש ומגדולי הליטאים בדור הקודם, כי "עיקר תקוות האשה בעולמה הוא שיהיה לה בעל אוהב אותה, ובשל כך חס ושלום להתנהג במידת הפרישות, כשמכאיב בזה את אשתו" (אגרת קודש, תשמ"ו). אף החזון איש מפרט באגרת זו (המהווה קובץ מכתבים בנושא הנהגת הבית החרדי) את אופן ההתנהגות הראוי עם האשה, בייחוד בשנה הראשונה: "כיצד משמחה? טבע שלה להתענג על חינה בעיניו ואליו עיניה נשואות. עליו להשתדל להראות אהבה וקירוב בריבוי שיחה וריצוי. לפעמים התייחסות בכבוד וחרדת דרך ארץ מביאה לחסרון קירוב. להודיע ביציאה לאן הוא הולך ובשובו מה עשה, וכיוצא באלה." האגרת מנוסחת באופן המתנגד במשתמע לגישה החסידית, בעיקר של חסידות גור, שלפיה יש להקפיד על הריחוק בייחוד בשנה הראשונה, ואילו גישת החזון איש (וזו אף התפיסה הליטאית הרווחת) הפוכה, כלומר, על הגבר להשקיע באהבת אשתו ביתר שאת בשנה הראשונה, וכך ייבנה הבית על תשתית זוגית איתנה (בראון, תשע"א).

מעגל נוסף של שימור הקדושה מכונה בשם הקוד "שמירת הברית". רובד זה איננו עוסק בהכרח במערכת היחסית שבין איש לאשה, אלא בין אדם לעצמו. על האדם לפעול לשמירת המחשבה מפני הרהורי חטא העלולים להביא אותו לידי קרי (שפיכת זרע לבטלה), דבר המהווה עוון חמור על פי ההלכה, אך גרוע מזה – הוא פוגם בקדושת האדם על פי הקבלה, מוריד את דרגתו הרוחנית וחוסם את השפע הרוחני מלהגיע אליו. כך למשל נכתב בספר

הזוהר על מי אשר שופך זרע לשווא כי "אין לך חטא בעולם שאין עליו תשובה חוץ מזה" (פרשת ויחי, ריט), ובמקום אחר נכתב כי "לא זוכה לראות פני שכינה ונקרא רַע" (פרשת אמור, צ). שני המאמרים הללו מבטאים את האיום החמור ביותר שניתן להטיל על הצעיר המאמין: אתה רע, אין לך תשובה ולעולם לא תראה פני שכינה. ההתמודדות האישית עלולה להיות קורעת לב. מצד אחד, ליבידו גועש של גיל הנעורים המתפרץ שבתקופת הבחרות אין לו פורקן. מצד שני, איום בנשק יום הדין של היהודי המאמין – נעילת דלתות התשובה.

במובחן מההתעלמות המוחלטת, הכמעט מופגנת, שמנהיגות מרבית הישיבות הליטאיות בכל הנוגע להתמודדות עם סוגיה זו, מדריכים רוחניים משוחחים עם החסידים הצעירים ומלמדים אותם על דרכי הפרישות והקדושה. שיחות אלו נעשות ביחידות בין המדריך לבחור, כדי לשמר את הרצינות והצניעות הראויות לנושא זה. שאלה ידועה ששואל המדריך את בחור הישיבה בשיחה תקופתית הנה על מצב ה"ידישקייט" של התלמיד, כשהכוונה לסוגיות הצניעות: שמירת הברית, שמירת העיניים ושמירת המחשבה.

כדי לשמר את הקדושה ולהוסיף עליה, מקפידים החסידים ממרבית החסידויות לטבול מדי בוקר לפני התפילה במקווה טהרה. על פי ההסבר החסידי, הטבילה מגבירה את טהרת הגוף הנמשכת אל הנפש ובכך מסייעת לתפילה להיכנס אל היכלי הקודש ולפעול את פעולתה. ההכנות לתפילה ובהן אף ההליכה למקווה אורכות זמן רב, וגורמות לרבים מן החסידים להתפלל את תפילת השחרית בשעה מאוחרת, עובדה ש"הקפיצה" את הפוסקים הליטאים המקפידים על תפילה בזמנה. מחזה נפוץ בריכוזים החרדיים הנו חסידים ההולכים בנחת לתפילת השחרית בעת שהשמש כבר ברום הרקיע. בחלק מן הישיבות החסידיות מונהג "סדר לימוד" לפני התפילה וההליכה למקווה, כך שתפילת שחרית עצמה נדחית עד לשעה 9:00 בבוקר, לאחר סוף זמנה ההלכתי. מעגל רביעי ואחרון של קדושה הנו בין החסיד לגברים אחרים. אלו הם כללי צניעות שמטרתם למנוע מגע שלא לצורך, ואפילו אקראי, בין שני חסידים. בדומה למעגלי הפרישות האחרים, אף כאן מונהגים בחסידות גור כללים מחמירים ביותר, שבמידה רבה מהווים תגובה לפרשיות שונות שהתרחשו מפעם לפעם בישיבות. על החסידים נאסר להתחבק או להתנשק זה עם זה חיבוק של חיבה, ולהסתובב מחוץ לחדרם ללא החלוק העליון שמעל לחולצתם, אפילו ביציאה אקראית וקצרה. אף בפנימיית הישיבה שבה שוהים הבחורים

מונהגים כללים מחמירים, ואסור לבחור ישיבה לשבת על מיטת חברו. בחלק מן הפנימיות של הישיבות החסידיות מקפידים על הלכות "ייחוד" אף בין גברים, ונאסר על שני בחורים להתייחד בחדר לבד.

2.4 תת-הזרמים החסידיים

מלכתחילה, בדורות הראשונים של החסידות באירופה, מעטות היו החצרות החסידיות, וניתן היה למנות עשרות בודדות בלבד, ששכנו בעיירות שונות באירופה. אט אט החלו לקום חצרות חסידיות נוספות, ובעשורים האחרונים ניתן לראות זינוק במספרן. זאת הן בעקבות הקמתן של חסידויות חדשות (דבר נדיר יחסית בתקופה זו, אך היה מצוי בשנים הראשונות לאחר השואה), ובעיקר בעקבות פיצולים רבים בהנהגה החסידית. כך למשל חסידות ויז'ניץ התפצלה לכמה חצרות שונות. עוד בתקופת האדמו"ר רבי חיים מאיר הגר, בשנת תשל"ב, התפצלה החסידות לשני בניו: הרב משה יהושע הגר בבני ברק ורבי מרדכי הגר במונסי שבארצות הברית. עוד טרם פטירתו של האדמו"ר הרב משה יהושע הגר, משהזקין וניטלה ממנו יכולת ההנהגה בפועל, התפצלו שני בניו: רבי ישראל ורבי מנחם מנדל, לשתי חצרות נפרדות, ורק בסמוך לפטירת האדמו"ר הושכן השלום ביניהם. פיצול דומה שלא אוחה התרחש אף בחסידות סאטמר שבארצות הברית. אף בחסידויות הקטנות והבינוניות נפוץ מנגנון פיצולי החצרות בעקבות מאבקי ירושה. כך למשל בעקבות פטירתו של הרבי שמעון בידרמן מלעלוב בעיצומו של יום הכיפורים תשע"ב, התפצלה החסידות לכמה חצרות המונהגות כל אחת מהן על ידי אחד מבניו האדמו"רים.

בשנת 2010 התפרסמה רשימה מקיפה של כל האדמו"רים (אתר בחדרי חרדים, 15.9.2010). הרשימה מנתה 553 אדמו"רים שכל אחד מהם מחזיק בחצר חסידית, מרביתם בארץ ומיעוטם מחוצה לה. רבים מהם קרובי משפחה, אחים בני אדמו"רים, שכל אחד מהם הקים חצר חסידית נפרדת.

על אף המאפיינים המרכזיים שהוזכרו בפרקים הקודמים המשותפים לדרך החסידית בכלל, ישנם מוטיבים שונים המתפתחים אצל כל חסידות בנפרד. ישנן חצרות חסידיות השמות דגש על לימוד התורה, כגון חסידות צאנז, שבה התפתח "מפעל הש"ס", ובו נבחנים האברכים על שבעים דפי גמרא עם פירושיהם, מדי חודש, כשהמטרה הנה לסיים את הש"ס מדי שלוש שנים. זוהי משימה מרשימה ושאפתנית הדורשת יכולות התמדה וריכוז גבוהות ביותר.

מנגד, חסידויות אחרות אינן רואות בלימוד התורה אידיאל ייחודי הנדרש להקיף את היום כולו, אלא מסתפקות ב"קביעת עתים לתורה", קרי: שעה מוגדרת מדי יום ביומו המוקדשת ללימוד תורני. אף ההשקפות האידיאולוגיות ביחס לציונות ולמדינת ישראל משתנות בין חסידויות "אנטי-ציוניות", כגון חסידות סאטמר ודושינסקי, לבין מרבית החסידויות שפיתחו אידיאולוגיה מפויסת יותר הדוגלת בשיתוף פעולה מצומצם עם מוסדות השלטון. בראש קבוצה זו עומדת חסידות גור – החסידות הגדולה ביותר בישראל – המנהלת בפועל את תנועת אגודת ישראל החרדית. על ההבחנות האידיאולוגיות בין הקבוצות השונות ועל יחסן למדינה ולמפעל הציוני, ידובר להלן בשער השלישי.

ישנן חסידויות הידועות בפועלן בתחום מסוים. כך למשל חסידות מודז'ין, שאיננה נחשבת חצר גדולה, אך היא התפרסמה בזכות ניגוניה המיוחדים, המושרים בכל בית חרדי, חסידי וליטאי כאחד. הניגון הייחודי ביותר של חסידות זו הנו ניגון בשם "אזכרה", הנפרס על פני ארבעים ושישה בתים שונים, והוא מושר בטקסיות באירועים מיוחדים בלבד. חסידויות אחרות ידועות בשיטת התפילה הייחודית להן. כך למשל חסידי קרלין נוהגים ללוות את תפילתם בצעקות רמות. זר כי ייקלע למניין של החסידות, יתקשה להתרכז בתפילתו, מאחר שאינו מורגל בצורת תפילה זו. לעומתם, חסידי ויז'ניץ מאריכים בתפילתם בניגונים מיוחדים ובתפילות נלהבות, והאדמו"ר מסתובב בין החסידים ומלהיב אותם בתפילה. חסידות אמשינוב אף היא מפורסמת בהנהגת לוח זמנים ייחודי וחריג, ולפיו חלק מן האירועים ההלכתיים מתרחשים כמה שעות מאוחר מהמקובל. כך למשל הרבי מאמשינוב, הרב יעקב אריה מיליקובסקי, הנחשב לאחד מן הצדיקים שבדור הנוכחי, מוציא את השבת רק ביום ראשון בבוקר ומתפלל את תפילות הבוקר אחר הצהריים.

חסידות ברסלב מפורסמת בעקבות השתייכותה לרבי נחמן מברסלב, אבי השיטה, מי שהיה נינו של הבעל שם טוב. מאז פטירתו של רבי נחמן בשנת 1810, והוא בן 38 שנים בלבד, לא עמד אדמו"ר בראש החסידות, והיא מונה פלגים שונים שהמוכרים שבהם בציבוריות הישראלית הם קבוצת "שובו בנים" – חסידיו של הרב אליעזר ברלנד שמרביתם חוזרים בתשובה, וקבוצת ה"נ-נחים" – קבוצה שרכשה את שמה בעקבות הפתק המסתורי שפרסם רבי ישראל אודסר, מראשי החסידות. על הפתק המיוחס לרבי נחמן ותלמידו רבי נתן נכתב "נ נח נחמ נחמן מאומן", ורבי ישראל אודסר לימד את תלמידיו כי

שינון והפצה של טקסט זה יזרזו את הגאולה. קבוצת ה"נ-נחים" פועלת אפוא על פי שיטתו של רבי ישראל אודסר ומבקשת לזרז את ביאת המשיח על ידי פרסום המאמר. בני פלג זה מסתובבים ברחבי ישראל ומפיצים את תורת ברסלב על ידי שירה וריקודים, ובאמצעות חלוקת כתבי ברסלב ברשות הרבים וריסוס הכתובת במקומות פומביים ומפתיעים. פעילות זו גררה פולקלור ישראלי רחב סביב הפתגם, הכולל שיבושים מכוונים והטיות שונות.

כתביו של רבי נחמן מברסלב נחשבים אף בקרב מי שאינם נמנים עם חסידיו, לספרים בעלי חשיבות רבה, היורדים לעומק תפיסתה של החסידות ולשורשי היהדות. ספר היסוד של תורת ברסלב הנו ליקוטי מוהר"ן, המיוחס לרבי נחמן עצמו. הספר הנו אוסף שיחותיו של רבי נחמן שנלקטו ונכתבו בידי תלמידו המובהק, רבי נתן. מאפיינים ייחודיים נוספים של חסידי ברסלב הם מוסד ה"התבודדות", שעל פיו יוצא החסיד מן העיר ומתבודד עם קונו תוך שהוא משוחח עמו כדבר איש אל רעהו בהיעדר מחיצות. רבים עושים זאת באמצעות צעקות ל"אבא" תוך שהם שופכים את לבם. על כך העיד רבי נחמן כי: "ההתבודדות היא המעלה הגדולה והעליונה מכל" (ליקוטי מוהר"ן, חלק ב, כה). מאפיין מפורסם אחר ובעל חשיבות עליונה הנו ה"תיקון הכללי" שייסד רבי נחמן כדי להינצל מעוון פגם "שמירת הברית" (הוצאת זרע לבטלה). התיקון הכללי הנו אוסף של עשרה מזמורי תהלים שאותם נדרש החסיד לומר בתדירות גבוהה. על התיקון הכללי העיד רבי נתן כי הוא "תיקון חדש לגמרי, ולא ידע מזה שום נברא מימות עולם" (מתוך ההקדמה לתיקון הכללי). החידוש שבתיקון הכללי מתחדד על רקע דברי הזוהר שהובאו לעיל, שלפיהם הפגימה ב"ברית" הנה חסרת תקנה.

גורם נוסף שהחדיר את חסידות ברסלב אל הציבוריות הישראלית, הנו המנהג שנפוץ בשנים האחרונות לפקוד את קברו של רבי נחמן מברסלב בעיר אומן שבאוקראינה, בעיקר בראש השנה היהודי. מנהג זה, שבתחילה נפוץ בקרב חסידי ברסלב בלבד, הפך לעלייה לרגל של אלפי יהודים. דתיים וחילונים, אשכנזים ומזרחים, טסים עד לאוקראינה כדי לחגוג את ראש השנה על קברו של הרבי. על פי כתביו, רבי נחמן הבטיח לכל מי שיעלה על קברו, יקרא שם את התיקון הכללי וייתן פרוטה לעני, כי: "אפילו אם גדלו ועצמו עוונותיו וחטאיו מאד מאד חס ושלום, אזי אתאמץ ואשתדל לאורך ולרוחב להושיעו ולתקנו" (שיחות הר"ן, קמא), ובמקום אחר אמר: "בפאותיו אמשכהו ואוציאהו משאול תחתיות" (ליקוטי מוהר"ן, רה). פולקלור רחב נבנה סביב

הנסיעה לאומן, וחסידים מספרים כי ראשי התיבות של חודש "אלול" הנם "אני לאומן ואשתי לבד" ובגרסה אחרת: "אני לאומן ואשתי לחמותי". זרם ייחודי בדרכו הנו חסידות חב"ד. חסידות זו נחשבת לאחת מהחצרות החסידיות הגדולות בעולם (ואולי אף לגדולה ביותר), שבסיסה בניו יורק שבארצות הברית, אך רבים מן החסידים מתגוררים בישראל. החסידות מתנהלת קרוב לעשרים שנה – מאז פטירתו של הרבי השביעי בשנת 1994 – ללא מנהיג. סביב הרבי, מנחם מנדל שניאורסון ("הרבי מלובביץ'"), התפתחה אמונה משיחית שהתגברה לאחר נפילתו למשכב ופטירתו. סוגיה זו עוררה מחלוקת חריפה בחסידות חב"ד פנימה, הנחלקת לשני זרמים: הזרם המשיחי, המאמין כי הרבי הוא מלך המשיח, ויש מהם הסוברים כי הרבי לא נפטר וכי הוא ישוב ויתגלה כמשיח ובפיהם הוא מכונה "הרבי שליט"א" (שיחיה לאורך ימים טובים אמן), כינוי הניתן לאדם חי בלבד. זאת על רקע סימנים רבים שפיזר הרבי בחייו ועל רקע היותו השביעי לשושלת האדמו"רות, המתקשר באופן ישיר לדוד המלך, שהיה השביעי לשושלת ההנהגה היהודית, ועל פי המסורת המשיח יהיה מצאצאיו. לכך מצטרפת העובדה שהרבי נפטר ללא צאצאים וללא קרובים מדרגה ראשונה, ובכך נגדעה הלכה למעשה שושלת ההנהגה החב"דית.

מן הצד האחר, הזרם המתון יותר מסכים כי הרבי נפטר וסבור כי יש להמשיך ולעסוק בענייני הגאולה, אך מבלי להתייחס לשאלת זיהויו של הרבי כמלך המשיח. המחלוקת הנובעת מפרשנויות שונות הניתנות לדברי הרבי עצמו, חרגה מגבולות החסידות והובילה לקרע עמוק בין חסידות חב"ד להנהגה הליטאית ובראשם הרב שך, שהתנגד לתפיסות המשיחיות המצביעות על הרבי כמלך המשיח (הורוביץ, 1989).

אין חולק כי הרבי היה גדול בתורה ונחשב לאחד מגדולי הדור הקודם (הררי, 2013). בתפקידו כראש החסידות הנהיג הרבי מספר רב של מפעלים ייחודיים, ובראשם מפעל ה"שלוחים", שהחל עוד בזמן האדמו"ר הקודם. הרעיון הכללי טמון בהגדרת תפקידם של חסידי חב"ד להפיץ את עיקרי האמונה בקרב כל יהודי ולקרבם לתורה ולמצוות. חיבה יתרה החדיר הרבי למצוות התפילין, תוך שהורה לחסידיו לפעול שכל יהודי יניח תפילין לפחות פעם אחת בחייו, כדי שלא ייכלל בהגדרה התלמודית הקובעת כי קרקפתא דלא מנח [=ראש שאינו מניח] תפילין, הרי הוא בכלל פושעי ישראל בגופם, שעליהם נאמר שיורדים לגהנום ולא עולים (ראש השנה יז). הרבי נקט את

שיטת הפוסקים הסוברים כי הלכה זו עוסקת רק במי שאינו מניח תפילין אף לא פעם אחת בחייו, ועל כן היה נוהג לזרז את חסידיו שילכו ויניחו תפילין ליהודים ברחוב ובכל מקום, בעיקר בריכוזים הרחוקים מתורה ומצוות.

בשונה ממרבית מפעלי ההחזרה בתשובה, המלווים את השב תקופה ארוכה לאורך תהליך החזרה כולו, הקירוב החב"די מבוסס על אקראיות נטולת המשכיות מוכוונת. חסיד חב"ד יניח ליהודי תפילין בתחנה המרכזית בתל אביב או בכיכר האדומה שלמרגלות הקרמלין שבמוסקווה, ולא יפגוש בו עוד לעולם. זהו קירוב רוחני המתבסס על מדד כמותי ולא בהכרח על מדד איכותי. הוא איננו מכוון בהכרח להביא את המתקרב לשינוי במהלך חייו, אלא להפגיש אותו עם היהדות, בבחינת "טעמו וראו כי טוב ה'" (תהלים לד). עם זאת, נחלה חסידות חב"ד הצלחות רבות במפעל הקירוב, ורבים מהמצטרפים לחסידות הנם יהודים שחזרו בתשובה אחרי שהיו רחוקים מאוד משמירת מצוות.

מפעל ה"שלוחים" הלך והתפתח, וחסידים נשלחים לאזורים שונים בישראל ובעולם מתוך מטרה לסייע ברוחניות ובגשמיות לכל יהודי. כיום, במנגנון המעין קונסולרי של החסידות פועלים למעלה מארבעת אלפים שלוחים באלפי מקומות בעולם, והם מהווים כתובת לאנשי עסקים, למטיילים ולתושבים היהודים באזור. חיבה יתרה הנהיג הרבי למדינות חבר העמים, מקום מוצאה של חסידות חב"ד, ופעל להבעיר מחדש את הלב היהודי בקרב אזרחי מסך הברזל, שהיהדות נעקרה מהם על ידי תנועת הקומוניזם במאה הקודמת.

מבחינה השקפתית מחזיקה חב"ד בתפיסה אמביוולנטית רווית ניגודים. בכל הנוגע לאידיאולוגיה ביחס לציונות, החזיקה החסידות באופן מסורתי בעמדה אנטי-ציונית נוקשה והרבי מחב"ד אף נמנע מלבקר במדינת ישראל. כך למשל בשנת תשי"ח (1958) נפגש האדמו"ר מסאטמר עם כמה רבנים במטרה לשכנע אותם להתגייס נגד הציונות והמדינה. לאחר מכן ציין האדמו"ר כי מבין כל הרבנים שביקר אצלם, הרבי מחב"ד הוא היחיד שתאם בדיוק את השקפתו. מנגד, בדרכי הנועם שהוביל, לא נמנע האדמו"ר מלפגוש את מנהיגי המדינה ואף ראה באירועים שונים, כגון ניצחון צה"ל במלחמת ששת הימים, סימן משמים. על רקע זה נוצר מתח בינו לבין הרבי מסאטמר, שהתנגד לתפיסתו הרכה של הרבי כלפי מנהיגי המדינה. אף בכל הנוגע לתפיסה החסידית ניתן לזהות תפיסה אקלקטית מעט. מצד אחד, עוסקים התלמידים בלימוד חסידות (בעיקר של גדולי חסידות חב"ד) והחצר מושתתת על גינונים חסידיים מובהקים הכוללים פולחן אישיות של הרבי, אך מצד שני, בכל הנוגע לשיטת הלימוד, אימצה חב"ד דווקא את הדרך

הליטאית. בשונה מדרך לימוד התורה החסידית המרוממת את החוויה הרוחנית, הרי ששיטת לימוד התורה בחב"ד מרוממת דווקא את התפיסה השכלית, תוך העמקה ופולפול בסוגיות תלמודיות (ביגמן, תש"ע).

חיצוניותם של חסידי חב"ד שונה מעט מן החסידים האחרים, ואף כאן ניתן להציג מורכבות תפיסתית. ניתן לומר כי הם בעלי מאפיינים מודרניים יותר הניכרים בשפתם, בלבושם ובהתערותם בתרבות המערבית. חסידי חב"ד לובשים גם חולצות צבעוניות ולא לבנות, ובשבת אינם חובשים את ה"שטריימל", אלא מגבעת שחורה בעלת שוליים רחבים המעוצבת בדומה למגבעת שחבש הרבי, ו"פראק" – חליפה ארוכה שדומה לחליפות שלובשים חשובי הציבור הליטאי. בקרב החסידים נפוצה השתייה החריפה ("פארבריינגען") בהתוועדויות ובישיבה בצוותא, דבר שהוביל את הרבי לפרסם תקנות המגבילות את כמות השתייה שלא תעלה על ארבע כוסיות קטנות, ששיעורן הכולל יפחת מ"רביעית" (כוס יין קטנה). חסידי חב"ד אף מדברים עברית או אנגלית בהתאם למקום מגוריהם (ולא אידיש) ומעורים בהוויות העולם. ואולם החסידים מקפידים שלא להתגלח או לקצץ את זקנם, וציציותיהם משתלשלות החוצה מגופם, דבר שעשוי ליצור קונטרסט מעניין בין אופן התנהלותם המוחצן והמודרני לבין החזות האדוקה המשתקפת מזקנם. אין זה נדיר לראות חסיד חב"ד מהלך במכנסי חאקי ובחולצת טריקו, אך לראשו הוא חובש את המגבעת החב"דית וזקן יהודי מעטר את פניו.

נשות חב"ד אף הן בעלות מראה חיצוני מודרני יותר. הן הולכות בפאה ובבגדים מודרניים שלעיתים אף חורגים מכללי הצניעות המקובלים בקרב כלל האוכלוסייה החרדית. כך למשל חלק מן הנשים מכסות את ראשן בפאה נוכרית ארוכה מאוד או בבגדים צמודים שובי עין. רבות מנשות חב"ד נוהגות ברכב ומפתחות אורח חיים מערבי הדומה לאורח החיים החרדי מודרני.

זרם נוסף הראוי לציון מיוחד הנו ה"ירושלמים", אנשי היישוב הישן בירושלים, הממוקמים בקו התפר שבין החסידות לליטאיות. קהילה זו, המונה מאות משפחות, מתגוררת בעיקר בשכונות החרדיות הוותיקות של ירושלים – שכונת גאולה ומאה שערים – ומזוהה בעיקר עם "העדה החרדית". לקבוצה מאפיינים חסידיים מובהקים. הם לבושים בתלבושת ייחודית הנבדלת מהתלבושת החסידית המתוארת לעיל, ודוברים אידיש ועברית בערבוביה. עם זאת, הם אינם נחשבים חסידות בפני עצמה. חלקים מהם אמנם משויכים לחסידות סאטמר או דושינסקי, אך רבים אחרים אינם משויכים לחצר חסידית קונקרטיית והם צאצאיהם של ה"פרושים" – המיוחסים לתלמידי הגאון

מווילנא שעלו לישראל. כך למשל הרב אלישיב, מי שהיה עד לפטירתו בשנת 2012 מנהיג הקהילה הליטאית, שהיה מאנשי היישוב הישן. אף שהיה מנהיג הליטאים, שוחח הרב אלישיב עם מכיריו באידיש, התגורר במאה שערים והתלבש בבגדים החסידיים, לרבות ה"שטריימל" החגיגי.

העמדות הפופולריות של מרבית אנשי היישוב הישן קנאיות ואנטי-ציוניות. רווחת התפיסה שלפיה קהילה זו היתה בישראל זמן רב לפני קום המדינה, ועל כן בני הקהילה אינם חשים חובת הכרת טובה למדינה שדאגה לקיבוץ הגלויות, טענה הרווחת בקרב כלל הציבור הישראלי. אנשי היישוב התכנסו באזוריהם כבר במאות הקודמות וחששו מהמודרנה שאיימה לשנות את תרבותם. בהתאמה, הם אימצו קו נוקשה כנגד לימודים כלליים. כך למשל הובעה התנגדות גורפת ללימוד מקצועות חול, ובמסגרת זו קבעו חכמי הדורות הקודמים וביניהם אף הפוסק הליטאי הרב יהושע לייב דיסקין, חרם נגד לימוד שפות זרות. יש מתושבי ירושלים החוששים עד היום לחרם זה ונמנעים מללמד את ילדיהם אנגלית במסגרות כיתתיות. הקו הקנאי של אנשי היישוב הישן – בעיקר החסידים שבהם – ממשיך להיות האתוס המכונן של קבוצה זו.

הזרם האנטי-ציוני (שעמדותיו האידיאולוגיות יפורטו בשערים הבאים) הקיצוני ביותר מיוצג בעיקר על ידי ה"נטורי קרתא" [שומרי החומות]. זרם זה נוסד לפני כשמונים שנה על ידי הרב עמרם בלוי, לאחר שהתפלג מתנועת אגודת ישראל כשזו לא התנגדה באופן עקרוני להקמת המדינה, ובהחלטתה הרשמית נכתב כי "אגודת ישראל בארץ ישראל מצהירה שהיהדות החרדית יכולה להסכים למדינה יהודית בארץ ישראל כולה, אם היתה אפשרות שהחוקה היסודית של מדינה זו תבטיח את שלטון התורה בחיי הכלל, הציבור והעם" (פרידמן, 1991). הנטורי קרתא, שהתנגדו עקרונית להקמת המדינה, הובילו באמצעות העדה החרדית קו אנטי-ציוני מובהק. כמה שנים לאחר מכן, בשנת 1944, התפלגו נטורי קרתא אף מ"העדה החרדית", קבוצה אנטי-ציונית נוספת, תוך תפיסת קו קיצוני יותר אל מול מדינת ישראל. זרם זה מונה כמה מאות משפחות, שמרביתן מתגוררות במאה שערים. אחדים מקבוצה זו (בעיקר המתגוררים בחו"ל) חברו לשונאי ישראל, תוך שהם מחזקים את ידן של מדינות האויב. אחרים אינם פועלים בדרכים אלו, אך נוקטים מבית ומחוץ פעולות מחאתיות רבות נגד המדינה ומוסדותיה.

פעילות מיוחדת באופייה מתנהלת על ידי ארגון "אתרא קדישא", המשתייך למחנה "העדה החרדית". פעילות הארגון מכוונת להגנה על קברי יהודים כנגזרת

הלכתית של חשיבות "כבוד המת". בראש הארגון עומד הרב דוד שמידל, דמות מעוררת מחלוקת בציבור החרדי, ופעיליו לא בוחלים בפעולות אלימות שונות במטרה למנוע את חילול הקברים. כאשר עולה החשש לקיומם של קברים, בעיקר באתרי בנייה, מתארגנים במהירות פעילי אתרא קדישא להפגנות מחאה באתר. לעתים משחיתים הפעילים את הטרקטורים וכלי הבנייה במטרה לשבש את הפעילות. זכורות למשל ההפגנות שהתרחשו בשנת 2008 בשערי בית החולים ברזילי באשקלון, בעת הקמתו של אגף חדש וממוגן מפני האיום הרקטי. הפעילים שטענו לקיומם של קברים יהודיים במקום, עוררו גל מחאה רחב היקף, זאת על אף פסיקת הרבנות הראשית שהתירה את הבנייה בנימוק כי מדובר בקברים עתיקים של ספק יהודים, העומדים מול הצורך הביטחוני המהווה פיקוח נפש ודאי. רוב הציבור החרדי מסתייג מפעולות הארגון ואינו משתתף במחאותיהם, ופעילויות שונות של אתרא קדישא אף מכוונות כנגד קהילות שונות במגזר החרדי, לרבות סיכול הבנייה באתרים המיועדים לבנייה לחרדים.

אחדים מבני הקהילה האנטי-ציונית הקצינו את הליכותיהם והם נוקטים פרובוקציות מכוונות כנגד השלטון, ולעתים אף בריונות בציבור החרדי פנימה. קבוצה זו מכונה "סיקריקים", על שמה של קבוצה אלימה וקיצונית ששלטה בירושלים ערב חורבן הבית השני והטילה את חיתתה על כל יושבי העיר. הסיקריקים אינם כפופים לסמכות רבנית מוכרת ופעולותיהם מכוונות כלפי רבנים ופוליטיקאים בכירים. כך למשל הותקפו על ידם חברי הכנסת החרדים וראש עיריית ירושלים, ואף הרב אלישיב והרב שטיינמן היוו מטרה לגיטימית להשתלחות פרועה על רקע עמדותיהם ה"פרו-ציוניות".

זרם קטן בקצה החברה החסידית, מרביתו חוזרים בתשובה, הנו הזרם המכונה "כת השאלים". זוהי קבוצה אולטרה-קיצונית בהנהגותיה ההלכתיות, המוכרת בעיקר על רקע מנהגן של הנשים ללבוש "שאל" – גלימה רחבה וארוכה, מן הכתפיים ועד לרצפה, המעלימה את צורת הגוף. אחדות מנשים אלו עוטות על פניהן רעלה, כמנהגן של הנשים המוסלמיות האדוקות. לטענת מנהיגי הקבוצה, זהו הלבוש היהודי המסורתי מלפני שנים ויש להיצמד למסורת זו. מרבית חברי הקבוצה מתגוררים בבית שמש וחבריה מסוגרים מאוד. בעבר נפוצו שמועות על נישואים מוקדמים של בנות הקבוצה, לעתים אף בניגוד לרצון ההורים. רבים ממנהיגי הציבור החרדי, על כל גווניו, התנערו מקבוצה זו, ורואים בהתנהלותה החמרה מיותרת העלולה להוביל לשיבוש בלתי-ראוי בתפיסת ההלכה.

הקהילה הליטאית

הליטאים הוא כינוי לבני זרם אורתודוקסי חרדי שמקורו במדינות אירופה המזרחית והמערבית, אזורים החורגים בהרבה מגבולותיה הגיאוגרפיים של מדינת ליטא. אנשי זרם זה כונו אף "מתנגדים", בשל ההתנגדות החריפה שהונהגה על ידי מנהיגיה הרוחניים של ליטא כנגד תנועת החסידות שהחלה פורחת במאה הי"ח. מנהיגה הבולט של הקבוצה היה הגר"א – רבי אליהו בן שלמה, המכונה "הגאון מווילנא". המתנגדים כונו "ליטאים" בשל העובדה שבאותה התקופה היוותה ליטא, ובראשה העיר וילנא, מרכז יהודי חשוב באירופה שבראשו עמד הגאון מווילנא. בשל חשיבותה הרוחנית נקראה וילנא בשם "ירושלים דליטא".

כמה מניעים הובילו להתנגדות לחסידות: ראשית, המתנגדים לא קיבלו את פולחן האישיות שהנהיגו החסידים אל מול רבם, וחששו כי הנהירה אחריו עלולה להוביל להחלפת עבודת ה' בעבודת האדם, שיבושים שכבר התרחשו לאורך ההיסטוריה תוך יצירתן של דתות חדשות. המתנגדים גם טענו כי יש לכבד את האדם בשל גדלותו הרוחנית שצבר במהלך חייו, ולא בשל קשר הדם של השושלת ההנהגתית. זאת ועוד, בשל ההנהגה החסידית שרוממה את פשוטי העם, הועם זוהרם של תלמידי החכמים ולומדי התורה, שזכו עד עתה למעמד ייחודי ומורם מעם.

המתנגדים אף לא ראו בעין יפה את העובדה שהחסידים שינו את נוסח התפילה ונמנעו מלהקפיד על הלכות שונות. כך למשל הקפיד הגאון מווילנא הקפדה יתרה על קריאת שמע ותפילת שחרית בזמנן, שלאחריהן לא ניתן להתפלל כיוון שכבר הוחמצה השעה. ואילו החסידים, שהיו שקועים בהכנות לתפילה ובטבילה במקווה עד לשעה מאוחרת, לא הקפידו על כך. ההתנגדות הגיעה עד לחרמות שהוציאו מנהיגי המתנגדים כנגד החסידים וראשיהם. על פי האגדה, הגאון מווילנא סירב לפגוש את רבי שניאור זלמן מלאדי – "בעל

התניא", שהיה גדול בתורה ואבי שושלת חב"ד, אף שזה בא לוילנא להיפגש עמו.

נקודת התנגדות נוספת לחסידות נעוצה במשקל המכריע שנותנת התפיסה הליטאית ללימוד התורה, שכן "תלמוד תורה כנגד כולם" (משנה, פאה א), לעומת התנועה החסידית שלא דרשה מן החסידים להשקיע את מרב מרצם בלימוד, אלא בדבקות הנרכשת באמצעות תפילה ותיקון המידות. כך סבר המגיד ממזריטש, מי שהיה יורשו של הבעל שם טוב בהנהגת החסידות, ש"אין להרבות בלימוד מאוד, [משום] ששכלנו מעט." חששו היה שהלימוד הבלתי-פוסק יביא דווקא לתוצאה הפוכה של התרחקות מהדבקות ומיראת השם (אינפלד, תש"ע). היה בכך שינוי משמעותי מהתפיסה הרווחת שלפיה על לימוד התורה למלא את כל ישותו הרוחנית של היהודי.

את המחלוקת בין החסידים למתנגדים ניתן גם לראות כמחלוקת שבין הרגש לשכל. בעוד שהחסידים, ובראשם הבעל שם טוב, האמינו כי את הדבקות בבורא יש להשיג דרך פעולות המחזקות את הרגש ואת החוויה הרוחנית, תוך דגש על עבודת התפילה, הרי שהמתנגדים ובראשם הגאון מווילנא, האמינו כי את הדבקות יש להשיג באמצעות הראש והמוח, תוך דגש על לימוד התורה והתעמקות בה.

מעל לכול היוותה התפיסה החסידית שינוי מן המסורת המקובלת באותה התקופה. המתנגדים לא ראו בעין יפה את השינוי מן המסורת הנהוגה, ובלשון מושאלת טענו כי "כל המשנה, ידו על התחתונה" (משנה, בבא מציעא, ו). העובדה שהחסידות התפשטה במהירות ברחבי אירופה היהודית, הוסיפה תמיהות באשר לכוונתה הנסתרת של התנועה החסידית, שכן קדושה – טענו המתנגדים – אמורה להתפשט אט אט ולא כאש בשדה קוצים. ההתפשטות המהירה של החסידות הוכיחה אפוא למתנגדים כי אין מדובר ברוח של קדושה. על רקע המחלוקת החריפה מעניין לציין כי הגאון מווילנא, ראש המתנגדים ומי שהוביל את קו הדבקות בתורה, נפטר בעיצומו של חג הסוכות הנחשב ל"זמן שמחתנו", ואילו הבעל שם טוב, שייסד וביסס את מוטיב השמחה בעבודת השם, נפטר דווקא בחג השבועות, חגם של לומדי התורה. ההיפוך המעניין עשוי לרמז דווקא על ההשלמה שיש בכל אחת מן השיטות כלפי רעותה.

3.1 אתוס מכונן

יותר מכול מזהה התפיסה הליטאית עם לימוד התורה ואהבתה. הלימוד איננו רק אמצעי לרכישת ידע תורני – ללמוד כדי ללמד, לשמור ולעשות, אלא לימוד שמטרתו להתייגע, כלומר, הלימוד הנו תכלית העומדת בפני עצמה. בשונה מהתפיסה החסידית שפורטה בהרחבה, רואה התפיסה הליטאית את עיקר עבודת השם בלימוד התורה. ובשונה מגישות אורתודוקסיות אחרות הרואות בלימוד אמצעי להוראה או להפצת תורה, יעד מכובד לכשעצמו, סבורה הגישה הליטאית כי על כך מברך היהודי בכל בוקר "אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לעסוק בדברי תורה". כלומר, אין חשיבות רק בידיעת התורה, אלא בעיסוק בה, וכל רגע ורגע שאדם הוגה בתורה, נחשב לו למצווה נעלה, בשל עצם יגיעתו בתורה (הקדמה לספר שו"ת בית הלוי). על פי גישה זו, לימוד התורה הוא אף ההגנה הטובה ביותר מפני היצר הרע, כמאמר חז"ל בתלמוד: "אם פגע בך מנוול זה [יצר הרע], משכהו לבית המדרש" (קידושין ל). כעבור שנים רבות הגדיר פרידמן (1991) את החברה הליטאית כ"חברת לומדים", קרי: חברה העוסקת בלימוד מבוקר עד ערב ללא מועד סיום ידוע. זהו לימוד לשם לימוד העומד כאידיאה בפני עצמה הגבוהה מכל האידיאות האחרות, כפי שנאמר במשנה "ותלמוד תורה כנגד כולם" (פאה א).

ללימוד התורה אף מיוחסת חשיבות ייחודית בקיום העולם. "אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתי" (ירמיהו לג). התפיסה החרדית הנה כי לימוד התורה הוא זה שמחזיק בפועל את העולם כולו. מן הפן הרוחני, הלימוד אינו מרומם רק את לומד התורה, אלא את כלל עם ישראל. בני הישיבות גדלים על אמרתו של רבי ישראל מסלנט, מי שהיה אבי תנועת המוסר הליטאית, שלפיה כאשר בחור הישיבה משקיע יותר בלימוד התורה בוויילנא, החילוני בפריז לא יתחתן עם גויה, שכן יש יותר רוחניות בעולם והיא משפיעה על כלל ישראל.

אהבת התורה המוחדרת בקרב צעירי הצאן, הנה מעל ומעבר לכל ערך אחר. התלמידים מתחנכים על סיפורי חייהם של גדולי ישראל, שניצלו כל רגע מזמנם ללימוד תורה, לימוד שלא יכלו להיפרד ממנו אפילו ברגעים הקשים ביותר. מכאן נגזר אחד המרכיבים העיקריים באתוס הלימודי הליטאי – ניצול הזמן. כל דקה יקרה, ורגע שהוחמץ לא ישוב עוד. העלם הליטאי מתחנך על ערכו של הרגע תוך חשיבות ניצולו עד תום ללימוד תורה. בהתאמה, "ביטול תורה" נחשב להתנהגות לא ראויה שיש להילחם בה. זו הסיבה שמבצעים מיוחדים להגברת הלימוד נעשים בתקופות שבהן יש רפיון

לימודי. כך למשל נהוגים באחדות מן הישיבות סדרי לימוד מיוחדים בסופי השבוע, בבין הזמנים (ימי החופש) ובחגים.

בהיותי ילד כבן עשר בשכונת בית וגן החרדית שבירושלים, עצרתי ברחוב ליד אדם מבוגר בלבוש חרדי, אדם שלא הכרתי, ושאלתי אותו מה השעה. האיש המבוגר שאל אותי בחזרה: "בערך או בדיוק?" "בערך," השבתי לו, וכי מה חשוב הדיוק של השעה, חשבתי, ממילא אני ברחוב בדרכי הביתה. המבוגר הסתכל עלי ואמר לי: "יהודי צריך תמיד לדעת את השעה בדיוק. לא בערך. כל שנייה חשובה, כל רגע נספר." מאותו אדם שלא הכרתי ולא ראיתי מאז, למדתי את ערכו של רגע בודד.

ואמנם, סיפורים רבים של גדולי ישראל עוסקים בניצול זמנם, תוך שהם עוסקים ללא לאות בלימוד התורה, כמעט מסביב לשעון. הסיפורים עוסקים במיעוט השינה ובחישוב כל רגע ורגע, כדי לפנות את הזמן למשימתו העיקרית של האדם – לימוד התורה. לימוד כתכלית. אחד מן הסיפורים המפורסמים על הרב אלישיב, מי שהיה מנהיגה של היהדות הליטאית עד לפטירתו בשנת 2012, ממחיש את מידת ניצול הזמן שהיתה טבועה בו. בדומה לחרדים רבים, הרב אלישיב אהב להאזין לפרקי חזנות והוא אף היה בעל חוש מוזיקלי מפותח. כשהיה הרב אלישיב ילד בגיל העשרה, התפרסם בירושלים כי החזן העולמי יוס'לה רוזנבלט, מי שנחשב לגדול החזנים של אותה התקופה (ואולי אף לגדול החזנים בכלל), עומד להופיע בבית הכנסת "החורבה" שברובע היהודי. בשבת בבוקר החל הנער הצעיר יוסף שלום אלישיב לעשות את דרכו אל בית הכנסת כדי להאזין לתפילת החזן. ואולם, סיפר הרב שנים לאחר מכן, במהלך הדרך ניקרו בו ייסורי מצפון. הלא הדרך לבית הכנסת המרוחק אורכת זמן, וכך אף הדרך חזור, וזמן זה אפשר לנצל ללימוד תורה. הרב אלישיב סב על עקביו ונשאר ללמוד בבית הכנסת הסמוך לביתו. לימים, סיפר הרב, החלטה זו של ניצול הזמן לטובת הלימוד היוותה סוג של הכרעה ערכית בדרך שבה בחר להשקיע את חייו.

3.2 עולם הישיבות

במאה הי"ט החלו לפרוח ברחבי אירופה הליטאית ישיבות שכינסו את התלמידים ללימוד משותף, שכן על פי דברי חז"ל "אין התורה נקנית אלא בחבורה" (ברכות סג). הראשונה והמפורסמת שבהן היתה ישיבת "עץ חיים" בעיירה וולוז'ין במינסק. הישיבה הוקמה על ידי רבי חיים מוולוז'ין, מי שהיה

תלמידו המובהק של הגאון מווילנא. הישיבה היוותה אב-טיפוס של הישיבות הליטאיות כולן, ומרבית הישיבות שהוקמו לאחריה – עד עצם היום הזה – התנהלו באותה מתכונת לימודית. הבחורים למדו לאורך היום כולו את התלמוד הבבלי, כאשר מחצית היום הוקדשה ללימוד בעיון, אז ירדו התלמידים לנבכי הסוגיה התלמודית על כל הפרשנויות שבה: ראשונים ואחרונים, ספרי הלכה לצד ספרי פלפול וחידוד. במחצית השנייה למדו הבחורים לימוד בקיאות – לימוד גמרא מהיר יותר שמטרתו רכישת בקיאות במסכתות הש"ס. תלמידי הישיבות היו אוכלים אצל בעלי בתים, במה שהיה מכונה "ימים", כלומר סידור יומי שהעניק להם ארוחות חמות.

מדוע עסקו בישיבות רק בתורה שבעל-פה? ברויאר (1983) עומד על שתי סיבות לכך: ראשית, הישיבה יועדה לגדל דור של פוסקי הלכה שמהם תצא תורה – הלכה למעשה – לכלל ישראל. ומכיוון שאין פוסקים הלכה מתוך תורה שבכתב, השקיעו התלמידים את עיקר מרצם בשינון וכידיעת המאגר ההלכתי שיאפשר להם "לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא", כלומר, להסיק את השמועה עד להלכה. סיבה שנייה שמונה ברויאר פדגוגית בעיקרה. לימוד התורה שבכתב נעשה בדרך של שינון וחזרה שאינם מאפשרים חידוש. ואולם לימוד התורה שבעל-פה נעשה מתוך פלפול ויגיעה, היסק וחידוש, כלים המאפשרים לתלמידים להקשות ולתרוץ, לחדש ולהפריך את חידושם, ובכך מתחדד מוחם של הלומדים והלימוד איננו רוטיני, אלא סוער וגועש, עד שדומה הלומד ל"עוקר הרים וטוחנן זו בזו". בשל כך אף נעשה הלימוד בישיבות בחברות, קרי, צמדים של לומדים היושבים ומתווכחים בלימוד, ובכך מתחדדת ההלכה ונחקקת בראשם. על ה"ריתחא דאורייתא" [לימוד התורה בהתלהבות וסערה] אמר רבי חייא בתלמוד: "אפילו האב ובנו, הרב ותלמידו שעוסקים בתורה בשער אחד, נעשים אויבים זה את זה ואינם זזים משם עד שנעשים אוהבים זה את זה" (קידושין ל).

לימוד התורה נחשב לעונג צרוף בעבור מי שזוכה להרגיש בכך. מפורסמים דברי רבי חיים בן עטר, "אור החיים", בפירושו על התורה: "שאם היו בני אדם מרגישים במתיקות וערבות טוב התורה, היו משתגעים ומתלהטים אחריה, ולא יחשב בעיניהם מלוא עולם כסף וזהב למאומה, כי התורה כוללת כל הטובות שבעולם" (אור החיים בפירושו לפרשת כי תבוא). חידוד מפורסם מספר כי בהגיעו לעולם הבא מקבל כל אדם גמרא וסטנדר [עמוד שעליו מונח הספר]. אם אוהב ללמוד – בשבילו זהו גן עדן. אם לא אוהב ללמוד – זוהי התגלמות הגיהנום.

ואמנם, החוויה הלימודית בישיבה חקוקה אצל הלומד אף לאחר שנים רבות כמיוחדת במינה. כך למשל כתב המשנה לנשיא בית המשפט העליון, השופט מנחם אלון, על שנותיו כנער בישיבת חברון, תקופה שנמשכה שמונה שנים, שאותן הוא מכנה כ"שנים היפות בחיי": "שנה אחרי שנה הייתי יושב ולומד יומם ולילה, עם הפסקות קצרות לאוכל ולמנוחה, וזכיתי לקיים בעצמי 'והגית בה יומם ולילה'. הייתה זו חוויתי האינטלקטואלית והחינוכית הגדולה והעמוקה ביותר, לימוד תורה לשמה, לימוד לשם לימוד ולא לשם קבלת תעודה או אישור כל שהוא. צלילה במעמקי ים התלמוד ומפרשיו, תענוג רוחני שקשה לתארו" (הכהן, 2004).

הלימוד התורני הרצוף לאורך שנים רבות, למעלה משנים-עשרה שעות מדי יום ביומו, הופך את הנער החרדי לאינטלקטואל תורני. הצעיר החרדי השקוע בעומקה של תורה, מחזיק בשלל טכניקות לימוד מעוררות השתאות, ועולם הידע שלו עמוק ביותר, אף שהוא מצומצם לתחום עיסוק אחד בלבד: הסוגיות התלמודיות.

לשיטת לימוד זו, המעדיפה את הפלפול והחריפות העצמית, יש גם מחיר. התלמידים הליטאים ידועים ב"חוצפתם" כלפי אחרים, לפעמים אפילו גדולים מהם. ולא פלא: התלמיד הנחשב בישיבה ל"עילוי", הנו זה שהצליח להפריך בקושיה חזקה את ה"תזה" שעליה התבסס שיעורו של ראש הישיבה. ההתנצחות הבלתי-פוסקת עלולה אפוא להפוך מקור לגאווה. שיטת הלימוד הנה חרב פיפיות שממנה ניתן להתעלות רוחנית, אך באצטלתה ניתן גם לפתח מידות מעוותות.

עד מהרה הוקמו ישיבות רבות במרכזים הליטאיים באירופה. ברוסיה ובליטא, בפולין ובסלובקיה, ברומניה ובהונגריה הוקמו עשרות ישיבות, ובכל אחת מהן למדו עשרות תלמידים שהגיעו מרחבי האזור. אף שהישיבות החלו כמוסד ליטאי, הן התפשטו אף אל חלק מהחצרות החסידיות והפכו לחלק אינטגרלי מהמוסדות האורתודוקסיים (מירסקי, 1956). מחקר ייחודי שנערך לאחרונה, מצא כי בשנת 1937, ערב מלחמת העולם השנייה, פעלו באירופה כשלושים ישיבות ליטאיות (נוסף על כמה ישיבות חסידיות), ובהן למדו כ-4,100 תלמידים בסך הכול (קליבנסקי, תשס"ט).

בגרמניה, מעוזה של תנועת ההשכלה, התפתח מוסד ישיבתי שונה במעט, מיסודם של רבי שמשון רפאל הירש ורבי ישראל הילדסהיימר. ככלל, התנגדה הממשלה הגרמנית לישיבות שהנהיגו לימוד תורה בלבד, ודרשה לימודים כלליים בנוסף. אף היהודים תושבי גרמניה לא נטו לשלוח את ילדיהם לישיבות נוסח מזרח אירופה, שלא לימדו את ילדיהם מלאכה ומקצוע. אט אט החלו לקום ישיבות ששילבו לימודי תורה בנוסח הישיבתי לצד לימודים כלליים, גישה שזכתה לכינוי "תורה עם דרך ארץ". כך הוקם בית המדרש לרבנים בברלין מיסודו של הרב ישראל הילדסהיימר, וכך בישיבתו של הרב מרדכי הורביץ בפרנקפורט. מוסדות אלו, יותר משהיו ישיבות, היו בתי מדרש שביקשו להעמיד מועמדים לרבנות, והם היו בעלי אוריינטציה יישומית ולא עיונית כשאר הישיבות במזרח אירופה. בשונה מן השיטה הליטאית הרווחת, השקפת יהדות גרמניה האורתודוקסית היתה כי: "התבדלות מן העולם, ההתרחקות מכל הלימודים שכל מי שרוצה לעסוק ביישובו של עולם צריך להם, גרמו לכך שהשם 'יהדות' נעשה בפי רבים לשם נרדף ל'עניות תרבותית'. משום כך ברחו מן היהדות יהודים רבים אחר שטעמו טעם ההשכלה החילונית. הם חשבו כי 'יהדות' ותרבות הם דברים שאי אפשר לזווגם יחד, הם בבחינת דבר והיפוכו" (וינברג, תשמ"ט). זו היתה כמובן עמדה מתגוננת כנגד רוחות ההשכלה שנשבו באותה העת בקרב יהודי גרמניה, יותר מאשר בשאר ארצות אירופה, והיא שהביאה את רבני גרמניה למזג את הלימודים התורניים והכלליים כדי לעצור את הסחף לכיוון ההשכלה.

בשלהי המאה הי"ט הקים בפרנקפורט חתנו של הרש"ר הירש, הרב שלמה ברויער, ישיבה שביקשה להידמות למודל הישיבתי המזרח-אירופי, ובה למדו לימודי קודש בלבד. בשונה משאר הישיבות באירופה, שבהן היו סמוכים הבחורים על שולחנות של בעלי בתים מזדמנים, בישיבה בפרנקפורט הוענקו לתלמידים תנאי מחיה נאותים שכללו מגורים ומזון. בתקופת מלחמת העולם הראשונה בראשית המאה העשרים היתה זו הישיבה היחידה בגרמניה, ולאחר סיום המלחמה הוקמו ישיבות נוספות במודל זה בפרנקפורט.

מלכתחילה נבנו הישיבות בכל עיר ופֶּלֶךְ, כדי שמהן תצא תורה אל היישוב היהודי שמסביבן. ואכן, התלמידים היו אלו שהקרינו את אור התורה אל האזור כולו. תפקידו של התלמיד היה לסיים את חוק לימודיו ולהיות מועמד למשרה תורנית או רבנית בקהילות היהודיות. ואולם עם התחזקותן של תנועות ההשכלה והאמנציפציה הפכו הישיבות למסוגרות יותר, ומעורבותם של

התלמידים בחיי הקהילה הלכה ופחתה, מתוך מטרה להגן על הבחורים מפני החשיפה לרוחות המודרניזציה שנגסה ברבים מן היהודים האורתודוקסים. זה היה סוג של הוראת שעה שנבנתה על בסיס תפיסתו של הנביא ישעיהו: "לך עמי, בא בחדריך וסגור דלתיך בערך, חבי [התחבא] כמעט רגע עד יעבור זעם" (ישעיהו כו).

השינוי הדרמטי בהגדרת תפקידו של תלמיד הישיבה הוביל להתפתחותה של תנועת המוסר מיסודו של רבי ישראל מסלנט (המאה הי"ט), שכבשה את עולם הישיבות הליטאיות. התנועה גרסה כי על תלמיד הישיבה להסתכל פנימה אל עצמו ולעבוד על תיקון מידותיו, כחלק מעבודתו הרוחנית. ככל שהזיקה בין הישיבה לקהילה שמסביבה הלכה ופחתה, התחזקה מגמת העבודה העצמית של התלמידים ותקופת הלימוד התארכה יותר ויותר, כשהתלמיד נחסם מפני היציאה אל הרוחות הרעות המנשבות בחוץ. התכלית שלשמה נועדה מראש הישיבה – הוראה והפצת התורה, נשכחה ואף הפכה לפסולה, ובמקומה נבנתה תכלית פנימית ואישית, באמצעות לימוד הנמשך ונמשך כלולאה אינסופית של זיכוך והתעלות. משגיח הישיבה, העומד לצד ראש הישיבה, הוא הדמות האחראית לפיתוח המוסר והעברתו לתלמידים, לצד ראש הישיבה האחראי לחלק הלימודי-עיוני.

עולם הישיבות ששקק חיים באירופה עד המאה העשרים, נחרב לחלוטין בשואה. תלמידים רבים הובלו כצאן לטבח יחד עם רבותיהם, וסיפורים מסמרי שיער מתארים את רגעייהם האחרונים של תלמידי הישיבות, כמו הרב אלחנן וסרמן ותלמידיו, הנעקדים על קידוש השם. ישיבות אחרות הצליחו בצורות שונות להימלט מארצות הזעם. כך למשל ישיבת מיר שעברה ליפן ומשם לשנחאי שבסין (שהיתה אז בשליטת יפן). סיפור הצלתה והקמתה מחדש בישראל בשנת 1944 נחשב בעיני רבים לנס פלאי.

עם קום המדינה וקיבוץ הגלויות החלה ההנהגה הליטאית במשימת השיקום של עולם התורה. מעט ישיבות כבר היו בישראל עוד טרם הקמת המדינה. כך ישיבת כנסת ישראל שבחברון (שעלתה לירושלים בעקבות אירועי תרפ"ט בשנת 1929), ישיבת קול תורה שבירושלים מיסודה של יהדות גרמניה וישיבות אחרות. אך בישראל החרדית, המחלוקת שבין שתי הגישות, "תורה" מצד אחד, ו"תורה עם דרך ארץ" מצד שני, הוכרעה ברגליים. עשרות שנים לאחר הקמת המדינה, מאות ישיבות חרדיות פועלות בישראל, ואולם בודדות בלבד משלבות תורה עם דרך ארץ, קרי, לימודים

כלליים לצד לימודי הקודש. על האידאולוגיה החרדית בדבר פסילתם של הלימודים הכלליים ולימודי הליכה, וכן תיאור של סדרי הלימוד בישיבות, יורחב להלן.

בתחילה ניתן היה לזהות שינויים משמעותיים בין הישיבות הליטאיות השונות. כך למשל מקובל היה בעולם הישיבות לומר כי "מי שרוצה לשמוע הולך לפוניבז' ומי שרוצה להשמיע הולך לחברון". כל ישיבה פיתחה שיטה לימודית ומוסרית שונה מעט, בהתאם למסורת ולרקע של ראשיה. ואולם עם השנים והזליגה בין הישיבות התערבבו ההבדלים וטושטשו ונוצר עולם ישיבות ליטאי ישראלי (טיקוצ'ינסקי, תשס"ז). ההאחדה והיצירה בוצעו בצלו של הרב שך, שהיה אמנם ראש ישיבת פוניבז' אך גם מנהיגם הבלתי-מעורר של עולם הישיבות וחברת הלומדים כולה. כיום, ההבדלים בין הישיבות הליטאיות קטנים ואינם ניכרים כמעט.

דומה כי אף מחלוקת נוספת הוכרעה. כיום, המוסד הישיבתי איננו נחלת הציבור הליטאי בלבד, אלא הוא נחלת הציבור החרדי כולו, על כל פלגיו וזרמיו. אמנם אופן הלימוד בישיבות החסידיות שונה במעט, בעיקר בהוספת סדרי "חסידות" המונהגים בישיבותיהם לצד סדרי לימוד הגמרא. באחדות מן הישיבות החסידיות אף סדרי החופשה שונים מן הנהוג במוסדות הליטאיים, ואולם אין מחלוקת על נחיצותה של הישיבה כמוסד המעצב את אישיותו של הנער החרדי. מכאן הלכה חברת הלומדים והתפשטה מן האתוס הליטאי אל הציבור החרדי כולו.

האידאולוגיה שהעמידה את חברת הלומדים במרכז המפה החרדית-ליטאית בישראל, נבנתה על שני נדבכים עיקריים: הנדבך הראשון – הצורך בקימומה של היהדות. שנותיה הראשונות של מדינת ישראל חלפו בצלה של שואת יהדות אירופה ותחת רשמיה. הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש, היה המנהיג החרדי הבולט ביותר ומי שהנהיג את הקהילה הליטאית בשנותיה הראשונות של המדינה. תפיסתו היתה שתפקידה של היהדות החרדית באותה העת הוא לשקם את הריסות חורבנה הרוחני של יהדות אירופה. ואכן, בהכוונתו של החזון איש ובעזרתם של מנהיגים רוחניים נוספים הוקמו בישראל מוסדות תורניים רבים, ומשפחות רבות שלחו את ילדיהן למוסדות חרדיים. מוסדות החינוך החרדיים, לבנים ולבנות, החדירו בתלמידיהם את ערך לימוד התורה כראשון במעלה, ועודדו את האברכים הצעירים להמשיך ולדבוק בכך אף לאחר נישואיהם.

הנדבך השני – השקפתי. התפיסה הליטאית היא שעם ישראל זקוק ל"יחידה עלית" של לומדי תורה, שיחזיקו באמצעות לימודם את העולם כולו, שכן כפי שנכתב לעיל, ללימוד התורה משמעות מעשית לקיומו של העולם כולו. על כן יש לייחד קבוצה שתפקידה הנו לימוד תורה בלבד, ללא כל חובות ציבוריות אחרות, על דרך האמור במסכת אבות כי "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירים ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ" (אבות ג). תומכי גישה זו מציגים את ההלכה המובאת ברמב"ם, שלפיה מתוך שנים-עשר שבטי ישראל הפריש עצמו שבט לוי ללימוד התורה, ויש לשבח כל אדם העושה כן (משנה תורה, שמיטה ויובל, יג). לפי גישה נוספת, תכליתה של חברת הלומדים כולה טמונה במעטים שיעלו ויתעלו ויהפכו למאורות הרוחניים של הדור. תומכי גישה זו נסמכים על המדרש הקובע כי "אלף נכנסים למקרא, מאה למשנה, עשרה לתלמוד ואחד יוצא להוראה" (ויקרא רבה, ב).

מאפיין עיקרי של התפיסה הישיבתית הנו היעדר האינדיווידואליזם. בעולם המערבי רשאי התלמיד לבחור מגמות לימוד על פי כישורונותיו ונטיית לבו, כך למשל יש הבוחרים מגמה ריאליסטית ויש המעדיפים הומנית. יש שפונים ללימודי הנדסה ואחרים ללימודי תיאטרון. ואולם בעולם הישיבות אין מגוון אפשרויות. בפני הצעיר החרדי עומדת אפשרות אחת בלבד: לימוד גמרא מבוקר עד ליל. אם חשקה נפשך בתורה ומצאת את החיבור הפנימי ללימוד – אשריך. אם לא, תלמד עוד ועוד עד שתמצא את האושר המובטח. אמנם, התלמיד רשאי לבחור בין מוסדות שונים ובכך לכוון את דרכו, ועל פי ההלכה אין אדם לומד אלא ממקום שלבו חפץ (עבודה זרה יט), אך ההבחנות בין המוסדות מזעריות בלבד. השיטה השלטת נקבעה בוולוז'ין לפני כמאתיים שנה ואותה אין לשנות, שכן אף כאן "כל המשנה ידו על התחתונה" (משנה, בבא מציעא, ו).

בעבר, בעת הקמת עולם הישיבות באירופה, לא כל הצעירים החרדים פנו ללימודים. המוכשרים והמובחרים נועדו ללימוד, בעוד ששאר הציבור פנה ללימודי מלאכה ולשוק העבודה. אך כיום, על רקע פוליוותה האידאולוגית של חברת הלומדים, הפך המסלול הישיבתי לכזה שאין בלתו. ממילא, היעדר היכולת לבחור במסלולים שונים עלול לגרום לרבים שלא למצות את יכולותיהם האינדיווידואליות, כמו גם להיעדר חיבור בין התלמיד לשיטה השלטת.

תפקידו של בן התורה הליטאי מומחש היטב בשירו המרגש של רבי אלעזר

אזכרי, שהולחן בידי הרב יצחק הוטנר, מי שהיה אחד מראשי הישיבות החשובים בארצות הברית במאה הקודמת:

בלבבי משכן אבנה להדר כבודו
ובמשכן מזבח אקים לקרני הודו
ולנר תמיד אקח לי את אש העקידה
ולקרובן אקריב לו את נפשי,
את נפשי היחידה.

שיר זה מושר בפי בחורי הישיבה בחדר האוכל הישיבתי, בשעת הסעודה השלישית של יום השבת, כאשר החמה שוקעת והשבת מסתלקת ומפנה את מקומה אל שבוע חדש. המנגינה מסתלסלת ועולה והבחורים מוסיפים ומנגנים בלחן נוגה:

מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש
תחת השמש אין יתרון, אין יתרון
אבל למעלה מן השמש יש יתרון.
בעמלו של עולם אין יתרון, אין יתרון
אבל בעמלה של תורה יש יתרון.
לולא תורתך שעשועי,
אז אבדתי בעוניי.

3.3 המגוון הליטאי

באופן התפתחות שיטת המוסר הישיבתית שהנהיג הרב ישראל מסלנט, ניתן היה לזהות שתי אסכולות. הראשונה דגלה בשפלות רוח ושיברון לב. על פי שיטה זו, תפקידו של המוסר לדכא את תאוות האדם ונפשו וליצור גבורה מוסרית. תלמידי השיטה הזירו עצמם מתענוגות העולם ובחרו בדרך של ייסורי הגוף במטרה לשבר את תאוות החומר באופן מעשי. שיטה זו פותחה על ידי הרב יוסף הורביץ, מייסד ישיבות נובהרדוק (נכתב אף "נאווארידוק") ומי שכונה "הסבא מנובהרדוק", והיא כללה שורה של טקסי השפלות עצמיות שהיה מבצע הבחור לעצמו, במטרה לשבר את מידת הגאווה שבלבו, שכן

הגאווה היא אם המידות הרעות. תלמידי הישיבה הילכו ברישול וחיו בתנאים חומריים ירודים ביותר. הסבא מנובהרדוק אמר פעם על מי שלומד בישיבה כי "שיהיה לו עולם הבא אני לא יכול להבטיח לו, אבל עולם הזה בוודאי שלא יהיה לו"... מתלמידי הישיבה צמחו אחדים מגדולי התורה הליטאים, ובהם הרב יחזקאל אברמסקי והרב יעקב ישראל קנייבסקי ("הסטייפלער"). אף חותנו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, שמואל בן-ארצי, היה מתלמידי אחד מסניפיה של הישיבה.

האסכולה השנייה היתה שונה מן הקצה אל הקצה ודגלה ב"רוממות האדם". תלמידי הישיבה דקדקו במראם החיצוני, הצטיינו בהליכות ובמידות והקרינו חן של מעשים טובים. אסכולה זו הונהגה על ידי הרב נתן צבי פינקל, "הסבא מסלבודקה", שנקרא כך על שם הישיבה שהקים. הוא זה שהחדיר בתלמידיו את השאיפה להתעלות ולהתרומם, תוך התפעלות מיפי הבריאה שהיא כולה מקור של עונג ונועם. אף משיבה זו גדלו מאורי העולם הליטאי: הרב אלעזר מנחם שך, הרב אהרון קוטלר, הרב יחזקאל סרנא ורבים אחרים.

בין שתי האסכולות של תפיסת המוסר הליטאי – סלבודקה מצד אחד ונובהרדוק מצד שני – נראה כי עולם הישיבות הליטאיות בישראל נוטה יותר לכיוון הסלבודקאי. זאת, משום ששיטת נובהרדוק תובענית יותר בפנימיות ובחיצוניות כלפי ההולכים בדרכה, ונטייתם המובנת של מרבית הבחורים הנה לישיבות שקמו בנוסח הסלבודקאי. ואמנם, רבות מן הישיבות הליטאיות בישראל מנהיגות שיטה של "רוממות האדם". כך ישיבת "חברון – כנסת ישראל" בירושלים, אחת משיבות ה"דגל" הליטאיות, המהווה המשך ישיר לישיבת סלבודקה, ונדמות לה ישיבות רבות אחרות. ואולם ניתן להצביע על ישיבות ליטאיות הנוטות יותר לדרך האמצע, בין סלבודקה לנובהרדוק. תלמידי ישיבות אלה מכונים לעתים גם "חניוקים" או "צו"לניקים", ראשי תיבות של "צדיקים ורע להם". זוהי למשל דרכן של ישיבת פוניבז' בבני ברק ושל ישיבת תושייה שבמושב תפרח שבנגב.

בשנים האחרונות ניתן לזהות שתי מגמות שונות בקהילה הליטאית: פרגמטית ואידיאולוגית. את המגמה הפרגמטית מוביל הרב שטיינמן, מי שנחשב למנהיג הנוכחי של מרבית הציבור הליטאי בישראל, ואילו כפופים מרבית גדולי התורה וראשי הישיבות הליטאים. הרב שטיינמן, יליד שנת 1914, מוביל קו מתון יחסית שאינו מונע מהגברים בציבור הליטאי את ההשתלבות בשוק העבודה ובאקדמיה. אף שמעולם לא עודד הרב שטיינמן

את היציאה לעבודה, שכן כאמור היא מנוגדת לאידיאל הליטאי, הרי שקיימת הסכמה שבשתיקה המאפשרת זאת. שתיקת הרבנים הנה בעלת משמעות פנים-חרדית רבה, שכן הכלל התלמודי גורס כי "שתיקה כהודאה", כלומר היעדר התגובה השלילית מהווה כשלעצמו סוג של הסכמה מאולצת. על פי מקורות שונים, הרב שטיינמן אף לא התנגד להקמת מסלול הנח"ל החרדי, והוא סבר כי עדיף לשלוח את הבחורים החרדים שאינם לומדים אל מסלולי הגיוס, כיוון שעדיף מסגרת צה"לית בעלת מאפיינים דתיים מאשר היעדר מסגרת בכלל, וכפי שאמרו חז"ל "הבטלה מביאה לידי שעמום והשעמום מביא לידי חטא" (כתובות נט).

מנגד, הזרם האידיאולוגי טוען כי אין להסכים לכל שינוי מן המסורת. חסידי זרם זה – המונהג על ידי הרב שמואל אורבך מירושלים – סבורים כי הרב שטיינמן שינה ממשנתם האידיאולוגית של גדולי הדורות האחרונים ובראשם הרב שך והרב אלישיב. הם אינם מקבלים את מנהיגותו והוראותיו וסוברים כי יש להתנגד לכל רוח של שינוי בגבולות המחנה. מעט מגדולי התורה ומראשי הישיבות הליטאים סרים למרותו של הרב אורבך. על פי תפיסתם, אין להסכים לשילוב של לימודים אקדמיים וודאי שאין לשתף פעולה עם השלטון אף בנוגע ל"חרדים הנושרים", המהווים בעיה פנים-חרדית שיש לטפל בה בתחומי הקהילה. ההתנגדות של זרם זה לסוגיית הגיוס הובילה להחלטה האוסרת על בחורי הישיבות להתייצב בלשכות הגיוס אף לצורך המבדקים בלבד. עובדה זו הובילה לכך שמאות רבות של בחורי ישיבה נמצאו בסכנת מעצר בגין אי-התייצבות.

בשלהי שנת 2013 לאחר שהתפצלו למפלגות נפרדות, הגיע המתח בין שני הזרמים הליטאיים לשיא. המחלוקת ותוצאותיה ייסקרו בהרחבה להלן בפרק העוסק בפוליטיקה החרדית.

זרם ליטאי שהתפתח בישראל בשנותיה הראשונות של המדינה, הנו ה"חזון-איש-ניקים", המכונים כך על שם רבם, הרב אברהם ישעיהו קרליץ – "החזון איש". הרב קרליץ היה מנהיגה של היהדות החרדית בישראל עם הקמת המדינה. סיפור פגישתו עם ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, הפך למיתוס מושרש בהיסטוריה הישראלית.

שווה בנפשך, אמר החזון איש לראש הממשלה הטרי בשיחה שהגדירה בחודש אוקטובר 1952 את הסטטוס קוו הישראלי לעשרות השנים הבאות, שתי עגלות הבאות זו מול זו בנתיב צר. הן אינן יכולות לעבור זו לצד זו. על העגלה הריקה לסגת לאחור ולאפשר את מעברה של העגלה המלאה. באמצעות משל תלמודי זה הבהיר החזון איש לראש הממשלה את הנרטיב החרדי ביחס למדינה: העגלה החרדית, הטעונה והמלאה תורה ומסירות נפש של אלפי שנים, לא תיסוג מפני העגלה החילונית הריקה. אותה העגלה שבה נסעו הורינו לפני מאות שנים בגולה, תמשיך להסיע אותנו גם עתה. הציבור החרדי לא ייכנע לתכתיבים של עגלונני העגלה הריקה. על פי רישומי יומנו של בן גוריון, סיים החזון איש את דבריו באומרו: "יש דברים שנמסור עליהם נפשנו. אנחנו אולי מעטים, אבל כשנמסור נפשנו נהיה חזקים, ולא יהיה כח שיתגבר עלינו" (יומני בן גוריון, 10.10.1952).

החזון איש פיתח שיטה הלכתית רחבה ומחמירה המקיפה את מעגל החיים כולו (בראון, תשע"א). הוא עסק באופן נרחב במצוות התלויות בארץ, ואגב כך נודעה מלחמתו כנגד "היתר המכירה" שהונהג בישראל בחלק משנות השמיטה. היתר המכירה הנו הסדר הלכתי הדומה לרעיון מכירת החמץ המוכר, שאפשר לחקלאים היהודים להמשיך ולעבד את האדמה אף בשנת השמיטה, על אף האיסור העקרוני המחייב את הפסקת עיבוד האדמות בשנה זו.

החזון-איש-ניקים הנם קבוצת חרדים ההולכים בדרכו ההלכתית של החזון איש. עמדתם ההלכתית נוקשה. חומרה מיוחדת לקחו על עצמם בכל הנוגע להלכות שבת, והם נמנעים מלהשתמש בחשמל בשבת, שכן החשמל מופק על ידי יהודים, ואין ליהנות ממלאכת שבת של יהודי. בשל כך, מחזיקים החזון-איש-ניקים מחולל [גנרטור] פרטי, המספק בעבורם חשמל בשבת. חלק מציבור זה אף אינו משתמש במים בשבת, בשל העובדה שמשאבות המים מופעלות אף הן על ידי חשמל המופק על ידי יהודים, וחלף זאת הם נעזרים בדודי מים המוצבים על גגות הבתים ומתמלאים מבעוד יום. בשנים האחרונות הפך השימוש בגנרטור בשבת לנפוץ בקרב הקהילה הליטאית בישראל, ברוח תפיסה הלכתית זו. החזון-איש-ניקים אף מקפידים חומרה יתרה על ההלכות התלויות בארץ, ובכלל זאת מצוות התרומות והמעשרות שיש להפריש מתנובת הארץ, ומצוות השמיטה.

אף חזותם החיצונית שונה במעט מאחיהם הליטאים. החזון-איש-ניקים נמנעים מלגלח את זקנם, הם חובשים כיפה גדולה לראשם ועוטים על גופם

חליפה ארוכה ייחודית, בניגוד לכלל הציבור הליטאי ההולך בחליפה קצרה, מודרנית יותר.

זרם ליטאי ייחודי נוסף נוסד בבריסק שבליטא. אבי שושלת בריסק הנו הרב יוסף רב סולוביצ'יק, הידוע גם בכינויו "בית הלוי", על שם ספרו המפורסם. בנו וממשיך דרכו היה רבי חיים סולוביצ'יק, הידוע בכינויו הישיבתי כסתם "ר' חיים" על שם ספריו המונומנטליים "חידושי ר' חיים הלוי", העוסקים בביאורים לחיבור "משנה תורה" של הרמב"ם. הוא אף היה אבי שיטת הלימוד הייחודית של שושלת בריסק. שלישי לשושלת היה בנו, הרב יצחק זאב הלוי סולוביצ'יק, ומי שמכונה "הגרי"ז" ו"הרב מבריסק". הרב מבריסק, שעלה לארץ בשנים שקדמו לקום המדינה, הקים את ישיבת בריסק בירושלים ואף הפך בשנות החמישים, עם פטירתו של החזון איש, למנהיגה של הקהילה הליטאית בישראל. שיטת הלימוד של שושלת בריסק ייחודית. היא דורשת מלומדיה לחקור את יסודות הסוגיה התלמודית באופן לוגי, כמעט מדעי. הלימוד מתמקד ב"שאלות הראשונות", העוסקות בהגדרה ובניתוח של מושגי היסוד בסוגיה, ורק לאחר מכן יתפנה הלומד אל "השאלות המשניות" העוסקות בקשיים טקסטואליים העולים מן הסוגיה. הלומד הבריסקאי יודע לבצע הבחנות דקות ביותר בין הלכות שונות ולחלק את ההלכה לקטגוריות נפרדות. כך למשל הומצאה שיטת ה"צווי דינים" [שני דינים], שתפקידה לחלק בין שני מושגים דומים ולהציג את השוני ביניהם (קרומביין, תשס"ב; וולפיש, תשס"ד). כדוגמה לכך ניתן להביא את חידושו הקלאסי של ה"בית הלוי" (שהובא למעלה), כי בעניין לימוד התורה טמונים "צווי דינים": דין היגיעה לחוד ודין הידיעה לחוד, כשלכל אחד מהחלקים מאפיינים הלכתיים נפרדים. מכיוון שרבים מראשי הישיבות הליטאיות התחנכו בבית בריסק, ובראשם – הרב שך, מי שנחשב לנשיא עולם הישיבות, הרי ששיטת הלימוד הבריסקאית חלחלה אל תוך עולם הישיבות הליטאיות, אם כי באופן מתון יותר מהדרך שבה לומדים בישיבת בריסק עצמה. תובנות הלכתיות וחידושים שונים מבית מדרשה של בריסק שזוררים בפולקלור הישיבתי הליטאי. חלקם, חידודים מפתיעים ביותר. כך למשל ידועה הקושיה המחדדת על הפסוק מן הנביא "לא חודש ולא שבת היום" (מלכים ב, ד). בבריסק הקשו על פסוק זה, שהרי כלל הלכתי מפורסם קובע כי "תדיר ושאינו תדיר – תדיר קודם", כלומר, יש להקדים את אזכור הדבר התדיר והמצוי, לפני הדבר שאיננו מצוי. ואם כן, מדוע הקדים הנביא את "ראש חודש", התדיר פחות, לשבת התדירה יותר? היה עליו לומר "לא שבת ולא חודש". על

כך השיב הרב מבריסק, שדווקא נקט כך הנביא משום שאמנם שבת תדירה מראש חודש, ואולם "לא חודש" כלומר, מצב דברים של לא ראש חודש, תדיר ומצוי יותר ממצב הדברים של "לא שבת". היפוך הסדר מתיישב אפוא מצוין עם כלל התדירות.

שיטת הלימוד הבריסקאית מתחילה כבר מבית הספר היסודי, אז נדרש הילד ללמוד באופן שיטתי חומש, עד שידע אותו היטב. רק לאחר מכן ניתן להתקדם הלאה, אל לימוד התורה שבעל-פה. וכך לומדים המתחנכים בשיטת בריסק את התורה כולה, באופן שיטתי שלב אחרי שלב, זאת בשונה מהחינוך החרדי המקובל שבו לומדים הילדים את התורה שלא על פי הסדר. בישיבת בריסק הונהג לימוד של מסכתות נפרדות מהנהוג בישיבות הליטאיות. התלמוד הבבלי, הטקסט המכונן של התורה שבעל-פה, כולל 37 מסכתות שונות, העוסקות כל אחת בתחום הלכתי נפרד. בעולם הישיבות לומדים לימוד מחזורי של כעשר מסכתות הנחשבות ל"ישיבתיות", ואילו שאר המסכתות אינן נלמדות. לעומת זאת, בבריסק הנהיגו ללמוד את המסכתות מסדר "קדשים" העוסקות בעבודת הכוהנים ובהקרבת הקורבנות בבית המקדש. ישיבת בריסק נחשבת כיום לישיבת עלית, שצעירים רבים, מהארץ ומארצות הברית, מתדפקים על דלתה ומבקשים ללמוד בה.

ככלל, שיטת בריסק ההלכתית הולכת לחומרא. כאשר בסוגיה מסוימת ישנה מחלוקת בין פוסקי ההלכה, ינקטו בבריסק למעשה את העמדה המחמירה. כך למשל בכל הנוגע לכשרות המאכלים, ובייחוד כשרות השחיטה, נוהגים בבריסק שלא לסמוך אף על הכשרים מהודרים ולשחוט בעצמם בהתאם לחומרות הננקטות בשיטתם הייחודית. תפיסת בריסק בנוגע למדינה ולמודרניזציה הנה קנאית יחסית לכלל הציבור הליטאי, ומרביתם נמנעים מלהצביע בבחירות. בהתאם לשיטה זו אין לשנות מאום מן המסורת (שהחלה בימי הגאון מווילנא), וודאי שאין לשתף פעולה עם רוח המודרנה, כדוגמת לימודים אקדמיים לחרדים וכדומה. כיוצא בכך הנהיג הרב מבריסק שלא לצאת מן הארץ, ובפרט לארצות הברית, שנחשבת למקום של התבוללות ופריצות.

שושלת בריסק ואיתה שיטת הלימוד הייחודית נפוצה אף מחוץ להיכלי התורה הליטאיים. המפורסם שבשושלת זו מחוץ לקהילה החרדית, הנו הרב יוסף דב סלוביצ'יק (הגרי"ד), מי שהיה מראשי הציונות-הדתית וממנהיגי היהדות האורתודוקסית בארצות הברית. תלמידיו הרבים, ביניהם אף חתנו הרב אהרן ליכטנשטיין, ראש ישיבת הר עציון, הפיצו את שיטת בריסק אל

מחוץ לתחומי היהדות החרדית. אביו של הגרי"ד, הרב משה סולוביצ'יק, היה בנו של ר' חיים (השני לשושלת רבני בריסק), והוא כיהן כראש "ישיבה יוניברסיטי" בארצות הברית, תואר שהעביר אף לבנו הגרי"ד. בכהונתו הוא הכניס את שיטת הלימוד הייחודית אל תוך המוסד האוניברסיטאי.

סיפור מפורסם בשושלת בריסק נסוב סביב נישואיהם של הינדה פיינשטיין ובעלה הרב מלכיאל קוטלר. פיינשטיין היתה נכדתו של הרב מבריסק, מנהיגה של היהדות הליטאית בישראל, ששודכה עם נכדו של הרב אהרון קוטלר, מי שהיה אחד מגדולי הדור הליטאים בארצות הברית. אביו של החתן היה ראש "בית מדרש גבוה" בליקווד שבניו ג'רזי. בני הזוג התגוררו בירושלים במשך כעשר שנים ולא נולדו להם ילדים. משנפטר אביו של הרב מלכיאל, מונה בנו להיות ממשיך דרכו ולעמוד בראשות הישיבה שבארצות הברית, הנחשבת לגדולה בעולם. ואולם אז סירבה אשתו לעבור להתגורר בארצות הברית בשל האיסור שהטיל סבה, הרב מבריסק, על היציאה לארצות הברית. משהתמידה בסירובה, ביקש הרב מלכיאל קוטלר להתגרש מאשתו, ואולם אשתו סירבה להגיע לדיונים בבית הדין.

הרב שך, שהיה אז מנהיג הציבור הליטאי, צידד ברב מלכיאל קוטלר, למורת רוחה של משפחת פיינשטיין וקהילת בריסק כולה. תחושת הפגיעה של קהילת בריסק התחדדה על רקע העובדה שהרב שך עצמו היה תלמידו של הרב מבריסק, והוא הכיר היטב את ההשקפה הבריסקאית. משנקפו הימים ומוצא לא נמצא באופן, החליט הרב שך לנקוט צעד הלכתי חריג ביותר שאפשר לרב מלכיאל קוטלר לשאת אישה שנייה, אף שאשתו הראשונה לא קיבלה ממנו את הגט. זאת באמצעות "היתר מאה רבנים", פסק הלכה המתיר לגבר לשאת אישה שנייה, בהוראתם של מאה רבנים שונים שאת חלקם שכנע הרב שך אישית. הרב מלכיאל קוטלר התחתן עם אישה אחרת, ובין בית בריסק לרב שך התגלע קרע מר שלא אוחה מעולם.

קבוצה חרדית ייחודית בנוף הליטאי הנה הזרם הביקורתי, שחבריה מכונים על ידי בני הקהילה החרדית "משכילים" (מובן כי הביטוי "משכיל" מתאר מילת גנאי, המדמה את חברי הקבוצה למשכילים שפעלו באירופה במאות הקודמות וכנגדם ניהלה היהדות החרדית מלחמת חורמה). אלו הם אינטלקטואלים שמרכיתם

נמנים עם הקהילה הליטאית, שאינם מקבלים כמובן מאליו את אופן התנהלות החברה החרדית. הזרם מהווה קבוצת ביקורת אידיאולוגית, המורכבת מתלמידי חכמים ומאנשי הגות, העוסקת בדיונים פילוסופיים בלתי-פוסקים המשווים את הרצוי עם המצוי. דיונים אלו מתנהלים בעיקר בקהילות וירטואליות באינטרנט (כך למשל הפורום החרדי "עצור: כאן חושבים") ובמפגשים סגורים וחשאיים של חברי הקבוצה.

חלק מראשי זרם זה הנם תלמידיו של הרב גדליה נדל, מי שהיה תלמידו של החזון איש ונחשב לבעל תפיסה שכלתנית לא מקובלת. כך למשל, קיבל הרב נדל חלק מן התיאוריות האבולוציוניות שלפיהן העולם קיים למעלה מ-6,000 שנה, דבר הנחשב לטאבו בחברה החרדית השמרנית. הרב נדל אף סלד מפוליטיקה וסבר כי אין להפוך את התורה למקור פרנסה, ועל בן תורה למצוא את הדרך להתפרנס ממלאכה לצד לימודיו. הרב נדל בעצמו עסק בייצור יין בוטיק, שהתפרסם כמותג ייחודי ויוקרתי בקהילה החרדית.

אף שעולמם הפנימי של חברי הקבוצה מורכב מארון הספרים התורני, הרי שלצד ידיעותיהם התורניות הם שואפים להרחיב את השכלתם תוך קריאה ולימוד של ספרות פילוסופית והגותית, הנחשבת בציבור החרדי ל"ספרים חיצוניים", מתורתם של שפינוזה, מרקס, קאנט, בובר, ליבוביץ' ואחרים. רבים מבני הקבוצה הנם חרדים בעלי מקצוע ממגוון תחומי ידע.

הביקורת עוסקת בפן ההלכתי המחמיר שנוקטת הקהילה החרדית, בפן ההנהגתי ובפן ההשקפתי-אידיאולוגי, תוך שהיא מנפצת שורה של אקסיומות חרדיות מקובלות. עם זאת היא נמנעת מלעסוק בפוליטיקה המגזרית, שכן דיונים אלו נחשבים לנחותים ולבעלי אופי אינסטרומנטלי ולא עקרוני. הקבוצה מאמצת קו שכלתני שאינו נרתע מעיסוק בכל נושא או משמיעת כל דעה, אף עמדות קצה הפוכות לאתוס החרדי. כך למשל יכולים חברי הקבוצה לנהל דיון באשר לאמיתותם של מאמרי חז"ל או של דברי הגמרא, במובחן מהגישה הרווחת הרואה באמיתות הדברים אקסיומה מוחלטת. זוהי גישה שאינה מקובלת בחברה החרדית, המושתתת על "חינוך חוסם", תוך שהיא מגוננת על בניה מפני היחשפות לתכנים כפרניים.

בשיח הקבוצתי מתנהלת שיחה אוטופית סביב קהילת "קדושת". בדומה לאוטופיה של תומאס מור, קהילת "קדושת" הנה העיר היהודית האידיאלית בעיני הזרם הביקורתי. בקהילה זו תיקרע מסכת הצביעות מפניהם של חבריה, וכל התושבים יהיו "תוכם – כברם" [פנימיותם כחיצוניותם]. לקיום המצוות

שבין אדם לחברו תינתן משמעות זהה כמו לקיום המצוות שבין אדם למקום. ב"קדושת" ניתן יהיה לעסוק בחוכמות החיצוניות באין מפריע, ואנשי ההגות לא יוקעו מתוך העדה על ידי הבריונים החברתיים המנהלים, לדעת הקבוצה הביקורתית, את הפוליטיקה הנוכחית של החברה החרדית. לצד לימוד התורה והחוכמות הכלליות, ישלבו בני העיר עבודה שתהיה מקור מחייתם. במידה רבה, מהווה "קדושת" את הדגם היהודי ההיסטורי שפרח בקהילות לאורך השנים בקהילות היהודיות בחוץ לארץ.

עצם קיומה של הביקורת סודק את דוקטרינת "דעת התורה", שהנה אחת מאבני היסוד של ההשקפה החרדית. על פי דוקטרינה זו, בידי גדולי התורה נתונות הסמכות והיכולת הבלעדית להכריע לא רק בעניינים שבהלכה, אלא אף בעניינים ציבוריים ופרטיים בכל תחומי החיים. הבעת ביקורת על החלטות גדולי התורה סודקת אפוא את התשתית החרדית הנורמטיבית בגלגולה הליטאי העכשווי.

בדומה לתנועות חברתיות רבות, אף הקהילה החרדית איננה פתוחה לביקורת. קיומה של ביקורת תמידית מפי הקבוצה הביקורתית איננה נופלת על אוזניים קשובות, ומעמדה של הקבוצה מוכתם על ידי פרנסי הקהילה. עצם כינויים כ"משכילים" באופן המזכיר את תנועת ההשכלה הידועה לשמצה ברחוב החרדי, נועד לפגוע בלגיטימיות הביקורתית. מה גם שהעיסוק בביקורת נחשב ל"מסוכן" לפרט עצמו מבחינה רוחנית, שכן הוא עלול לגלוש לעתים למחשבות כפרניות המובילות לזניחת דרך התורה והאמונה. בשל כך, רבים מחברי הקבוצה אינם מזדהים בפומבי מחשש לשמם הטוב בתוך הקהילה, וזרם זה החל לתפוס תאוצה בחסות האינטרנט, שאפשר את קיומם של דיונים אנונימיים בתוככי הקהילה.

3.4 היררכיה ליטאית

שלא כמו הקהילה החסידית המכתירה את מנהיגיה על פי שושלת הנהגתית ידועה ומוכתבת מראש, מנהיגי הציבור החרדי הנם ראשי הפירמידה התורנית, אותם אלו שלמדו בהתמדה במשך עשרות שנים והתבלטו ביכולתם התורנית. הדרך להנהגה איננה בעלת מסלול מובהק. יש מן המנהיגים שהיו ראשי ישיבות העלית, כך למשל הרב שך, ששימש במשך כיוכל שנים ראש ישיבת פוניבז' בבני ברק. לעומתו, הרב אלישיב, המנהיג הליטאי שבא בעקבותיו, לא

נשא מעולם תפקיד הוראה רשמי במוסד תורני, אף שהיה דיין בבית הדין הרבני הגדול. ואולם דרכם של כל גדולי התורה, ללא יוצא מן הכלל, אל כס ההנהגה, היתה רצופה בשנים רבות של לימוד תורה ללא הפסק – הערך הגדול ביותר בעולם הליטאי.

המנהיגים מתאפיינים בהתנהלות סגפנית וצנועה. מרביתם מתגוררים בבתי ישנים וקטנים המשמשים אותם במשך עשרות שנים, והריהוט בהם דל ובסיסי. אף אורח חייהם סגפני. מרבית שעות היום מוקדשות ללימוד תורה, ורק בשעות הלילה יפנו ה"גדולים" שלוש או ארבע שעות לשנת עראי. תזונתם גם היא בסיסית ומחושבת, והם אינם אוכלים דבר מעבר לצורך מחייתם. סיפורים רבים מספור מספרים על צניעותם וענוותם של גדולי ישראל, תולדה של לימוד ועבודת המידות במשך עשרות שנים ללא הפסק. עם זאת, כיום סביב מרבית ה"גדולים" ישנה חצר של מקורבים ומשמשים, הלוחמים את מלחמות ההנהגה והפוליטיקה שחלקן ייסקרו להלן. גדולי ישראל הנם הדמויות הנערצות על כל צעיר חרדי, והם מהווים דוגמה חיה להגשמת האידיאל הצרוף שאליו שואף כל אחד מבני הקהילה. מובן אפוא מדוע כאשר אחד מן הגדולים נפטר, נוהים מאות אלפי איש אחר מיטתו, תוך תחושת אובדן אמיתית, כבנים ששכלו את אביהם.

את הרבנים הליטאים נהוג לדרג על פי היררכיה תורנית הבאה לידי ביטוי בתארים שונים: "הרב"; "הרב הגאון"; "הרב הצדיק"; "הגאון רבי"; "הגאון הגדול" וכך הלאה. גדול הדור הליטאי מוכתר בתקשורת המגזרית ובשיח הפנים-חרדי כ"רבנו הגדול" או כ"מרן". לעומתם, בעלי הבתים העובדים יכוננו ברחוב החרדי כ"רעב" (מסומן באות ר' המקדימה את השם), הכינוי המקביל ל"מר" החילוני.

בשונה מההנהגה החסידית, שלפיה קיים קשר בלתי-אמצעי בין כל חסיד לאדמו"ר, הרי שבין גדולי התורה הליטאים לצאן מרעיתם אין כל קשר ישיר. מרבית הליטאים לא פגשו כלל את גדולי הדור, ודאי שלא ביחידות פנים אל פנים. הקשר הליטאי מבוסס על פירמדה בעלת כמה קומות, שבקודקודה מצוי גדול התורה, ומתחתיו ראשי הישיבות, הרבנים, המחנכים והעסקנים.

על פי האידיאל, על "בן התורה" הליטאי להקדיש את חייו ללימוד תורה ללא הפסק. ואמנם, עם נישואיו פונה בחור הישיבה ללימוד תורני בכולל האברכים, שם ישהה במשך שנים רבות, אולי אפילו כל חייו, אלא אם יקבל תפקיד תורני כגון ר"מ [מלמד] בישיבה, משגיח וכיוצא בזה.

רוב מוחלט של הצעירים הליטאים ממשיכים ללמוד תורה לאחר נישואיהם, תוך פרישות מרבית מחיי המעשה. חרדים אלה מכונים "אברכים", שכן על פי המדרש (בראשית רבה צ) אברך פירושו אב־רך, כלומר אב בחוכמה בשל לימודו הרב, ורך בשנים. האברכים אינם עובדים למחייתם ומתפרנסים ממלגת קיום מצומצמת שמקורה בתקציבים ממשלתיים ותרומות של נדיבים.

למרות האידאל המקודש של לימוד התורה, רבים אינם מחזיקים בו כל ימי חייהם והם פונים אל שוק העבודה. שתי סיבות עיקריות לכך: הראשונה – כלכלית. האברכים נידונים לחיי עוני וקיום דחוק. קיצוץ התקציבים הממשלתיים והמשבר הכלכלי הגלובלי הביאו בעשור האחרון לפגיעה קשה במלגות שניתנו לאברכים, בהשוואה למלגות הנדיבות יחסית שניתנו אך עשור קודם לכן. חיי הדוחק הפכו לקשים יותר ואף לבלתי־נסבלים. על כך יש להוסיף את סל הצריכה המתייקר ואת רמת הפריון הגבוהה יחסית אצל החרדים. כיצד ניתן לקיים מספר רב של ילדים במלגת קיום זעומה?

הסיבה השנייה ליציאה ממסלול הלימודים התורניים היא היעדר סיפוק. לעתים, לאחר שנות לימוד רבות, האברכים חשים שהם מיצו את יכולת הלימוד האינטנסיבי ואינם מסוגלים להמשיך וללמוד בקצב נמרץ כל כך. התחושה עשויה להתחדד בגלל שיטת הלימוד הנפוצה בכוללים: היעדר קו סיום, או למצער תחנות כלשהן בלימוד התורני. השיטה של לימוד מסכת אחר מסכת, וחוזר חלילה, כש"לא עליך המלאכה לגמור" (משנה, אבות ב), יוצרת במקרים רבים תחושה סזיפית המביאה לקו שבר שבסופו יציאה אל חיי המעשה.

נטישת הכולל איננה קלה ונחשבת למעשה הנעשה "בדיעבד", כלומר, בהיעדר ברירה אחרת. היא כרוכה ברגשות אשם כבדים ולעתים מלווה בחשש תדמיתי מהסביבה הקרובה. בשנים הראשונות שלאחר הנישואים מצופה מן האברכים להשקיע את מרב מרצם בלימוד. כבר בעת השידוך ההורים מתאמצים להעניק סכומי כסף עצומים לזוג הצעיר לצורך רכישת דירה, כדי שהחתן יוכל להמשיך ללמוד בלי הפרעה ובלא עול תשלומי שכר דירה, כל זאת כשההורים, לעתים, חסרי אמצעים כלכליים. מובנת אפוא תחושת הבושה של מי שמבקש לפרוש מספסל הלימודים כבר בשנים הראשונות שלאחר החתונה. לתחושה זו נלווית לעתים הרגשת כישלון והחמצה, והבנה שיציאה מן הכולל מרחיקה את האברך הצעיר מייעודו הרוחני שאליו הוכווּן במשך חייו. במידה מסוימת, היציאה מן הכולל אל שוק העבודה מהווה "ניפוז החלום" לאברך ולמשפחתו,

תוך הפנמה שהוא לא יהיה גדול הדור הבא. לעתים תחושת הכישלון מתעצמת אל מול אשת האברך, אחר שבחרה בשידוך שהוצע לה על רקע יכולותיו הלימודיות.

את הליטאים שאינם אברכי הכוללים ניתן לסווג לכמה קטגוריות, המשקפות את ההיררכיה הפנים-ליטאית:

הקבוצה הראשונה הנה האברכים העובדים. עם קבוצה זו נמנים מי שעזבו את הכולל לטובת מלאכה בעלת אוריינטציה דתית ברורה (למעט בעלי משרה תורנית בכירה, כגון ראשי ישיבות ומגידי שיעורים, הנחשבים לאברכים ואף למעלה מהם). מהם ממלאים משרות חינוכיות כ"רבנים" (המונח החרדי למורים) בתלמודי תורה, מהם עוסקים ב"קירוב רחוקים" ובמתן הרצאות תורניות. אחרים עוסקים בכתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות, בהידורם של ספרי קודש, באיסוף כספים למוסדות תורניים, בעסקונה חרדית ועוד.

אף שעזבו את ספסלי הכולל, ברוחם ובהשקפתם האברכים העובדים מחוברים להווי החיים האברכי. חזותם אברכית למהדרין. הם לא יצאו אל הרחוב בלי הלבוש החרדי המסורתי, תרבותם היא התרבות האברכית, ויש מהם שממשיכים ללמוד בכולל לימוד חלקי. ילדיהם יחברו לבני האברכים וילמדו עמם. למעשה, אין בינם לבין האברכים אלא עשיית מלאכה בלבד. הם אינם חשים נחותים בהרבה מחבריהם האברכים, והם לוקחים חלק, לעתים אף מכובד, בקהילה שבה הם חיים.

קבוצה אחרת הם בעלי הבתים. קבוצה זו, שאף היא פרשה מן הכולל, אינה עובדת בעבודות תורניות. חבריה עוסקים בשלל מלאכות, כעצמאים וכשכירים. בהיותם בוגרי מסלול הישיבה, רובם חסרי השכלה פורמלית. מכורח עיסוקיהם, הם עשויים לבוא במגע עם קבוצות אחרות באוכלוסייה, ובכך מפתחים דיאלוג בסיסי עם הישראליות החילונית. במרוצת השנים חזותם משתנה במעט. הם לא יחבשו עוד את המגבעת בכל הזדמנות, ולעתים אף בגדיהם – בימות החול – משדרים שוני מן האברכיות. הם ילבשו חולצות צבעוניות, יתגלחו או יטפחו את זקנם אף בגיל מבוגר יחסית, ויחיו בדרך כלל ברווחה כלכלית ניכרת בהשוואה לחבריהם האברכים, בשל משלח ידם.

רוב בעלי הבתים עובדים בתוך חומות הקהילה החרדית וכלל אינם חשופים לחילוניות. אחרים מקיימים קשר יומיומי עם הישראליות החילונית, ואולם קשר זה איננו מחלחל אל הבית פנימה. הוא נותר אינסטרומנטלי בלבד, ואינו משפיע על אורחות חייהן של משפחות בעלי הבתים.

אף שבעלי הבתים אינם אברכים, הם רואים עצמם חלק מהקהילה. הם חיים בקצה חברת הלומדים ומשתייכים אידיאולוגית לחברה זו. הם מעוניינים שבניהם יהיו אברכים בני תורה, והם רואים בדרך חייהם פרי אילוף שמנע מהם לממש את האידאל התורתי. אצל בעלי הבתים, עשיית המלאכה היא אמצעי, כשהמטרה היא לפרנס את המשפחה. עבודתם איננה "קריירה" על משמעויותיה המערביות שהחברה המודרנית מייחסת לכך.

בעלי הבתים יקפידו על קביעת עתים לתורה, בדרך כלל בשיעורי "דף יומי". זהו דף גמרא הנלמד מדי יום ביומו על פי סדר ייחודי שקבע הרב מאיר שפירא מלובלין בשנת 1923. המסכתות נלמדות זו אחר זו, ובתוך שבע שנים ומחצית מסיימים הלומדים את הש"ס ומתחילים מחזור לימוד חדש. בשנת 2012 החל המחזור השלושה-עשר של לימוד הש"ס, ועם השנים הפכו שיעורי הדף היומי לפופולריים מאוד בקרב המגזר הדתי ואצל בעלי הבתים, ומאות אלפי איש לומדים בשיעורים בארץ ובעולם כולו. עם זאת, בעולם הישיבות לא הפנימו את היוזמה שכן לימוד זה נחשב פשוט ושטחי ולא מעמיק ויוקרתי כלימוד הישיבתי. בשל כך רבים מהחרדים העובדים יעדיפו להימנע מהלימוד העממי של הדף היומי וילמדו במקום זה לימוד עיוני בסגנון הישיבתי, במטרה להתרחק מן הסטיגמה ה"בעל־ביתית".

ככלל, האליטה הליטאית מתייחסת אל בעלי הבתים בעליונות מסוימת, שכן אלו האנשים שהחמיצו את ייעודם הרוחני. בעלי הבתים נתפסים ככישלון מערכת החינוך הליטאית, שלא הצליחה להשאיר אותם בתוככי חברת הלומדים. בשל כך, אף שבעלי הבתים מתגוררים בריכוזים החרדיים, צורכים את התרבות והתקשורת החרדית, מתפללים בבתי הכנסת יחד עם האברכים, ואת ילדיהם יועידו למוסדות החרדיים מן הזרם המרכזי, הרי שמעמדם הפנים-קהילתי נחות יחסית, וכפי שנוהגים לסכם זאת בחברת הלומדים בלא מעט חדווה, כי "דעת בעלי בתים הפך מדעת התורה" (מבוסס על דברי הסמ"ע בשולחן ערוך, חושן משפט, ג). בחברת הלומדים הליטאית, בעלי הבתים מתקשים להכניס את ילדיהם למוסדות הלימוד המרכזיים יחד עם בני האברכים, והם נדחקים אל שולי המחנה הליטאי. אף שמספרם של בעלי הבתים גדול, הרי שקולם אינו נשמע בפוליטיקה החרדית וצורכיהם הייחודיים אינם מובאים בחשבון. עובדה זו מובילה לתסיסה שקטה בתוך הרחוב הליטאי, ועליה ידובר להלן.

מדוע באמת דווקא בקהילה הליטאית, מעמדם של בעלי הבתים נחות ביחס

לחבריהם הלומדים? ניתן כמובן לייחס זאת לאתוס הלימודי העומד בבסיס הקהילה הליטאית, ושממנו נגזרת דחייה כלפי מי שאיננו מקיים, הלכה למעשה, את האידאל הצרופ. ואולם, ניתן להוסיף על כך. הדִּבְק המחבר את הקהילה החסידית הנו האדמו"ר העומד בראש המחנה. חסיד גור כפוף לרבי מגור, חסיד צאנז כפוף לרבי מצאנז, וכך הלאה, כשהגדרתו של אדם כחסיד נובעת מכפיפותו הנורמטיבית להיררכיה החסידית. גם הגדרת המזרחיות שתידון להלן, נובעת מן השורשים הגיאוגרפיים. אתה מזרחי אם מוצאך או מוצאם של הוריך בארצות המזרח.

ואולם במה הליטאי נחשב ליטאי? ארץ המוצא אינה מבדילה אותו, משום שארצות מוצאם של החסידים והליטאים – זהות. אף הכפיפות איננה נותנת כאן מענה הולם, שכן הליטאי כפוף אמנם למנהיג הרוחני הליטאי, אך זוהי הנהגת מסגרת כללית, שלא דומה במאום לכפיפות החסידית האישית והטוטאלית. הליטאי מן השורה איננו מכיר את המנהיג וכמעט שלא פגש בו, ומובן שהמנהיג איננו מכיר אותו. מה אפוא מקשר את הפרט עם הקהילה הליטאית ומגדיר אותו ככזה? לימוד התורה. ההצטרפות המעשית לחברת הלומדים, המפעל העיקרי של היהדות הליטאית בישראל, היא המגדירה את הפרט החרדי כחייל של הקהילה הליטאית. אכן, כאמור לעיל, חברת הלומדים הפכה לנחלתן של קבוצות נוספות, אך האידאל הלימודי הוא בראש ובראשונה – ליטאי. מה שמקשר את האברך הצעיר להנהגה הליטאית הוא קיומו של קו הוראתי ישיר בין המוסד התורני שבו הוא לומד, ועד למנהיג. בשל כך, בעל הבית החסידי איננו חסיד פחות מחברו הלמדן, שכן שניהם כפופים לאותו האדמו"ר. אף בעל הבית המזרחי איננו מזרחי פחות מהלמדן, שכן שניהם מאותה מדינת מוצא ומחזיקים באותם המנהגים. אך בעל הבית הליטאי נחות מחברו הלמדן, שכן בהיעדר לימוד התורה המידבק, הקשר שלו עם בסיס הקהילה רופף יותר.

3.5 ההווה הליטאית

הרגש הדומיננטי אצל החרד הליטאי הנו היראה. יראה מפני הקדוש ברוך הוא, מפני ביטול תורה או מאי דקדוק בהלכות. אף שרגש זה קיים גם בחסידות, הרי שלחסיד מנגנונים מאזנים המגבירים את השמחה והדבקות, ומנתבים את החסיד לעבודה חוייתית. ואולם הליטאי אחוז ביראתו כל הימים וממנה הוא יוצא

לעבוד את בוראו. כאשר הדקדוק הליטאי הופך לקיצוני וכפייתי, הוא מכונה "נרוויים", למשל: "תראה את הנרוויסט הזה שלא מפסיק ליטול את ידיו." ישנן מצוות מיוחדות שבהן מקפיד הליטאי יותר מכול. כך במצוות הפסח, מצוות השבת ומצוות נוספות. בהתאמה, מצוות אכילת המצה בליל הסדר תהפוך לאירוע מתוכנן לפרטי פרטים: כמות המצה המדויקת שיש לאכול; מספר הדקות שבהן יש לסיים את המצות הללו; צורת הישיבה בעת האכילה; אין לדבר; ויש לכוון כמה כוונות שונות תוך כדי האכילה. אם לא כיוונת – עליך לשוב ולאכול שוב את המצות בכוונה. אף בסוכות יקפיד הליטאי ירא השמים שלא להירדם לרגע אחד, ולו בטעות, מחוץ לסוכה. הסיפור הבא עשוי להמחיש את הוויית החרדה הליטאית: כאשר נשאל הגאון מווילנא מהי המצווה הקשה ביותר בתורה, השיב שזוהי מצוות "ושמחת בחגך", כלומר, המצווה לשמוח במשך חג הסוכות כולו ללא הפסק. הגאון הסביר כי התורה דורשת שבמהלך כל שמונת ימי החג נהיה שמחים כל רגע ורגע, משימה שדורשת תשומת לב מופלגת והופכת את המצווה לקשה ביותר.

הנער הליטאי גדל על הסיפורים של דקדוקי ההלכה הבלתי-נתפסים של גדולי הדורות הקודמים. כך למשל אגדה נוספת על הגאון מווילנא מספרת שבאחת השבתות הכניס את ידו בתוך זקנו שלא כהרגלו. הגאון שחשש שמא תיתלש שערה מסבך הזקן כשיוציא את היד, השאיר את היד באותו המקום עד לצאת השבת. כה נורא היה החשש מפני עשיית מעשה אסור, ואפילו בשוגג. אף שאין מקור מהימן לסיפור זה, הרי שהוא ממחיש את אתוס היראה מפני כל דבר איסור.

אף שיטת המוסר הליטאית חידדה את היראה שיש לפתח אל מול הקדוש ברוך הוא. כך למשל טבע רבי ישראל מסלנט, אבי תנועת המוסר, את הפחד שיש להכניס בלבבות בחודש אלול לקראת הימים הנוראים וחגי תשרי, באומרו: "מלפנים כאשר ידעתי, כל איש אחזו פלצות מקול הקורא קדוש אלול" (אור ישראל, יד). בעלי המוסר היו מוסיפים ואומרים כי בחודש אלול – אפילו הדגים שבים רועדים מרוב פחד הנופל עליהם לקראת יום הדין הממשמש ובא. בהוויה הליטאית, חודש אלול הוא גולת הכותרת של העבודה הרוחנית. אז מרוכזים כל הכוחות להתעלות וריכוז בלימוד התורה. "זמן אלול" בישיבה הנו החודש הפותח את שנת הלימודים, והוא נחשב לתקופה בעלת המתח הלימודי הגדול ביותר בשל היותו המבוא אל חגי תשרי. אז, בעשרת הימים שמראש השנה ועד ליום הכיפורים, עוברים לפניו כל בני האדם כבני מרון, והקדוש ברוך

הוא קובע מי לחיים ומי למיתה, מי לברכה ומי לקללה. בימים אלו נופלת על הישיבה אימה ורעדה. רבים מבני הישיבות מקבלים על עצמם שלא לדבר דברים בטלים כל היום כולו, התנהגות המכונה "תענית דיבור", ועוסקים בלימוד תורה רצוף ללא הפסקה.

היראה מפני הכישלון בקיום המצוות מביאה את ההנהגה הליטאית לעבות את הסייגים ההלכתיים. הסייגים הנם נורמה הלכתית, ובה קובעת ההלכה איסור הלכתי שמטרתו להרחיק את האדם מן העבירה. דוגמה לסייג הלכתי מובאת במשנה הראשונה בש"ס: מן התורה יש לקרוא קריאת שמע בבוקר ובערב. המשנה הראשונה במסכת ברכות נחלקת בשאלה מהו סוף זמנה של קריאת שמע של הלילה. על כך השיבו חכמים, כי סוף זמן הקריאה הנו בחצות הלילה. ואף שמודים עקרונית שזמנה של קריאת שמע נמשך והולך כל הלילה עד עלות השחר, קבעו חכמים סייג להלכה כדי להרחיק את האדם מן העבירה, כלומר, למנוע מצב שלפיו אדם יחכה עד לעלות השחר ובין כך, יחמוק הזמן מבלי שקרא קריאת שמע.

עם השנים נערמים הסייגים ההלכתיים. אחד הביטויים המרכזיים למנגנון הסייגים הנו ההחמרה, קרי, קביעת ההלכה על פי הדעה המחמירה ביותר, במטרה להתרחק מחשש עבירה. החומרה איננה נחלת הציבור הליטאי בלבד, אלא היא מאפיין של הציבור החרדי כולו, בעיקר האשכנזי, זאת לעומת הפסיקה הספרדית שמכילה מוטיבים של "כוח דהיתרא", כלומר: היא מביאה לידי ביטוי את הכוח הפסיקתי הגדול יותר – הכוח להתיר ולהקל. עם זאת, במובחן מהקהילה החסידית המחמירה בעיקר בכל הנוגע לענייני הצניעות המשפיעים במישרין על שפע הקדושה, הרי שהקהילה הליטאית מחמירה ביותר בדקדוקי ההלכות בחיי היומיום, המשפיעים על כל צעד ושעל. כך למשל, בני התורה הליטאים יימנעו מלפתוח את פתיחתו הראשונה של בקבוק משקה בשבת, יחמירו מאוד בענייני כשרות המטבח והמאכלים וינהלו מאבק בלתי-מתפשר על קו מחמיר בסוגיות הציבוריות, כדוגמת תנאי הסף לגיורם של מי שאינם יהודים.

3.6 מאפיינים חיצוניים

בקרב חסידי הזרם הסלבודקאי, הנחשבים למודרניים יחסית, החזות של בחורי הישיבה מוקפדת ומודרנית מעט. כך למשל, מרבית הבחורים מגלחים את זקנם, תוך הקפדה על הכללים ההלכתיים האוסרים שימוש בתער בגילוח

שערות הזקן. חלק מהבחורים מגלחים את זקנם במכונת גילוח הנחשבת כשרה, כלומר, מכונה שאינה עוקרת את השערות בצמוד לעור הפנים אלא במרווח קטן מהעור, ויש הנעזרים במשחות כימיות להורדת שיער. רבים מן הליטאים ממשיכים להתגלח שנים לאחר נישואיהם, ואין מועד מוגדר שבו נדרש הליטאי לגדל זקן, אם כי ברור שמיועד לתפקיד תורני יגדל את זקנו, ועם השנים ילך הזקן ויתארך. אף פאות הלחיים בקרב הציבור הליטאי אינן מושכות תשומת לב כמקובל בקרב הציבור החסידי. הליטאי יסדר את פאותיו מאחורי האוזן באופן שאינו גלוי לעין. אחרים, מודרניים יותר, יסתפקו בפאות הזקן, ללא פאות לחיים. הליטאים אינם מקפידים על גילוח שער הראש כולו, ורבים מגדלים בלוריות ומעצבים את שערם בסגנונות שונים. ואולם יש להקפיד על השיער שלא יתארך ויתעבה מדי, שכן הוא עלול להוות חציצה פסולה בין הראש לתפילין.

אף בקרב הציבור הליטאי יקפידו הגברים על לבוש שחור-לבן. החולצה תהיה לבנה והמכנסיים כהים, אם כי לא בהכרח שחורים. יש צעירים המקפידים על צריכת מותגים, כך שהחולצה הלבנה תהיה של המעצבים טומי הילפיגר או ראלף לורן ודומיהם. הנועזים יותר ילבשו חולצה שעליה רקום סמל המותג, המשווה לבעליה ארשת חשיבות כלשהי. אף החליפות יהיו במגוון בדים, גזרות ודוגמאות מודרניים, בהתאם לצו האופנה. ככלל, יקפיד הליטאי על הליכה ברשות הרבים במגבעת ובחליפה, ואולם בטיולים ובחופשות לא יוקפד על כך. במובחן מהחסידים הלובשים את החליפה והמגבעת ברוב שעות היום, לרבות בסדרי הלימוד, הליטאים ילבשו את המגבעת והחליפה רק בעת התפילה והיציאה אל הרחוב, אך לא בשעות הלימוד הארוכות. לראשם של הליטאים מהמחנה הסלבודקאי כיפת קטיפה שחורה ללא סרט בשוליה, המתייגת את החובש אותה כשייך לזרם זה. מעל הכיפה יחבוש הליטאי מגבעת המכונה גם "כובע קנייץ", המעוצבת בסגנון ייחודי ואופנתי יותר מן המגבעות החסידיות. בקרב קבוצה זו ניתן לזהות הקפדה יתרה על אסתטיקה. הגברים יהיו מבושמים ו"מעודכנים" יותר בלבושם.

בשבת ילבש הליטאי את אותו סגנון לבוש, אך יהיו אלו בגדים המיוחדים לשבת. חליפה של שבת, מגבעת של שבת, נעלי שבת וחולצת שבת. תוספת בגדי שבת על חול הנה העניבה שיענוב הליטאי בשבת במגוון צבעים וטקסטורות על פי צו האופנה. ככלל, בשבת יוקפד על מראה נקי ומסודר יותר מבשאר ימות השבוע.

בקרב חסידי תפיסת האמצע שבין סלבודקה לנובהרדוק, החזות תהיה מודרנית פחות והמודעות לאסתטיקה פחותה. ליטאים אלו יקפידו על מראה מסורתי יותר הבא לידי ביטוי בניואנסים שונים. רבים מבעלי תפיסה זו יימנעו מלהתגלח, אף שיסדרו את זקנם מעת לעת. אף הכיפה תהיה גדולה יותר ובשוליה יהיה סרט, שאף במקרה זה מעיד על השתייכות החובש אותה לזרם ה"חניוקי". אמרה חרדית ידועה הסונטת בחרדים הסלבודקאים, אומרת כי "מי שהולך עם כיפה בלי סרט, סופו שילך לסרט בלי כיפה"... שערם של ה"חניוקים" יהיה קצר יותר ללא בלורית והמראה הכללי יהיה מאופק ולא צעקני. בקרב ציבור זה אף תפחת צריכת המותגים המוכרים. הלכה ידועה קובעת כי במשך תשעת הימים שמראש חודש אב ועד לתשעה באב, אין להתרחץ בשל האבלות על חורבן הבית. בדיחה על חשבונם של הצו"לניקים אומרת, כי הם מחמירים על עצמם שלא להתרחץ כל שלושת השבועות של תקופת "בין המצרים" (שכידוע חלים בחודשי הקיץ החמים)...

מקובל כי בעלי תפקידים רבניים לובשים במשך כל ימות השבוע "פראק". זהו בגד עליון שחור וארוך שהיה מקובל בקרב בני האצולה האירופית. נושאי המשרה יענבו עניבה במשך כל ימות השבוע, אף שצבעה יהיה מאופק יותר: שחור או אפור. בעלי תפקידים רמים, כגון ראשי ישיבות, דיינים ורבני יישובים, יחבשו כובע "המבורג" רבני, בעל עיצוב עגול מיוחד.

מראן של נשות הליטאים אף הוא מודרני יותר מנשותיהם של החסידים. המאפיין הבולט לכך הנו הפאה הנוכרית, המכסה את ראשה של האישה הנשואה. כיסוי הראש מהווה סאגה בלתי-פוסקת בקרב הציבור החרדי. ההלכה קובעת כי על אישה נשואה לכסות את ראשה. בעבר, היו שכיסו את ראשן במטפחת או בכובע, והיו שחבשו פאה נוכרית קצרה שכיסתה את שער הראש כולו. ואולם בעשורים האחרונים הלכה תעשיית הפאות והשתכללה. השיער הסינתטי הפך לשיער טבעי המיובא מארצות המזרח ובאמצעו נוסף שביל מלאכותי בהיר, המדמה את עור הקרקפת. הפאות הלכו והתארכו ונוספו להן מאפיינים טבעיים המחזקים את האשליה שלפיה מדובר בשער הראש האמיתי. כיום, מתבונן לא מיומן יתבלבל בנקל בין שער הראש לבין פאה נוכרית יוקרתית. רבים סבורים כי חבישת פאות אלו אסורה, מכיוון שהיא איננה עונה על דרישת הצניעות הנדרשת מבת ישראל נשואה. כך למשל מרבית החסידים מקפידים על כיסוי ראש שאיננו פאה, ולחלופין, על כובע מעל לפאה. אף בקרב הציבור הספרדי נאסרה הפאה. ואולם, בציבור הליטאי, ובעיקר בקרב הזוגות

הצעירים, השתרשה הפאה הנוכרית המודרנית, ועל אף מחאות המתפרסמות מזמן לזמן, הרבנים אינם יוצאים חוצץ כנגד התופעה, ולא אחת סירב הרב אלישיב לאסור את חבישתן.

לבושן של הנשים הליטאיות מושפע מכללי הצניעות המקובלים והמתוארים לעיל בלבושן של הנשים החסידיות, ואף כאן תופס כלל האצבע הקובע כי אין למשוך תשומת לב חיצונית בכל דרך שהיא. על פרטי הלבוש והתכשיטים להיות סולידיים ומדויקים. כך למשל, אין מקום לעגילים ארוכים או יוצאי דופן בצורתם, וודאי שליותר מעגיל אחד בכל אוזן או לתכשיטים במקומות אחרים שאינם נחשבים לסטנדרט מקובל, כמו למשל נזם באף. עם זאת, האישה הליטאית תרגיש ברשות הרבים משוחררת מעט יותר מן האישה החסידית.

הקהילה הספרדית – יוצאי עדות המזרח

במובחן משתי הקבוצות הראשונות, הנחשבות אשכנזיות בשל מוצאם האירופאי של חבריהן, שורשיהן של עדות המזרח מצויים במדינות צפון אפריקה, במזרח התיכון ובמעט ממדינות אירופה. בעגה החרדית מכונה קבוצה זו "ספרדים" – כך למשל מכנה את עצמה תנועת ש"ס כ"התאחדות הספרדים שומרי תורה" – או כ"מזרחים", על רקע קהילות מוצאם ממדינות המזרח, במובחן מהאשכנזים יוצאי מדינות המערב. אף ספר זה יעשה שימוש בשני המונחים לסירוגין.

התפיסה החרדית הקיצונית והמתבדלת זרה ליהדות המזרחית, שנתפסה לאורך הדורות כמתונה ומשלבת. אתוס הקדושה החסידי מצד אחד ואתוס הלימוד הליטאי מצד שני לא נגעו בקהילות המזרח, שבתוכן חיו, על דרך ההכללה, יהודים עממיים שהיו מעורים בחיי המעשה. בהיעדר סממני הטראומה ההיסטורית של התמודדות עם המודרנה, החילון והרפורמה שחוותה היהדות האשכנזית במדינות אירופה במאות הקודמות, ניתן לזהות בחרדיות המזרחית האותנטית אופי מתון בהרבה (זוהר, תשנ"ג).

המסורת המזרחית התבססה על שמירת מצוות כפי היכולת, ולימוד תורני של הלכות, מדרשים או קבלה מפעם לפעם, בחבורות או בשיעורים. אמנם, מאז ומעולם היו גדולי תורה שצמחו בעדות המזרח (החיד"א, ה"אור החיים", ה"בן איש חי" ורבים אחרים), אך אלו היו יחידי סגולה שיצאו מן הכלל. "חברת לומדים" שסחפה את הציבור כולו, לא היתה בנמצא בארצות המזרח. ואמנם, תופעת החרדיות המזרחית הנה חדשה יחסית ונבנתה בישראל טיפין טיפין (כך למשל עם הקמתה של ישיבת פורת יוסף הירושלמית בשנות העשרים של המאה העשרים), אך קיבלה תנופה של ממש, ועם זאת – גוונים חרדיים יותר, בשלושת העשורים האחרונים עם פריחתה של תנועת ש"ס (ליאון, 2009; ליאון, תשע"א).

מרבית עולי מדינות המזרח שהגיעו לישראל בשנותיה הראשונות בעיקר בעליות מאורגנות, שמרו על המסורת הדתית כפי שהיתה נהוגה בקהילת המקור שלהם. זאת משום שתנועות ההשכלה והציונות שהיו מחוללות החילון במאה הי"ט, לא פעלו כמעט במדינות אלו. ואולם עם העלייה ארצה נחשף חלק גדול מעולי המזרח (כמו גם עולים מארצות אחרות) להטיות ולניסיונות חילון מצד הממסד הישראלי, שביקש לבנות חברה חילונית הומוגנית. ואמנם, המאמצים נשאו פרי ורבים מן העולים החדשים זנחו את דרך המסורת במהלך השירות הצבאי – כור ההיתוך הישראלי של שנותיה הראשונות של המדינה, או במקביל להתאקלמותם בשדרת החברה הצִּבְרִית. היהדות החרדית האשכנזית, בעיקר זו הליטאית לצד חסידות חב"ד, יצאה אז לקרב איתנים כנגד חילונם של העולים החדשים, ביניהם כאמור, אף רבים מעולי המזרח (לופו, 2004).

הרב יוסף שלמה כהנמן, מייסד ישיבת פוניבז', היה ממנהיגי החרדיות באותה התקופה שנלחמו על יהדותם ודתיותם של העולים החדשים. לצורך כך הקים הרב מפוניבז' מוסדות ייחודיים לילדים, ונלחם בתנועות העלייה כדי לקבל לאחריותו את העולים הדתיים. הפולקלור החרדי מלא סיפורי השליחות של גדולי ישראל להצלתם של העולים החדשים מידי תנועות העלייה שזממו להביא לחילונם. כך למשל מסופר על הרב כהנמן שעלה בשבת אחר הצהריים לדרוש בבית הכנסת הגדול בבני ברק, וסיפר לקהל השומעים כי ישנה קבוצת ילדים שעלו לאחרונה, שאותם הוא מבקש להביא למוסדות פוניבז', אך אין בידו כרים וכסתות להביא להם. "הילדים הללו לא יוכלו לישון בלילה מרוב קור," שח בהתרגשות הרב מפוניבז', "אבל גם אתם לא תוכלו לישון בבתיכם, כשאתם יודעים שיש ילדים שלא יכולים לישון מרוב קור. מדוע שגם אתם וגם הילדים לא תישנו? הביאו אל הישיבה את הכרים והכסתות שלכם, ולפחות נזכה שהילדים – אם לא אתם – יישנו ללא דאגה." ואכן, עם צאת השבת התמלאה הישיבה בכלי שינה בעבור הילדים הבודדים.

באותה התקופה, אברכים חרדים עברו מפחון לפחון ומדלת לדלת במעברות ובמרכזי הקליטה כשהם משכנעים את ההורים לשלוח את ילדיהם למוסדות דתיים. הילדים שנשלחו לחינוך החרדי, נקלטו במוסדות החינוך הליטאיים של אותם הימים, שכן מעטים בלבד היו המוסדות המזרחיים, והחינוך העצמאי מיסודה של תנועת אגודת ישראל האשכנזית הקים בתי ספר רבים בעבור ילדי העולים. אך לטעם ההצלה של יהדות המזרח הצטרף טעם

נוסף: ההנהגה האשכנזית שאפה לשקם את מערכת החינוך החרדית ולמלא במהירות את החלל העצום שהותירה השואה, זאת, אף באמצעות תלמידים בני עדות המזרח. הצלת יהדות המזרח מחילון היתה אפוא אף הצלתה של יהדות אשכנז, באמצעות הכנסת "דם חדש" אל מוסדותיהם.

וכך, בעשורים הראשונים של מדינת ישראל עברה הקהילה החרדית המזרחית תהליך "השתכנזות", ובני עדות המזרח שגדלו כחרדים, התחנכו בחינוך ליטאי. רבים מאותם הנערים הפכו ברבות הימים לרבנים ומחנכים בעצמם, אחר שגדלו באותם המוסדות. אמנם, מרבית המזרחים שמרו על המנהגים ההלכתיים הייחודיים לקהילת המוצא שלהם, אך ההשקפה שינקו היתה ליטאית במהותה. בשל כך, חלק ממאפייני החרדיות המזרחית הישראלית דהיום מהווים חיקוי והטמעה של דפוסי החרדיות האשכנזית.

4.1 תור הזהב של החרדיות המזרחית

החרדיות המזרחית המנומנמת התעוררה ברגע אחד בשנות השמונים, עם פריחתה של תנועת ש"ס הספרדית. לא היתה זו רק פריחה פוליטית, אלא יצירה מחודשת של קהילה חרדית מתוחמת סביב אתוס משותף שהלך ונבנה, שעיקרו היה זקיפת ראשה של המסורת המזרחית. לא לחינם, סיסמתה של התנועה הטרייה היתה "להחזיר עטרה ליושנה". בראש התנועה עמדו מנהיגים רוחניים בעלי שיעור קומה, הרב עובדיה יוסף ולאחר מכן אף הרב יצחק כדורי, ולראשונה הוקמה "מועצת חכמי תורה", שכללה רבנים ספרדים בלבד. בראש הרשימה הפוליטית הועמדו מנהיגים כריזמטיים, הרב יצחק פרץ ואריה דרעי. עד מהרה הקימה התנועה הטרייה מערכת חינוכית רבת עוצמה – "מעין החינוך התורני" שבנתה מוסדות חינוך רבים לבנים ולבנות, על טהרת הספרדיות. גוף נוסף שהוקם – "אל המעיין" – עסק אף הוא בפעילות תורנית חברתית בסגנון החרדיות המזרחית. שמן של שתי התנועות נגזר, ככל הנראה, מן האתוס שבנה אותן: המעיין המזרחי שיבש חזר עתה לפכות ולנבוע. כל אלה הביאו בעשורים האחרונים להעמקת השורשים של הזהות הספרדית השורשית וליצירתו של זרם קהילתי עצמאי שאינו נסמך על המוסדות הליטאיים והחסידיים ועל השקפתם.

שנותיה הראשונות של תנועת ש"ס היו בצלו של הרב שך, מנהיג היהדות החרדית הליטאית, שבמידה רבה היה הקטליזטור להקמתה של התנועה הספרדית.

מזכיר מועצת חכמי התורה היה מנאמני ביתו וחלק מחבריה היו תלמידיו המובהקים. אף הרב פרץ ואריה דרעי חונכו במוסדות הליטאיים והיו נאמניו של הרב שך. ואולם המחלוקת החלה להתגלע בין הרב שך לתנועת ש"ס בכל הנוגע לחבירה לממשלת השמאל. בשנת 1990 היה דרעי אחד מאדריכלי "התרגיל המסריח", שבו תוכננה הקמתה של ממשלת השמאל בראשות שמעון פרס, במקום ממשלת הליכוד של שמיר. הרב שך שהתנגד למהלך, נשא אז את "נאום השפנים" המפורסם בכנס המוני ב"יד אליהו" כשלצדו ישב כל אותה העת הרב עובדיה יוסף. בנאומו, מתח הרב שך ביקורת נוקבת על השמאל ועל הקיבוצים, שאותם כינה "מגדלי שפנים וחזירים". הרב עובדיה יוסף החליט שלא לתמוך בממשלת השמאל כנגד עמדתו הנחרצת של הרב שך, והורה לחברי הכנסת של ש"ס להצביע נגד הממשלה החלופית.

אף שלבסוף התרגיל נכשל, הרי שבתוך תנועת ש"ס התחוללה דרמה שהובילה לבסוף לפרישתו של יו"ר התנועה, הרב יצחק פרץ, שנותר נאמן לרב שך. אולם כעת תנועת ש"ס עמדה כבר על רגליה והתנתקה מחיבוק הדוב הליטאי שהוענק לה. לאחר הבחירות לכנסת ה-13 בשנת 1992, הועמק הקרע, אחר שהרב שך התנגד להצטרפות לממשלת העבודה בראשות רבין כששולמית אלוני מונתה לשרת החינוך, אך למרות התנגדותו הצטרפה ש"ס לממשלה בברכת הרב עובדיה יוסף. אז הפך הקרע בין הרב שך לתנועת ש"ס לעובדה מוגמרת (בראון, 2011). התנועה הרעננה בהנהגתו של אריה דרעי הכריזמטי הלכה וצברה תאוצה פוליטית עצומה. בשיאה בשנת 1999, חמש-עשרה שנים לאחר הקמתה, זכתה התנועה ל-17 מושבים בכנסת על רקע קמפיין ציבורי שבמרכזו עמדה הרשעתו הפלילית של אריה דרעי (דיין, 1999).

רק עשור לאחר מכן, טרם שנכנס בשערי כלא מעשיהו אחר שהורשע בפלילים, ביקש אריה דרעי סליחה בפומבי על שפגע בכבודו של הרב שך. בריאיון שנערך עמו בשנת 2011, בעת חזרתו אל החיים הפוליטיים, סיפר דרעי כי הרב שך שמע על בקשת הסליחה ומחל לו.

תנועת ש"ס פרחתה על רקע ביצורם של שלושה מוקדי כוח עיקריים: הנהגה רוחנית בעלת משקל; הנהגה פוליטית כריזמטית ורשת מוסדות חינוך. אלו הפכו את התנועה לבת קיימא לאורך זמן, והיוו את הגרעין להתחזקותה המטאורית. בשונה ממגמת ההיפרדות וההתפצלות שרווחת ביהדות החרדית במאות השנים האחרונות, ובניגוד לכל המנהיגים הרוחניים שקדמו לו, הרב עובדיה יוסף הצליח לפעול כנגד הזרם ולאחר את עדות המזרח כולן תחת

הנהגה משותפת, תוך שהוא מצרף אותן לקהילה מגובשת בעלת אתוס וגאווה משותפים.

החל מתחילת העשור הנוכחי ניתן היה לראות סדקים בהגמוניה המוחלטת של ש"ס ושל הרב עובדיה יוסף ביהדות המזרחית. הראשון שיצא בפומבי נגד תנועת ש"ס, הנו הרב חיים אמסלם, שהיה חבר כנסת במפלגת ש"ס. הרב אמסלם טען כי התנועה אינה מגנה על הספרדיות האותנטית וכי היא "ספרדו-אשכנזית", כלומר, משרתת את האינטרסים של החברה האשכנזית. קצפו של אמסלם יצא על כך שבפרשת עמנואל שתסופר להלן, לא נקטה התנועה דעה נחרצת כנגד ההפליה המגזרית שהפעילו האשכנזים כלפי התלמידות הספרדיות. לאחר שהתבטא כמה פעמים נגד האידאולוגיה של התנועה, ולאחר שטען כי הרב עובדיה "שבוי" בידי קבוצת עסקנים בראשם של יו"ר התנועה אלי ישי, התכנסה מועצת חכמי התורה של ש"ס והחליטה להדיח את חבר הכנסת אמסלם מהתנועה תוך שהיא דורשת ממנו להתפטר מהכנסת ולהחזיר את כיסאו לתנועה. אמסלם סירב להתפטר ופרש מתנועת ש"ס, כשהוא מקים תנועה יהודית חברתית חדשה שתייצג את החרדיות הספרדית על פי דרכו. בבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013 התמודדה תנועת "עם שלם" בראשותו, אך לא עברה את אחוז החסימה.

גורם נוסף שיצא בפומבי נגד תנועת ש"ס וראשיה, הוא הרב אמנון יצחק. הרב אמנון הנו בן ליוצאי תימן ויושב ראש ארגון "שופר", העוסק שנים רבות בהחזרה בתשובה ובקירוב לבבות של יהודים רבים. לקראת הבחירות לכנסת ה-19 הקים הרב אמנון תנועה פוליטית בשם "כוח להשפיע", שפנתה לקהל הבוחרים של תנועת ש"ס. בין שתי התנועות התנהל מאבק ברחוב החרדי, שבמהלכו פרסם הרב עובדיה יוסף מכתב בכתב ידו, ובו נכתב כי הרב אמנון יצחק "הקדיח תבשילו". הרב אמנון מצדו טען כי הוא קיבל את הסכמת הרב שטיינמן, מנהיג הציבור הליטאי, להקמת המפלגה, אך טענה זו לא אושרה על ידי הרב שטיינמן. אף תנועה זו לא עברה את אחוז החסימה, ואולם שתי התנועות יחד נגסו בקהל הבית של תנועת ש"ס, ולראשונה מאז הקמתה היוו איום פוליטי עליה מבית.

סדק נוסף וחמור יותר בהנהגתו של הרב עובדיה יוסף נפער בשנת 2013, בעת הבחירות לרבנות הראשית. הרב יוסף הכריע כי מועמד תנועת ש"ס

(והחרדים כולם) לתפקיד הראשון לציון יהיה בנו, הרב יצחק יוסף. ואולם, הרב שלמה עמאר, תלמידו של הרב עובדיה יוסף ומי שהיה הראשון לציון עד לאותה העת, לא קיבל את הדיון, והציב כנגד מועמדו של הרב יוסף מועמד אחר מטעמו. הפגיעה ברב יוסף היתה כפולה: ראשית, פגיעה הנהגתית שנבעה מעצם אי קבלת ההוראה של הרב יוסף. שנית, פגיעה אישית ברב עובדיה יוסף, לאור העובדה שהמועמד מטעמו היה בנו. אף כאן, כמו במקרים הקודמים, ניצחה תנועת ש"ס בסופו של יום והרב יצחק יוסף נבחר לראשון לציון. אך הקרע בין משפחת יוסף לרב עמאר היה כה גדול, עד שהכתרתו של הראשון לציון החדש נעשתה על ידי אביו הרב עובדיה, בלא שהרב עמאר השתתף במעמד ההכתרה, אף שנטען כי שני הרבנים התפייסו ביניהם.

בסוף שנת 2013 נפטר הרב עובדיה יוסף, קברניטה ומייסדה של תנועת ש"ס. כעת, בהיעדרו של מנהיג כריזמטי שבכוחו לסחוף ולאגד את הציבור הספרדי כולו, עתידה של התנועה הספרדית לוט בערפל. כמה רבנים טוענים לכתר הירושה, ביניהם בנו וממשיך דרכו, הראשון לציון הרב יצחק יוסף, ומי שהיה הראשון לציון לפניו, הרב שלמה עמאר. חוסנה של התנועה החרדית הספרדית עומד כעת במבחן הגדול ביותר, מבחן הירושה.

יותר מאשר היוותה ש"ס תנועה תורנית, היא היתה בראש ובראשונה תנועה חברתית. היא זקפה את ראשה של יהדות המזרח החרדית וכינסה את בניה בחזרה מן המקומות שאליהם נפוצו. עם זאת, כפי שיוצג להלן, התשתית החרדית של התנועה שבמידה רבה מושפעת מהתפיסה הליטאית, איננה מתיישבת עם שורשי המזרחיות המסורתית שדגלה במתינות ובהשתלבות. מהי אפוא ההגדרה של החרדיות המזרחית?

4.2 מאפייני החרדיות המזרחית

במובחן מהחרדיות האשכנזית הדיכוטומית והברורה, חיה החרדיות המזרחית על רצף מתמשך שבין השחור ללבן. בקרב הקהילה הליטאית והחסידית ההבחנה בין החרדיות לחילוניות חותכת ועליך לבחור אם אתה בצד הפנימי של החומה או מחוצה לה. ואולם הקהילה המזרחית איננה דורשת זאת מחבריה.

זוהי קהילה מחבקת המסכימה להכיל גם את המתונים יותר והחרדיים פחות. לכך יש כמה טעמים: ראשית – המסורת המזרחית. חוקרים רבים סבורים כי החרדיות הנה תופעה שהתפתחה במאות האחרונות כתגובת נגד לתהליכי החילון והמודרניזציה (כ"ץ, תשמ"ו). כאמור לעיל, החברה המזרחית שלא נחשפה לרוח החילון שבאירופה, לא דגלה בהתבדלות ובהסתגרות, אלא בהשפעה החוצה. זוהי תרבות המבקשת להיישיר מבט אל היהודי האחר ולקרב אותו, במקום ההסתגרות האשכנזית.

שנית – העממיות. עוד בקהילות המוצא נהגו יהודי המזרח לכבד באופן מופלג את חכמיהם ולומדיהם, בעוד שמרבית הקהל היו אנשי השוק. המבנה החברתי איננו מושתת על יחידת עלית של חברת לומדים, אלא על ציבור עממי רחב המושפע מגדול התורה. אף בישראל, רבים מהציבור המזרחי החרדי הנם אנשי פריפריה ועבודת כפיים שאינם סגורים בדל"ת אמותיה של ההלכה. החיכוך התמידי עם עולם המעשה מחייב אף הוא את שימורה של ההשקפה המתונה.

שלישית – קשרים משפחתיים. רבות מהמשפחות המזרחיות קשורות בקשר משפחתי קרוב עם כאלו שאינם חרדים. כזכור, שורשיה של החרדיות המזרחית בישראל נכרכו בשילובם של תלמידים ממוצא מזרחי במוסדות החינוך האשכנזיים, ואולם לרוב השתלבו רק בודדים מתוך המשפחה. עם השנים הפכו רבות מהמשפחות המזרחיות למגוונות ביותר בהקשר הדתי. אין זה נדיר למצוא משפחה מזרחית שחלק מבניה חילוניים לחלוטין בעוד אחרים שומרי מסורת, דתיים או אף חרדים. זאת בניגוד למשפחה האשכנזית הקלאסית ההומוגנית יותר. המנטליות המזרחית החמה איננה מאפשרת את התרופפות הקשר עם חלקים גדולים מהמשפחה, וכך קורה שחרדים מזרחים מסכים לשולחן השבת או החג, עם אחיהם ואחיותיהם שאינם דתיים. עירוב זה שימר אף הוא את המתונות החרדית המזרחית, ובמידה רבה הוא התאפשר על רקע התרבות המזרחית העממית שאינה בזה למסורת ואינה דוחה אותה. רבים מהחילונים יוצאי עדות המזרח פוקדים מפעם לפעם את בתי הכנסת ומנהיגים מסורות שונות בבית, ממילא המרחק בין החרדים לחילונים במשפחה ניתן לגישור.

את ההבדלים בין החרדיות המזרחית לחרדיות האשכנזית היטיבו לתאר החוקרים שוקד ודשן, כשקבעו כי החרדיות האשכנזית מבוססת על "דת הספר", כלומר על חיבור עמוק לטקסטים הדתיים לדורותיהם, לעומת החרדיות המזרחית המבוססת על "דת המשפחה", כלומר על דיבוק משפחתי וקהילתי הגורם לכל

חלקי המשפחה, החרדיים, הדתיים והחילוניים, להסתדר זה עם זה ולכבד זה את זה (שוקד ודשן, 1999).

בהתאם לגישה המזרחית המובאת כאן, אף גדול הדור הספרדי, הרב עובדיה יוסף, הצטייר בעיני הציבור כדמות רבנית עממית, שמצאה שפה משותפת לא רק עם עמלי התורה ולמדניה, אלא אף עם הסוחרים ועם אנשי השוק. זאת במובחן מן הרבנים הליטאים שעסק להם רק עם האליטה הלמדנית, דרכה מושפע הציבור כולו. בהתאמה, החרדיות המזרחית שהונהגה בעשורים האחרונים על ידי הרב עובדיה, איננה חרדיות כופה, אלא מכילה. אף שהיא כיוונה את תלמידיה להצטופף בין ספסלי חברת הלומדים ובכך השוותה עצמה לחרדיות הליטאית, היא העניקה מרחב מחיה גם לאלו שאינם מקפידים על קוצו של יו"ד וכיבדה אותם, כל אחד במקומו.

ואולם אין מדובר רק בגישה רטורית, אלא בהשקפה כללית על תפקידו של החרדי בן התורה. לשיטת הרב עובדיה יוסף, תפקידו של האברך בן התורה לצאת מהיכלי הישיבה ולהשפיע על סביבתו. בית המדרש איננו חממה סטרילית שנועדה להגן על הלומד, אלא מקור חיותה הרוחנית של הקהילה כולה. בדומה מאוד להשקפה החרדית-אשכנזית במאה הי"ח, עד לתקופת ההשכלה, שראתה בישיבות קרן אור רוחנית סביבתית, סבר הרב יוסף כי יש לפזר את לומדי התורה בכל פלך ופלך כדי שיקרינו על סביבתם. גישה זו זכתה לשם "זיכוי הרבים", כשהיא מתארת את תפקידו של הרב המדריך ומלווה את הציבור בחיי היומיום, תוך שהוא משמש מנהיגה הרוחני של הקהילה. הרב יוסף הדריך את האברכים המזרחים להיות מזכי הרבים, ובכך הציג מודל התנהלות המעורה במרחב הישראלי, במובחן מן המודל האשכנזי המסתגר. מודל זה הוא אף שהביא במישרין לצמיחתה המהירה של תנועת ש"ס, שמשקפת כוח גדול בהרבה ממספרה של הקהילה החרדית המזרחית בישראל.

מהמודל המדובר של זיכוי הרבים, כמו גם מהאופי המתון והמעורה של אוכלוסייה זו, נגזרים אזורי המגורים של החרדים המזרחים. רבים אינם מתגוררים בריכוזים החרדיים, אלא דווקא מבכרים לדור בערים הטרוגניות, במרכז ובפריפריה. נוהג זה נפוץ בעיקר בקרב האוכלוסייה הבוגרת והמתונה יותר. בקרב האוכלוסייה הצעירה המורכבת מבוגרי הישיבות, דפוסי המגורים יהיו דומים לדפוס ההתנהלות החרדי האשכנזי, קרי: מתחמי מגורים נפרדים המהווים מובלעות חרדיות מתוחמות.

מאפיין מעניין של החרדיות המזרחית (ושל המזרחיות הדתית בכלל) הנו

הכבוד שרוחשים בניה לבית הכנסת. ציבור זה ימעט מלשוחח שיחת חולין בבית הכנסת, וודאי שלא בשעת התפילה וקריאת התורה. הישיבה תהיה מכובדת כאנשים היושבים מול המלך, ולא "רגל על רגל" למשל. בבית הכנסת הספרדים לא ישוחחו בטלפון, וישתתפו כולם בתפילה הנמשכת כמזמור שמתנגן על ידי כל המתפללים בחטיבה אחת. לא לחינם היו שטענו כי בתי הכנסת של עדות המזרח לא נחרבו בפרעות הגויים, דווקא בשל הכבוד שהנהיגו בו. זאת על רקע דברי ה"משנה ברורה", הקובע כי "אוי לאנשים שמשיחים בעת התפלה, כי ראינו כמה בתי הכנסת נחרבו בשביל עוון זה" (סימן קכד).

בפן ההלכתי, מתבטאת החרדיות המזרחית בשימוש בכוח ההיתר ("כוח דהיתרא"). בכמה מקומות בתלמוד הסיקו האמוראים, כי כוחו התלמודי של הפוסק המתיר גדול מכוחו של הפוסק לאיסור (ברכות ס). זאת משום שההחמרה עשויה לנבוע לעתים ממקום של הססנות פסיקתית הגוררת פסיקה על "הצד הבטוח", ואילו רב המקל בפסיקתו – ודאי כי הוא משוכנע בפרטי ההלכה כי אין מקום להחמיר. הרב עובדיה יוסף הנחשב לאחר מגדולי הפוסקים, עשה שימוש רב בכוחו של ההיתר בחיי היומיום, תוך שהוא קובע "שריבוי החומרות גורם להקל בגופי התורה" (יביע אומר, אורח חיים ז, לח). מאמצי ההיתר התחדדו בעיקר במצבי קיצון הלכתיים בעיקר בכל הנוגע לעיגון ולפקיעת הנישואים. עבודתו העצומה להתיר את הנשים שעוגנו במלחמת יום הכיפורים, נודעה ברבים והפכה למיתוס בציבור הישראלי. תפיסה זאת של כוח ההיתר הפכה לעתים למחלוקת מול הפוסקים ההלכתיים האשכנזים, שביכרו את הגישה המחמירה יותר (זוהר, תשס"א; לאו, 2005).

חריגות בנוף הסובלני המזרחי הנן אמירותיו של הרב עובדיה יוסף, שכוונו לעתים בחדות כנגד אוכלוסיות שונות. סביב הבחירות לכנסת ה-19 בתחילת שנת 2013, נפערה מחלוקת בין תנועת ש"ס למפלגת הבית היהודי הציונית-דתית. המחלוקת הפכה לקרע אחרי שהמפלגה בראשותו של נפתלי בנט עשתה יד אחת עם מפלגת "יש עתיד" בראשותו של יאיר לפיד, במטרה להשאיר את ש"ס מחוץ לקואליציה, תרגיל שבסופו של דבר נחל הצלחה, וחברי הכנסת של ש"ס מצאו את עצמם באופן נדיר מחוץ לממשלה. הרב יוסף צוטט בתקופת הבחירות כשאמר כי הבית היהודי הנו "בית של גויים". אף הרב שלום כהן, חבר מועצת חכמי התורה, החרה החזיק אחריו וכינה את הכיפות הסרוגות "עמלק". קריאות יוצאות דופן אלו, אף שכוונו נגד ההנהגה הפוליטית של הציונות-הדתית ולא נגד הציבור עצמו, גרמו לתחושת

אי-נוחות בציבור המזרחי המפויס והמתון בדרך כלל. ואולם חסידיו של הרב יוסף טוענים כי הרב נקט דרך זו כדי לעורר את הקשב בקרב שומעי לקחו באמצעות הקצנת הדוגמאות, אך דרכיו של הרב היו מאז ומעולם דרכי נועם. הלווייתו של הרב יוסף בחודש חשוון תשע"ד היתה להלוויה הגדולה ביותר בתולדות מדינת ישראל. מאות אלפי איש, חרדים, דתיים וחילונים, שטפו את רחובות ירושלים במטרה לחלוק כבוד אחרון למנהיג שאיחד את קהילות ספרד. מפעלו ההלכתי של הרב עובדיה יוסף עמד במרכז דמותו, כשצריבתו בתודעת הציבור כ"מרן" העמידה אותו באותה השורה עם ה"מרן" המקורי, רבי יוסף קארו (המאה ה"ט"ז) מחבר השולחן ערוך, מי שנחשב לפוסק ההלכתי החשוב ביותר. ואולם, יותר משהיה הרב עובדיה מנהיג תורני, הוא השיב למזרחים את כבודם שאבד תחת ידי הממסד האשכנזי, הן החילוני הן החרדי.

קהילה ייחודית בחרדיות המזרחית הנה קבוצת חרדים הנמנים עם ארגון "מרביצי תורה ספרדים", המכונים בקיצור "מרביצי" (בהגיית מלעיל). אלו הם בני תורה מזרחים האוחזים בהשקפות ליטאיות, בעיקר על רקע חינוכם במוסדות האשכנזיים. מנהיגם הנו הרב יהודה עדס, ראש ישיבת "קול יעקב" בירושלים, ישיבה ייחודית המנהיגה אינטגרציה של אשכנזים וספרדים, אף שבראשה עומד רב ספרדי. הרב שך הוא שיסד את הקמת הארגון, כחלק מהצורך של הציבור החרדי-מזרחי לשמר את הייחודיות המסורתית וההלכתית, בד בבד עם המשך ההחזקה בהשקפה הליטאית. כך נוצר ארגון סמי-פוליטי, שהיה כפוף למרותו של הרב שך תחת תנועת דגל התורה הליטאית ולא תחת תנועת ש"ס הספרדית, אך היתה בו ייחודיות חברתית ותרבותית. הרב יחזקאל אסחייק, מי שהיה יד ימינו של הרב שך, היה מראשי הארגון שנותר כפוף למרותו של הרב שך אף לאחר "התרגיל המסריח" בשנת 1990, שגרם לקרע בין הרב לתנועת ש"ס. אף שהיה מדובר בפיצול פוליטי בתוך המחנה החרדי-מזרחי, הרי שבפועל הוא לא העיב בהרבה על תנועת ש"ס, שכוחה הפוליטי הלך וגדל כל העת. ניסיונה של התנועה בשנת 1996 לתרגם את כוחה לריצה בכנסת, נכשל, ומפלגת "תלם אמונה" לא עברה את אחוז החסימה.

עם השנים הלך הארגון ודעך. התאחדות הרשימות האשכנזיות – אגודת ישראל ודגל התורה לרשימה אחת – הפחיתה מכוחה הפוליטי של "מרביצי".

אף פטירתו של הרב שך, פטרון הארגון, הורידה מחשיבותו. עדנה קלה היתה לארגון בשנת 2013, עם פילוגה של הקהילה הליטאית. "מרבצי" הזדהו באופן חלקי עם הזרם הירושלמי בהנהגתו של הרב שמואל אורבך (שאף היה בזמנו פטרונה של מפלגת "תלם אמונה") ובכך היוו חיזוק מסוים לקבוצה זו. ואולם עיקר פעילות הארגון מתמצית בפעילות תורנית שאיננה פוליטית.

בדומה לשני הזרמים הספרדיים המתוארים, נחלקות גם הישיבות הספרדיות לשתי מגמות עיקריות. המגמה הראשונה הנה ישיבות המזוהות עם שיטתו של הרב עובדיה יוסף ותנועת ש"ס ומעודדות את פריחת המסורת המזרחית. עם ישיבות אלו ניתן לזהות את ישיבת "חזון עובדיה" בירושלים, שבראשה עומד הראשון לציון הנוכחי, הרב יצחק יוסף; ישיבת "כסא רחמים" בבני ברק, בראשותו של הרב מאיר מזוז וישיבות נוספות. בהתווייתו של הרב עובדיה יוסף, מקפידים בישיבות אלו על לימוד ספרות ההלכה נוסף על לימוד הסוגיות התלמודיות. אחדות מהישיבות עוסקות אף בהכשרת בעלי קוראים ושליחי ציבור, והכול בהתאם להשקפת "זיכוי הרבים" שהוביל הרב עובדיה בשונה מן ההשקפה הליטאית.

מגמה אחרת הנה הישיבות ה"משתכנזות", המשויות רעיונית לתנועת "מרבצי". כאלו הן ישיבות "אור ברוך" שבפאתי בית וגן בירושלים; ישיבת "בית שמעיה" בבני ברק, ישיבת "קול יעקב" בירושלים (שאיננה נחשבת לישיבה ספרדית מובהקת) וישיבות נוספות. ישיבות אלו, שרבותיהן חונכו על ברכי ההשקפה הליטאית, מקפידות על שימור הקו ההשקפתי הליטאי ועל שיטת הלימוד הליטאית, כשאין בינן לבין הישיבות הליטאיות אלא נוסח התפילה והמנהגים ההלכתיים השונים בין קהילות אשכנז לעדות המזרח. לופו (2004) מציין כי על אף הצלחתה הפוליטית המפתיעה של תנועת ש"ס וביסוסו של הרב עובדיה יוסף כמנהיג החרדיות הספרדית, הרי שהשליטה הרוחנית בישיבות הספרדיות (לכל הפחות בערי מרכז הארץ, בירושלים ובבני ברק) נותרה בידי ההגמוניה הליטאית, וש"ס לא הצליחה להקים ישיבות עלית מזרחיות שיתחרו במותג הליטאי.

4.3 חזות חיצונית

חזותם של תלמידי הישיבות המזרחים דומה מאוד לחזות הליטאית הסלובדקאית. לראשם יחבשו התלמידים מגבעת שחורה בעלת שוליים ולגופם מקטורן קצר ומודרני. הם ילבשו חולצה לבנה ומכנסיים כהים, וחלקם יקפידו להוציא את הציציות (הארוכות לעתים באופן מוגזם) על מכנסייהם. מרבית הרווקים והנשואים הטריים יקפידו על גילוח במכונה או במשחה, אך יש ספרדים הנמנעים מלהתגלח. ניתן לומר על דרך ההכללה המסויגת, כי בקרב בחורי הישיבות מעדות המזרח ישנה חיבה מיוחדת למותגי ביגוד מערביים פופולריים.

אף בקרב הנשואים יש להבחין בין האברכים הנדמים פחות או יותר לחבריהם הליטאים, לבין האוכלוסייה העובדת. אלו האחרונים, הן בשל ההשקפה הקבוצתית המתונה הן בשל אופי העבודה, אינם מקפידים על חזות חרדית בבגדיהם, וודאי שלא על מגבעת וחליפה – ה"מדים" של היהדות החרדית. רק הכיפה השחורה שלראשם תסגיר את השתייכותם לקהילה החרדית.

רק אדם אחד שומר על מסורת לבוש רבנית וייחודית, שמקורה בעדות המזרח. זהו "הראשון לציון" – הרב הראשי הספרדי, אשר מקפיד ללבוש בפומבי את המדים הרבניים. גלימתו של הראשון לציון עשויה מבד כהה ולה שרוולים רחבים, והיא רקומה בחוטי כסף בשוליה, בגזרה המבקשת להזכיר את הטלית היהודית. המצנפת שלראשו מצופה בבד כחול כהה, ובצדה שנים-עשר קפלים מאותו הבד כמניין שבטי ישראל, מעוטרים בסרט בצבעי כחול ולבן, כסף וזהב. על פי הנוהג, אף לאחר סיום כהונתו רשאי להמשיך הראשון לציון לעטות על גופו את הגלימה והמצנפת, ואולם מרבית הרבנים אינם נוהגים כך. הרב עובדיה יוסף, מתוקף תפקידו כמנהיגה הרוחני של יהדות המזרח, המשיך ללבוש את בגדי הראשון לציון אף לאחר סיום כהונתו, וכך הפכו הגלימה והמצנפת לסמל ההיכר של הרבנות הספרדית בימינו.

סיפור שונה הוא כיסוי הראש לנשים הנשואות. בעוד דילמה זו לא הוכרעה על ידי מנהיגי הציבור הליטאי והמנהג הנפוץ הנו כי האישה הליטאית יוצאת בפאות נוכריות ארוכות, הרי שהפוסקים המזרחים ובראשם הרב עובדיה יוסף אסרו את השימוש בפאה הנוכרית ככיסוי ראש. הרב יוסף נהג לחזק את שומעי לקחו בדבר האיסור, תוך שהוא מספר כי אל רבי ישראל אבוחצירא, ה"בבא סאלי", הגיע זוג להתברך. הבבא סאלי שאל מדוע האישה חובשת פאה נוכרית, והאיש השיב לו שכך נהוג. הבבא סאלי ענה לו בחריפות כי בגין כך תישרף האישה בעולם הבא, תחילה הפאה ואחר כך היא עצמה. ואמנם,

הנוהג הנפוץ בקרב החרדים המזרחים הנו לאסור חבישתה של פאה נוכרית. למרות זאת, הרבנים הספרדים המשתייכים לזרם "מרכיצי", נוהגים להתיר את חבישת הפאה כשהם מסתמכים על הפסיקה הליטאית ועל פסיקתו של הרב בן ציון אבא שאול, ובניגוד לדעתו של הרב עובדיה יוסף.

4.4 ההפליה המגזרית

המתיחות בין החרדים האשכנזים למזרחים גואה מפעם לפעם, בעיקר על רקע הפליה במוסדות הלימוד. ככלל, נטיית המוסדות האשכנזיים הנה שלא לקבל ספרדים לקרבם. הרציונל בכך טמון במחלוקת שבין הליטאים למזרחים על רמת האדיקות הרצויה. בעוד שהליטאים דוגלים בחרדיות קשיחה ומתכנסת, הרי שהמזרחים דוגלים בחרדיות רכה ומשתלבת. מחלוקת השקפתית זו מרחיקה את ילדי המשפחות המזרחיות ממוסדות הלימוד הליטאיים, הנחשקים בשל איכותם ושמן הטוב. המעטים שמתקבלים למוסדות הליטאיים, הנם בנים למשפחות מזרחיות בעלות השקפות ליטאיות מושרשות ("מרכיצי"). במרבית המוסדות מקובל לקבוע "מכסת ספרדים", העומדת על בין 20% ל-30%. אף שמקורה של מכסה זו היה בהחלטת ההנהגה הליטאית ליצור מכסת מינימום כהעדפה מתקנת לציבור הספרדי, הרי שבסופו של דבר הפכה ההחלטה למכסת מקסימום, שלפיה מספר התלמידים המזרחים במוסד לא יעלה על אחוז מסוים מסך התלמידים הכולל.

ההפליה במוסדות החינוך הובילה משפחות רבות (בעיקר בקרב אלו שנטמעו, או שביקשו להיטמע, בקהילה הליטאית) לשנות את שמן לשם ישראלי או אפילו אשכנזי, כדי לטשטש את מוצאן המזרחי. בדיחה מפורסמת מספרת על אברך חרדי צעיר המתייצב בלשכת רשות האוכלוסין ומבקש לשנות את שם משפחתו מבוחבוט ללב. הפקיד מסתכל עליו בתמיהה ושואל אותו מדוע בחר דווקא בשם לב. האברך משיב לו על אתר כי ראשי התיבות של השם "לב" הנם "לא בוחבוט".

את ההתמודדות עם ההפליה הליטאית במוסדות החינוך ניתן לסווג לשלושה אופנים. מרבית המזרחים נוטים לשלוח את ילדיהם למוסדות החינוך של החרדיות המזרחית שפרחו בעשורים האחרונים, ובכך הם אינם נזקקים לחדירה של הקהילה האשכנזית. מעטים מנסים ואף מצליחים, באמצעות לחצים וקשרים רבים, להכניס את ילדיהם למוסדות הליטאיים. רק בודדים בקהילה

המזרחית הרימו את נס המרד ונלחמו בתופעת ההפליה. אחד מהם הנו עורך הדין יואב ללום, שנלחם בבתי המשפט כנגד תופעת ההדרה המגזרית. שיאה של המלחמה הגיע לידי ביטוי במה שכונה "פרשת עמנואל". עתירה שהוגשה לבג"ץ על ידי עמותת "נוער כהלכה" בראשותו של ללום (בג"ץ 1067/08), טענה כי בעיר עמנואל מונהגת הפרדה על רקע עדתי בין תלמידות בתי ספר חרדיים, כאשר בית הספר נחלק לתלמידות אשכנזיות (בעיקר מקרב חסידות סלונים) הלומדות לחוד במה שכונה "מגמה חסידית", ולתלמידות מזרחיות (או חוזרות בתשובה) לחוד, הלומדות במה שכונה "מגמה כללית". בית המשפט הגבוה לצדק שישב בדין קבע בצו עשה כי יש לבטל את ההפרדה ולמזג את שתי המגמות למוסד חינוכי אחד שבו לומדות בנות כל המגזרים.

החרדים ראו בפסיקה זו התערבות בוטה באורח החיים החרדי ופגיעה בציפור נפשם – חינוך הילדים, וסירבו לקבל את הפסיקה. משהורה משרד החינוך על מיזוג הלימודים, החליטו הורי התלמידות האשכנזיות שלא לשלוח את בנותיהם לבית הספר ובכך סיכלו את החלטת בית המשפט לאחד את המוסדות. השופט אדמונד לוי, שופט ותיק בבית המשפט העליון שהנו גם דתי וגם מזרחי, ראה את סירובם של האשכנזים לשלב את התלמידות המזרחיות כעלבון אישי, והחליט – לאחר שהטיל עליהם קנסות שאף הם לא הועילו לאכיפת ההחלטה – לאסור את הורי התלמידות בגין ביזיון בית המשפט.

בחודש יוני 2010 נשלחו למאסר 35 גברים חרדים, תושבי עמנואל, בגין הפרת צו בית המשפט וביזיונו. בתוכם היו אף מיעוט הורים ספרדים שבנותיהם למדו במגמה החסידית. דבר המאסר עורר עימות חריף בין בית המשפט העליון לבין האוכלוסייה החרדית, שהתגייסה כולה בהוראת גדולי התורה החרדים, לטובת העצורים. מאסרם של האבות לווה בעצרת ענק של מאות אלפי איש שגדשו את רחובות בני ברק וירושלים במחאה כנגד התערבות בית המשפט והשלטון בחינוך החרדי, תוך שהם זועקים את הסיסמה "אל תגעו במשיח". העצורים נישאו על כפיים במיטב בגדי השבת שלהם, כשהם הופכים להיות שלוחי הציבור החרדי כולו, על כל חלקיו.

משהגיעה הפרשה לדרך ללא מוצא, ולאחר שהעותרים, שהיו בשר מבשרה של היהדות החרדית, נבהלו מעומק הקרע שנפער באמצעותם בין המדינה לקהילה החרדית, גובשה פשרה בין הצדדים וההורים שוחררו. בשנה שלאחר מכן הוקם – באישור משרד החינוך – מוסד חינוכי נפרד בעיר עמנואל בעבור התלמידות החסידיות.

אף השידוכים בין המגזרים האשכנזי לספרדי כמעט שאינם מצויים. למנטליות התרבותית השונה העלולה להעיב על הצלחת הנישואים, מצטרף אף טעם הלכתי שלפיו קיים שוני מנהגי גדול בין האשכנזים למזרחים. כך למשל האשכנזים אינם צורכים מיני קטניות בפסח ואילו לספרדים – דבר זה מותר. הנשים הספרדיות נמנעות מלחבוש פאה, לעומת הציבור הליטאי הנוהג בכך היתר. כיצד ינהג אפוא זוג צעיר שבא מקהילות מעורבות? האם אחד מהם יזנח את מסורת אבותיו? מוסכם על הכול אפוא כי שידוכים מעורבים אינם רצויים והציבור החרדי נמנע מכך.

אין לומר כי הפערים התרבותיים וההלכתיים אינם ניתנים לגישור, שכן בציונות-הדתית מקובלים שידוכים בין העדות, על אף השוני המנהגי והתרבותי הקיים. ואולם, יש לחלק. בקהילה הציונית-דתית, ההיכרות בין בני הזוג הנה בלתי-אמצעית, משכך, כאשר נפגשים בני זוג מעדות שונות ומעוניינים למסד את ביתם המשותף, הרי שהם ידלגו על החסם התרבותי וההלכתי, ואולם בציבור החרדי מונהג מנגנון שידוכים, שלפיו הצעירים נפגשים רק לאחר בירור וסינון מדוקדק. ברור אפוא כי ההורים ימנעו מראש מלתת "אור ירוק" לשידוך המערב בין העדות, מחשש שנקודת המוצא השונה של הצדדים עלולה להעיב על הצלחת הנישואים.

4.5 יהדות תימן

זרם נוסף העומד בפני עצמו, הנו החרדים יוצאי מדינות תימן. אף שתימן הנה מדינה אסלאמית הקרובה במאפייניה למדינות שמהן יצאו עדות המזרח, הרי שמנהגיהם של יהודי תימן שונים בתכלית, והם מהווים קהילה נבדלת מן הקהילה הספרדית. מאפיין בולט מאוד בקרב האוכלוסייה התימנית הנו מסורת ייחודית שעברה מדור לדור במשך מאות רבות בשנים, ככל הנראה בעיקר בשל הריחוק של הקהילה התימנית מקהילות יהודיות אחרות. למסורת התימנית משמעויות הלכתיות רבות והם מקפידים על הגייה שונה של לשון הקודש, נוסח וסדרי תפילה שונים במעט, משמרים מסורת בדבר סוגי חגבים הכשרים לאכילה ועוד. למסורת יהדות תימן רוכשים כבוד רב בשל הדיוק היחסי שבה נשתמרה. כך למשל, מבין כמה מחלוקות באופן הכתיב של תיבות בתורה, התגלתה המסורת התימנית כתואמת ביותר את כתר ארם צובא – הנחשב למקור הקדום והמהימן ביותר למסורת המקרא בימינו (עופר, תשנ"ב).

אף הלבוש התימני האותנטי שונה מאוד מן המקובל בישראל וברבות הזמן הוא נזנח. מי שמנסה לשמר את מסורת הלבוש התימני הוא הרב אמנון יצחק מבני ברק, שלבושו ברוח מסורת תימן הכולל מצנפת וגלימה, הפך לסמל היכר ייחודי. לישראל הגיעו התימנים בכמה עליות מרוכזות, וסביב קהילה זו נקשרה פרשת חטיפת יהודי תימן, שהפכה לסערה בראשית ימיה של המדינה. כיום מרבית האוכלוסייה התימנית אינה נמנית עם הקהילה החרדית, ובדומה לאוכלוסייה המזרחית בישראל מרביתם שומרים על מסורת ברמה זו או אחרת, אך לא במסגרת חרדית אוטונומית. כך למשל, קשה להצביע על ישיבה תימנית בישראל וייתכן שהסיבה לכך היא מחלוקת רחבה ועיקשת בין הזרמים התימניים השונים, בהתאם לקהילת מוצאם ההיסטורית בתימן. על פי המסורת, סירבו בני תימן לעלות לארץ לישראל בתקופת הבית השני, ובגין כך קילל אותם עזרא הסופר בעוני ובריבוי המחלוקות בתוכם. סופו של דבר, התימנים החרדים שולחים את ילדיהם לחינוך בישיבות האשכנזיות או הספרדיות, וכך במשך הדורות נמהל החינוך התימני הייחודי בתוך שלושת הזרמים החרדיים המרכזיים.

חרדיות מודרנית

כפי שראינו עד עתה, החרדיות הישראלית מאופיינת בסגירות ובהתבדלות, תוך שמירה קנאית על התנהלות חברתית הפרושה מרשות הרבים הכלל-ישראלית במרבית תחומי החיים. בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת ניתן לראות שתי מגמות סותרות בציבור החרדי. מגמה אחת מציגה הקצנה אידיאולוגית והלכתית המתבטאת באימוץ קו נוקשה הן כלפי המדינה הן בסוגיות של צניעות ומגדר. במגמה זו יעסוק חלקו האחרון של הספר. מנגד, תופעה הפוכה ומרתקת היא התפתחותה של החרדיות המודרנית בישראל, חרדיות הדומה במהותה לקהילות החרדיות בצפון אמריקה ובמערב אירופה.

לקבוצה זו מאפיינים חרדיים פנימיים (למשל, אידיאולוגיה חרדית לא ציונית), חיצוניים (למשל, סגנון הלבוש הייחודי) ותרבותיים (למשל, מעורבות בחיי הקהילה החרדית) מצד אחד. מצד שני, חברי הקבוצה אינם חוששים מהתערות ברשות הרבים הישראלית – באקדמיה, במקומות העבודה ובעולם התרבות והפנאי. מדובר בקבוצה שמרבית חבריה אקדמאים ובעלי מקצועות חופשיים, והם בעלי כוח יחסי בשל כושר ההכנסה שלהם וכישוריהם האינטלקטואליים.

החרדיות המודרנית מתפתחת במהירות ובהתמדה, והאינדיקציות לכך הן התנופה העצומה של תופעת האקדמיזציה בציבור החרדי והגידול בגיוס החרדים לצה"ל ולשירות האזרחי. גודלה של הקבוצה איננו ברור, אך בסקר שערך אתר כיכר השבת החרדי (17.1.2013), ציינו 11% מהנשאלים כי הם מגדירים את עצמם כ"חרדים חדשים", ו-17% נוספים ציינו כי הם "חושבים כמותם". את ממצאי הסקר יש לסייג שכן הוא נערך באינטרנט, מה שכמובן עשוי להטות את הנתונים לטובת האוכלוסייה המודרנית יותר.

לצד אינדיקציות אלו ניתן להוסיף סימנים תרבותיים נוספים המעידים על שינוי מסוים בתוככי הקהילה. כך למשל, בשנים האחרונות מאורגנות הופעות ענק על ידי גדולי הזמר החסידי, אברהם פריד, ליפא שמלצער, יעקב שוואקי

ואחרים, כשבמרביתן נהוגה ישיבה מעורבת של גברים ונשים. בכל אחת מן ההופעות, הנערכות באולמות ובאצטדיונים הגדולים ביותר במדינת ישראל, משתתפים אלפי נשים וגברים חרדים שאינם שומרים על ההפרדה המגדרית. זהו שינוי משמעותי מן הסטטוס-קוו שהונהג בקהילה החרדית לאורך עשרות השנים האחרונות.

עם זאת, החרדים המודרניים אינם מעוניינים לצאת מחוץ למחנה. הם רואים עצמם בשר מבשרה של היהדות החרדית האותנטית: ממשיכים להצביע למפלגות החרדיות (אף שלרוב הם אינם נעזרים על ידן), נשמעים לגדולי התורה החרדים, ושומרים על מאפיינים חרדיים מובהקים, פנימית, חיצונית וחברתית. אין זו טעות לומר כי אף שבכל הנוגע לחייהם הפרטיים, מעדיפים החרדים המודרניים את אורח החיים המערבי, הרי שבכל הנוגע לחייהם הציבוריים, הם מעדיפים את אורח החיים החרדי.

5.1 הרקע לפריחת החרדיות המודרנית

מלכתחילה, האידאולוגיה של חברת הלומדים במדינת ישראל התגבשה כהוראת שעה לנוכח מכה אנושה שספגה היהדות החרדית במאה הקודמת, מחוץ ומבית. מחוץ: עולם הישיבות, שרובו ככולו היה במזרח אירופה בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה, הושמד כמעט כליל. בני הישיבות, רבניהם וגדוליהם, הובלו למשרפות ולתאי הגזים, ואיום כליה גשמית ריחף על יהדות אירופה.

המשבר מבית החל עוד קודם לכן עם התעוררות האמנציפציה, והמשיך לאחר מכן עם פריחתן של תנועות ההשכלה (המאה הי"ט) והציונות (שלהי המאה הי"ט וראשית המאה העשרים). תנועות אלה העמידו את עולם הישיבות בסכנה רוחנית והיוו חלופה מודרנית וקורצת לצעירים החרדים. גדולי התורה החרדים במאה הקודמת נקלעו למצב של מלחמה באויב חדש, לא אויב המאיים להשמיד בכוח הזרוע, אלא תנועה בעלת תוכן המציעה חלופה מפתה, שבני הדור הצעיר עשויים לפנות אליה מרצונם. על פי האתוס היהודי, המלחמה באויב הרוחני המבקש להשמיד את הנפש, גדולה יותר מן המלחמה באויב המבקש להשמיד את הגוף.

החרדים הליטאים בני הדור הראשון להקמת המדינה, שהונהגו בעיקר על ידי החזון איש, החשיבו את משימת הצלת עולם הישיבות לראשונה במעלה.

החרדים בני הדור השני למדינה גדלו לתוך מציאות זו, ובבגרותם הונהגו על ידי הרב שך, שמשימתו היתה אחרת: לא עוד הקמת עולם הישיבות מעפר, אלא חיזוקו וביצורו מפני המודרנה והקולות המערביים המאיימים עליו רוחנית. ואולם בתחילת המאה הנוכחית השתנתה המציאות הדמוגרפית החרדית לחלוטין. עולם הישיבות מעולם לא זכה לעדנה רבה כל כך ונראה שפגה תחושת החירום שליוותה את מנהיגי הציבור החרדי בדורות הקודמים. הימים הם ימי פריחה תורנית שאין לה אח ורע. באספקלריה זו ההכרח להצטרף אל חברת הלומדים ולהיות בה משתנה גם הוא, שכן הטעם הדמוגרפי איננו קיים עוד.

החרדיות המודרנית מתגברת החל מהעשור הראשון של המאה הנוכחית, על רקע כמה שינויים משמעותיים המתרחשים בעשור האחרון בישראל ומחוצה לה, המקרינים על שלושה תחומים עיקריים, פנים-חרדיים: הנהגתיים, תרבותיים וכלכליים (זיכרמן וכהנר, 2012).

שינויים הנהגתיים: להבדיל מההנהגה החסידית המאופיינת בחצרות נפרדות ועצמאיות המתלכדות רק לצורך ריצה פוליטית משותפת, ההנהגה הליטאית חולשת על הציבור הליטאי כולו, עובדה המחזקת את כוחם של המנהיגים. פטירתו של הרב אלעזר שך בשנת 2001 מסמנת תום עידן הנהגתי. הרב שך, שהיה ראש ישיבת פוניבז' שבבני ברק, הידועה כאחת מישיבות העלית, הפך למנהיגו הבלתי-מעורער של הציבור הליטאי עם הקמת מפלגת דגל התורה בשנת 1988 בהוראתו. הנהגתו החברתית והפוליטית אופיינה בכריזמטיות ובדומיננטיות, וכל הציבור הליטאי, קטנים כגדולים, בישראל ומחוץ לה, חיכה למוצא פיו. עם פטירתו של הרב שך נחסרה שושלת ההנהגה הליטאית במדינת ישראל. אמנם הרב אלישיב הוכתר ליורשו ולממשיך דרכו של הרב שך, ואולם על אף בקיאותו בכל רזי התורה ועליונותו הפסיקתית, הוא נחשב לחסר כריזמה, ומעולם לא עמד בראש ישיבה ולא הנהיג תלמידים. באופיו, היה הרב אלישיב סגפן, מתמיד הספון בד' אמותיו שמשך בעול ההנהגה כמעט כנגד רצונו. כהמחשה לכך ניתן להציג את הנהגתו המובהקת של הרב אלישיב שלא לנאום בקהל בפומבי מלבד שיעורי תורה שנמסרו בפני קהל לומדים מצומצם, ודבריו הובאו לציבור באמצעות מתווכים שהיו אנשי אמונו. זאת במובחן מהנהגתו של הרב שך, שכללה כמה וכמה נאומים מפורסמים שהדהדו היטב בקהילה החרדית והכו גלים אף מחוצה לה.

בד בבד קמו עוררין בתוך הקהילה הליטאית על הנהגתו של הרב אלישיב, והמחנה הליטאי החל להיחלק, למן פטירתו של הרב שך, לשתי חצרות עיקריות: ירושלים, בהנהגתו של הרב יוסף שלום אלישיב ובני ברק, בהנהגתו של הרב הישיש אהרון לייב שטיינמן. לאחר פטירתו של הרב אלישיב, בשנת 2012, הועמק הקרע בתוך הציבור הליטאי, והנהגתו של הרב שטיינמן אינה מקובלת על הכול. הפלג הירושלמי הכתיר את הרב שמואל אורבך, בנו של הרב שלמה זלמן אורבך, כממשיך דרכו של הרב אלישיב, והוא סר למרותו. הרב אורבך מוביל קו קיצוני למדי שלא היה מקובל עד עתה בקהילה הליטאית. העימות עם הממשלה ה-33 בשנת 2013, על רקע הרצון להוביל לגיוסם הכפוי של החרדים, מהווה כר פורה למחלוקת הפנים-ליטאית, והרב אורבך מוביל פעולות מחאה משותפות עם העדה החרדית – זרם אנטי-ציוני מובהק הנחשב קיצוני ביותר.

התפצלותו של המחנה הליטאי לחצרות והיעדרו של מנהיג כריזמטי וסוחר לציבור הליטאי, כרב שך או כקודמיו החזון איש והרב יצחק זאב סולוביצ'יק (הרב מבריסק), הם הגורמים העיקריים לאובדן הסמכות והדומיננטיות של הרבנות הליטאית.

אך הרב שך לא היה רק מנהיג הזרם הליטאי, אלא הוא הנהיג את עולם התורה כולו. מלבד הנהגת הציבור הליטאי, הוא טיפח את עולם הישיבות, את השאיפה להשקעה מתמדת בלימוד התורה העיוני, והיה אף פטרונם של בני התורה המזרחים. עשרות ישיבות מזרחיות הוקמו במרוצת השנים בהכוונתו, ולעתים אף בנשיאותו, של הרב שך. חברת הלומדים כולה הונהגה על ידי האליטה הליטאית, שמשכה אחריה את החצרות החרדיות האחרות. הישיבות הליטאיות שהיו הקטר של הרכבת התורנית, נחשבו, ונחשבות עד היום, לישיבות העלית הנחשקות ביותר. לא פלא אפוא שפטירתו של הרב שך הביאה לא רק להחלשתה של ההנהגה החרדית הליטאית, אלא לאובדן מנהיגו הבלתי-מעורער של עולם התורה, ולפיכך גרמה להיחלשותה של חברת הלומדים כולה.

לצד זאת ניתן להצביע על התחזקותה של מנהיגות מוניציפלית חרדית. כך למשל בבית שמש, בביתר עילית, במודיעין עילית, באלעד, בבני ברק וברכסים מכהנים ראשי עיר חרדים. בעבר כיהן חרדי כראש עיר אף בירושלים. לכך יש משמעות רבה: ראש העיר החרדי נדרש לפעול בפיקוח השלטון המרכזי לקידום מרדים של הכנסה, גידול בתעסוקה ועוד. לעתים הפעילות המקומית

של ראש העיר החרדי מנוגדת לאינטרס המצרפי של ההנהגה החרדית. גורם זה משנה את הרחוב החרדי מבפנים, שכן ראש העירייה, דמות חרדית ושלוחם של גדולי הדור, הוא זה שמקדם את מרכזי ההתמקצעות המקומיים ואת ההשתלבות בשוק התעסוקה.

שינויים תרבותיים: גורם חשוב נוסף שהביא להיחלשותה של ההנהגה החרדית, הוא מאגר המידע האינטרנטי, שאפשר השגה ישירה של מידע כמעט בלתי-מוגבל. לראשונה לאחר אלפי שנים, דפוס ההנהגה הדתי, המבוסס על רועה המנהיג את העדר בקולו, אינו קיים עוד. אם עד עתה היה החרדי מקבל את המידע באמצעות מתווכים המביאים את דבר הקהילה, כגון העיתונות החרדית, כעת שינה האינטרנט את כללי המשחק. כל חרדי יכול לצרוך מידע גולמי, לא מסונן ולא מעובד. בן התורה מגלה עתה את הדעות האחרות, את האמיתות והגוונים שלרוב לא ידע על קיומם ובוודאי לא עמד על תוכנם.

לראשונה נתונה לחרדי בחירה אמיתית הנובעת מהשגת ידע גולמי. האפשרות לצרוך מידע ישיר חיזקה את הפרט החרדי וכך בכך פוררה את הקולקטיב. האינטרנט אף סדק את מושג "דעת התורה". הוויה זו שכל בן ישיבה מתחנך עליה, פירושה שעליו לבטל את דעתו מפני דעת התורה המיוצגת על ידי גדולי התורה. ואולם באינטרנט בן הישיבה נחשף לדעות תורה מגוונות, לסיפורים על אודות משמשיהם של גדולי תורה המכווינים את פסיקותיהם. בתוך זמן קצר ניפץ האינטרנט את התמימות החרדית.

שינוי תרבותי נוסף טמון בהתחזקותה של תרבות הצריכה. הציבור החרדי נעזר בקדמה ונהנה ממנה. הוא צרכן מסור של התקשורת הסלולארית (אם כי הטלפונים צריכים להיות "כשרים", כלומר נטולי אינטרנט ותקשורת נתונים), משתמש במחשבים ובציוד משוכלל, קונה ביגוד אופנתי, ומי שידם משגת אף אוכלים במסעדות ונופשים בבתי מלון, הכול על טהרת ה"מהדרין". ניתן לומר שעוד ועוד חרדים זונחים את הסגפנות והצניעות וחיים חיי מותרות יחסיים (שלג, 2000; אלאור ונריה, 2003).

תרבות הצריכה מקשה את ההישארות במעגל הלימוד משני טעמים. ראשית, טעם כלכלי: הצריכה המוגברת דורשת הכנסה גבוהה יותר, וממילא מקשה את ההישארות בחברת הלומדים, כפי שהגדירו זאת אלאור ונריה – "הלוקסוס המשעבד". שנית, טעם דתי: הצרכנות החרדית המסורתית מחייבת התערות מזערית בלבד ברשות הרבים הישראלית, ואילו חיי המותרות מחייבים יציאה

מתחומי היישובים החרדיים. כך למשל, ניתן לראות חרדים רבים מסכים במסעדות ובבתי קפה באזורים חילוניים, יוצאים לחופשות במרחב החילוני או מסתובבים במרכזי קניות המציעים לעין כול מוצרי צריכה חילוניים. החשיפה לעולם החילוני מנפצת את התום שתפיסת העולם החרדית מושתתת עליו.

לצד שני המאפיינים התרבותיים הראשונים – האינטרנט ותרבות הצריכה, ניתן להצביע אף על מהפכת התמקצעות. העשור האחרון מתאפיין בחדירת ההתמקצעות אל לב לבה של האוכלוסייה החרדית. מכללות ייחודיות, המתאימות את עצמן לצורכי הצניעות של הציבור החרדי, הוקמו זו אחר זו, ואלפי חרדים גודשים את כיתות הלימוד. לימודים אקדמיים ומקצועיים הם הטרנד החרדי העכשווי: מנהל עסקים, מחשבים, עבודה סוציאלית, משפטים, ראיית חשבון, כלכלה, פסיכולוגיה ועוד – בפקולטות ייעודיות (כגון הקמפוס החרדי בקריה האקדמית אונו) ובפקולטות הפתוחות לכלל הציבור (למשל האוניברסיטה הפתוחה). בסיועם של המוסדות להשכלה גבוהה, הקהילה החרדית מצאה את הדרך לדלג על משוכת תעודת הבגרות החסרה, באמצעות מכינות קדם-אקדמיות. על כך יש להוסיף אף את המוסדות המקצועיים הפועלים זמן רב יותר בשוק החרדי, ומכשירים תוכניתנים, הנדסאים, פרסומאים, יועצים ועוד.

משדילגו על משוכת הצניעות באמצעות מוסדות לימוד המנהיגים לימודים נפרדים לגברים ולנשים, ועל משוכת פערי הידע ותנאי הסף באמצעות מכינות ייחודיות, החרדים יכולים לרכוש מקצוע מתגמל המאפשר להם לעבוד ולהתפרנס במרכז שוק העבודה הישראלי ולא בקצהו.

שינויים כלכליים: שינויים אלו מתרחשים הן בצד ההיצע (הכנסת האברכים הקטנה) הן בצד הביקוש (ההוצאה המשפחתית הגדלה). בשנים האחרונות צמצמה סדרת משברים כלכליים גלובליים את התרומות של גופים, מהארץ ומחוצה לה, להחזקת אברכים לומדי תורה. בעקבות הפסדים כלכליים של קרנות צדקה ואילי הון לצד ירידת שערי מטבע החוץ בישראל, איבדו אברכים רבים את המלגות שקיבלו מדי חודש. משלא יכלו ראשי הכוללים לעמוד בהתחייבויותיהם, נסגרו כוללים רבים ותלמידיהם נותרו בלא מקום לימוד המספק מלגה, ואילו מוסדות אחרים קיצצו את המלגות הניתנות לאברכים בשיעור ניכר.

חזית אחרת שפגעה קשות באברכים, היתה תוכניתו הכלכלית של בנימין נתניהו, מי שהיה שר האוצר בממשלת שרון, שקיצצה את תקציבי הרווחה. רכיב

מרכזי בתוכנית היה הפחתת קצבת הילדים הפרוגרסיבית תוך ביטול חוק משפחות ברוכות ילדים ("חוק הפרט"), שפגע משמעותית בציבור החרדי. זאת ועוד, ממשלת שרון, שהמפלגות החרדיות לא השתתפו בה בשל כניסתה של מפלגת שינוי לממשלה, הורתה על פירוק משרד הדתות, והעברת תחום התמיכות באברכים למשרד החינוך. מני אז התהדק הפיקוח על המוסדות וגרם במקרים רבים לאובדן תקציבים לאברכי הכוללים ולעיכובם. על כך יש להוסיף אף את פסיקת בג"ץ משנת 2010, שקבעה כי הענקת הבטחת ההכנסה לאברכים אינה שוויונית ולפיכך פסולה (בג"ץ 4124/00). הגזירות הכלכליות של הממשלה ה-33 בשנת 2013, שכללו את הפחתת קצבאות הילדים והכנסת קריטריון של "מיצוי כושר השתכרות" של שני בני הזוג כתנאי סף לקבלת הנחה בארנונה ובמעונות היום, צמצמו אף הן את סל המחיה של המשפחה החרדית והגבירו את הלחץ הכלכלי. כעת, מנופי הלחץ הכלכלי המופעלים על הציבור החרדי גבוהים מאי-פעם ופועלים את פעולתם.

גורם נוסף לקשיים הכלכליים של המשפחה החרדית הוא בצד הביקוש, המגדיל את הוצאות המשפחה החרדית: סל המחיה המתייקר – מצד אחד, וחדירתה של תרבות הצריכה לתוככי הציבור החרדי, שעליה כבר דובר לעיל – מצד שני. שני גורמים אלה מחייבים את אב המשפחה החרדית למצוא מקורות הכנסה גבוהים יותר מאלה שהיה אפשר להסתפק בהם בעבר.

5.2 קווים כלליים

היחלשות חברת הלומדים אפשרה יצירת אפיקים חדשים בתוך הקהילה החרדית, תוך בניית חיץ בין האינטרס החרדי הקבוצתי שחייב את עליונותה של חברת הלומדים, לאינטרס האינדיווידואלי של המשפחה החרדית. בעשור האחרון ניתן לזהות חברה חרדית שונה המתפתחת לצד חברת הלומדים, חברה המעורה בעולם המעשה וברשות הרבים הישראלית, באקדמיה, בעבודה ובתרבות. במובחן מבעלי הבתים העובדים לפרנסתם, החרדים המודרניים מפתחים קריירה הכוללת שאיפה לקידום במעלה הסולם המקצועי. לכך יש משמעות חברתית ותרבותית לא מבוטלת, שכן קריירה מחייבת השתלבות במעגל תרבותי זר, הכולל מפגשים חברתיים, הפנמת קודים מערביים של התנהגות ועוד.

לחרדיות המודרנית שני מאפיינים יסודיים: כלכלי – רמת הכנסה גבוהה יחסית לשאר הקהילה החרדית, בשל עבודתם של שני בני הזוג; ותרבותי –

המתבטא באורח חיים מודרני יותר. קבוצה זו מורכבת מזוגות צעירים בוגרי מערכות החינוך החרדי, העובדים ומשתכרים היטב (יחסית לקהילה החרדית, ובמקרים רבים אף בהשוואה לכלל האוכלוסייה), רובם בעלי השכלה אקדמית או מקצועית. השכירים שבהם הינם אנשי היי־טק, עורכי דין, רואי חשבון, בנקאים, פסיכולוגים, עובדים סוציאליים וכדומה. אליהם מצטרפים עצמאים בעלי עסקים שונים.

במובחן מהחרדיות הקלאסית, בעיקר האשכנזית, ניתן לומר כי החרדיות המודרנית דוגלת בהשתלבות במקום התבדלות. בדרך אל שוק העבודה עוברים בני הקבוצה שלוש תחנות משמעותיות: צבא או שירות אזרחי (גברים בלבד); התמקצעות או אקדמיה; ומציאת מקום תעסוקה. תחנות אלו מהוות גורם משמעותי המעצב במידה רבה את דרך חייו של החרדי המודרני. ואכן, החרדי המודרני מחזיק במאפיינים מערביים מובהקים: חברי הקבוצה צורכים את תרבות המערב על בסיס קבוע. הם ניזונים מכלי התקשורת הכללית ולא מזו החרדית. הם משתמשים באינטרנט (לעתים קרובות באמצעות ספק אינטרנט "כשר"), חלקם מחזיקים מכשיר טלוויזיה, אמנם לא בסלון הבית אך גם לא בארון נסתר (המטבח או חדר ההורים הם הפשרה האידאלית). הם עוסקים בקביעות בספורט, בדרך כלל משחקי כדורסל, שחייה, התעמלות ומכוני כושר, טניס וסקי, לפי רמת חייהם. תרבות הצריכה שלהם אף היא מערבית לכל דבר: הם יוצאים לבתי מלון, לחופשות בחו"ל, ורוכשים ביגוד אופנתי השונה במעט מהאופנה החרדית המסורתית. הם אינם מדירים את רגליהם ממסעדות, מבתי קולנוע, מתיאטראות וממופעי ספורט. גודל המשפחה – בינוני: הם בעד ילודה מבוקרת, בשונה מהעמדה החרדית הקלאסית המעודדת ילודה מרבית, אך אולי אף בשל גיל הנישואים הצעיר, משפחתם מונה מספר ילדים גדול יותר מהממוצע החילוני. לילדיהם הם ייתנו שמות מודרניים יותר תחת השמות המסורתיים. רוב הגברים קובעים עתים לתורה, בשיעורים או בחברותא, בתדירות קבועה.

התפיסה המודרנית אינה פוסחת על מעמד האישה. הנשים המודרניות לומדות לימודים אקדמיים ומחזיקות במשרות ייצוגיות ובקריירה משגשגת, כעורכות דין, מנהלות, רואות חשבון ועוד. זהו שינוי משמעותי מהתפיסה החרדית הקלאסית, שלפיו האישה נמנעת מלעסוק בתפקידים ייצוגיים המעמידים אותה בסיטואציות מורכבות מול קהל זר. לצד המרכיב המקצועי, ניתן להצביע על התפתחות ברמת החיים ובאיכות החיים. הנשים המודרניות

מחזיקות ברישיון נהיגה ובכלי רכב צמוד, הן יולדות פחות מחברותיהן החרדיות, ובדומה לאוכלוסייה המערבית, הן בעלות מודעות גבוהה לטיפוח ויופי, ומפנות מקום לפעילות פנאי נשית, וכל זאת תוך הקפדה על כללי צניעות והפרדה מגדרית ככל שניתן.

בעיקרה, החרדיות המודרנית הנה תופעה ליטאית. זאת משום שלחרדיות החסידית מבנה קהילתי ייחודי המחזיק את בני הקהילה, השמרנים יותר והמודרניים יותר, בתוך "גדרות החצר". החסיד המודרני ימשיך במרבית המקרים להתנהל בתוך החצר החסידית, וישמור על המאפיינים החיצוניים הנדרשים כגון הבגדים החסידיים והזקן. הוא אף ישמור על קשר הדוק עם החצר החסידית ועם האדמו"ר, ישתתף באירועים ובכינוסים, וככלל לא יסטה ממדיניות החצר. בשל ההבדל החזותי בין החסיד המודרני לבין הליטאי המודרני, יתקשה יותר החסיד להיטמע בקהילה המודרנית. מנגד, היציאה לעבודה, ואפילו ללימודים אקדמיים, אינה נחשבת לפריצת הגדר בציבור החסידי, ובשל כך היא אינה מנציחה פער מעמדי בין החסיד העובד לחסיד הלומד.

בישראל, החרדיות המודרנית איננה קהילה מגובשת. זהו אוסף של אינדיווידואלים שאינם מזוהים זה עם זה ואינם כרוכים איש ברעהו. עם זאת, אט אט עם התגברות התופעה ניתן לזהות התארגנויות שונות ההופכות את הזרם המודרני למוחשי. כך למשל במגוון שכונות נפתחו בתי כנסת לקהל החרדי המודרני, בנפרד מבתי הכנסת של האברכים הנמצאים בזרם המרכזי של הקהילה החרדית. לכך מצטרף אף עלון שבועי – "חלקי בעמלי" – העוסק ברעיונות חינוכיים והשקפתיים, לציבור החרדי המודרני (או כפי שמוגדר על גבי העלון: "חרדים העמלים לפרנסתם"). בעלון זה ניתן למצוא דיונים העוסקים בהיתר לטוס לחו"ל, בקשיים הלכתיים הנובעים מעבודה במקומות מעורבים ועוד. אף שמספרם הולך וגדל, הרי שהחרדים המודרניים אינם רוצים לזהות את עצמם כקבוצה מוגדרת, מחשש שהם יאבדו את הלגיטימציה ברחוב החרדי. אף בשל כך, תנועת "טוב", שהתימרה לייצג את החרדים העובדים, לא הצליחה בבחירות המוניציפליות בשנת 2013 לחצות את אחוז החסימה, זאת בשל החשש שהשתייכות פוליטית שונה תגרום ליציאתה של הקבוצה מן המחנה (עוד על כך להלן בפרק העוסק בפוליטיקה המוניציפלית).

5.3 מאפיינים חיצוניים

סממני הלבוש של חברי הקבוצה מציגים לעין כול את השתייכותם הקהילתית. הגברים חובשים דרך קבע כיפה שחורה לראשם ובשבתות או בטקסים חגיגיים ילבשו חליפה ומרביתם אף יחבשו מגבעת. החסידים שבהם יימנעו מלהתגלח, אך יטפחו את זקנם ויסדרו אותו. החרדים המודרניים מתרחקים מקוד לבוש הפנאי החילוני ויימנעו מללבוש בגדים "זרוקים" לפי האופנה המערבית הצעירה, ואולם בה במידה יימנעו חרדים אלה מלהתלבש בימי חול לפי קוד הלבוש החרדי, הכולל חולצות לבנות ומכנסיים כהים. על שום חולצותיהם הכחולות בדרך כלל, המבליטות את השוני בינם לבין בני התורה הלבושים בשחור-לבן מסורתי אף בימי חול, הם מכונים ברחוב החרדי "הצווארון הכחול". נשות הקבוצה יכסו את ראשן בפאה נוכרית, אף אם ארוכה ומודרנית מאוד, ויקפידו על קודי צניעות חרדיים בסיסיים. כך למשל, לא יקפידו הנשים על שרוולים המכסים את המרפקים או על אורך חצאית מעבר לברך, כנדרש בציבור החרדי, אך עם זאת השרוול והחצאית לא יהיו קצרים מדי. הלבוש הנשי ממחיש במידה רבה את ההליכה על קו התפר, תוך מתיחת הגבולות ההלכתיים עד לקצה. למאפיין החיצוני משמעות רבה, שכן הוא מסמן ומשייך כמעט מיד את בעליו לקבוצה זו או אחרת. כפי שהיעדרה של כיפה הוא הצהרה ברורה לכול על אי-השתייכות למחנה הדתי, כך חבישתה של כיפה שחורה או פאה נוכרית מציגה בפרהסיה את ההשתייכות הסקטוריאלית של בעליה. בענייננו, חבישת הכיפה השחורה לגברים והפאה הנוכרית לנשים מקטלגת את בני הקבוצה במחנה החרדי, במובחן ממחנה הציונות-הדתית, שיש לו סימני היכר נבדלים (כיפות סרוגות לגברים, וכיסוי ראש חלקי, באמצעות כובע או מטפחת, או אף היעדר כיסוי ראש, לנשים). צורת הבגדים, צבעם, אורכם ואפילו סוג הבד שהם עשויים ממנו, מהווים אינדיקציה מיידית ברחוב החרדי המאפשרת סיווג מדויק על ציר השמרנות.

החרדים המודרניים נראים בלבושם כחרדים, אף שהם נטועים בתרבות המערבית. זוהי איננה אמירה בעלמא, שכן הם משלמים "מחיר זרות" על כך. סיווגם בעיני החברה החילונית כחרדים מתייג אותם באופן אוטומטי כזרים תרבותית. הציבור החילוני, שאינו מודע לניואנסים של צבע החולצה או אורך החצאית, מסווג אותם כחרדים ומצפה מהם להתנהגות המצופה מחרדי. זהו עול חברתי כבר הסוחב איתו כל חרדי המשתלב, או מבקש להשתלב, בחברה מערבית.

5.4 מאפיינים קהילתיים ותרבותיים

המאפיינים המשפחתיים והקהילתיים של החרדי המודרני מצביעים על קשר עמוק עם שתי התרבויות – החרדית והמערבית. מצד אחד חייו משולבים בתכנים מערביים חילוניים מובהקים. מן העבר האחר נשענת הקבוצה על קהילות חרדיות, מוסדות חינוך חרדיים, מפלגות חרדיות, ומבחינה עצמה אידיאולוגית מהציונות הדתית. ההליכה על קו התפר ניכרת היטב בבחירת מקום המגורים של החרדים המודרניים, במוסדות החינוך הייחודיים, ובמערכת האיזונים והבלמים התמידית שאותה הם נדרשים להפעיל תדיר בשל אורח החיים המשלב.

החרדי המודרני חי בתחושת חיבור לציבור החרדי. חברי הקבוצה מתעניינים במתרחש ברחוב החרדי ושומרים על קשר עם בני הקהילה. במקרים רבים החרדים הקלאסיים והמודרניים פוקדים מוסדות קהילתיים או חינוכיים משותפים, כגון בתי כנסת ובתי ספר. על פי רוב, חברי הקבוצה בוחרים להתיישב באזורי מגורים שאוכלוסייתם מעורבת, חילונית ודתית, הנמצאים על קו התפר הגיאוגרפי שבין המרחב החרדי למרחב החילוני בערים המעורבות. באזורים אלה חברי הקבוצה משמרים את הקשר הכפול, עם החרדיות ועם החילוניות. הם נהנים מתשתיות חרדיות הנמצאות בהישג יד: בתי כנסת, מקוואות, חנויות ועוד, אך הם אינם חיים בתוך הקהילה, ואינם חשים את תחושת המחנק העשויה לנבוע מן הסגירות של הרחוב החרדי. בה בעת, נהנית הקבוצה ממוסדות התרבות החילונית הסמוכים, הכוללים בתי קפה, בתי תרבות, מתקני ספורט ועוד.

החרדי המודרני חי בשניות תרבותית וכך הוא גם מנהל את ביתו פנימה, בהליכה על קו התפר וחיבור בין עולמות התוכן השונים כל כך זה מזה. חברי הקבוצה צורכים את התרבות המערבית על בסיס קבוע. הם ניזונים מכלי התקשורת הכללית ולא מזו החרדית. הם משתמשים באינטרנט, חלקם מחזיק במכשיר טלוויזיה, ותרבות הצריכה והפנאי שלהם אף היא מערבית לכל דבר. ניהול חיי משפחה בין שתי מערכות תרבות נבדלות מחייב שימוש אינטנסיבי במנגנוני איזון ערכיים, והליכה על התחום האפור המאפשר את השילוב בין שני העולמות.

סוגיית ההחזקה של הטלוויזיה והאינטרנט בבית המשפחה מדגישה אף היא את החיים על קו התפר התרבותי, ואת הדיסוננס הערכי שמעמד הביניים החרדי מתמודד עמו. בקרב חברי הקבוצה מתנהל דיון גלוי בסוגיית החשיפה לטלוויזיה או לאינטרנט בקרב הילדים, כשהדיון עוסק ברמת ההשפעה של חשיפה זו על

הילדים וביכולת שלהם להתמודד עם המידע החופשי. בנושא זה יש להבחין בין האינטרנט, שאותו מחזיקים כל חברי הקבוצה בבית המשפחה, בין באמצעות ספק המסנן את התוכן ("אינטרנט כשר"), בין באמצעות ספק רגיל, לבין הטלוויזיה. האינטרנט נתפס על ידי הקבוצה ככלי עבודה ומקור מידע חיוני, ולכן בקרב חברי הקבוצה לא מתעוררת סוגיית עצם השימוש בו, סוגיה שהנהגת החרדיות הקלאסית מתמודדת עמה בעשור האחרון. לעומת זאת, הטלוויזיה בבית המגורים מעלה סוגיה אמביוולנטית יותר, משלוש סיבות עיקריות: ראשית – מניע חינוכי: הטלוויזיה נתפסת כמכשיר פנאי, שתוצריו על פי רוב רדודים ועלולים לפגוע בחינוך הילדים, ובוודאי לא להעשיר אותם. שנית – מניע חברתי: מאז הופעתה של הטלוויזיה ניהלה החרדיות מאבק נחרץ (ומוצלח, להבדיל מהמאבק באינטרנט), כנגד הכנסתה של הטלוויזיה לבית המשפחה. הכנסת הטלוויזיה הנה סוג של חציית רוביקון סמלי בין החרדיות לתרבות החילונית. שלישית – מניע קהילתי: במקרים רבים ההורים נדרשים על ידי מוסדות החינוך לחתום על היעדר טלוויזיה בבית. ההורים שאינם מעוניינים לחתום לשקר, נבוכים בסוגיית החזקת הטלוויזיה.

תרבות הפנאי של ילדי החרדיות המודרנית מתאפיינת במגוון חוגים ופעילויות לא פורמליות. מגוון זה הוא תולדה של יכולת כלכלית הנובעת ממעמד הסוציו-אקונומי הגבוה יחסית של חברי הקבוצה ושל אג'נדה חינוכית הדוגלת בפיתוח הילד, בהצטיינות, בחיבורו לעולם הגדול ובצמצום האפשרות להסתובב בחוסר מעש. ההורים דואגים לחוגי העשרה ותגבור הן בתחום התורני, הן בתחום העיוני הכללי, הן בתחומי ספורט רבים. תרבות הפנאי של המבוגרים כוללת פעילויות ספורט, יציאה לבתי קפה ומסעדות, סרטי קולנוע, הצגות ומפגשים חברתיים. חברי הקבוצה אינם נמנעים מלהיטמע בתרבות הפנאי החילונית, בגלוי וכעניין נורמטיבי, לפי הקודים החברתיים המקובלים בקבוצה. אף היציאה לנופש בארץ או בחו"ל הנה חלק מהווייתה של הקבוצה.

נתון מרשים, המצביע על ההזדהות הקהילתית של חברי הקבוצה עם החרדיות, נמצא דווקא מאחורי הפרגוד, בבחירות למוסדות השלטון. במחקר שנערך בשנת 2012, הסתבר כי החרדים המודרניים נותנים את קולם למפלגות החרדיות (זיכרמן וכהנר, 2012). עובדה זו אף הביאה לכך שבבחירות המוניציפליות בשנת 2013 לא הצליחה תנועת "טוב" החרדית-מודרנית לעבור את אחוז החסימה בכל היישובים שבהם התמודדה.

זיכרמן וכהנר מונים כמה סיבות להמשך הבחירה במפלגות החרדיות, למרות

השוני באורחות החיים. ראשית, ההזדהות האידאולוגית של מעמד הביניים החרדי עם התפיסות החרדיות הקלאסיות בכל הנוגע לסוגיות הליבה של יחסי דת ומדינה. זהות זו באה לידי ביטוי בתמיכה במפלגה המשקפת את התפיסות המקרו-תרבותיות של החברה החרדית. נוספת על כך תחושת החיבור הפנימית שבין הפרט החרדי המודרני לבין העולם החרדי בכללותו. כשהקשר עומד למבחן מאחורי הפרגוד, יבחר החרדי המודרני בשימורו, מתוך הבנה שהצבעה למפלגה אחרת תרחיק אותו מהקונסנזוס החרדי. שנית, החרדים המודרניים פוקדים את מוסדות הציבור החרדי, בתי הכנסת ומוסדות הלימוד, ושוהים במרחב הציבורי החרדי. חיזוק כוחן של המפלגות החרדיות, בכנסת וברשימות המוניציפליות מהווה הכרת הטוב לקהילה, ועשוי לסייע בסופו של דבר גם למצביעים עצמם. שלישית, ההצבעה למפלגה החרדית נובעת מחובת הציות לגדולי התורה החרדים, ושמיעה לדעתם הנה עניין של הרגל מבוסס אצל חברי הקבוצה שכך התחנכו מילדותם.

5.5 מאפיינים פנימיים

להבדיל מאורח החיים המערבי של חברי הקבוצה, שאינו עולה בקנה אחד עם אופייה של הקהילה החרדית הקלאסית, מפתיע לגלות שהזיקה החזקה ביותר של חברי הקבוצה לחרדיות הקלאסית ניכרת דווקא בהיבט האידאולוגי. חברי הקבוצה משמרים זיקה לגדולי התורה החרדים כעמיתיהם מן הקהילה החרדית הקלאסית. הם נועצים בהם בצומתי הכרעה מרכזיים בחייהם ומתברכים מפיהם. השקפת עולמם חרדית קלאסית בכל הנוגע ליחסי דת ומדינה. אף שאינם בני תורה, הם מכירים בעליונותם הדתית והרוחנית של חברת הלומדים בכלל ושל לומדי התורה האברכים בפרט, וזאת בתנאי שהם אכן מגשימים את תכליתם ולומדים שם לימוד של ממש. אמנם הם אינם מבטלים עצמם בפני בני התורה, ואינם כרוכים בחברתם, אך הם מוקירים אותם, וכמידת היכולת – אף תומכים בהם כלכלית. הם אף מעודדים את ילדיהם להיות מלומדי התורה, בתנאי שזה רצונם הפנימי והאמיתי של הילדים, ולא בחירה עקב אילוץ חברתי או תרבותי.

יחסה של החרדיות המודרנית לציונות ולמדינה הוא דו-ערכי. חברי הקבוצה אינם ציונים. הם לא יניפו בביתם דגלים ביום העצמאות ולא יישאו תפילה לשלום המדינה בתפילת השבת בבית הכנסת. הם מושפעים מהתפיסה החרדית

שאינה רואה בציונות בשורת גאולה. בכל הנוגע לשאלות היחס לציונות ולמדינה, בני הקבוצה ניזונים מגדולי התורה החרדים. הם יתמכו במאבקים על אופייה וצביונה היהודיים של המדינה, וככלל יעמדו לימין הציבור החרדי במאבקים. סביר להניח שעל פרשת דרכים, אם תתגלה מחלוקת אידיאולוגית בין שתי תפיסות העולם, החילונית והחרדית, ייטו החרדים המודרניים לצדד בצד החרדי, אם כי הלכה למעשה הם ינסו כדרכם לשלב בין תפיסות העולם המנוגדות.

מנגד, בכל הנוגע להתנהלותם היומיומית במרחב הישראלי, החרדים המודרניים אינם מקבלים את גישת ה"ניכור" החרדית. חלף זאת, הקבוצה מפתחת גישה פרקטית המטפחת קשרי גומלין בינה לבין המדינה, לרבות נשיאה בנטל השירות ובנטל המס, מעורבות בחיי היומיום ובתרבות הישראלית, וחריגה מההתבדלות החרדית המסורתית. החרדים המודרניים מעורים בשיח הישראלי ומחשיבים את עצמם ישראלים. להבדיל מן החרדיות הקלאסית הנתונה בעימות רעיוני מתמיד עם המדינה ומורה לציבור החרדי לנהוג בגלותיות נפתלת עם השלטון, החרדי המודרני חי בשלום עם מוסדות המדינה, כשווה בין שווים. לפיכך הוא אינו חותר נגד המדינה, אינו חי כנרדף בה ואינו מנסה לרמות אותה. התפיסה הגלותית נעלמה ברמת המעשה.

שאלה חשובה היא אם ניתן לזהות אידיאולוגיה פנימית המלווה את הקבוצה ומנחה את דרכה, או שמא מדובר בדרך חיים המונעת משיקולי נוחות ורווחה תרבותית, חברתית וכלכלית. בין שתי אפשרויות קוטביות אלו ייתכן שדפוסי הפעולה של החרדי המודרני הם תוצאה של פשרה פרגמטית המתחייבת מחיי המעשה הנטועים בין קודש לחול.

משנתה האידיאולוגית של הקבוצה, הנובעת במידה רבה מן הרצון לחיות חיי נוחות המחייבים פשרה, נעוצה בהבנה שאפשר לשלב את שני העולמות. במובחן מהתפיסה החרדית המסורתית, החרדים המודרניים אינם פוחדים מהמודרנה, אלא מעורים בה. הם אינם מוותרים על השפע החומרי והתרבותי שהחיים המודרניים מציעים. על אף הדמיון לחרדיות הקלאסית בכל הנוגע לסוגיות דת ומדינה, הם אינם מקבלים את ההשקפה ש"חדש אסור מן התורה" (כמטבע הלשון שטבע החת"ם סופר במלחמתו לשימור המסורת כפי שהיתה), וכי יש לשמר את הגלותיות והבדלנות כתנאי סף לקיום חיים חרדיים. עם זאת, הם סבורים שהתערות ברשות הרבים הישראלית לא בהכרח מחייבת אותם להיפרד או להיפלט מן הקהילה החרדית.

ההשקפה של החרדי המודרני מבחינה בין עיקר לטפל. היא קובעת מדרג חשיבות. היא איננה פוסלת דבר על הסף רק בשל מקורו החילוני. החרדי המודרני עסוק במיון, שקילה ובחירה. הוא אינו מקבל דבר כמוכח מאליו. כמובחן מהגישה החרדית הקלאסית המאמצת את ההנהגות הפנימיות והחיצוניות של הדורות הקודמים כחבילה אחת, תוך דחייתה המוחלטת של המודרנה, החרדי המודרני מפרק את החבילה. הוא מבחין בין חובתו העמוקה והמוחלטת לגרעין ההלכתי, לבין הנהגות החשובות לדעתו פחות, כגון קוד הלבוש החרדי המחמיר שמקורו בהמשך שימורה של הגלותיות החרדית, או חובות קהילתיות שמקורן בעסקונה החרדית. הנהגות אלו נדחות על ידיו. במקרים מסוימים ניתן להצביע על היתרים בנושאים הלכתיים או על רמת דקדוק נמוכה יותר. כך למשל, חברי הקבוצה יוצאים לנפוש בחוץ לארץ על אף האיסור ההלכתי הכרוך בכך; הם אינם מקפידים על כללי הצניעות המחמירים, ומתירים לעצמם לשמוע שירת נשים, ללחוץ את ידה של אישה, או לאכול חלב עכו"ם והכשרים שאינם מהודרים. לעתים יבנה החרדי המודרני "מדרג נוחות" בנוגע לכשרות המאכלים. כך למשל, יש המקפידים על הכשרים מהודרים בבית, ולפיכך ירכשו אך ורק מוצרי מהדרין, אך לא יקפידו על כך בבילוי בבתי קפה או בנופש מחוץ לארץ. אחרים יבחינו בין מאכלי "בשר" שבעניינם יקפידו על כשרות מהודרת, לעומת מאכלי חלב, שבהם יקפידו פחות.

מאידיאולוגיה חדגונית של "או-או", כזו המחייבת בחירה בין שני מחנות, החרדי המודרני פונה לתפיסה אקלקטית של "גם וגם", תוך הליכה בתחום האפור שבין השחור ללבן. דרך חיים זו מחייבת את הסרתה של חומת הבדלנות. היא מאפשרת דיאלוג שוטף עם הישראליות והחילוניות, תוך קיום מערכת איזונים תמידית, שחבר הקבוצה מחויב לה. לפי המדרג הפנימי ייצור לעצמו כל יחיד מחברי הקבוצה את מערכת האיזונים שלו. זו הסיבה להבדלים בין הפרטים בקבוצה בנוגע להקפדה על שמירת המצוות.

החרדיות המודרנית מושפעת במידה רבה מחרדיות חו"ל. בעוד שבישראל תופעה זו אינה בעלת שורשים עמוקים, הרי שבקהילות חרדיות בארצות הברית ובמדינות מערב אירופה היא נפוצה ומבוססת מאוד. ואמנם, את הרוח המודרנית הביאו איתם חרדים עולים, בעיקר מארצות הברית, אנגליה ובלגיה, שהתיישבו בישראל. מהם הגיעו בלי השכלה או עסק ורכשו אותם בישראל, ומהם המשיכו את עיסוקם ומקצועם מחו"ל. במקרים רבים מדובר במשפחות

מעורבות, כלומר בני זוג שאחד מהם הגיע מחוץ לארץ, ובעקבות נישואיו לבן זוג או לבת זוג ישראלים, התיישב בארץ.

אצל בני חו"ל שעלו לארץ ניתן לזהות השקפה יציבה יותר. הם בטוחים בחרדיותם ובקווי הגבול שלהם. מנגד, חרדים אלה מנותקים לרוב מההוויה החרדית הישראלית, ולכן מרוחקים יותר מן הרחוב החרדי ומשאלות הליכה המעסיקות את העולם החרדי בסוגיות דת ומדינה. באזורים מסוימים התפתחו קהילות של בני חו"ל, ולהן בתי כנסת המותאמים לאופיין המודרני.

חוזרים בתשובה

תופעת החזרה בתשובה ושינוי הזהויות בין הזרמים היהודיים השונים נפוצה בישראל כבר שנים רבות. על פי הסקר החברתי שביצעה הלמ"ס בשנת 2009, 22% מהחרדים בישראל מגדירים עצמם כ"חוזרים בתשובה". הנתון שלפיו אחד מכל חמישה חרדים הנו חוזר בתשובה, מפתיע ביותר. בהנחה המבוססת שלפיה הציבור החרדי מונה בשנת 2013 כשמונה מאות אלף איש, הרי שמדובר על כ-175,000 חרדים המגדירים עצמם חוזרים בתשובה. נתון זה סביר על רקע ממצא נוסף של הסקר החברתי, שלפיו ישנם בישראל כמאתיים אלף חוזרים בתשובה מעל לגיל עשרים. מסתבר שרובם המוחלט מגדירים עצמם כעת כחרדים. לחוזרים בתשובה מצטרפים אף ה"מתחזקים", קרי, כאלו שלא היו בהכרח חילוניים, אלא מסורתיים או דתיים ברמת דתיות משתנה, אך בחרו להתחזק בשמירת המצוות ולעבור לשמור על אורח חיים דתי-חרדי.

הביטוי "חזרה בתשובה" מבטא שיבה אל המקורות היהודיים, כאשר המילה "תשובה" מכוונת למצוות התשובה שהנה על פי חלק מן הפוסקים אחת ממצוות התורה, כפי שנאמר "ושבת עד ה' אלוקיך ושמעת בקולו" (דברים ל). אמנם, על פי התורה מצוות התשובה הנה חובה תמידית החלה על כל יהודי, בין שומר מצוות ובין לאו, אך בעגה הישראלית של ימינו, חוזר בתשובה הנו מי שבעברו ניהל אורח חיים חילוני וכיום הוא שומר מצוות.

בקרב המגזר החרדי פועלים כמה ארגונים לחזרה בתשובה. בקרב כל אחת מן הקהילות החרדיות פועל ארגון ברוח הקהילה, כשכדרך כלל אותם השבים באמצעות ארגונים אלו, נטמעים בקהילה החרדית שבסביבתה פועל הארגון. בקהילה החסידית ניתן לזהות את חסידויות חב"ד וברסלב כמובילות את פעילות ההחזרה בתשובה, כשאותם השבים נטמעים בתוך מוסדות החסידות. קהילת "שובו בנים" הברסלבאית הנה ביטוי לתנועת התשובה של החסידות, שכן היא מורכבת כולה מחוזרים בתשובה.

בקרב הקהילה הליטאית פועל ארגון "ערכים" הליטאי, הפונה בעיקר למגזר החילוני האקדמי. מגזר זה נחשב מעמיק וקשה לשכנוע, ועל כן פעילות הארגון נעשית בדרך של סמינרים או ימי עיון מרוכזים, והיא מתמקדת בהרצאות עומק הניתנות על ידי מגוון מרצים מתחומים שונים, תוך התייחסות לסוגיות מדעיות, חברתיות ותרבותיות שונות. ביחס לפעילות התשובה ההמונית שנעשית על ידי הקבוצות האחרות, ניתן לומר כי הצלחתו הכמותית של הארגון קטנה יחסית והוא פועל בעיקר אל מול יחידים.

בקרב יוצאי עדות המזרח פועלים הארגונים "הידברות", ו"שופר" של הרב אמנון יצחק, הפונים בעיקר אל הציבור העממי. בכך הם נוחלים הצלחות כמותיות גדולות, משום שפעילותם נופלת על אוזניים קשובות בקרב אוכלוסייה שנחשבת באופן מסורתי למאמינה ולמכבדת את הדת ומצוותיה. לא מפתיע אפוא שהרב אמנון יצחק טען לא אחת כי החזיר בתשובה מיליון איש. אף שאין סימוכין למספר זה, הרי שאין מחלוקת על העובדה שהרצאותיו של הרב יצחק השפיעו על נשים וגברים רבים שחזרו בתשובה או התחזקו, לתקופה מסוימת או באופן קבוע, במהלך השנים.

תהליך החזרה בתשובה או ה"התחזקות" ממושך והוא כולל שלבים רבים. אופיו משתנה בהתאם למצבו המשפחתי של האדם, שכן לא הרי חוזר בתשובה רווק כחוזר בתשובה נשוי, ולא זה וזה כבעל משפחה עם ילדים בוגרים. זאת משום שהחזרה בתשובה של אחד מבני הבית דורשת שינוי והשתתפות מצד האחרים. בני המשפחה נדרשים לפתע לשמור על כשרות המאכלים והמטבח הביתי, להיות רגישים לסוגיית שמירת השבת ועוד כהנה וכהנה. אף שהחוזר בתשובה חווה שינוי פנימי, הרי שבני משפחתו לא תמיד נוטלים חלק זהה באותו השינוי, ובעיניהם, זהו מחיר גבוה שהם נדרשים לשלם כדי לשמר את התא המשפחתי. היכולת לגשר על הפערים במקרה שבו רק אחד מבני הזוג חוזר בתשובה, מורכבת ביותר, ולא אחת מסתיים התהליך בפירוק התא המשפחתי בין בני הזוג או בקרע בין הורים לילדים כאשר אחד הצדדים מסרב להשלים עם תהליך השינוי.

אף לסביבת המקור יש השפעה ישירה על התהליך, שכן שונה הדרך למי שבא מרקע מסורתי, לעומת מי שבא מרקע חילוני לחלוטין הנדרש ללמוד את כל ההלכות והמנהגים הדתיים מן ההתחלה. אף היחס של המעגל המשפחתי הרחב ושל החברים הנו בעל תפקיד והשפעה בתהליך הדורש את שינוי אורח החיים כולו.

ככלל, בחירה באורח החיים החרדי דורשת שינוי יומיומי כמעט בכל פרט. חייו של שומר המצוות מלאים הלכות ומנהגים. ברגע שהוא מתעורר עליו לומר את תפילת "מודה אני" וליטול את ידיו. לאחר מכן קובעת ההלכה בדיוק כיצד עליו להתלבש, ואיזה שרוך עליו לשרוך קודם: את של שמאל או של ימין. ואם כך בבוקרו של יום חול, הרי ששבת – כתר המצוות – רצופה כולה בפרטי פרטים של איסור והיתר. מי שלא נולד לאורח חיים זה, נדרש ללמוד ולהכיר את פרטי המנהגים ואז להפנימם אל עולם המעשה. זהו מסע ארוך הכולל עליות ומורדות רגשיים, והוא דורש סבלנות רבה מצד החוזר בתשובה עצמו ומסביבתו.

לעתים, דווקא השינוי החיצוני מרתיע את החוזרים בתשובה. חבישת הכיפה (לגברים) או כיסוי השיער (בקרב נשים נשואות), לצד מאפייני לבוש חרדיים נוספים מחצינים באחת את התהליך ומהווים תמרור בולט בסביבתו של החוזר בתשובה. אף שמבחינה סובייקטיבית מדובר בתהליך הדרגתי, הרי שבעיני הסביבה השינוי החיצוני עשוי להיות סנסציוני והתגובה אליו תהיה בהתאם.

שינוי אורח החיים מן הקצה אל הקצה כולל דילוג על משוכות אישיות מורכבות ביותר. בשל כך הוקמו במגזר החרדי מסגרות שונות לחוזרים בתשובה, המיועדות להעניק הכוונה ולהוות משענת. בין המוסדות המפורסמים נמנים ישיבת "אור שמח" ו"אור החיים" בירושלים, ישיבת "נתיבות עולם" ו"אור דוד" בבני ברק, סמינר "נתיב בינה" בירושלים המיועד לחוזרות בתשובה ועוד.

תהליך החזרה בתשובה איננו רק פנימי, הוא אף דורש שינוי חברתי שבו משנה השב את השתייכותו הקהילתית, כשהוא מצטרף לקהילה החרדית, תוך התנתקות, לרוב, מקהילת המקור. את אופן השתלבות החוזרים בתשובה, ניתן לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: נטועים; נטמעים וקהילות חוזרים.

הקבוצה הראשונה – הנטועים: המאפיין של חוזרים אלו הנו בכך שהם נותרים נטועים בסביבת המקור שלהם. אורח חיים זה מצוי במיוחד בקרב חוזרים בתשובה מעדות המזרח, ששינוי אורח החיים שלהם איננו מקצה לקצה. זאת משום שנקודת המוצא, במקרים רבים, איננה חילונית לחלוטין, שכן רבים מציבור עדות המזרח שומרים על המסורת הבסיסית ובעיקר על השבת והכשרות. אף נקודת היעד של החוזר בתשובה המזרחי איננה בהכרח קיצונית, בהתאם לאורח החיים המזרחי-חרדי שתואר בהרחבה לעיל.

החזרה בתשובה של קבוצה זו איננה כוללת התנתקות מסביבת החיים הקודמת. בהתאמה, חוזרים בתשובה אלו ממשיכים להתגורר ביישוב שבו התגוררו טרם חזרתם בתשובה, הם ממשיכים לעבוד באותה העבודה, ורציפות

הקשר עם המשפחה המורחבת איננה נפגעת אלא נותרת כשהיתה. הם אף ימשיכו לפקוד את בית הכנסת שאליו הלכו בצעירותם, אם כי בתדירות מקסימלית, כלומר, שלוש פעמים ביום. אף סביבתם החילונית/מסורתית משיבה באותו המטבע ומקבלת את השינוי או את ההתחזקות בסובלנות ובהבנה ולעתים אף בכבוד.

הקבוצה השנייה – הנטמעים: התנהלות חברתית זו רווחת בעיקר בקרב חוזרים בתשובה שביצעו מעבר קיצוני יותר, שכלל כברת דרך ארוכה מלב החילונית אל לב החרדיות. חרדים אלו מתנתקים לא רק מאורח חייהם שאותו נהגו בעבר, אלא אף מסביבתם, מקהילתם ולעתים אף ממשפחתם ומחבריהם. המעבר הנו טוטאלי, כשהחוזר בתשובה – פעמים רבות יחד עם משפחתו – משנה את מקום מגוריו ובוחר להתגורר בסביבה חרדית, כשהוא משתדל להיטמע בקהילת היעד במוסדות החינוך, בבתי הכנסת וכך הלאה. מסלול זה רווח יותר בקרב חוזרים בתשובה מארצות המערב (אשכנזים), וכן בקרב אוכלוסייה מן המעמד הבינוני ומעלה.

הסיבה להתנתקות מהחיים הקודמים נובעת משלוש סיבות. ראשית, אורח החיים החילוני, ולעתים אף הלא-סובלני לשינוי, של סביבת המקור, מקשה על החוזר בתשובה להיות קשור לסביבתו הקודמת. שנית, החוזר בתשובה מקצין את עמדותיו באופן המקשה עליו להיות קשור לסביבתו הישנה והחילונית. כך למשל חוזרים בתשובה מבקשים לנהוג מנהג אברכים ולהתיישב באוהלה של תורה. שלישית, החוזר בתשובה מבקש "לנקות" את עברו החילוני ולשכוח אותו, מה שלדעתו עשוי לאפשר לו ולמשפחתו להיטמע טוב יותר בקהילה החרדית.

הקבוצה השלישית – קהילות חוזרים: קהילות החוזרים בתשובה מצויות בעיקר בקרב הציבור החסידי, ובמיוחד בקרב חסידות ברסלב, שאחד מן הפלגים המרכזיים שבה – "שובו בנים", מורכב כולו מחוזרים בתשובה. לקבוצות אלו אזורי מגורים מתוחמים בירושלים, בבית שמש, ביבנאל ובמקומות נוספים, וחלק מקהילות אלו מחזיקות במוסדות חינוך לילדיהם ומנוהלות כתת-קהילה נפרדת. קהילות החוזרים חיות בסביבה הומוגנית וסגורה המנותקת באופן יחסי אף מן הקהילה החרדית הרחבה, לעתים תוך הקצנה מופלגת באורח החיים, בעיקר סביב נושא הצניעות וההפרדה המגדרית.

החוזרים בתשובה הכניסו מיומנויות ייחודיות אל תוך הציבור החרדי, תוך שהם "מייבאים" את הידע והניסיון שרכשו בחייהם החילוניים. בעיקר באים הדברים לידי ביטוי במקצועות האמנות המודרנית: כנגינה, במשחק ובציור.

החוזרים בתשובה העניקו תנופה משמעותית לשוק הסרטים החרדי שהלך והתפתח (ועוד ידובר בו להלן). כך למשל שחקנים מפורסמים שחזרו בתשובה, כגון שולי רנד, גילי שושן ובמידה מוגבלת אף אורי זוהר השתמשו בניסיונם המקצועי בסרטים חרדיים, בהצגות ובתוכניות פנאי שונות שכוונו אל הציבור החרדי פנימה. רבים מהחוזרים בתשובה (בעיקר חסידי ברסלב) שרים ומנגנים בתזמורות באירועים חרדיים, כשהמפורסמים שבהם הם שולי רנד, עדי רן והאחים אריה וגיל גת. אחרים עוסקים באיור ספרים וסיפורי קומיקס חרדיים. אל קבוצה זו ניתן כמובן לצרף מומחים ממקצועות שונים שחזרו בתשובה והעשירו את הקהילה החרדית בתחומם. כך למשל רופאים, מדענים, אנשי היי-טק ועוד.

כיצד תופסת החברה החרדית את החוזרים בתשובה? כאן ניתן לזהות אמביוולנטיות מעניינת. מאמר חז"לי מפורסם קובע כי "מקום שבעלי תשובה עומדים, צדיקים גמורים אינם עומדים" (ברכות לד), קרי, מעמד הרוחני של בעלי התשובה גבוה אף מן הצדיקים הגמורים, בשל הטיהור וההזדככות שחוו בעקבות התשובה. ואולם בפועל מתייחסת החברה החרדית – בעיקר בקהילות האשכנזיות – אל החוזרים בתשובה בחשדנות. בהתאמה, ניתן לזהות רתיעה מפני שידוכים עם חוזרים בתשובה, בעיקר בקרב חוזרים "טריים". לעתים תתקשה משפחת החוזר בתשובה לשלב את ילדיה במוסדות החינוך הקלאסיים. לחשדנות זו יש כמה טעמים:

ראשית, מניע דתי: אורח החיים הדתי, בעיקר החרדי, עמוס בריטואלים ייחודיים המוכתבים בפרטי פרטים על ידי ספרות ההלכה. הילד החרדי שזה עתה חגג בר מצווה, עולה בידיעותיו לאין ערוך על החוזר בתשובה הטרי שמתחיל להיחשף כעת לבסיס ההלכתי והתרבותי. לא לשווא נאמר כי "גר שנתגייר כקטן שנולד" (יבמות כב), ואף החוזר בתשובה מתחיל את מסעו מההתחלה או קרוב לכך. שנים ארוכות יחלפו עד שיוכל החוזר בתשובה לגשר על הפער ולהפוך לשווה בין שווים בקהילה החרדית. זמן נוסף יעבור עד שילמד החוזר בתשובה את הקודים הבלתי-כתובים: מהן ההלכות שבקיומן מקפידים בני הקהילה יותר, ומהן המוקפדות פחות. הלצה חרדית קובעת כי חוזר בתשובה מפסיק להיות מוגדר ככזה מהרגע שבו הוא מתחיל לדבר שיחות חולין באמצע התפילה. ובמילים אחרות: הוא הפנים את הקודים הבלתי-כתובים של הקהילה שבתוכה הוא חי, תוך שהוא יודע מהן ההלכות שיש להתייחס אליהן בחומרה ומהן ההלכות שהציבור מקל בהן ראש.

קושי דתי נוסף, הרלוונטי בעיקר לשידוך עם חוזר בתשובה, מצוי בחשש

מה משורשיו של החוזר בתשובה. ייתכן כי הוריו החילונים לא שמרו על טהרת המשפחה ויצירתו לא נעשתה בקדושה, זאת לצד חשש גדול יותר מפני ממזרות או נישואים שלא כהלכה של הוריו. נוסף על כך, קיים חשש מתמיד כי החוזר בתשובה ישוב לסורו ולדרכו החילונית. בשל החשש האחרון נידון השב על כורחו לשנים רבות שבהן הוא מצוי בקהילה החרדית "על תנאי" והתנהלותו נבחנת.

שנית, מניע תרבותי: הרקע התרבותי שממנו מגיע החוזר בתשובה, שונה לחלוטין מן הרקע החרדי ומעיב, פעמים רבות, על השפה המשותפת. החוזר בתשובה לא חווה את החוויות החרדיות ההיסטוריות, לא התחנך במוסדות החרדיים ולא זכה להתחכך בגדולי העבר. ההיסטוריה השונה הכרוכה ברוטינות ובאתוסים נבדלים, הבדלי השפה והמנטליות עשויים אף הם לתקוע טריז בהשתלבות של החוזר בתשובה. את השוני התרבותי ניתן להמחיש באמצעות האפיזודה הבאה: הגברים החרדים נוהגים לטבול במקווה אחת לזמן מה. החסידים עושים זאת בכל יום ואילו הליטאים בערבי שבתות, ולכל הפחות בערב יום הכיפורים. בשונה מטבילת הנשים הנעשית בפרטיות, טבילת הגברים הנה אקט פומבי החשוף לעין כול. ואמנם, אין זה מקרה נדיר לראות אברך חרדי הטובל במקווה כשעל גופו צרוב קעקוע גדול ממדים. אז, מלוות עיני כל הנוכחים את האברך והוא חש על בשרו את הזרות הטבועה בו. לא בכדי מבקשים רבים להסיר את הקעקועים מגופם, כחלק מתהליך התשובה. האגדה מספרת על חוזר בתשובה שחש בושה להלך במקווה כשעל גבו קעקוע רחב, עד שטפח על כתפו רב חרדי קשיש והראה לו את זרועו המקועקעת מתקופת השואה. הרב הזקן נתן את ידי החוזר בתשובה בידיו ואמר לו: "שנינו מקועקעים. בוא ונצעד יחד."

שלישית, מניע חברתי: החוזר בתשובה נעדר "ייחוס" – נתון בעל משקל רב, בעיקר בעולם השידוכים החרדי. בשל כך, הוא "מאבד ניקוד" בהיררכיה החברתית. לא זו אף זאת. במקרים רבים החוזר בתשובה ניתק או רופף את קשריו עם משפחתו, והיעדר המשפחה המורחבת לצדו מהווה אף הוא משקל נגד בעולם השידוכים.

לאור האמור, לרוב נוהגים החוזרים בתשובה וילדיהם להשתדך בינם לבין עצמם, ולעתים אף ללמוד במוסדות ייחודיים לחוזרים בתשובה, שם יקבלו הדרכה וסיוע כיצד להיקלט בסביבה החרדית. יעברו שנים רבות מאז חזרתו בתשובה, ואולי אף דור אחד, עד שמעמדו של השב יתקבע בקהילה החרדית כשווה בין שווים.

נושרים

הנושרים, "שבבניקים" או נוער שוליים הנם צעירים חרדים שנפלטו מן המסגרות החינוכיות המקובלות. תופעה זו איננה מיוחסת למגזר אחד והיא נחלת הציבור החרדי כולו: חסידים, ליטאים וספרדים, בנים ובנות, שעוזבים את מוסדות הלימוד במהלך המסלול. במקרים רבים, הנושרים הנם ילדים למשפחות חוזרות בתשובה שלא מצאו את מקומם בקהילה החרדית.

למסלול החינוך החרדי יעד מוגדר ומוכוון מראש: החתונה. הצעיר והצעירה החרדים נכנסים למערכת החינוך החרדית בגיל ארבע או חמש, והם ישהו בה, במוסדות שיתחלפו בהתאם לגילם ולרמתם, עד לנישואיהם. בקרב הבנים יהיה זה תלמוד התורה, הישיבה הקטנה ולאחר מכן הישיבה הגדולה. בקרב הבנות יהיה זה בית הספר, בית הספר התיכון – "הסמינר", ולאחר מכן לימודי המשך (כיתות י"ג וי"ד), שבמסגרתם אמורות הבנות למצוא שידוך ולהתחתן.

במובחן מהקוד המערבי הקובע כי בגיל שמונה-עשרה הופך הצעיר לבוגר ועצמאי היוצא מרשות הוריו, הרי שהצעיר והצעירה החרדים נותרים ברשות הוריהם עד לנישואיהם, וזאת אף בגיל מאוחר יותר. האחריות על הנישואים מוטלת על ההורים בלבד. כישלון בהשגת השידוך נתפס על ידם ככישלונם האישי. אף האחריות לתשלום בעבור הוצאות החתונה והקמת הבית מוטלת על שכמם. רק מיד לאחר הנישואים יוכלו ההורים לציין בסיפוק כי "המשימה הושלמה" ויתפנו לחתן את הבן או הבת הבאים בתור.

כשנוקפות השנים והשידוך המיוחל לא מגיע, עשויים הרווקים לפנות אל מעגל הלימודים האקדמי או אל שוק העבודה. כך לגבי הבנות שלמסגרת הלימודית מועד סיום מוגדר (סוף כיתה י"ד), וכך לעתים אף בקרב הבנים שחשים כי אינם יכולים עוד להיות במסגרת הישיבתית, ואז הם נדרשים לצאת לשירות צבאי או אזרחי במסגרת חרדית, מה שיאפשר בשלב מאוחר יותר את השתלבותם בשוק העבודה. כאשר מדובר בגיל מאוחר יחסית וההחלטה על

מעבר לעולם המעשה מתקבלת בשיקול דעת, היא עשויה להתקבל כנכונה וכמחויבת המציאות, וההכרח אינו מגונה.

הנושרים הנם נערות ונערים בגיל צעיר יותר, בדרך כלל בני שלוש-עשרה עד שמונה-עשרה, שנפלטו ממסגרות הלימוד ממגוון סיבות. לעתים מדובר בחוסר התאמה בין המוסד לתלמיד, לעתים בקושי לימודי שאינו מאפשר ישיבה על ספסל הלימודים, לעתים באירוע טראומטי שהצעיר או הצעירה לא התגברו עליו בתוך המסגרת, ולעתים בהרפתקנות או היגררות בעקבות נערות ונערים אחרים.

עזיבת המסגרת הלימודית גוררת בעקבותיה פעמים רבות ירידה רוחנית תלולה ופירוק המסגרת הדתית, ומכאן קצרה הדרך לזניחת דרך התורה והמצוות. רבים מהנושרים משילים מעצמם את הסממנים החיצוניים החרדיים ומסגלים אורח חיים חילוני ונהנתני. מעטים עלולים להידרדר לצריכת סמים ואלכוהול ולהתנהגות עבריינית. ארגון רטורנו, שהוקם על ידי הרב איתן אקשטיין, הנו "מרכז גמילה יהודי" המטפל בהתמכרויות של נערות ונערים ממשפחות דתיות וחרדיות.

כאמור, האתוס החרדי בנוי על השקעה בלתי-פוסקת בלימוד התורני. זוהי דרך החינוך היחידה הקיימת, ורק באמצעותה יגשים החרדי את ייעודו הרוחני. אף שבקרוב המגזר החסידי והספרדי היציאה לעבודה איננה נשללת, הרי שזאת רק לאחר הנישואים, ואולם כל נער נדרש להשקיע את תקופת בחרותו – עד לנישואיו – בישיבה. ממילא, כל מי שאינו מצליח להישאר במסגרת הישיבתית, מוצא את עצמו בשולי המחנה החרדי. וכך, צעירים רבים מוצאים עצמם בשולי הקהילה, כשהם חסרי כישורי חיים ושפה בסיסיים שיאפשרו להם "לשחות" בזרם הישראלי. היציאה מהחממה החרדית המגוננת אל מחוץ למחנה עלולה ליצור "הלם תרבותי" שידרדר את הנערים להתנהגות לא נורמטיבית.

הנשירה מהמסגרת החרדית יוצרת דילמות עצומות. ראשית, היא מלווה בתחושת אשם וכישלון קשים של הנושר עצמו, שלא עמד בציפיות המשפחתיות והחברתיות. שנית, היא עלולה להפוך עילה לעימות קשה בין ההורים לצעירים, עד כדי ניתוק הקשר והוצאתם מהבית. לעתים, נוקטים ההורים צעד קשה זה כדי למנוע את הידרדרותם של האחים האחרים, אחרי שהנושרים עברו את "הקווים האדומים" מבחינתם. כך למשל, כאשר הנער או הנערה הנושרים יחללו שבת בפרהסיה לעיני משפחתם, יהיה זה קו אדום התנהגותי שמרבית ההורים לא יוכלו לקבל בביתם. היחס של הסביבה לנושר או לנושרת אמביוולנטי ומשתנה מקהילה

לקהילה ומבית לבית. יש הורים הנוקטים קו קשוח של הרחקה וניתוק הקשרים, ויש לעומתם המותירים את הנושרים בבית מתוך ניסיון לשמר את הקשר המשפחתי על אף הפער ההולך וגדל, כדרכו של הבעל שם טוב, שסבר כי אם ראה אדם שבנו יצא לתרבות רעה, יכפול אהבתו אליו.

במרבית הישיבות התקבע הכלל שנקבע על ידי הרב שך, שלפיו אין להרחיק תלמיד לצמיתות אלא אם הוא פוגע ברוחניותם של תלמידים אחרים. זאת מחשש להידרדרותו הרוחנית של התלמיד עצמו, שיישאר ללא מסגרת חינוכית אחרת. ואכן, במרבית המקרים הנשירה איננה תוצאה של הרחקה מהמוסד, אלא החלטה של הנושר עצמו, המצוי בלחץ אישי, לימודי, רוחני או חברתי שאינו מסוגל לעמוד בו.

ההתרחקות מהמסגרת, הלחצים הרבים, חיי הבטלה ולעיתים גם העימות עם המשפחה הופכים חלק מן הנושרים לנוער במצוקה ובסיכון להידרדרות משמעותית. בעשורים האחרונים הפכה תופעת הנושרים בחברה החרדית לרחבת היקף, כזו שלא ניתן להתעלם ממנה, ומסגרות רבות הוקמו כדי לטפל באותם נערו ונערות.

הישיבות לנושרים הנן מסגרות גמישות, יחסית למסגרות החרדיות המקובלות. ראשית, לראשונה מקבלים הנושרים יחס אוהד שאינו שופט אותם על בחירותיהם. הצוות החינוכי מפתח בדרך כלל יחסי אמון וקרבה עם התלמידים, תוך ניסיון להטות אותם בדרכי נועם חזרה אל דרך הישר. שנית, המסגרת החינוכית רכה ואינדיבידואלית. במובחן מהמוסד החרדי הקלאסי שאיננו מקבל תפיסה אינדיבידואלית, הרי שבמוסדות המיועדים לנושרים תופרים את החליפה החינוכית בהתאם לצרכים וליכולות של החניך. כך למשל בחלק ממוסדות אלו עוסקים התלמידים בלימודי מקצוע, לעיתים תוך שיתוף פעולה עם רשתות חינוכיות כלליות כגון "אורט" ודומיהן. הדגש המושם איננו על התקדמות לימודית אלא על בניית מסגרת, תוך החזרת הנושר לתלם החיים.

אף בקרב הבנות יש כמה מוסדות לנושרות, והם מתנהלים בדומה למוסדות לנושרים. תופעה רווחת הנה הרחקתן של נערות שסטו מהדרך ושליחתן למוסד לימודים בחו"ל, בהשגחתם של קרובי משפחה המתגוררים בסביבה. התפיסה הרווחת הנה כי התנתקות מהסביבה הנוכחית תיטיב עם הנערה ותסייע לה לחזור לתלם.

פתרון חלופי שהוקם (ולמעשה, הוחיה מחדש) כדי להילחם בתופעת היעדר המסגרת, הנו הנח"ל החרדי. מטרתו, לאסוף את הצעירים החרדים הנפלטים מן

הישיבות, ולהציע להם מסגרת צבאית חלופית בעלת תנאי שירות חרדיים. הרעיון היה ברור: צה"ל מסוגל לשמור על צעירים אלו מפני דרדור רוחני וגשמי גם יחד. הצעירים יתחנכו ויחזרו לתלם, צה"ל ייהנה מלוחמים והציבור החרדי ימצא פתרון הולם לבעיה הקשה. ואמנם, רבנים רבים לא התנגדו להקמת הנח"ל החרדי. על פי הדעה הרווחת, אף הרב שטיינמן סבר כי יש בכך פתרון נכון בעבור הצעירים נטולי המסגרת. בשנת 1999 הוקם גדוד "נצח יהודה", ועל פי עדויות מקימיו, נאספו החיילים הראשונים "מן הברזלים" ברחובות (זולדן, 2009).

גורמים חרדיים אחרים התנגדו לשיתוף הפעולה עם צה"ל בנושא זה. לטענתם, שיתוף הפעולה עם צה"ל הנו הכנסת הצבא אל תוככי הציבור החרדי. אף שהפעילות כוונה אל השוליים, הרי שפתח זה עלול לסחוף אחריו גם צעירים אחרים בעלי פוטנציאל לימודי, שיעזבו את הלימוד התורני לטובת צה"ל. הרבנים שהתנגדו למהלך, ובראשם הרב שמואל אורבך מירושלים, סברו כי בעיית הנושרים הנה בעיה פנים-חרדית, והיא צריכה להיות מטופלת בציבור פנימה, ללא שתינתן דריסת רגל לצבא.

סוג שונה לחלוטין של חרדים נושרים מכונה "אנוסים". אלו הם חרדים בוגרים יותר, ברובם הגדול בעלי משפחות, שהפסיקו לשמור את מצוות התורה, אך הם נשארים בתוך הקהילה החרדית וחזותם אף היא נותרת חרדית למהדרין. האנוסים באים מכלל הקהילות החרדיות, בעיקר האשכנזיות: חסידים וליטאים, ובין שורותיהם ניתן למצוא גברים ונשים כאחד.

חלק מן האנוסים הנם בעלי משפחות ברוכות ילדים. אחרים, אברכים ואפילו בעלי משרות תורניות, או נשים העובדות במשרות שונות בתוך הקהילה ומחוצה לה. ילדיהם לומדים ב"תלמוד תורה" או ב"חידר" וביתם מתנהל על אדני הטהרה, כל זאת לכאורה. ואולם האנוסים סוטים מדרך התורה ובביתם פנימה אינם שומרים אף לא אחת מהמצוות. כך למשל הם אינם שומרים שבת, אינם מקפידים על כשרות המאכלים ועוד. בפועל, אורח חיים זה הנו מחצית הדרך ליציאה בשאלה. בדומה להם, אף מרבית היוצאים בשאלה עוברים שלב דומה, ובו הם מפסיקים לקיים מצוות בינם לבין עצמם. זוהי היציאה בשאלה הדתית. השלב השני הנו מתן פומביות להחלטתם להתרחק מדרך התורה. זוהי

היציאה בשאלה החברתית. האנוסים הנם יוצאים בשאלה שביצעו את מחצית הדרך בלבד, קרי, יציאה בשאלה דתית אך לא חברתית.

מה מניע את האנוסים לחצות את הקווים ולהפנות עורף לחינוך שעליו גדלו כל חייהם? ניתן להציג כמה סיבות לכך. לעתים, מדובר בסדקים אמוניים המעוררים שאלות כבדות משקל לגבי שלושת בסיסי האמונה הדתית: קיומו של אל; קיומה של תורת אמת; קיומם של מנגנוני שכר ועונש. ההכרעה הפנימית בדבר אי-האמונה בבסיסים אלו עשויה להוביל אותם למסקנה כי דרך שמירת המצוות שגויה, וזהו עול כבד שאותו הם נושאים לשווא. סיבה אחרת היא תאוה או רצון מובנים לחצות את הגבולות הדתיים ולהיכנע לפיתויי העולם הזה. במקרה זה, התהליך יהיה אטי ומדורג, תוך פיחות זוחל בקיום המצוות, כמאמר חז"ל המתארים את דרכו של היצר: "כך היא אומנתו של יצר הרע: היום אומר לו עשה כך, ולמחר אומר לו עשה כך, עד שאומר לו עבוד עבודה זרה, והולך ועושה" (שבת קה). סיבה שלישית לקיום אורח חיים זה יכולה להיות חיצונית דווקא למערכת הדתית ולנבוע ממקור אחר. כך למשל מערכת זוגית גרועה; כעס או אכזבה מהקהילה או מהמוסדות החרדיים; יחסים מורכבים עם ההורים; טראומות שונות ועוד. במקרה כזה עשויה דרך חיים זאת להוות סוג של התרסה פנימית כנגד בן הזוג, החברה החרדית או ההורים, אף שהיא נעשית בהסתר מהם.

תהליך היציאה בשאלה הדתית של האנוסים, אף אם כלפי פנים בלבד, הנו הדרגתי. בתחילה, רבים מהם עסוקים בבחינת הגבולות, תוך דחיקתם מפעם לפעם. בתחילה אלו ויתורים על חומרות שונות, המתגלגלים עם הזמן, צעד אחרי צעד, לזניחת עיקרי ההלכה. בקרב הנשואים ניתן להצביע על שלושה דפוסי פעולה. הראשון, אלו האנוסים המסתירים את מצבם הדתי והאמוני אפילו מבני זוגם. אנוסים אלו מנהלים את שגרת יומם בדיוק כפי שהיתה, בכולל או בחיי העבודה, כאשר בתוכם פנימה הם אינם שומרי מצוות. מרחב החילון שלהם קטן מאוד, הרחק מעיני כל אדם. אף בביתם פנימה הם ינהגו כחרדים ויעשו מעשים אסורים מינוריים בלבד, שיתאפשרו להם במסגרת הביתית. כך למשל, הם יגלשו בטלפון הנייד בשבת, מחדר השירותים או בעת שבן הזוג בבית הכנסת. פעמים רבות הם יבצעו מעשים האסורים על פי ההלכה כדי "להזכיר לעצמם" את מצבם הייחודי.

דפוס פעולה אחר הנו של אנוסים שבני זוגם מודעים למצבם הרוחני והדתי, אך אינם שותפים לו. כאן מרחב החילון של האנוס או האנוסה רחב יותר. הם

אינם נדרשים להסתיר מבני זוגם מעשים שונים שהם עושים המנוגדים לחיי התורה, על אף רגש הבושה המובן. מובן שבן או בת הזוג יתנו את המשך התא המשפחתי המשותף בשמירת האנוס על כשרות הבית וצביונו החרדי. כך למשל, הוא יימנע מלעשות מעשים אסורים בפני הילדים באופן הסותר את חינוכם, ישמור על כשרות המטבח והאוכל וכך הלאה. אף מצבו הנפשי של האנוס קל יותר, משום שהוא אינו נדרש להסתיר את מצבו בביתו פנימה. מגוון סיבות גורם לזוגות אלו לשמור על התא המשפחתי המשותף, על אף הפער ההולך ומתרחב ביניהם.

דפוס פעולה שלישי הנו כששני בני הזוג אנוסים. כאן מרחב החילון גדול ביותר, שכן בתוך הבית יכולים בני הזוג לנהוג כאוות נפשם. הם יזנחו את טהרת המשפחה ושמירת השבת והכשרות, ייחשפו לתוכני תרבות חילוניים בטלוויזיה ובאינטרנט ולמעשה ינהגו בביתם פנימה כחילונים, למעט החזות שאותה הם נדרשים להמשיך ולהציג בפני הילדים. אם הילדים קטנים ואינם במסלול חינוכי קבוע, ישאפו בני הזוג לעבור למרחב חרדי פחות שיאפשר להם להרחיב ולהחצין את הפתיחות באורח חייהם. אף מצבם הנפשי טוב בהרבה מחבריהם האנוסים, בשל השותפות הרעיונית והמעשית באורח החיים המורכב. במקרים נדירים עוברים חלק מהזוגות אל ביצוע השלב השני של היציאה בשאלה, ותוך כדי שאיפת עידוד זה מזה הם חוצים את הרוביקון ומשנים את אורח חייהם החברתי, על כל המשמעויות הנגזרות מכך. לעתים השינוי אינו אלא חלקי בלבד. כלומר, הזוגות לא יצהירו על יציאה בשאלה, אך "ירככו" את אורח חייהם החרדי ויעברו לחיות במסגרת דתית רכה ופתוחה יותר.

מסיבות ברורות, היקפה של התופעה איננו ידוע. זהו אוסף של פרטים השומרים בקנאות על סוד העלול למוטט את עולמם. רבים טוענים כי מדובר בתופעה רחבה מעבר לכל דמיון, המקיפה שכבות רבות בחברה החרדית. האינטרנט פתח צוהר לעולמם של האנוסים וודאי שהגדיל משמעותית את מספרם. קהילות וירטואליות רוחשות באינטרנט, בפורומים שונים, ובהם מנהלים האנוסים דיונים שונים על אורח חייהם, על הדילמות שבפניהן הם עומדים בניהול עולמם הייחודי, ואף שואבים עידוד איש מרעהו. ההיכרות הווירטואלית הופכת לעתים למפגשים קבוצתיים הנשמרים בסודי סודות, המאפשרים לאנוסים להיפגש עם פרטים בעלי מכנה משותף. בשולי הקבוצה ניתן לזהות אף קשרים רומנטיים שנקשרים בין בעלי רקע זהה. זהו מחזה

סוריאליסטי לראות נשים וגברים חרדים בכיסוי ראש ובזקן, הנפגשים בפאב או במועדון חילוני, הרחק מן הריכוזים החרדיים, במטרה לפרוק מעט מן הקושי המרכיב את אורח חייהם.

חיי האנוסים אינם פשוטים. הם דורשים הליכה על חבל דק בין המותר לאסור ובין הדתי לחברתי. סגנון חיים זה גוזל אנרגיות רבות המתמקדות בהסתרה. בשל כך, אחרי פרק זמן שבו עסקו בבדיקת הגבולות, זונחים רבים מהם את אורח החיים הדואלי וחותרים להגיע ליציבות. יציבות זו תירכש רק כאשר יתאחדו שוב אורח החיים הדתי והחברתי. עם השנים ימצא לעצמו כל אחד את האיזון המתאים לו על פי מאפייניו האישיים והמשפחתיים, בחיק החברה החרדית, הדתית או החילונית.

גוונים של שחור

הפרקים הקודמים פירטו בהרחבה את התכונות השונות המיוחדות כל אחד מתת-הזרמים החרדיים. ואולם עם השנים הלכו וקהו חלק מן ההבדלים. מצד אחד, חברת הלומדים הליטאית זלגה אל הקהילות החסידיות והספרדיות, ואיתה אף השאיפה לחיי לימוד נצחיים. תנועת ש"ס הספרדית ורבות מן החסידיות הקימו רשת ישיבות וכוללים שמטרתם להותיר את בני הקהילה בלימוד התורה. לכך תרם לא רק האתוס הליטאי המתפשט, אלא אף תשתית פוליטית נוחה שהזרימה תקציבי ענק למוסדות התורניים ואפשרה את צמיחתם המהירה. מחקר שערכה המועצה הלאומית לכלכלה בשנת 2009 גילה כי בחישוב כולל של רווח והפסד, היציאה לעבודה איננה משתלמת מן הפן הכלכלי (לוי, 2009). חיי הלימוד הפכו מאתוס של אידיאה רוחנית לדרך חיים של ביטחון כלכלי מינימלי, אף ללא יציאה לעבודה.

אף ההקפדה על פרטיות ודקדוקיהן של הלכות היומיום, שהיתה בעבר חלק מן האתוס הליטאי, הפכה לנחלת הכלל, הגולשת לעתים לתחרות בין קהילתית על דקדוקי החומרות. ספר ה"משנה ברורה" הנו הקודקס ההלכתי המקיף את אורח החיים של החרדי האשכנזי, בין ליטאי ובין חסיד, ורבנים חסידים נחשבים לפוסקי הלכה המקובלים על הכול.

מן העבר האחר, אף הנהגותיה של החסידות חלחלו אל הסביבה החרדית כולה. הריטואל החסידי שהאדיר את הרבי והמנהיג תוך שהוא מקנה לו הילה של רוח הקודש, הפך אט אט לנחלתו של הציבור הליטאי. סביב המנהיגים הליטאים, שבעבר היו מסתובבים בגפם ברחובות העיר, רוחשת כיום חצר שוקקת חיים ומלאת תככים. גדול התורה הליטאי הפך לדמות נערצת שמיוחסים לה כוחות עילאיים בדומה למנהיג החצר החסידית, ולא רק בשל גדלותו בתורה.

אף בזירה הפוליטית הושפעו המפלגות החרדיות האחת מרעותה. התחרות

הרב עובדיה יוסף לומד בביתו (צילום: עמוס בן גרשם, לע"מ)

היכל ישיבה ליטאית. הבחורים לומדים בחברותות זה עם זה (צילום: בועז בן ארי)

היכל ישיבה חסידית. הבחורים עומדים לתפילה בחליפות ובמגבעות (צילום: יעקב לדרמן)

היכל ישיבת פוניבז' בבני ברק.
ברקע ארון הקודש הייחודי –
סמל ההיכר של הישיבה
(צילום: שוקי לרר)

מגבעות וחליפות תלויות בישיבה
ליטאית. כל אחד מהבחורים לומד
עם הזמן לזהות את שלו
(צילום: בועז בן ארי)

בניין ישיבת פוניבז' ביום
העצמאות. בראש הבניין מתנוסס
דגל ישראל (צילום: יעקב נחומי)

חבר הכנסת יעקב ליצמן בוחן אתרוג בלשכתו, לקראת חג הסוכות (צילום: מאיר אלפסי)

אברך חסידי בודק בסרגל את גודלם של עלי ההדס, לקראת חג הסוכות
(צילום: אלכס קולומויסקי, ארכיון ידיעות)

חסיד אוחז בידו תרנגול לכפרות, ערב יום הכיפורים (צילום: אלכס קולומויסקי, ארכיון ידיעות)

אפיית מצות יד לקראת חג הפסח (צילום: יעקב לדרמן)

קמחא דפסחא. מכירה מרוכזת של מוצרי מזון מוזלים לקראת חג הפסח (צילום: מאיר אלפסי)

"טיש פירות" שעורך האדמו"ר מבעלזא (במרכז) לכבוד ט"ו בשבט (צילום: יעקב לדרמן)

שמחת בית השואבה בחסידות תולדות אהרון (צילום: יעקב נחומי)

קריאת מגילת אסתר בפורים.
במרכז – הרבי מויז'ניץ (צילום: ארכיון עיתון משפחה)

ילד מחופש בחג הפורים (צילום: בועז בן ארי)

תלמידי ישיבות חוגגים את חג הפורים בריקוד
ברחובה של עיר (צילום: יעקב לדרמן)

חסידות בעלזא באירוע יום זיכרון ("יארצייט") לאדמו"ר הקודם (צילום: בועז בן ארי)

תהלוכת הכנסת ספר תורה חדש לבית הכנסת. במרכז – שני טורי ילדים המחזיקים לפידי אש בידיהם
(צילום: מאיר אלפסי)

הרבי מגור (משמאל) מוביל את בנו לחופה. חזותם החסידית של חסידי גור נבדלת ב"ספורדיק" הגבוה אותו הם חובשים לראשם (צילום: שוקי לרר)

מבט אל החופה מקהל האלפים (צילום: סבסטיאן שיינר, ארכיון ידיעות)

אם חסידית מלווה את בתה הכלה בתפילה, בטקס ה"מצווה-טאנץ" [ריקוד המצווה] (צילום: יעקב לדרמן)

האדמו"ר מפינסק-קרלין רוקד בטקס ה"מצווה-טאנץ" אל מול קהל החסידים (צילום: יעקב לדרמן)

משפחה חסידית בטיול חול המועד (צילום: יעקב לדרמן)

זוג חסידי בטיול בתקופת בין הזמנים (צילום: יעקב לדרמן)

חסיד נופש בים המלח. ההקפדה על הלבוש החסידי נותרת גם ברגעי הנופש (צילום: יעקב לדרמן)

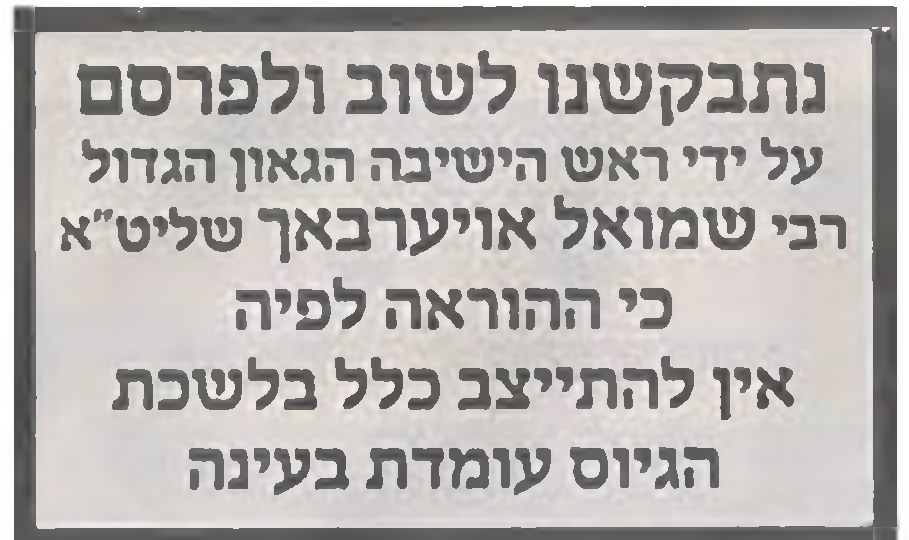
צעירים חסידים בטיול שנתי של בית הספר (צילום: יעקב לדרמן)

חבר הכנסת מאיר פרוש אוזק את עצמו לדוכן הנואמים בכנסת, כמחאה על "חוק הגיוס" (צילום: בועז בן ארי)

מימין, מודעה בעיתון הפלס הליטאי הקוראת לבחורים שלא להתייצב בלשכות הגיוס. משמאל, מודעה בעיתון יתד נאמן, המורה לבחורים להמשיך ולהתייצב. המחלוקת בהנהגה החרדית התלקחה על רקע ביטול חוק טל והמהלכים לחקיקתו של חוק גיוס חדש

חיילים חרדים חוגגים את סיום מסלול ההכשרה (צילום: יעקב לדרמן)

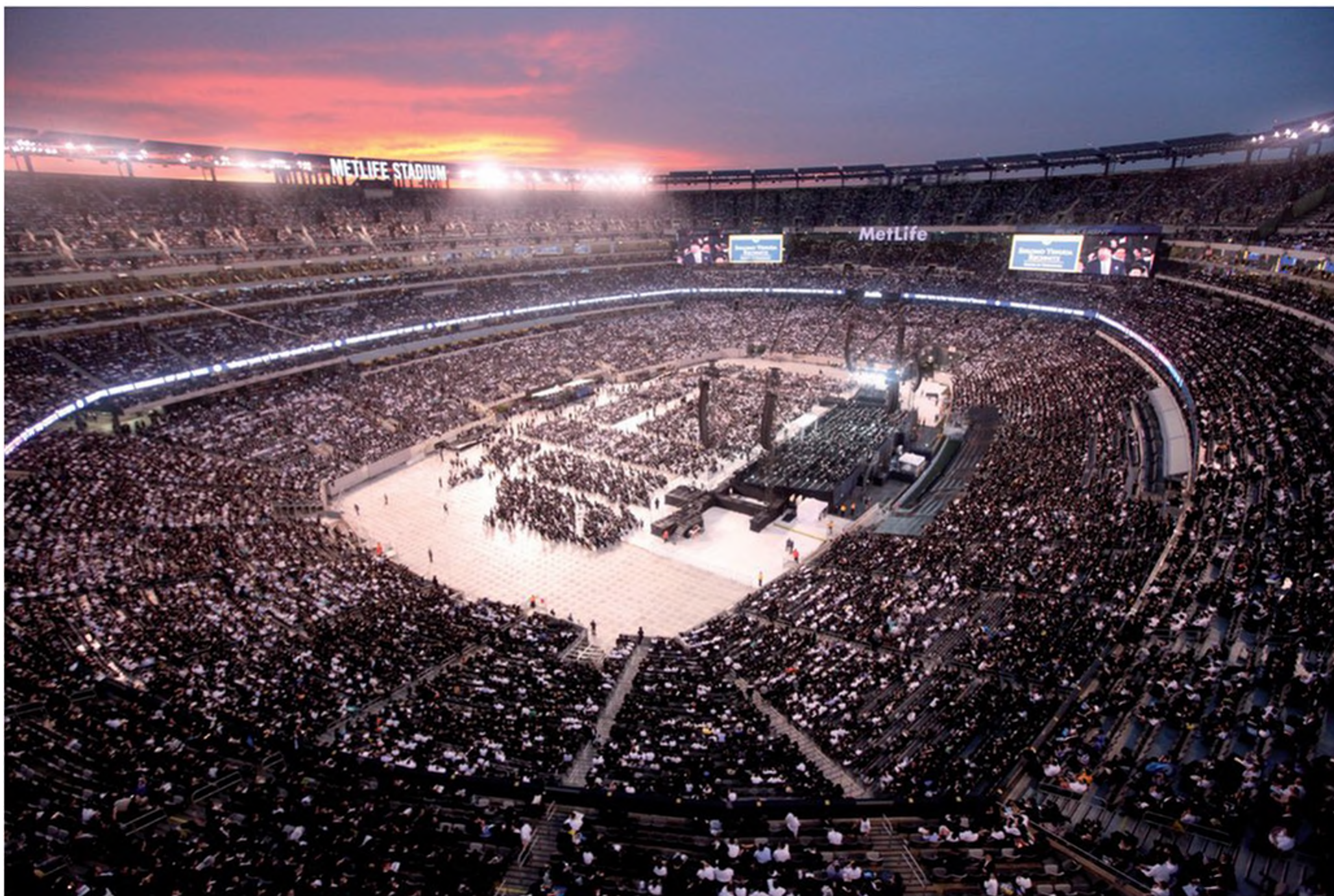

בנות חרדיות מתמקצעות בבניית אתרי אינטרנט (צילום: מכללת בית פרוג)

טקס סיום הלימודים בקמפוס החרדי, הקריה האקדמית אונו (צילום: הקריה האקדמית אונו)

מעמד סיום הש"ס במסגרת "הדף היומי" (ניו גרז", ארה"ב) בהשתתפות כמאה אלף איש מהארץ ומהעולם
(צילום: מאיר הלטובסקי)

תמונת מחזור של שלוחי חב"ד בכנס השלוחים העולמי (צילום: מאיר אלפסי)

הסמויה בין שתי התנועות הובילה למאבקי כוח תוך ניסיון של ההגמוניה האשכנזית לשמר את עליונותה האידיאולוגית בכל הנוגע לסוגיות השקפתיות בנושאי דת ומדינה. ואולם, לאורך השנים שימרה ש"ס את עליונותה המיניסטריאלית, כשהיא מנצלת את כוחה הגדול יותר ואת ההיתר לשבת בשולחן הממשלה, דבר שנחשב לטאבו במפלגת "יהדות התורה" האשכנזית.

ואולם על אף הזליגה ההשקפתית בין הקבוצות, גבולות הקהילות ברורים ביותר. כמעט בלתי-ניתן לזהות מעבר של פרטים מן החסידות אל הליטאיות ולהפך. אף הקהילה המזרחית, שבעבר ינקה מן הליטאיות, הלכה והתנתקה תוך שהיא מפתחת אתוס פנימי מובדל ועצמאי. במובחן מהחברה הישראלית ואיתה אף הקהילה הציונית-דתית, המטשטשת את ההבחנות בין הקבוצות השונות, הרי שבחברה החרדית ההבחנות העדתיות הולכות ומתחדדות, והקהילות מתנהלות באוטונומיה מוחלטת על ציר החיים כולו, החל בגני הילדים ועד לחלקות קבורה נפרדות בבתי העלמין.

הממשקים בין הקבוצות החרדיות המרכזיות נושאים אופי אינסטרומנטלי בלבד. בדרך כלל שיתוף פעולה יהיה אל מול אויב משותף, קרי: במחאה נגד השלטון המאיים על הציבור החרדי בכללותו, בגיוס לצה"ל, בשינוי דרך החינוך וכדומה, או במטרה להשיג מטרה משותפת בכל הנוגע להתארגנויות דיור או רשימות פוליטיות מקומיות וכיוצא בהנה. כך למשל בשנת 2013 קיימו מועצת גדולי התורה החסידית ומועצת גדולי התורה הליטאית ישיבה משותפת נדירה, שבעקבותיה יצאה קריאה כנגד שינוי הסטטוס קוו בעניין גיוס בחורי הישיבות.

למעט זאת ולמעט הריצה האשכנזית המשותפת תחת רשימה פוליטית מרכזית אחת (המפוצלת בתוכה לשתי סיעות), מתנהלות הקהילות באופן אוטונומי לחלוטין, תוך מיעוט קשרי הגומלין בין הפרטים בקהילות השונות.

שער שני

מאפיינים חרדיים

מעגל השנה

לוח השנה החרדי שונה מהותית מהלוח החילוני. ראשיתו של השינוי בהתייחסות ללוח העברי ולא ללועזי. הצעיר והצעירה החרדים אינם מכירים את חודשי השנה הלועזיים, בדיוק כפי שחבריהם החילונים אינם מכירים את חודשי השנה העבריים. מבחינתם, החופש הגדול – "בין הזמנים" איננו באוגוסט אלא בחודש אב. חג הפסח איננו באפריל אלא בניסן.

החרדים משתמשים בלוח העברי לא רק לצרכים הלכתיים, אלא אף בחיי היומיום. ימי הולדת, ימי נישואים ולהבדיל, אף ימי זיכרון, נקבעים על פי הלוח העברי. כאשר מבקשים לקבוע תאריך לאירוע מסוים, ינקבו בתאריך העברי. כך במועד לחתונה, לאספת הורים וכדומה. גם בשיחות היומיום שבין אדם לחברו ההתייחסות תהיה ללוח השנה העברי בלבד, למשל: "תלווה לי כסף עד י' בשבט." אף מלגות האברכים ניתנות בדרך כלל בכל ראש חודש עברי ולכך יש משמעות כלכלית מעניינת: מכיוון שהחודש העברי קצר מן החודש הלועזי ביום אחד, הרי שבשנה מקבל האברך עוד כאחד-עשר ימי משכורת. אחת לשלוש שנים בקירוב, כאשר השנה העברית מעוברת ומתווסף לה החודש השלושה-עשר, מקבל האברך חודש משכורת נוסף.

עוגני השנה בציבור החרדי הנם מועדים עבריים. הקהילה מורגלת לשלוש תקופות "בין הזמנים" [חופש], המתרחשות בחודש תשרי מיום הכיפורים ועד לסוף החודש, חודש ניסן כולו (מרס-אפריל) ובחודש אב מאחרי ט' באב ועד סופו (יולי-אוגוסט). תחילת שנת הלימודים איננה בספטמבר אלא באלול. אף שהתאריכים דומים בעיקרם, הרי שבסיס ההתייחסות שונה.

9.1 הלוח העברי והלוח הלועזי

השוני בין הלוח העברי ללועזי מתבטא לא רק בשמות החודשים, אלא אף באורך השנה. בעוד שאורכה של שנה עברית הנו 354 ימים, הרי שאורכה של

שנה לועזית הנו 365 ימים. כך נוצר פער בין שתי הספירות אחת לכמה שנים, כשנקודת המפגש בין הלוח העברי ללועזי נעה ומשתנה משנה לשנה. לעתים ראש השנה העברי יהיה בסוף ספטמבר ואולי אף באוקטובר, ולעתים כבר בתחילת ספטמבר.

מה מקורו של השוני בלוח השנה? לוח השנה העברי מבוסס על מהלך הירח. זה משלים את סיבובו מסביב לכדור הארץ אחת לעשרים ותשע יממות ומחצית. אחר סיבובו של הירח סביב כדור הארץ ניתן לעקוב באמצעות מראהו הנשקף מן הארץ. החודש העברי מתחיל עם תחילת סיבובו של הירח את כדור השמש, בנקודה שבה הוא בלתי-נראה כלל מכדור הארץ. זהו "מולד הלבנה", הנחשב לראש החודש העברי. עם מהלכו מתחיל הירח להיראות יותר ויותר בצורת חרמש ההולך ומתמלא, עד שחולפים כארבעה-עשר ימים, אז נראה הירח במלואו, במה שמכונה כ"ליל ירח מלא". מאז ממשיך הירח בחלקו השני של הסיבוב והוא הולך וקטן עד שנעלם שוב לקראת סיומו של הסיבוב ותחילתו של סיבוב (וחודש) חדש.

מכיוון שכאמור מהלך הירח הנו עשרים ותשעה ימים וחצי, הרי שהחודש העברי יהיה לעתים עשרים ותשעה ימים ולעתים שלושים. בזמנים הקדומים היה נחגג ראש החודש העברי באמצעות מולד הלבנה כפי שנצפה על ידי עדים, שבאו אל בית הדין והעידו כי ראו את הלבנה בחידושה. אז הכריז בית הדין על ראש חודש חדש והבשורה הועברה באמצעות סימני אש ושליחים שנשלחו לכלל קהילות ישראל. ואולם במאה הרביעית לספירה תיקן הלל הנשיא לוח קבוע שכלל חשבון מסודר שלפיו ייקבעו ראשי החודשים מעתה ואילך. כעת, ראש החודש העברי אינו תלוי בראיית העדים אלא הוא קבוע וידוע מראש באמצעות התקנה. ישנם חודשים שלעולם יהיו "חסרים", כלומר בני עשרים ותשעה ימים בלבד. אחרים יהיו לעולם "מלאים", קרי בני שלושים ימים. חלק מן החודשים יהיו בשנים מסוימות "חסרים" ובשנים אחרות "מלאים".

לעומת הלוח העברי המבוסס על מחזורת החודשי של הלבנה, מושתתת השנה הלועזית על הקפת כדור הארץ את השמש. הקפה זו אורכת 365 ימים ורבע, וממנה נגזרות עונות השנה התלויות במידת הקרבה שבין כדור הארץ אל השמש. חודשי השנה הלועזיים מהווים חלוקה אקראית של תקופת השנה כולה ואינם תלויים במאפיין ייחודי. השנה הלועזית ארוכה אפוא באחד-עשר ימים מהשנה העברית. אך כאן מתעוררת בעיה: התורה קבעה כי חג הפסח

יחול ב"חודש האביב" (שמות כג ומקורות נוספים), ואף אחד משמותיו של החג הנו "חג האביב". ואולם מחזורי העונות נקבעים על פי מהלך כדור הארץ סביב השמש בשיטה הלועזית, ואילו לוח השנה העברי נקבע על פי מהלך הלבנה שבחישוב שנתי קצר יותר באחד-עשר ימים. יוצא אפוא כי חג הפסח יוקדם מדי שנה יחסית ללוח הלועזי באחד-עשר ימים, ובתוך מספר מועט של שנים הוא יחול בתקופת החורף.

כדי להתאים את הלוח העברי לעונות השנה, נקבעו שנים מסוימות שבהן תעובר השנה, כלומר, לשנה העברית מתווסף חודש נוסף הנחגג לפני חג הפסח, במטרה שחודש ניסן, שבו חל החג, כבר יהיה בתקופת האביב. בשל כך, חלק מהשנים העבריות יכילו שלושה-עשר חודשים במקום שנים-עשר, כאשר בלוח השנה יהיה חודש אדר א' וחודש אדר ב'. באופן זה ייסגר הפער בין הלוח הירחי ללוח השמשי ויישמר התיאום בין חודשי השנה העבריים לעונות השנה. לאור זאת, חג הפסח לעולם יחול בין סוף חודש מרס ועד לסוף חודש אפריל, כלומר בתקופת האביב. חישוב השנה המעוברת נקבע אף הוא לעתיד באופן מחזורי על ידי הלל הנשיא, וכיום ניתן לדעת מראש מהן השנים שתעברנה בעתיד.

שיטת חישוב החודשים ועיבור השנה עברה כסוד במשך שנים רבות, והיא כוללת בתוכה ידע אסטרונומי ומתמטי נרחב ביותר, שהיה ידוע באותה העת רק למתי מעט. חכמי התורה היו בקיאים אף במהלך הרקיע ובחישובי העיבור, עד שהאמורא שמואל התבטא ואמר שנהירים לו שבילי הרקיע כשבילים של נהרדעא [מקום מגוריו בבבל] (ברכות נח).

שינוי נוסף בתפיסת הלוח העברי מהלועזי טמון בהימשכותה של היממה מתחילת הלילה, מועד "צאת הכוכבים" ועד תחילת הלילה שלאחריו. זאת במובחן מהלוח הלועזי שלפיו היממה מתחילה ומסתיימת בחצות הלילה. לכך יש משמעויות נרחבות: השבת מתחילה מערבו של יום שישי וכך גם החגים ומועדי ישראל. אף מי שנולד בשעות הערב, אחר צאת הכוכבים, נחשב כמי שנולד על פי הלוח העברי – ביום שלמחרת. מכאן נגזרת אף משמעות לשונית שונה: המונח "ליל שישי" בעגה החרדית, אינו מתייחס ליום שישי בערב, אלא דווקא ליום חמישי בערב, כלומר, הלילה שלפני יום שישי שעל פי הלוח מתייחס כבר ליום שבא לאחריו.

השימוש בלוח השנה הלועזי בעייתי מבחינה הלכתית ופוסקים רבים דנים האם ניתן למנות תאריכים על פי לוח זה. כך למשל הורה החת"ם סופר, מי

שהיה אחד מגדולי הפוסקים האשכנזים, כי אין למנות על פי הלוח הלועזי המתייחס כידוע במישרין להופעת הנצרות (דרשות החתם סופר, דרוש לז' אב, תקע). ואולם, הרב עובדיה יוסף סבר כדרכו המקלה, כי יש להתיר את השימוש בלוח זה על רקע היותו שיטת התיארוך המקובלת בעולם המסחר, וכיום השימוש בו איננו מעיד על כוונות דתיות כלשהן (יביע אומר, יורה דעה ג, ט). בקרב הציבור החרדי נהוג כי כאשר מזכירים את הלוח הלועזי בצמוד לעברי, כך למשל בהזמנות לחתונות, יקפידו החרדים לציין את המילה "למנינם" על יד התאריך הלועזי שיושם בסוגריים. כך למשל: "החתונה תיערך ביום א' בכסלו, תשע"ד (4 בנובמבר 2013 למנינם)".

מעניין לציין פרט הלכתי אחד המתוארך על פי הלוח הלועזי. זוהי בקשת "טל ומטר", הנאמרת בתפילה בתקופת החורף. על פי ההלכה, יהודי חוץ לארץ מתחילים לומר תפילה זו החל ב-5 בדצמבר בכל שנה, שישים ימים לאחר תחילת תקופת הסתיו. זאת משום שהלוח הלועזי המתייחס למהלך השמש, הוא המדויק ביותר בכל הנוגע לעונות השנה.

9.2 מעגל השנה החרדי

אירועי השנה ברחוב החרדי סובבים סביב "עולם הישיבות". כינוי זה מתייחס למוסדות הישיבתיים באופן כללי, המצויים בלב החברה החרדית. בשל כך, ההתבוננות על מעגל השנה החרדי תעשה מזוויתם הייחודית של בני התורה, קרי, בחורי הישיבות והאברכים השקועים בעולמה של תורה.

9.2.1 זמן אלול

אף שהשנה מתחילה בחודש תשרי עמוס המועדים, הרי שבהנהגה הישיבתית מתחילה השנה דווקא ב"זמן אלול", הנמשך מתחילת חודש אלול, החודש העברי האחרון, ועד אחרי יום הכיפורים. אז יוצאים התלמידים ל"בין הזמנים", הנמשך עד לסוף חודש תשרי. בחודש אלול (שבדרך כלל מקביל לחודש ספטמבר הלועזי) חוזרים כולם מ"בין הזמנים" ומתחילים את שנת הלימודים בישיבות ובשאר מוסדות הלימוד. הישיבות מתחילות את "זמן אלול" בראש החודש, קרי ביום א' באלול. אז מתאספים כל הבחורים אל בניין הישיבה, מרביתם שבים לשנה נוספת בישיבה, ולצדם הבחורים שאך עתה מתחילים את המסלול הישיבתי, כשההתרגשות והחשש נסוכים על פניהם.

בשער הראשון תוארה מעט מן ההתרגשות המיוחדת האופפת את הציבור החרדי, בעיקר הליטאי, בחודש אלול. הן משום שזהו חודש ההכנה לחגי תשרי, הן משום שזוהי תחילתה של שנת הלימודים, שורה על הישיבה אווירת רצינות מיוחדת. לאווירה זו שותפות אף חסידויות רבות. כך למשל ידועה גישתם של אדמו"רי חב"ד לחודש אלול, אז על פי המסורת נמצא "המלך בשדה", כלומר, הקדוש ברוך הוא יורד ממקום מושבו כדי להיות קרוב לברואיו ולהאזין להם. באחת משיחותיו קבע הרבי מחב"ד כי "בזמן חודש אלול צריכים להיות בישיבה וצריך להיות 'מונח', אשר יעבור עלי מה, בשבועות האחרים שבחודש של 'בְּקֶשׁוֹ פָּנָי' – אֵהִיה פְּדָבְעִי [כְּמוֹ שְׁצָרִיךְ]" (ליקוטי שיעורים ב, עמ' 380). באותה השיחה פסל הרבי את הנוהג לנסוע לבית בחודשי אלול ותשרי. המושג "מונח" שמוזכר על ידי הרבי בדרשתו, הנו אחד ממושגי היסוד של בן הישיבה. על התלמיד המבקש להתעלות בלימוד התורה, להיות "מונח בלימוד", ולא רק ללמוד. המשמעות הנה שכל ההוויה המסובכת את התלמיד, היא מציאות לימודית העוטפת אותו. הרב שמואל רוזובסקי, מי שהיה ראש ישיבת פוניבז', המשיל זאת לשיכור המובל אל בית היין, שאינו יכול להתנתק מן הבקבוק. כך צריך להיות תלמיד הישיבה – "שיכור על התורה" ומונח בתוכה.

במהלך הדיונים על גיוס בחורי הישיבות שהחלו בשנת 2012, הסכימו רבים כי יש לתת פטור לקבוצת לומדים. היו שטענו כי יש לפטור את המתמידים, כלומר אלו הלומדים שעות רבות ללא הפסקה. אחרים כנגדם סברו שיש לפטור את העילויים, אלו החריפים שעתידים לגדולות. אחד מראשי הישיבות התבטא באוזני אז, כשאמר שהנכון ביותר הוא לפטור את ה"מונחים בלימוד", קרי, אלו השקועים באוהלה של תורה עד שלא ניתן להפריד בינם לבין התורה. הגדרה זו היא ככל הנראה הקולעת ביותר לבן העלייה האולטימטיבי.

בימים אלו של חודש אלול כאשר התלמידים מונחים בלימוד, אין מקום לשחוק ולקלות ראש או לבטלה. התלמידים משקיעים את כל כוחם בלימוד הישיבתי, כשלצד לימוד הגמרא לומדים בספר המוסר הוותיק "שערי

תשובה", המורה מהי הדרך לעשות תשובה וכיצד יש להתכונן לימים הנוראים – ימי הרחמים והסליחות. רבים מהתלמידים נשארים בישיבה מראש חודש אלול ועד יום הכיפורים, בלא לחזור הביתה באמצע. ראשי הישיבות שנוהגים לנסוע לחו"ל מפעם לפעם במטרה לאסוף כספי תרומות לישיבה, נמנעים מלטוס בתקופה זו. הלצה חרדית מפורסמת מספרת על ראש ישיבה המבקש לזרז את תלמידיו בחודש אלול, תוך שהוא שואל אותם: "בשבילכם זה אלול או ספטמבר?" הרעיון ברור: בעולם החולין, תקופה זו הנה סתם חודש – ספטמבר (המכונה על ידי ליצני עולם הישיבות כ"ספטמבר השחור", בשל הרצינות התהומית הנהוגה בישיבות). אך בישיבה זהו איננו סתם חודש. זהו "אלול", הזמן שאפילו הדגים שבים רועדים מאימת הדין הקרב. האווירה הישיבתית גולשת ומשפיעה על כלל הרחוב החרדי. הציבור כולו עובר לקצב חיים אחר, רוחני בהרבה. את ההוויה הקדומה שאחזה בקהילה כולה, תיאר שמואל בן ארצי, חותנו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, בשיר "אלול" (תרצ"ט):*

כבר קורא השופר לפחדים
ומכין הלבבות ליום דין.
רוחות סתיו מנשבות בערבים,
ורועדים כבר בים הדגים.

ונגלית לעיניך דמות אב –
שליח ציבור בבית חסידים של לובלין;
ועלים, כפתקי גמר הדין,
הנופלים בגנים בפולין.

ומפכה כה הלב ליֶשן,
וניגון "ונתנה תוקף" בי רן:
"מי יחיה – מי ימות", – מה גורל
בית אבי, הקיים הוא עוד שם?

* "אלול", שחריים: מבחר שירים משכבר הימים, הוצאת גוונים, תשס"ו.

החל מראש חודש אלול, תוקעים בשופר בכל בוקר בסיום תפילת שחרית. זאת במטרה לזרז את הקהל להתכונן ולעשות תשובה, כמאמר הנביא, "אם יתקע שופר בעיר והעם לא יחרדו?" (עמוס ג). בני עדות המזרח מתחילים בתחילת חודש אלול את אמירת הסליחות באשמורת הבוקר, מה שמוסיף לאווירת הטוהר המתפשטת ברחוב הדתי והחרדי. הציבור האשכנזי, על פי מנהגו, יצטרף לאמירת הסליחות רק כמה ימים לפני ראש השנה. הלצה חרדית אומרת, כי הציבור המזרחי מתחיל את הסליחות כבר בראש חודש, במטרה לכפר על כך שאכלו קטניות בחג הפסח, מנהג שהאשכנזים שוללים מכול וכול.

בערב ראש השנה לובש הרחוב החרדי חג. בעוד שהגברים עסוקים בהכנות הרוחניות, כגון טבילה במקווה, התרת נדרים השנה שחלפה ואמירת סליחות ארוכות במיוחד, הרי שהנשים עסוקות בהכנות לשני ימי החג הממשמשים ובאים. זהו המועד היחיד שכל ישראל נוהגים בו שני ימי חג רצופים: בא' ובב' בתשרי. כאשר ראש השנה חל ביום חמישי, הרי שמשני ימי החג ממשיכים לשבת וכך נדרש הבית החרדי להיות מוכן לשלושה ימי שבתון רצופים, מלאכת הכנה לא קלה למטבח החרדי שנדרש להיות מוכן מבעוד מועד.

ראש השנה עצמו מוקדש לתפילות. התפילות נמשכות על פני שעות רבות, כמעט כל היום כולו. רבים מן החסידים עוזבים את ביתם בימי החג והולכים להתפלל אצל האדמו"ר. לאחר התפילה יעברו אלפי המתפללים על פניו, כדי לאחל לו שנה טובה ולהתברך מפיו. בחצרות הגדולות עשוי הטקס להימשך שעות ארוכות עד לאפיסת כוחו של האדמו"ר. בשל כך, יש המנהיגים לחלק את המתברכים בין שני הימים: בלילה הראשון כל החסידים מעל לגיל מסוים, ובלילה השני כל היתר. בכמה חסידויות שהיכל התפילה שלהן צר מלהכיל את כל המתפללים, שוקדים כבר שבועות לפני החג על בנייתו של אוהל ענק בסמוך למקומה של הקהילה, כפי שנאמר "הרחיבי מקום אהלך" (ישעיהו נד).

בימים אלו, אף הנשים החרדיות, שבדרך כלל מדירות את רגליהן מבית הכנסת (בשונה מבנות הציונות-הדתית), משתתפות בתפילה. בית הכנסת עצמו אפוף אווירת חג וקדושה. אימת יום הדין נסוכה על המתפללים, והם מרבים בתחנונים לקדוש ברוך הוא שיוציאם זכאים בדין. על פי המסורת, בראש השנה עוברים כל באי עולם אחד אחד לפניו, והוא מכריע: צדיקים נכתבים מיד לחיים טובים; רשעים נכתבים מיד למיתה; בינוניים – דינם תלוי ועומד עד ליום הכיפורים ואז יוכרע לחיים או למיתה (ראש השנה טז).

נוסח התפילה משתנה מעדה לעדה. בקהילות החסידיות מחזיקה כל חצר

במנגינות ובלחנים ייחודיים לה, המושרים בפי כל הציבור. באחדות מהחסידויות, האדמו"ר הוא שעובר לפני התיבה. כך למשל האדמו"רים מבעלזא וויז'ניץ עוברים לפני התיבה בתפילת ערבית בליל החג, והאדמו"ר מבעלזא עצמו ניגש אף לתפילות מוסף, הנחשבות כעיקר תפילת הימים הנוראים. "א-קאפלה" [מקהלה] מיוחדת שהתכוננה מבעוד מועד, מצטרפת לניגוני האדמו"ר, במקהלה של עשרות אנשים השרים בדיוק מרבי כל אחד מתווי המזמור. לעתים מפרסמת החסידות מבעוד מועד הקלטה הכוללת את המנגינות שיושרו בתפילות החג (בעיקר כאשר מדובר על מנגינות חדשות), כדי שציבור הגברים ילמד לשיר אותן. אז כלל הציבור מצטרף לשירה אדירה ורוגשת, הנחקקת בלב כל שומע.

הנוסח הליטאי נחלק לשני נוסחים עיקריים: נוסח ישיבת חברון ונוסח ישיבת פוניבז'. שני נוסחי התפילה דומים בעיקרון זה לזה למעט מנגינות שונות בקטעי התפילה המרכזיים. כל אחת מהישיבות וכל אחד מבתי הכנסת הליטאיים מאמצים את אחד הנוסחים, ובהתאם לכך תיקבע זהותו של שליח הציבור. זה יהיה אברך ירא שמים העוסק בתורה, שנבחר בקפדנות יתרה. בעל התפילה נדרש להיצמד לנוסח הישיבתי ולא לסטות ממנו. אין מקום להפתעות, כאשר הציבור כולו מזמזם עם בעל התפילה את נוסח התפילה מראשיתה ועד סופה. כאשר בעל התפילה בישיבה ירצה להכניס ניגון חדש, הוא יתאם זאת לפני החג עם הבכירים בתלמידי הישיבה, והם יסייעו בידו.

התפילה הישיבתית רבת עוצמה, והדיה מתנגנים בראשו של כל תלמיד ישיבה עוד זמן רב לאחר מכן. אין זו הפרזה לומר כי תפילות הימים הנוראים הנן אחת מהחויות המעצבות את חייו של בחור הישיבה. רבים מן האברכים בוגרי הישיבה חוזרים להתפלל בישיבה במטרה להמשיך ולטעום מהחויה הייחודית, אז מוכפל מספר המתפללים בהיכל הישיבה והוא הופך לצפוף ביותר. מאות בחורים ואברכים עומדים זה לצד זה ושרים בדבקות, פעמים בלחש ובפעמים במלוא הגרון, את המנגינה הייחודית שמנהיג בעל התפילה העובר שנים רבות לפני התיבה:

כבקרת רועה עדרו

מעביר צאנו תחת שבטו

כן תעביר ותספור ותמנה ותפקוד

נפש כל חי.

ותחתוך קצבה לכל בריותיך

ותכתוב את גזר דינם.

מטרתה העיקרית של תפילת ראש השנה הנה להמליך את הקדוש ברוך הוא על העולם. וכך רצופה התפילה בפסוקי המלכת הבורא על כל פֶּעוּל, כשעיקרה של התפילה מכוון לפרסם את שמו של מלך המלכים בעולם, עד שיאמר כל אשר נשמה באפו, כי ה' אלוקי ישראל מלך ומלכותו בכל מְשָׁלָה. אחרי התפילה ותקיעות השופר פונה הציבור לביתו לאכול את סעודת החג. אף ליד שולחן הבית ממשיכה אוירת הקדושה, ויראי השמים נמנעים מלדבר דברים בטלים. בסעודת הלילה מרבה הקהל באכילת סימנים מיוחדים לכבוד ראש השנה, ובעיקר באכילת דבש, רימונים ודגים. לכל סימן שנאכל יש ברכה מיוחדת, שמברכים את השנה החדשה. "שירבו זכויותנו כרימון"; "שנהיה לראש ולא לזנב" וכדומה. הרב עובדיה יוסף, בעת אכילת ה"כרתי" נהג לומר "שייכרתו אויבנו ושונאנו" תוך שהוא מציין את שמותיהם של כל שונאי ישראל בזמן הזה.

נהוג שלא ללכת לישון בראש השנה בצהריים, שכן מי שעושה כך עלול מזלו להירדם לכל השנה כולה (רמ"א, אורח חיים, תקפג). אלו שהולכים לישון מתרצים זאת בכך ש"עדיף מזל ישן ממזל עייף". חלק מן הציבור אומר תהלים ואחרים חוזרים ללמוד עד לזמן המנחה. היראים מקפידים שלא לדבר דברים בטלים בימי הדין, וכך ממשיך החג בריטואל של תפילה, סעודה ולימוד, עד צאתו.

עשרת הימים שמראש השנה ועד יום הכיפורים נקראים עשרת ימי תשובה ו"בין כסה לעשור". המילה "כָּסָה" מייצגת את ראש השנה, החל בראש חודש תשרי, אז מכוסה הלבנה ואיננה נראית. השבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים מכונה "שבת שובה", אז קורא המפטיר בתורה את הפסוק "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיךָ, כִּי כָשַׁלְתָּ בַעֲוֹנוֹיֶךָ" (הושע יד). בימים אלו עושה הקהל כולו "כפרות", שעל פי המנהג נעשות על תרנגול או תרנגולת בהתאם למינו של המתכפר, או על כסף. התרנגולים ילכו לשחיטה והכספים ילכו לצדקה ואנחנו ניכנס ונלך לחיים טובים ארוכים ולשלום.

ערב יום הכיפורים נחשב ליום טוב. וכפי שיש מצווה ביום הכיפורים להתענות, כך יש מצווה בערב יום הכיפורים להרבות באכילה. ועל כן אנשי מעשה מקפידים לשים מאכל בפיהם כל היום במטרה לקיים את המצווה. בערב יום הכיפורים מקפיד קהל הגברים כולו לטבול במקווה ולהיטהר, לקיים את הפסוק "לפני ה' תטהרו" (ויקרא טז). ומכיוון שההכנות רבות והציבור נדרש להזדרז ולאכול, מקצרים את הסליחות דווקא בערב יום הכיפורים.

ובליל התקדש החג מופיע הקהל כולו בבית הכנסת. האברכים מתעטפים בטליתות ועוטים על עצמם את ה"קיטל" – מן חלוק לבן המדמה את לובשו למלאך. אף בני עדות המזרח מקפידים על בגדים לבנים, המרמזים על דמיונו למלאכים, ולרמז על הפסוק "אם יהיו חטאיכם כשנים, כשלג ילבינו" (ישעיהו א). יום הכיפורים עצמו מוקדש כולו לתפילה ולתחנונים, ורבים מן המתפללים לא עוזבים את בית הכנסת משעות הבוקר המוקדמות ועד לצאת הכוכבים וסיום הצום.

תפילת יום הכיפורים נחלקת לשניים: חלקה האחד עוסק בסליחה ובמירוק העוונות, ושיאו בתפילת הנעילה הנועלת את הצום. חלקה האחר עוסק בתיאור עבודת יום הכיפורים בבית המקדש, כפי שנעשתה על ידי הכוהן הגדול. בשיאה של תפילת המוסף כורע הקהל כולו, נופל על ברכיו ומשתחוה לבורא העולם, כשהוא ממחיש את ההשתחויה של כל העם בבית המקדש.

עם צאת הצום ממהר הקהל כולו לאכול ולשתות ולשמוח, שכן אנו בטוחים שיצאנו זכאים בדין, על דרך הכתוב "לך אכול בשמחה לחמך, כי כבר רצה האלוקים את מעשיך" (קהלת ט). על פי המנהג, יש למהר ולתקוע יתד להקמת הסוכה, במטרה ללכת ממצווה למצווה ומחיל אל חיל. במוצאי יום הכיפורים, בבת אחת, עובר הקהל כולו מהמתח האדיר שהצטבר בארבעים הימים האחרונים שמראש חודש אלול, אל "בין הזמנים" וימי החופש. תלמידי הישיבה אורזים את חפציהם וממהרים לביתם להכנת הסוכה ולרכישת ארבעת המינים.

בכל לילה מחול המועד של חג הסוכות מקיימת הקהילה החרדית מעמד מסורתי של "שמחת בית השואבה". זהו אירוע שירה וריקודים הנחגג בחצרות החסידיות ובישיבות, בליווי תזמורות. במרבית החסידויות נערכים "טישים" ייחודיים, כשהאדמו"ר מפזז במרכז ומסביבו החסידים. בחסידות לעלוב, למשל, רוקד האדמו"ר ובידיו לפידי אש, זכר לחגיגות ניסוך המים שהיו נהוגות בזמן שבית המקדש היה קיים, ועל פי המשנה "מי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו" (משנה, סוכה ה). באותם הלילות לובשת שכונת מאה שערים בירושלים חג, וחוגגים רבים מכל רחבי הארץ באים לצפות בריקודים הייחודיים של חסידי "ר' אהרעלך", המפזזים בכיפות הלבנות ובחלוקי הפסים המסורתיים. חגיגות אלו התפרסמו אף בפן אחר: בשני מקרים הוגשה עתירה לבג"ץ במטרה למנוע את ההפרדה המגדרית שהונהגה בשכונה בימי החג, שלפיה גברים הולכים על המדרכה בצדו האחד של הרחוב הצפוף ונשים על

המדרכה המקבילה. בית המשפט מחק את העתירה אחרי שהמשטרה התחייבה כי לא תאפשר מכאן ולהבא את ההפרדה שהונהגה (בג"ץ 7521/11).

ללא ספק, חגם של לומדי התורה הנו "שמחת תורה". ביום זה, הנחגג עם סיומו של חג הסוכות, חוגגים את הסיום המחזורי של קריאת כל פרשות התורה והתחלת קריאתן מחדש. תלמידי הישיבות חוזרים אל הישיבה לחגוג יחד בשירה ובריקודים, כעת ללא כלי זמר כמובן, לאורך החג כולו. ביום זה מוציאים הגבאים את כל ספרי התורה מההיכל והציבור רוקד מסביב לתורה שבע הקפות, כשהוא מפגין את אהבתו לתורה ואת שמחתו בה. לא לחינם רגילים ראשי הישיבות להתבונן היטב מי רוקד עם התורה ומי לא, שכן אותם הרוקדים ושמחים הם המזוהים ביותר עם התורה ולומדיה. וככל שתרוקד יותר, תגדל הזהות בינך לבין התורה שמונחת בחיקך. כל אחת משבע ההקפות נמשכת זמן ארוך, כשהפסקה קצרה מוכרזת בשעות הצהריים לצורך סעודה חפוזה.

אולם הישיבה מפונה מכל הספסלים במטרה לפנות מקום למעגלי הרוקדים. אך לפני פחות משבועיים עמד כאן כל הקהל באימה וברטט, וכעת כולם מפוזרים וקופצים לכבודה של תורה בקו ישיר של עבודה רוחנית המתפתחת מחרדה קיומית לשמחה פורצת גבולות. עם הריקודים נפתחים גם בקבוקי המשקה, והבחורים שותים ויסקי או וודקה, המסלקים מהם את תחושת העייפות. גדולי התורה מכובדים להיות "חתני תורה", תואר מיוחד שלו זוכה מי שעולה לתורה בקריאת הקטע המסיים, שבסיום קריאתו יאמר כל הקהל בקול רם "חזק, חזק ונתחזק".

אף במרבית החסידויות נחגג החג בצלו של הרבי, ובחלק מן החצרות נהוגים מנהגים ייחודיים. כך למשל נוהג האדמו"ר מבעלזא לדרוש דרשה מיוחדת במוצאי החג, שלה מעמד ייחודי בחסידות. בחסידות ויז'ניץ מקדיש הרבי הקפה מיוחדת לריקוד עם ילדי החסידים. בחסידות צאנז מתקיים עם זאת החג מעמד מיוחד הנקרא "טיש התפוחים", במהלכו נושא הרבי דרשה העוסקת בחשיבות לימוד התורה. בהמשך הערב זורק הרבי עשרים ושישה תפוחים לכיוון הקהל. על פי המסורת החסידית, מי שמצליח לתפוס את התפוח זוכה לישועה באותה השנה.

לאחר החג חוזרים שוב מרבית התלמידים לבתיהם כדי להתכונן שוב ללימודים. כשיאסף תשרי ישובו הבחורים אל הישיבה לפתיחת זמן החורף.

9.2.2 זמן חורף

זמן חורף הוא פרק הזמן הישיבתי הארוך ביותר, הנמשך מראש חודש חשוון ועד לראש חודש ניסן – חמישה חודשים, ובשנה מעוברת – שישה חודשים תמימים. במהלך החורף נכנסת הקהילה לשגרה: בחורי הישיבה והאברכים לשגרה לימודית, התלמידות והנשים לשגרת הלימודים או העבודה. למעט חג החנוכה שנחגג באופן סמלי, זמן חורף אינו כולל הפסקות מיוחדות עד לחג הפורים. את זמן החורף, זמן הלימוד הארוך והעיקרי, ישקיעו בני התורה ב"שטייגען" [לימוד תורה בהתלהבות], תוך עיסוק יומיומי בלימוד סוגיות הגמרא באטיות ובעיון במטרה להבינן לעומק, או במהירות, במטרה לרכוש בקיאות במסכתות הש"ס.

חג הפורים עצמו עומד בניגוד מוחלט לזמן החורף האפרורי שקדם לו. אם יום שמחת תורה הוא חגם של לומדי תורה, הרי שיום הפורים הוא חגו של הציבור החרדי בכללותו. לכל אחד יש תפקיד בחג הזה: נשות הבית אמונות על משלוחי המנות והכנת הסעודה החגיגית. הגברים עסוקים בהענקת מתנות לאביונים. אלו ואלו מתכנסים לשמוע את מגילת אסתר ולאחר מכן מתיישבים לסעודה החגיגית. מנהג נפוץ בקרב בחורי הישיבות, לאסוף ביום זה כספים מנדיבים לצורכיהם של חתנים עניים. קבוצות קבוצות של בחורים פושטות על השכונות החרדיות, מי בתחפושת, מי בשירה ובזמרה ומי בניגון בכל כלי הבא ליד, כשהם עוברים בין הבתים ומבקשים תרומה ל"מפעל תומכי התורה" הישיבתי. אחדים פועלים על פי רשימת כתובות ידועה מראש של נדיבי הישיבה מימים ימימה, בעוד אחרים מנסים את מזלם מדלת לדלת, שכן בפורים "כל הפושט יד נותנים לו" (שולחן ערוך, אורח חיים, תרצד).

ביני לביני נכנסים השכנים והחברים עם משלוחי המנות. בסלסילה המוגשת יונח מאפה מתוצרת בית, תבשיל מיוחד או בקבוק יין יוקרתי. וזאת לדעת: אין דינו של פורים בירושלים כפורים בבני ברק או בכל מקום אחר, שכן פורים בירושלים נחגג בשמחה יתרה. זאת משום שפורים בבני ברק נחגג בי"ד אדר יחד עם כל ערי ישראל, ואילו פורים בירושלים לבדה נחגג ביום ט"ו, משום שירושלים היתה מוקפת חומה בימות יהושע בן נון. יום י"ג באדר הוא יום תענית אסתר, יום התענית שנקבעה לדורות לזכר בקשתה של אסתר המלכה ממרדכי היהודי להורות לכל היהודים לצום בעבודה לפני שהיא נכנסת אל המלך לבקש על עמה. ואף שבפועל, הצום באמצע חודש ניסן היה, הסמיכו אותו חז"ל לערב פורים. ואף שבטלה הגזירה וליהודים היתה אורה ושמחה,

הצום לא בטל. ומכיוון שכך, נכנס חג הפורים מתוך צום אכילה ושתייה ושיברון הגוף. והשמחה של פורים בבני ברק איננה שלמה שכן הגוף מעונה, ושתייה כדת על בטן ריקה מהפכת את הקיבה. אבל בפורים בירושלים שנחגג יום לאחר התענית, פורים של מנוחת הגוף הוא. והאכילה אינה גסה והשתייה לא משכרת את הגוף. אלא אוכלים ושותים ושמחים כפליים.

בליל פורים מתקיימת בישיבות רבות מסיבת פורים בליווי תזמורת. הבחורים שיצאו לאסוף כספים בבתי הנדיבים, מתאספים באולם הישיבה כשרבים מהם שיכורים כדבעי. המסיבה נמשכת עד לשעות הקטנות של הלילה, והיא מאפשרת לתלמידים לפרוק את המתח הלימודי שהצטבר בזמן החורף. בחלק מהישיבות אף מתקיים מעמד מסורתי של דרשת ה"פורים רב". לתפקיד ה"רב" נבחרים בדרך כלל תלמידים בעלי כישרון תיאטרלי ייחודי. רב הפורים מתחפש לאחד מרבני הישיבה, והוא דורש לקהל הבחורים דרשה תלמודית היתולית המתובלת בניואנסים ייחודיים שמקורם בהווי הישיבתי ובצוות הרבנים. אף במעמד זה אין מקום לפריקת עול ולליצנות, והשמחה מתקיימת בגבולות ההלכה וכללי התרבות החרדית. בישיבות אחרות עורכים התלמידים "זיץ" [שירה בציבור] עם ראשי הישיבה, כשהם מרבים לשיר שירי נשמה והתעלות.

עם סיומו של חג הפורים, צופות עיני בן הישיבה אל בין הזמנים של חודש ניסן, הבא מיד לאחר מכן. תקופה זו נקראת בעגה הישיבתית "סוף זמן" (הדומה ל"אוירת סוף קורס" הצה"לית) ובה מתפשטת אווירה של שבירת המתח הלימודי ורפיון המתחיל להתפתח לקראת החופשה הקרבה. באותה העת מתחילות עקרות הבית את מלאכת הניקיון לקראת חג הפסח.

בראש חודש ניסן יוצאים התלמידים והאברכים לחופשה, וההכנות לחג "עולות הילוך". הגברים – בדרך כלל "שרי החוץ" של הבית, יוצאים לקניות ולסידורים הנדרשים ומכשירים את הכלים לפסח. הנשים – עמלות על ניקיון הבית והכשרת המטבח. בדיחה חרדית מספרת על אברך שבא מבית המדרש ושח לאשתו כי ראש הכולל הורה לאברכים לסגור את ספרי הלימוד וללכת לעזור לנשותיהם. אשת האברך, שהיתה באמצע שטיפת הבית, אמרה לו בתגובה שהעזרה הטובה ביותר שהוא יכול לתת כעת, הנה שיצא מהבית. האברך יצא וכעבור שעתיים חזר. כשאשתו שאלה אותו מדוע חזר, השיב האברך "יש גבול למשך הזמן שאני יכול לעזור..."

מי שמבקש להימנע מארגון הבית והפרוטה בכיסו, יוצא לחוג את חג הפסח בבית מלון המצויד בכשרות מהודרת. מנהג זה נפוץ בעיקר בקרב המשפחות

שנשותיהן עובדות במשרה תובענית שאינה מאפשרת לפנות זמן לארגון ולניקוי של הבית. עם השנים התרחב המנהג והפך גם לנחלתם של בני תורה ואברכים בעלי יכולת, המעדיפים להקל את הטרחה המשפחתית ולחוג מחוץ לבית. זוהי חריגה מהנוהג השמרני המקובל, אך היא הולכת ומתפתחת בשנים האחרונות, וחברות נופש המתמחות בציבור החרדי, מציעות "דילים" מפתים במלונות בארץ ומחוצה לה, שבהם הכשרות מהודרת. מנהג נפוץ בחג הפסח, שראש המשפחה שהנו בעל אמצעים כספיים, לוקח את כל המשפחה המורחבת (הילדים והנכדים) לבית מלון לחגוג בצוותא.

חג הפסח הנו חג החומרות. כל קהילה מחזיקה בחומרה משלה. יש שמקפידים שלא לאכול מאכלי חלב; חסידי ויז'ניץ אינם אוכלים דגים; חסידי חב"ד אינם אוכלים סוגי ירקות שונים שלא ניתנים לקילוף; וחסידי באופן כללי אינם אוכלים "שרויה", כלומר מצה שבאה במגע עם מים. המחלוקת הידועה בין האשכנזים לעדות המזרח ניטשת על אכילת הקטניות – בקרב האשכנזים היא אסורה ובעדות המזרח מותרת, מה שמוסיף לתפריט המאכלים מגוון רחב של מוצרים, מממרח חומס ועד במבה.

ליל הסדר נחשב לחג המסורת, ובו מצווה האב להעביר לבניו את סיפור יציאת מצרים. רבים מקפידים לשוחח עם הילדים בשפתם וברמתם, כדי להמחיש להם את נס הגאולה. זוהי הפעם השנייה במהלך השנה שבה האב לובש את חלוק ה"קיטל" הלבן (אותו לבש אף ביום הכיפורים) ומחלק לילדים ממתקים שונים כדי שיישארו ערים וישמעו את סיפור ההגדה ונס הגאולה. רבים מאריכים בסיפור עד לסמוך לפני חצות הלילה, אז על פי ההלכה מגיע סוף זמן אכילת מצת האפיקומן.

בבתים רבים נוהגים לשאול שאלה מפורסמת: מדוע רק בחג הפסח שואלים "מה נשתנה?", ואילו בחג הסוכות שיוצאים מן הבית אל הסוכה שבחוץ, לא שואלים הילדים לפשר השוני. על כך, משיבים השואלים על אתר: כשיהודי יוצא מן הבית והולך אל הגלות שבחוץ, כשהוא יושב בסוכה עראית, בכך אין כל שוני. בכל הדורות יהודים הוגלו והוצאו מבתיים. ואולם יהודי המתיישב על יד שולחן ערוך כיד המלך כשהוא נוהג בעצמו מנהג מלכים, זהו חידוש שיש להקשות על מקורו.

חול המועד נחשב זמן מועדף לטיולים ברחבי הארץ, ועדיף חול המועד פסח מחול המועד סוכות. הן משום שמזג האוויר בחול המועד פסח שחל באביב, אידיאלי לטיולים, הן משום שבסוכות קיימת מגבלה של אכילה בסוכה וסוכות אינן מצויות בכל מקום, אבל בפסח לוקחת איתה המשפחה את האוכל מהבית ונוסעת לטיול ברחבי הארץ.

התקופה שבין פסח ל"ג בעומר נחשבת על פי המסורת לתקופת אָבֵל, בשל פטירתם ההמונית של תלמידי רבי עקיבא בתקופת בית שני ממגפה (יש המייחסים זאת להרוגי מרד בר כוכבא, שרבי עקיבא היה מנהיגם הרוחני). על פי ההלכה, מקפידים הגברים שלא להסתפר ולהתגלח, ובאותם הימים לא נערכות חתונות ואין לשמוע מוזיקה.

מיד לאחר חג הפסח מתכוננים בקהילה החרדית לזמן הקיץ, שיחל בראש חודש אייר.

9.2.3 זמן קיץ

זמן הקיץ, שמתחיל בחודש אייר, נמשך מעט יותר משלושה חודשים, עד לט' באב. הזמן מתחיל בימי האבל של ספירת העומר ומסתיים בתקופת אבל נוספת – שלושת השבועות ש"בין המצרים", המתחילים ב"ז בתמוז ומסתיימים בט' באב. אף בימים אלו נוהגים אותם מנהגי אבלות שנהגו בימי הספירה. בשל כך, עונת החתונות הקיצית קצרה ביותר ונפרסת מל"ג בעומר ועד בין המצרים – כחודש אחד בלבד. לאחר מכן תידחה החתונה לימי "בין הזמנים" של חודש אב, מועד לא מיטבי שכן רבים מהאורחים הפוטנציאליים נופשים במרחק. בישיבות הליטאיות אף לא נהוג להתחתן בחודש אלול כדי לא לפגוע במתח הלימודי שבו שרויה הישיבה. בשל כך, עונת החתונות של החודשים אייר-תמוז עמוסה בחתונות רבות. בחורי הישיבה ובנות הסמינרים יצאו כמעט מדי יום ביומו לחתונות חבריהם וחברותיהן.

ליום העצמאות, הנחגג בה' באייר, תחילתו של זמן הקיץ, אין משמעות מבחינת הרחוב החרדי. אף יום הזיכרון המצוין קודם לכן איננו רלוונטי, אך מסיבות אחרות. היעדר ההתייחסות ליום העצמאות נובע מחוסר ההזדהות של הציבור החרדי כולו עם האתוס הציוני. אף שמרבית החרדים אינם אנטי-ציוניים, הרי שהם גם אינם מזדהים עם החזון הציוני. הגישה הבסיסית החרדית ביחס

למדינה סבורה כי יש לשתף עמה פעולה בדיעבד, אחר שקיומה הוא עובדה מוגמרת. ואולם, הורתה של המדינה החילונית בחטא ויצירתה בעוון. אין מקום אפוא לחגוג את קיומה של המדינה שלא רק שאיננה ממלאת כל תפקיד רוחני (בשונה מהתפיסה הציונית-דתית במשנתו של הרב קוק), אלא אף מצרה את דרכם של בני התורה ונלחמת בהם. יוצאת דופן הנה ישיבת פוניבז', שאף שהנה ישיבת הכתר הליטאית, הנהיג מייסדה הרב יוסף שלמה כהנמן להניף את דגל ישראל ביום העצמאות, כמחווה של הכרת הטוב כלפי המדינה שהעניקה את התשתית החומרית לתקומתו של העם היהודי לאחר השואה. על רקע ההשקפה החרדית מדובר בהחלטה חריגה ואמיצה, ואף שהרב שך ביקש לבטלה לאחר פטירת הרב כהנמן, הוא ניאות לבקשתה של אלמנתו שלא לשנות את המנהג, והדגל מונף בראש הבניין מדי יום העצמאות עד עצם היום הזה.

שונה היחס בכל הנוגע ליום הזיכרון. ביום זה, שבו מתכנס עם ישראל אל תוך אבלו, הציבור החרדי איננו אטום או מתריס כנגד האבל. יתרה מכך, רבים מן החרדים בני הדור השני למדינה הנם תלמידי ישיבות הסדר ש"נשרפו", כלומר התחזקו והפכו לחרדים, וחלקם נושאים כיום תפקידי מפתח בחברה החרדית כראשי ישיבות ומחנכים. חרדים אלו, שלחמו במלחמות ישראל, מחוברים בטבורם לזיכרון הקולקטיבי הישראלי הנושא עמו את כאב האובדן. אף כיום, כאשר חוזרים רבים מן החרדים אל מסלולי הצבא, מתחדש שוב "קשר הדמים" שבין החברה החרדית לצה"ל. ואולם בדרך כלל הנטייה של הציבור החרדי תהיה לציין את האבל באופן פרטי ולא פומבי. בין בדרך של עלייה לקברי החברים ביום הזיכרון, בין על ידי לימוד תורה לעילוי נשמת הנופל. אך בעיני החרדים, זיכרון הנופלים נושא אופי דתי-רוחני ולא תרבותי-חברתי. בשל כך, המשמעות החברתית הקולקטיבית של יום זיכרון מרוכז איננה נתפסת כחשובה, משום שהיא חסרת כל ערך דתי. "מה יועיל לנפטר אם אעמוד בצפירה?" ישאל אותך כל חרדי מצוי. אף על פי כן מורים הרבנים לתלמידיהם לעמוד בצפירה כשהם ברשות הרבים במטרה לכבד את החיים. בחלק ממוסדות החינוך החרדיים נוהגים לקרוא פרק תהלים לעילוי נשמת הנופלים. לבד מקבוצה קטנה ואנטי-ציונית המבצעת פרובוקציה מכוונת כנגד החברה הישראלית, מכבד הרוב החרדי את הלך הרוח החילוני ביום הזיכרון, אף שאינו מזדהה עם תכליתו התרבותית-חברתית של יום זה. עם זאת, צעירים מן הזרם האנטי-ציוני של "נטורי קרתא" נוהגים לבצע פרובוקציות מכוונות הכוללות הליכה מכוונת בשעת הצפירה וצעקות "גיוועלד, גיוועלד" (הצילו, הצילו),

כשלמעמד ההתגרות מוזמנת מראש התקשורת הישראלית. בשנת 2012 התארגנה קבוצת חרדים בצומת "כיכר השבת" שבירושלים כנגד המחזה המביש ונעמדה בצפירה עם שלט גדול שעליו נכתב "דוסים זוכרים אחרת". מטרתם היתה להציג את העמדה החרדית המובאת כאן, שלפיה זיכרון הנופלים יכול להיות מונצח בכמה דרכים ולא דווקא באמצעות עמידה בצפירה.

ל"ג בעומר – יום פטירתו של רבי שמעון בר יוחאי – המתרחש כשבועיים לאחר תחילת זמן קיץ, הנו מועד ייחודי. בדומה לכלל הציבור הישראלי, אך תוך יציקת תוכן רוחני ודתי, מוקמת המדורה המסורתית המודלקת בידי "זקן הציבור", כלומר, רב בית הכנסת או מן המכובדים שבקהילה. ואולם בקרב הציבור הליטאי נחגגת ההילולא באופן סמלי ומקומי בלבד, כאירוע בעל גוון ילדותי מעט. בישיבות הליטאיות, שזה עתה התחילו את תקופת הלימוד, לא תהיה שום התייחסות ליום זה, אף לא מדורה. מנגד, בקרב הציבור החסידי נחשבת ההילולא ליום משמעותי, הכולל טקס הדלקה מרכזי שאותו מנהיג האדמו"ר. חלק מן החסידויות מקיימות את טקס ההדלקה ברחבת החצר החסידית, אך רבות מהן מקיימות "טיש הדלקה" במירון. שם, ישנה "חזקה", כלומר מסורת מדויקת שעל פיה כל חסידות מקבלת את שעת ההדלקה הייחודית שלה. אז יגיעו רבים מן החסידים ויסתדרו בשורות על הפרנצ'עס [יציעים]. בשעה היעודה ניגש האדמו"ר אל החבית הממוקמת במרכז ובה חומרי בעירה הספוגים בשמן, וידליק את האש לקול שירתם ההרמונית והמדויקת של החסידים. לאחר ההדלקה יעברו החסידים לפני הרבי לקבלת ברכה. החסידים שבנם מתקרב לגיל שלוש, גיל ה"חֲלָקָה", שבו נוהגים לספר את הילד, יביאו את הילד הצעיר אל הרבי כדי שיגזוז מעט משערות ראשו. העלייה למירון בל"ג בעומר הפכה לתופעה כלל-ישראלית, ומאות אלפי איש, חרדים מכלל המגזרים, דתיים וחילונים, עולים ביום זה אל הציון שבמירון.

באמצע זמן קיץ נחגג חג השבועות, הנקרא גם חג מתן תורה. מועד זה, שבו קיבל עם ישראל את התורה מסיני, נחשב ל"ראש השנה הרוחני" של כל בן תורה, שבו ייקבע עתידו הרוחני לשנה הבאה. בהתאם למסורת נוהגים הגברים החרדים ללמוד כל הלילה, במטרה לתקן את דרכם של מקבלי התורה שנרדמו באוהליהם בערב קבלת התורה, ומשה נדרש לעבור ולהעירם עם שחר כאשר הקב"ה כבר ניצב וממתין בהר סיני. לימוד התורה בליל החג ובשלושת הימים שקדמו לו, המכונים "שלושת ימי ההגבלה", נעשה ברצינות רבה באווירה המזכירה מעט את הלימוד של חודש אלול. רבים מקפידים שלא לדבר דברים

בטלים וללמוד בלא הפסק כל הלילה עד עלות השחר. קבלה המובאת בהלכה בשם האר"י הקדוש קובעת שמי שער כל הלילה ועוסק בתורה, מובטח לו שלא יארע לו נזק באותה השנה (משנה ברורה תצד, א). זוהי הבטחה יוצאת דופן שניתנה מפי אחד מגדולי הדורות, על אחת כמה וכמה כאשר היא מובאת להלכה ב"משנה ברורה" – הקודקס ההלכתי המרכזי ביהדות האשכנזית. לעומת הציבור האשכנזי העוסק בלימוד ובפלפול, מקפידים בני עדות המזרח (ואף חלק מן החסידים, כדוגמת חסידי חב"ד) לקרוא את ה"תיקון" המיועד לליל שבועות, לימוד מיוחד המקיף את התורה כולה.

בבוקר חג השבועות, לאחר תפילת השחרית וסעודת החג, הולכים הגברים לישון והמתח הלימודי מתפוגג. הבדיחה הישיבתית מספרת כי תלמידי הישיבות הולכים לישון בחג השבועות בבוקר ו"מתעוררים" רק בראש חודש אלול, אז חוזר המתח הלימודי לשיאו.

לאחר חג השבועות מתירים חלק מראשי הישיבות החרדיות באזור המרכז לתלמידיהם, לרחוץ בים ביום שישי. ואמנם, מדי יום שישי גודשים בחורי הישיבות את חוף שרתון הנפרד בתל אביב, עד סמוך לכניסת השבת. חלקם שוחים, חלקם משחקים במטקות, ואחרים מעשנים בניחותא על החוף. סיפור ליטאי מעניין מספר על ראש ישיבה שמסתובב בפנימיית הישיבה סמוך לשבת, ונתקל בבחור המסתובב בכגד ים. "מדוע אתה מסתובב ככה בפנימייה?" שואל אותו ראש הישיבה. התלמיד משיב לו כי זה עתה חזר מהים והוא בדרך למקלחת. "מזל שלא חזרת מהמקווה," משיב לו ראש הישיבה בהומור וממשיך בדרכו.

היציאה לבין הזמנים מתרחשת בערב תשעה באב. מרבית הבחורים עוזבים את הישיבה לקראת הצום, ואליה ישובו רק בעוד שלושה שבועות, בראש חודש אלול. בין הזמנים של חודש אב הנו תקופת החופש המרכזית של בני התורה, אז יוצאים רבים לטיולים. לעתים הטיולים נחווים במסגרת משפחתית בעיקר בצפון הארץ, ולעתים בהתארגנות של כמה חברים הנוסעים – בטרמפים, ברכב או בתחבורה ציבורית – אל מסלולי ההליכה מצפון ועד דרום הארץ (על הרגלי התיירות החרדית ראו להלן).

בין הזמנים נתפס כהכרח בעבור הבחורים לצבור כוח לקראת שנת הלימודים החדשה. עם זאת, ריבוי האסונות הגשמיים והרוחניים בבין הזמנים גרם לישיבות רבות בכלל המגזרים החרדיים, לארגן ישיבת בין הזמנים או "קעמפ" [מחנה קיץ] לתלמידיהן.

בחלק מהשיבות החסידיות לא מונהג בין הזמנים אלא "ישיבת בין הזמנים", שעיקרה החלפת סביבת הלימודים לסביבה שלווה ורגועה. התלמידים ממשיכים ללמוד כמעט כסדר, אך עושים זאת במקום אחר, שבו יוכלו לנשום אוויר צח ולנוח מעט. לעתים יעסקו החסידים בנושאים לימודיים שונים מהרגיל. כך למשל יעמיקו בחסידות וישמעו הרצאות ושיעורים מפי רבנים בעלי שם.

בקרב הישיבות הליטאיות, הקעמפ מקבל דגש חוייתי כשהוא עמוס בפעילויות ובתכנים ייחודיים. התלמידים יוצאים לטיולים מאורגנים, רוכבים על אופניים, מאזינים להרצאות בתחומים שונים, עורכים תחרויות שונות ועוד. גם בתחום הקולינרי נהנים התלמידים מארוחות משובחות, משקאות תוססים וארטיקים – פינוקים שאינם מזומנים להם בחדר האוכל הישיבתי. גם בקעמפים הליטאיים מקדישים התלמידים את חציו הראשון של היום ללימוד תורה וכמובן, מקפידים על תפילות במניין ועל אוירה תורנית מאופקת ומכובדת.

עם סיום הקעמפ חוזרים התלמידים לביתם לבלות את ימיו האחרונים של בין הזמנים, לפני שיתחיל זמן אלול, שיביא בכנפיו שנה חדשה במעגל השנה.

מסלול החיים

מהן תחנות החיים בקהילה החרדית? כמה הן שונות מתחנות החיים המוכרות בחברה הישראלית? החברה החרדית מתפקדת כקהילה סגורה ומתוחמת שנמנעת ממגע עם שאר חלקי החברה הישראלית. עובדה זו מעלה סקרנות רבה באשר לאופן ההתנהלות החרדי במגוון תחומים. כך למשל, מהם תוכני הלימודים במוסדות החינוך? מה עושים הבחורים בישיבות? כיצד מתנהל מנגנון השידוכים? פרק זה מתאר את מסלול החיים של החרדי הסטנדרטי, החל בבית הספר היסודי וכלה בבגרותו, לאחר נישואיו והקמת בית משל עצמו.

10.1 מוסדות החינוך היסודי לבנים

מוסדות החינוך היסודי לבנים נקראים "בית ספר", "תלמוד תורה" או "חידור" – על שם החרד המיוחד שהיתה מקצה הקהילה בעבר לצורך לימוד הילדים. בין שלושת הכינויים הללו ישנו מדרג היררכי המציין את רמת ה"אידישקייט" [חרדיות ואדיקות] של המוסד. בעוד ש"בית ספר" הנו כינוי למוסדות חרדיים לייט, הרי ש"תלמוד תורה" הנו כינוי למרבית המוסדות היסודיים במגזר החרדי, המחנכים על בסיס ההשקפה החרדית, כל מגזר כדרכו. ה"חדרים" לעומתם הנם מוסדות אולטרה-חרדיים. ההבחנה בין המוסדות הללו תהיה בתוכני הלימוד: בעוד שב"בתי הספר" החרדיים ילמדו גם אנגלית ומחשבים, הרי שבתלמודי התורה ילמדו רק מעט מקצועות חול, ובעיקר חשבון, דקדוק, גיאוגרפיה וכדומה. ב"חדרים" לעומת זאת, כמעט שלא ילמדו לימודי חול כלל. הבחנה נוספת הנה בסוג ההורים: בעוד שלבתי הספר ישלחו הורים מן החרדיות המודרנית, הרי שאל תלמודי התורה ישלחו מרבית המשפחות, ואילו ל"חידור" ישלחו המשפחות האדוקות ביותר בציבור הליטאי או החסידיים.

מרבית ה"חרדים" מרוכזים בציבור החסידי, שם לומדים הילדים בדרך כלל בשפת האידיש, ואילו בציבור הליטאי – מקובל לשלוח את הילדים לתלמודי תורה. בקרב הציבור הספרדי, בעיקר באזורי הפריפריה, נשלחים הילדים לבתי ספר חרדיים או לתלמודי תורה.

חוק לימוד חובה שנחקק מיד לאחר קום המדינה, מחייב הורים לדאוג לכך שילדיהם יבקרו באופן סדיר במוסד חינוך מוכר. עם זאת, ניתן פטור מחובה זו להורים השולחים את ילדיהם בקביעות למוסדות שאינם מוכרים וששר החינוך נתן הוראה לגביהם. מוסדות אלו מכונים "מוסדות הפטור", ותחת הגדרה זו מצויים מרבית מוסדות החינוך היסודי של הבנים החרדים. מוסדות אלו מאוגדים כעמותות פרטיות או תחת כמה רשתות חינוך לא ממלכתיות. שתי הרשתות העיקריות הנן "החינוך העצמאי" של החרדים האשכנזים (חסידי וליטאים) ו"מעין החינוך התורני" מיסודה של תנועת ש"ס הספרדית. נכון לשנת 2013 פועלים במגזר החרדי כמאתיים מוסדות פטור, ובהם לומדים קרוב לחמישים אלף תלמידים (ויסבלאי, 2013). מוסדות הפטור נדרשים להחזיק ברישיון מטעם משרד החינוך. כתנאי לרישיון נדרשים המוסדות להבטיח רמה נאותה של תוכנית הלימודים, המבנה הלימודי, איכות סגל ההוראה ועוד.

התקציב הממשלתי הניתן על ידי משרד החינוך למוסדות הפטור, עומד על 55% מהתקציב שניתן למוסדות רשמיים, וזאת בתנאי שיילמדו בהם תוכניות היסוד (לימודי ליב"ה). בשנת 2011 קבע משרד החינוך כי מספר שעות לימודי הליבה שנדרשים מוסדות הפטור להעניק לתלמידיהם, הנו כשש שעות שבועיות ללימודי חול, כשמקצוע האנגלית איננו חובה. בתי הספר הללו אף אינם נדרשים לבצע מבחני מיצ"ב, המדרגים את רמת ידיעות התלמידים. בשנת 2013 נעשו ניסיונות מצד גורמים פוליטיים לחייב את מוסדות הפטור בלימוד מאה אחוזים של המקצועות הבסיסיים ביותר, קרי, עברית, אנגלית ומתמטיקה. נכון לכתיבת שורות אלו, חובה זו טרם נכנסה לתוקף.

ככלל, תקציב מוסדות הלימוד מבוסס על שלושה מקורות תקציביים: משרד החינוך, המממן שעות לימוד וצורכי הוראה שונים; הרשויות המקומיות, הממנות צרכים תפעוליים ומנהליים של בית הספר ולעתים גם שעות לימוד, ומקורות תקציביים פרטיים. אלו הם תשלומי הורים, הכנסות שונות של בית הספר ותרומות. במוסדות הפטור החרדיים, המתוקצבים על ידי משרד החינוך בכמחצית הסכום בלבד, נחסר סכום משמעותי בקופה. עובדה זו יוצרת תוצאה כפולה: ראשית, ההורים נדרשים למלא במידת מה את החסר ושכר הלימוד

במוסדות היסודיים לבנים עומד על כארבע-מאות ש"ח לחודש ולעתים אף יותר. למרות זאת, תיתכן הנחה לאברכים שאין ידם משגת לשלם. שנית, מכיוון שאין די בתשלומי ההורים לבדם כדי לכסות את החור התקציבי, חוסכים בתי הספר בהוצאות במידת האפשר, עובדה שיש בידה להשפיע על איכות ההוראה במרדים מערביים אובייקטיביים.

במוסד היסודי שוהה התלמיד שמונה שנים, מכיתה א' ועד ח'. גודל הכיתה הממוצע הנו כשלושים תלמידים, ובראשה עומד ה"רֶפֶה", מחנך הכיתה. מלבד המחנך, במרבית הכיתות מכהן מלמד לשעות אחר הצהריים, האחראי בעיקר להוראת מקצועות חול (תוכני הלימוד במוסדות החרדיים נחלקים לשני אשכולות: "מקצועות קודש", הכוללים את כלל מקצועות היהדות, ו"מקצועות חול", הכוללים את שאר המקצועות, כגון חשבון, טבע, דקדוק וכדומה). עם השנים מתארך יום הלימודים. בכיתות הנמוכות מסתיימים הלימודים בסביבות השעה אחת בצהריים. בכיתות ג'–ו', בסביבות השעה ארבע אחר הצהריים. בכיתות ז'–ח' מסתיימים הלימודים בסביבות השעה שש בערב. בכיתות הגבוהות נדרשים התלמידים להתפלל תפילת שחרית במניין, בדרך כלל בתוך המוסד הלימודי, לפני תחילת הלימודים. אז יתחיל יום הלימודים בשעה שבע בבוקר.

בבתי הספר ובתלמודי התורה מתחילים הילדים כיתה א' בגיל שש, בדומה לכלל האוכלוסייה. לעומת זאת, ב"חדרים" האדוקים יותר, מתחילים הילדים כיתה א' שנה קודם לכן, בגיל חמש, לקיים את הנאמר "בן חמש למקרא" (משנה, אבות ה). בכיתה א' חוגגים הילדים את "מסיבת הסידור", אז מקבל כל אחד מהילדים את הספר החשוב ביותר שילווה אותו מעתה ואילך – סידור התפילה. בהזדמנות זו מובאים הילדים בפני אחד מגדולי הקהילה כדי להתברך מפיו. מאותו היום ועד לסוף חייו יפתח החרדי את יומו בתפילת שחרית, התפילה הארוכה מבין תפילות החול.

בכיתות הנמוכות עוסקים הילדים מרבית היום בלימוד חומש. בכיתה ד' או ה' מתחילים הילדים ללמוד גמרא. לצד זאת ילמדו הילדים משנה, נביא והלכה. רק לקראת סוף היום יעסקו הילדים גם בלימודי חול בהתאם לשיטה שבה נוהג בית הספר. שיטת חינוך ייחודית המוכרת כשיטת "זילברמן", טוענת כי על הילדים ללמוד על פי הסדר: בתחילה את החומש, ורק עם ידיעתו על בוריו, יש להתחיל ללמוד משנה. רק לאחר רכישת בקיאות במשנה, יש לעבור ללימוד גמרא. שיטה זו נפוצה בשנים האחרונות במקומות רבים בציבור החרדי

ובציונות-הדתית, ולפיה מתחילים הילדים ללמוד גמרא בגיל מאוחר יותר. עד אז עסוקים הילדים מרבית הזמן בשינון פרשות התורה.

עם השנים הופכים התלמידים מילדים לנערים, כשבתלמודי התורה יחגגו בכיתות ז'-ח' את בר המצווה. ככלל מתבקשים הילדים להקפיד על הופעה מסודרת, הרחוקה מהסגנון החילוני. התלמידים אינם רשאים לבוא לבית הספר בחולצות טריקו צעקניות או בילקוטים ממותגים בדמויות טלוויזיוניות. בכיתה ז' ואילך יתבקשו התלמידים לבוא אל בית הספר בחולצות לבנות ובמכנסיים כהים – מדי הלבוש של הציבור החרדי, ומגיל הבר מצווה ואילך, אף בחליפה ובמגבעת.

דגש רב מושם במוסדות החרדיים על ה"דרך ארץ" – הליכותיו ומידותיו של התלמיד, המהוות את הבסיס לחיים התורניים, שכן "דרך ארץ קדמה לתורה" (מדרש רבה, בראשית ג). עם כניסתו של ה"רִבָּה" לכיתה יעמדו כל התלמידים עד לישיבתו במקומו. התלמידים יפנו אליו בגוף שלישי: "הרבה אמר לי קודם..."

בעבר היה נהוג להכות את התלמידים הסוררים (בנים בלבד). נוהג זה היה מקובל הן בבתי הספר, הן בבית עצמו, בעיקר עד לגיל בר המצווה. לעתים לא הסתפק המחנך או ההורה במכה אחת בלבד, אלא הפליא את מכותיו בילד תוך שימוש בחגורה או בסרגל. על אף הגישה הרווחת, רבים מגדולי ישראל בדורות האחרונים סברו כי חינוך בדרך נועם נכון יותר, ובכל מקרה אין להכות כתגובה של כעס, אלא רק ממחשבה מושכלת, כי זו הדרך החינוכית הראויה במקרה הקונקרטי. כיום, בין בשל האיסור המשפטי על הכאת ילדים (בשנת 2000 נחקק חוק זכויות התלמיד האוסר על הפעלת "אמצעי משמעת גופניים או משפיליים") בין בשל שינוי הזמנים והמנהגים, נוהג זה אינו מקובל עוד ובבתי הספר המורים אינם מורשים להכות את הילדים, ואף ההורים נמנעים מכך. ההכאה איננה עוד בגדר נורמה מקובלת בציבור החרדי, וכך פוסקים מרבית גדולי הדור האחרון, כגון הרב שך, הרב אלישיב, הרב עובדיה יוסף ופוסקים נוספים.

מוסדות החינוך קובעים כללים ברורים באשר להתנהגות המשפחה השולחת את ילדיה למוסד. במוסדות האדוקים יותר נדרשים ההורים להצהיר על כך שהם משתמשים בטלפון כשר בלבד ושאינן בביתם אינטרנט. אף צניעות הלבוש של האמהות נבדקת בזכוכית מגדלת. חלק מן המוסדות מייעדים את מקומותיהם רק לבני האברכים, ובשעריהם לא ייכנסו בניהם של אבות העובדים לפרנסתם, או של אמהות הנוהגות ברכב, דבר הנחשב למלאכה הראויה לגברים

בלבד. במקרים אחרים, מוסדות החינוך פוסלים מלבוא בשעריהם תלמידים המתגוררים באזורים הנחשבים לפחות חרדיים.

לצד זאת קיימים מוסדות רבים פתוחים יותר המקלים את תנאי הכניסה. אך אף במוסדות אלו קיימת התייחסות מפורטת לקוד ההתנהגות המשפחתי. לעתים אם תבוא האם לשערי בית הספר בצניעות לא מספקת (כמו למשל, ללא גרביים), יעירו לה על כך.

פעילויות הפנאי בבית הספר מצומצמות יחסית. התלמידים יוצאים לטיולים כמה פעמים בשנה בהתאם לגילם. בכיתות הנמוכות יוצאים הילדים לביקורים במרכזי מבקרים שונים, לצד טיולים קטנים יותר במהלך השנה בפארקים האזוריים. בכיתות הגבוהות יוצאים הנערים למסלולי הליכה בצפון הארץ שמסתיימים בשעת ערב.

רבים מהחרדים המודרניים אינם עומדים בתנאי הסף הנדרשים במרבית המוסדות החרדיים. הם מחזיקים אינטרנט או טלוויזיה בביתם ואינם שומרים על כללי הצניעות המחמירים. בהיעדר מוסדות ייחודיים המתאימים לקבוצה (שכן בתי הספר החרדיים מעטים ואינם מצויים בכל מקום), חרדים אלו עשויים לבחור באחת משתי דרכים. האחת – להפעיל לחצים ו"קשרים" במטרה להכניס את ילדיהם לתלמוד התורה. האחרת – שליחת הילדים לבתי ספר המשתייכים לזרם החרד"לי (חרדי-דתי-לאומי). אף שזרם זה הנו בעל השקפה דתית שונה, הרי שמבין האפשרויות הקיימות, זוהי האפשרות הרעה פחות מבחינתם. בחלק מבתי הספר החרד"ליים, אחדים מאנשי הצוות החינוכי הם חרדים, והדבר מקל את התאקלמות הילדים במסגרת החינוכית. בבתי ספר אלו לומדים לימודי חול ברמה גבוהה יחסית, עובדה שאף היא דוחפת לבחירה בזרם זה על פני המוסדות החרדיים.

10.2 מוסדות יסודיים לבנות

במובחן ממוסדות החינוך היסודי לבנים, המוגדרים כ"מוסדות פטור" במטרה להיפטר מחובות שונות הנוגעות לתוכן הלימוד, מרבית בתי הספר לבנות מוגדרים כמוסד "מוכר שאינו רשמי". הבסיס החוקי לפעילותם של מוסדות חינוך מוכרים שאינם רשמיים מצוי בסעיף 11 לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953. המוסדות הללו אינם מחויבים בתוכנית הלימודים הרשמית של משרד החינוך, אך הם נדרשים ללימודי ליב"ה בהיקף נרחב ולבצע את מבחני המיצ"ב (שכינתיים

בוטלו כליל בשנת הלימודים תשע"ד). אף עובדי ההוראה אינם עובדי משרד החינוך. ככלל, המוסדות המוכרים שאינם רשמיים מתוקצבים ב-75% מימון, ואולם המוסדות המסונפים לרשתות החינוך מתוקצבים במאה אחוזים בהתאם להוראת חוק ייחודית. בשל כך, מרבית בתי הספר החרדיים משתייכים ל"חינוך העצמאי" ול"מעין החינוך התורני" ובכך הם זוכים למאה אחוזי מימון. בשנת 2013 נמנו 519 מוסדות חינוך מוכר שאינו רשמי בקהילה החרדית, מהם 215 מוסדות של החינוך העצמאי; 166 מוסדות של מעין החינוך התורני; ו-138 מוסדות אחרים. סך התלמידים והתלמידות בכלל המוסדות עמד על כמאה וחמישים אלף. בתוך מוסדות אלו נכללים לא רק בתי הספר היסודיים, אלא אף גנים (בנים ובנות) ובתי ספר על יסודיים לבנות. תיקון לחוק חינוך ממלכתי שנחקק בשנת 2007 ושזכה לכינוי "חוק נהרי", קבע כי הרשויות המקומיות חייבות לתקצב גם את המוסדות המוכרים שאינם רשמיים ולא רק את המוסדות הרשמיים, באותו היחס שהם מתוקצבים על ידי המדינה (75% או 100%). בשנת 2013 בוטל חוק זה על ידי הכנסת.

מרבית בתי הספר החרדיים לבנות מסונפים לתנועת "בית יעקב" מיסודה של שרה שניידר, חסידת בעלזא, שהקימה בשנת 1918 את בית הספר הראשון בקרקוב שבפולין. צעד זה היה נתון במחלוקת חריפה, מכיוון שעד לאותה התקופה, בנות הקהילה החרדית לא למדו בבתי הספר ולא זכו להשכלה פורמלית. לאחר שהאדמו"ר מבעלזא תמך ברעיון, הביע אף הרבי מגור תמיכה, ובתי הספר החרדיים לבנות פרחו במהירות ברחבי אירופה. לאחר תקופת השואה והקמת מדינת ישראל אומצה תנועת בית יעקב על ידי ארגון החינוך העצמאי, וכל בתי הספר האשכנזיים לבנות מכנים עצמם בשם זה.

בתי הספר לבנות שונים מהמוסדות לבנים, שכן מצוות תלמוד תורה איננה חלה אלא על בנים בלבד. בשל כך, אין כל פסול בלימוד אמנויות והקניית תחומי ידע שונים, על חשבון לימודי הקודש, שכן אין בכך ביטול תורה. ואמנם, בבתי הספר החרדיים לבנות נלמדים מגוון מקצועות חול ברמה גבוהה המקבילה לחינוך הרשמי, תוך הקפדה על ההשקפה הדתית כמובן. בתוך כך נלמדת גם השפה האנגלית (חריגים לכך הם מעט בתי ספר בירושלים, אשר חוששים מהחרם שהוטל על ידי גדולי הדורות הקודמים כנגד לימוד שפה זרה), והבנות עוסקות במלאכה, בציור, בריקוד ובמגוון פעילויות חברתיות.

במקביל ללימודים הממוסדים, יפתחו הבנות פעילות פנאי מחוץ לבית הספר. כנות רבות ילמדו לנגן באורגן, בגיטרה או בכלי נגינה נוספים (לא תופים כמובן,

שנחשבים לכלי לא עדין המושך תשובת לב שלילית, ומשכך – אף לא צנוע) וחוגי העשרה נוספים. הבנות אף ייפגשו מחוץ לשעות הלימודים לפעילויות משותפות במסגרת תנועת הנוער "בנות בתיה" החרדית או בינן לבין עצמן. הקוד להתנהגותי קובע כי על האישה החרדית להתנהג באצילות ובעדינות הראויות לבת מלך. בשל כך הבנות יימנעו מלצעוק ברחוב, לעשות מעשים הנחשבים לא עדינים ולהתנהג באופן המושך תשומת לב. מרבית הבנות אף יימנעו מלרכוב על אופניים בשל צניעות.

במרבית בתי הספר מונהגת תלבושת אחידה לתלמידות. כל בית ספר מחליט על תלבושת שונה במקצת, וכך ניתן יהיה לזהות את מקום לימודן של הבנות על פי תלבושתן. לעתים חולצה ורודה או כחולה, לעתים חצאית כחולה או חומה. הצד השווה שבתלבושות כולן: הקפדה יתרה על צניעות. חולצת הכפתורים של הבנות תהיה רפוייה ובעלת צווארון ותירכס עד למעלה הצוואר, ומובן ששרווליה יהיו ארוכים. החצאית תהיה ארוכה מהברך, ויוקפד על גרביים עבים וארוכים. נעלי ספורט – אסורות ויש לנעול נעליים פשוטות ונטולות עקב. מי שיעבור בריכוזים החרדיים סמוך לשעה שמונה בבוקר, יוכל לראות "להקות" של תלמידות ההולכות בתלבושת זהה אל בית הספר.

בתי הספר היסודיים הנם אזוריים, ומיועדים לבנות השכונה והסביבה הקרובה. עם זאת, בדומה למוסדות החינוך של הבנים, אף כאן מקפיד המוסד על אופי הבית. בת הנחשבת מודרנית, ייתכן שתידחה על ידי בית הספר, בהתאם לרמתו הרוחנית. מספר מצומצם של בתי ספר בית יעקב מיועדים למשפחות המודרניות יותר. כך למשל בית יעקב "בית הילד" בתל אביב, שבו לומדות תלמידות רבות המגיעות ממשפחות חרדיות מודרניות, בעיקר מבני ברק.

במהלך שנות הלימודים חוות התלמידות שלושה אירועים מרכזיים. בכיתה א', לאחר שהבנות סיימו ללמוד לקרוא, עורך בית הספר מסיבת סידור, ובה תקבל כל ילדה סידור תפילה. למסיבה הנערכת ללא נוכחות גברית, מוזמנות אמהות וסבתות, והילדות מתאמנות במשך שבועות ארוכים על הכנת שירים ודקלומים העוסקים בכוחה של התפילה.

בכיתה ו' חוגגות מרבית הבנות מסיבת בת מצווה. שנה זו סובבת סביב הזכויות והחובות של הבת המקבלת על עצמה עול מצוות, תוך הדגשת הנועם והשמחה שבעול זה. בשנת לימודים זו תלמדנה הבנות בשיעור "בת מצווה" על נשים צדקניות בהיסטוריה היהודית, על המצוות הנעשות על ידי נשים כדוגמת: הפרשת חלה (שאף נערכת במסגרת פעילות כיתתית), כשרות המאכלים והמטבח

ועוד. שיאה של השנה יצוין במסיבה הנערכת בבית הספר בהשתתפות האמהות והסבתות. גם כאן יכינו הבנות במשך חודשים ארוכים מסכת אמנותית שתעסוק בנושאים הרלוונטיים לבנות המצווה, תוך שימת דגש על הקשר שבין האם לבת והיותה של הבת חוליה נוספת המצטרפת לשרשרת דורות אין סופית.

בכיתה ח' מסיימות הבנות את בית הספר היסודי. עם סיומה של השנה תיערך שוב מסיבה בהשתתפות בנות המשפחה, ובה תעלינה הבנות תוכנית אמנותית עשירה העוסקת בערכים היהודיים כדוגמת תורה וחסד. פעמים שהתוכנית תתמקד באחת מדמויות המופת הנשיות של ההיסטוריה היהודית.

10.3 בר מצווה ובת מצווה

בר המצווה הנו אירוע בעל משמעות רוחנית רבה בחייו של הצעיר החרדי. ביום זה הוא הופך על פי ההגדרה ההלכתית מ"קטן" לבוגר החייב במצוות. אם עד עתה הוא קיים את המצוות מדין "חינוך", כלומר במטרה להתחנך ולהיות רגיל בהן, כעת הוא נושא בעול המצוות ככל האדם. מעתה ואילך הוא יכול להצטרף למניין ולזימון, לעבור לפני התיבה, לקרוא בתורה, ולשאת במגוון התפקידים הציבוריים ההלכתיים.

תקופת בר המצווה רצופה באירועים מרגשים שיחד מהווים מסלול מעבר מילדות לבגרות. הראשון שבהם הנו טקס הנחת התפילין, הנחגג שלושים ימים לפני בר המצווה. אז לראשונה מוציא הצעיר את תפיליו מהשקית המיוחדת ששמו נרקם עליה באותיות זהב וכסף, ומניח את התפילין של יד, פיתול אחר פיתול של רצועות עור שחורות הנכרכות על ידו ומסמנות את האות "ש", האות הראשונה באחד משמותיו של הקדוש ברוך הוא. לאחר מכן מניח הצעיר את תפילין של ראש, ועליו להקפיד שיהיו על הקרקפת בדיוק בין העיניים, לא גבוהים או נמוכים מדי.

החגיגה המרכזית נחגגת בבית הכנסת בשבת שבה עולה חתן בר המצווה לתורה. בשבת זו יעטה על עצמו הנער את "מדי" הקהילה – מגבעת ומקטורן, ויהפוך באחת ל"איש". אז הוא יקרא את הפרשה כולה או רק את ההפטרה, בהתאם למנהג המשפחה והקהילה ולכישורו המוזיקלי, ולאחר מכן ייזרקו עליו סוכריות מעזרת הנשים ויאחלו לו ולמשפחתו מזל טוב בפנים צוהלות. לאחר התפילה יחגוג כל הקהל בקידוש משותף, שבו יחלקו קוגל ירושלמי עם חמוצים ופשטידת תפוחי אדמה, לצד צלחות חמין מהבילות.

חלק מהמשפחות נוהגות לחגוג מסיבת בר מצווה באמצע השבוע. אז יוזמנו כל ידידי המשפחה וקרוביה, וחתן בר המצווה יעמוד על הבמה ובקול רועד מהתרגשות ידקלם בעל-פה את הדרשה שאותה שינן במשך שבועות ארוכים. כמנהג העתיק המקובל בקהילות ישראל, יקטעו הנוכחים בשירה את חתן בר המצווה בדרשתו, כדי שלא יתביישו אותם שאינם זוכרים את הדרשה. חברי החתן ישירו לו שיר מיוחד בחרוזים שהוכן לכבודו, באידיש או בעברית, על פי מנהגם, והחתן היושב בשולחן הכבוד – "המזרח" בין האורחים המכובדים, ירגיש ברגע אחד כיצד הוא הופך מעתה ואילך לחלק מהציבור, שווה בין שווים.

טקס קבלת המצוות שונה בין בנים לבנות. בעוד שאצל הבנים נחגג האירוע ברוב פאר (יחסי), הרי שאצל הבנות החגיגה המשפחתית קטנה יותר ופוסקים רבים דנים בשאלה האם יש מקום לחגוג את הבת מצווה. כך למשל סבר הרב משה פיינשטיין, מי שהיה אחד מגדולי הפוסקים של היהדות החרדית בארצות הברית, כי בת מצווה הנה "הַבֵּל בעלמא" שמשמעותה ככל חגיגת יום הולדת (אגרות משה, אורח חיים א, קד). בשל כך מקובל לחגוג את בת המצווה במסגרת משפחתית מצומצמת או בקרב חברות הכיתה, תוך הכנסת ממד רוחני אל האירוע.

10.4 ישיבות קטנות

לקראת סיום כיתה ח' מתקיימות הבחינות לישיבה הקטנה. התלמידים נרשמים לשתיים או לשלוש ישיבות במקביל, כאשר הישיבות מפעילות "רשמים" – צידי כישרונות הפועלים בקרב תלמודי התורה ומחפשים את התלמידים המצוינים. כל ישיבה מבקשת לאמץ לעצמה את הטובים ביותר ובכך לרומם את שמה. בשל כך רמת הסינון עולה משנה לשנה והתלמידים מתכוננים לבחינה במשך שבועות ארוכים (אף שלא בהכרח שהבחינה היא הקובעת). בישיבות הנחשבות לישיבות העלית, התחרות קשה במיוחד, והתלמידים נדרשים להפגין לא רק ידיעות תלמודיות וציונים מעולים, אלא גם להביא נדוניה נוספת שתטה את הכף לטובתם, כגון ייחוס משפחתי נחשב או "קשרים" עם מקבלי ההחלטות.

שונה המנגנון בכל הנוגע לתלמידי החסידויות הגדולות. בקהילות אלו אין למבחנים משמעות רבה, שכן קיימת ערבות פנימית המחייבת את הקהילה

לשבץ את כל תלמידיה בישיבות של החסידות. בשל כך ניתן להבחין בדרך פעולה שונה. בחסידויות הגדולות שבהן יש כמה ישיבות מקבילות, הבחירה נעשית בדרך כלל על ידי ועדה מסדרת הקובעת איזה תלמיד יופנה לאיזו ישיבה, או באמצעות הגרלה. כך למשל, חסיד גור ילמד באחת מישיבות "שפת אמת" של החסידות הפזורות ברחבי הארץ, ובן למשפחת חסידי ויז'ניץ ילמד באחת מישיבות החסידות. בחסידות גור מסווגים התלמידים לכמה מוסדות מקבילים בהתאם לכישרונותיהם ול"פרומקייט" [אדיקות] שלהם. עובדה זו עלולה ליצור מרמור בקרב חלק מהמשפחות שבנן "שובץ" בישיבה נחותה יחסית. בחסידויות שלהן יש ישיבה אחת בלבד, יעבור התלמיד מן ה"חידר" ישירות אל מוסד ההמשך. לעומת זאת, בחסידויות הקטנות שאינן בעלות ישיבות פנימיות, יידרש התלמיד להשתלב בישיבה "כלל-חסידית". מכיוון שישיבות אלו אינן מחויבות לקבלת תלמידים מחסידות מסוימת, כאן תיעשה בחינה שתסווג את הישגיו וידיעותיו של התלמיד בדומה לשיטת הקבלה הליטאית.

הישיבה הקטנה נפרסת על פני מסלול של שלוש שנים, שמצדו האחד תלמוד התורה ומצדו השני הישיבה הגדולה. גיל התלמידים בישיבה הקטנה הנו 13–16. מרבית התלמידים מגיעים כבר לאחר הבר מצווה, ורק מעט עורכים את טקס הבר מצווה כשהם בשיעור א' בישיבה הקטנה. חלק מהתלמידים המתגוררים במרחק מהישיבה, שוהים בישיבה בתנאי פנימייה וחוזרים לביתם רק אחת לשבועיים, בסוף השבוע. אחרים הלומדים בסמוך לביתם, חוזרים מדי ערב הביתה ושבים לישיבה בבוקר.

המעבר לישיבה מלווה בהלם תרבותי. לראשונה נחשף התלמיד הצעיר לפורמט תלמודי שאותו לא הכיר. זהו בית המדרש שבו יושבים כל התלמידים יחד והוגים בהוויות אביי ורבא. עד עכשיו, בבית הספר, הלימוד היה כיתתי מול מלמד ש"לֶעֶס" בעבור התלמידים את החומר. כעת נדרש הצעיר החרדי לפתח יכולת לימוד עצמי ולהתמודד בחברותא עם חומרי גלם תלמודיים. המעבר מתלמוד התורה אל הישיבה איננו רק שינוי באופן הלימוד, אלא אף ברמת הרצינות הנדרשת. מילד בר מצווה שהיה מוקף בתלמוד התורה בילדים קטנים ממנו, הופך כעת התלמיד לנער המוקף בתלמידים בוגרים ממנו, כשהמסלול דורש ממנו התבגרות מהירה.

שעות הלימוד בישיבה הקטנה ארוכות ביותר ואינטנסיביות מאוד. סדרי הלימוד משתנים מעט מקהילה לקהילה, אך זהו סדר היום המדויק של הישיבה

הליטאית: בשעה שבע בבוקר מתחילה תפילת שחרית והמאחרים יינזפו אחר כך על ידי המשגיח, העוקב אחר תנועת התלמידים. בשעה שמונה וחצי, לאחר סדר לימוד הלכה קצר, ילכו התלמידים לאכול ארוחת בוקר בחדר האוכל הישיבתי. משעה תשע ועד לשעה אחת בצהריים יתקיים סדר הלימוד של הבוקר – סדר א'. בחלקו ייכנסו התלמידים לשיעור פרונטאלי, ובחלקו ילמדו בבית המדרש בחדרותא עם תלמיד אחר בן גילם. בסדר זה נלמדת הגמרא ב"עיון", כלומר בפלפול ובהתעמקות. התלמידים לומדים את הסוגיה התלמודית מכל היבטיה, כשהם מתרגלים להפוך כל מילה ופסיק, להקשות ולתרגן, להוכיח ולהפריך, עד שהסוגיה נצרכת במוחו של הלומד. שיטת לימוד זו, שהונהגה בישיבת וולוז'ין – אם הישיבות הליטאיות – רווחת כיום במרבית הישיבות הקטנות והגדולות. יוצאות דופן הן ישיבות שהנהיגו שינוי באופן הלימוד. כך למשל הורה בשנים האחרונות האדמו"ר מגור על הפסקת לימוד העיון בישיבות של חסידות גור, ומעבר ללימוד בקיאות במשך היום כולו.

בישיבות החסידיות נוהגים התלמידים ללמוד כשהם לבושים בחלוק העליון ולעתים אף במגבעת. בישיבות הליטאיות והספרדיות ילבשו התלמידים את המגבעות והחליפות רק לקראת התפילות. התלמיד הצעיר נדרש לזהות את המגבעת והחליפה שלו מבין עשרות או מאות מגבעות וחליפות דומות, ואפילו זהות, המונחות כולן בערבוביה אחת על מתלים ציבוריים. בעבור מי שאינו מיומן בכך, זו עלולה להיות משימה מתסכלת. עם השנים מפתח כל בחור טכניקה לזיהוי החליפה והמגבעת. אחד מדביק מדבקה בפנים המגבעת ועליה שמו; אחר שומר בקנאות על מתלה מסוים וכך הלאה.

בשעה אחת או אחת וחצי יתפללו התלמידים תפילת מנחה ולאחר מכן ילכו לארוחת הצהריים. בסיום ארוחת הצהריים מקבלים התלמידים הפסקה של כשעה או יותר, שבה הם יכולים לנוח.

בשעה שלוש וחצי או ארבע אחר הצהריים מתחיל סדר ב', הנמשך עד השעה שבע בערב. אף סדר זה נחלק לשיעור וללימוד חופשי, ואולם כאן מושם דגש על לימוד ה"בקיאות", קרי, לימוד מהיר של הגמרא עם מפרשיה העיקריים, במטרה להספיק חומר רב במהלך הלימוד ולרכוש בקיאות במסכתות הנלמדות. בשעה שבע בערב סוגרים התלמידים את הגמרות ועוברים ללמוד בספרות המוסר: שערי תשובה, מסילת ישרים או אורחות צדיקים, המדריכים את הצעיר החרדי בדרך שבה עליו לילך וכיצד יתקן את מידותיו. בשעה שבע ורבע תתקיים תפילת ערבית ולאחריה ארוחת ערב. בשעה שמונה נאספים התלמידים

שוב להיכל בית המדרש לסדר שלישי, שבו חוזרים התלמידים על הסוגיות התלמודיות שלמדו באותו היום.

צוות הישיבה מורכב מראש הישיבה, שהנו הדמות הבכירה ביותר בישיבה. הוא אף אחראי לסדר הלימוד ולשיטת הלימוד הנהוגה. לרוב, ראש הישיבה הוא זה שמוסר את שיעורי העיון לתלמידי שיעור ג'. לצד ראש הישיבה מכהן המשגיח, שהנו המנהל הרוחני והאחראי לחינוך התלמידים. אחת לשבוע מוסר המשגיח "שיחה" לכלל בני הישיבה. השיחה תעסוק בדרך כלל בענייני מוסר ותיקון המידות. לצד שניהם מכהנים "מגידי השיעורים" או "ר"מים" [ראשי תיבות של "ראש מתיבתא"]. אלו הם המורים המעבירים את שיעורי העיון והבקיאות לתלמידים. באים אחריהם בהיררכיה ה"משיבים", אלו הם בדרך כלל אברכים צעירים השוהים באולם בית המדרש בשעת הלימוד בחברותות ומכווינים את התלמידים בדרך הלימוד. בחור שיש בפיו קושיה על הנלמד, יפנה אל ה"משיב". בשנים שלאחר מכן יהפכו חלק מה"משיבים" בעצמם למגידי שיעורים. בחלק מהישיבות ישנו גם "משגיח קטן" המכהן לצד המשגיח, ותפקידו לשוחח עם הבחורים בענייני אמונה, השקפה ומידות. המשגיח הקטן בדרך כלל איננו מוסר שיעורים או שיחות, אלא יוצר קשר אישי עם הבחורים. בישיבות החסידיות מכנים את המשגיח הקטן "משפיע", ותפקידו ללוות את הבחורים בשנות הישיבה ולכוון את דרכם הרוחנית.

בישיבה הקטנה לומדים התלמידים גמרא בלבד. לא תנ"ך, לא נביא ולא מחשבת ישראל, ומובן שאין מקום ללימודי חול. דקות ספורות מוקדשות בישיבות הליטאיות מדי יום ביומו ללימוד מוסר והלכה, ובישיבות החסידיות לומדים אף חסידות, אך מרכז הלימוד המקיף את היום כולו, הנו הסוגיות התלמודיות. יש ישיבות המנהיגות מבחנים שבועיים על הנלמד, לעומת ישיבות אחרות, שאינן עושות מבחנים כלל, זאת משום שהדגש הלימודי איננו על ידיעה, אלא על ידיעה, כלומר, על כושר ההתמדה של התלמיד, ויכולת זו איננה באה לידי ביטוי בבחינה. בשל כך אף אין תעודות בסיום כל שנה, כפי שהיה מקובל במוסדות החינוך היסודיים. על המתודה החינוכית המכוונה את הלימוד הישיבתי באופן זה, ראו להלן בשער השלישי.

רוב הישיבות הקטנות רשומות כמוסד "מוכר שאינו רשמי", והן מקבלות תקציבים ממשרד החינוך. אמנם נקבע כי המוסדות המוכרים שאינם רשמיים נדרשים ללמד לימודי ליב"ה בהיקף מסוים, אך חוק שנחקק בלחץ חברי הכנסת החרדים בשנת 2008, חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, מסמיך

את שר החינוך להכיר במוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים, שבהם ניתן חינוך שיטתי הנובע מאורח חייה של הקבוצה בהתאם למאפייניה הייחודיים. מוסדות אלו יתוקצבו ב-60% מהתקציב שניתן בעבור תלמיד במוסדות הרשמיים, וזאת תוך ניתוק התלות בין התקציב לתוכני הלימוד. קרי, הישיבות הקטנות רשאיות שלא ללמד את תוכני הליבה, ולקבל תקציב בהיקף של 60%. כנגד חוק זה הוגשה עתירה לבית המשפט הגבוה לצדק, המבקשת לבטלו. אף בשנת 2013 הודיעה הממשלה על כוונתה לפעול לשינוי החוק, אך נכון לכתיבת שורות אלו החוק טרם שונה.

ישיבות מעטות המיועדות לציבור החרדי המודרני, משלבות לימודי חול עם לימודי הקודש. בעשור האחרון הביקוש לישיבות אלה גובר וכמה מוסדות חדשים הוקמו ברוח זו. דוגמאות לישיבות אלו הן ישיבת "היישוב החדש" בתל אביב מיסודו של הרב יהודה (יידל) קולדצקי, וישיבות "מערבא", "נהורא", "נהרדעא", "אהבת ישראל" ועוד.

בישיבות אלה מונהג מסלול של ארבע או חמש שנות לימוד בדרך כלל (להבדיל מהישיבות הקטנות, שבהן לומדים שלוש שנים בלבד), והן בעלות צביון חרדי מובהק, כשהצוות החינוכי חרדי למהדרין, והן אף מקבלות לשורותיהן בעיקר תלמידים הבאים מרקע חרדי. ואולם לצד זאת מונהגים בישיבות אלה לימודי חול ותלמידיהן ניגשים לבחינות הבגרות במגוון מסלולים, תוך התאמות מחויבות להשקפה החרדית. כך, למשל, במסגרת בחינות הבגרות התלמידים נבחנים במקצועות גמרא ותנ"ך כמקצועות מוגברים, לצד מקצועות החול. הישיבות החרדיות התיכוניות מעניקות לתלמידיהן תשתית השכלתית רחבה שתאפשר להם בשלב מאוחר יותר להתחבר לחברה הכלל-ישראלית ולסגל אורח חיים יצרני במונחים מערביים. מכיוון שמוסדות אלו ממומנים באופן חלקי בלבד על ידי המדינה, שכר הלימוד בהם גבוה מאוד ועומד על למעלה מאלף ש"ח בחודש, עובדה ההופכת את הלימודים בהם לאפשרית רק למשפחות בעלות מעמד כלכלי איתן.

ישיבת הדגל של מוסדות אלו היא ישיבת "היישוב החדש" בתל אביב. זהו המוסד הוותיק ביותר ופורץ הדרך בעיצוב מנגנון לימודי ייחודי בתוך החברה החרדית. הישיבה מקפידה כל שנות קיומה על משמעת קפדנית ביותר ועל חתירה בלתי-מתפשרת למצוינות, הן בלימודי הקודש הן בלימודי החול. תלמידי ישיבת היישוב החדש נקראים "יישובניקים" – שם שבו הם יכוננו כל חייהם. הם נחשבים בעולם הישיבות לתלמידים רציניים וממושמצים שאינם

מבטלים את זמנם. במרוצת השנים זכו בוגרי הישיבה להילה ייחודית ואלטיסטית והגיעו להישגים נאים הן כרבנים וגדולי תורה הן כבעלי הישגים גבוהים בחברה ובכלכלה הישראלית. בין בוגריה: הרב הראשי לישראל דוד לאו; ראש ישיבת "אור ישראל" הנחשבת לישיבת עלית, הרב יגאל רוזן; עורך הדין ד"ר יעקב וינרוט ורבים נוספים.

10.5 ישיבות גדולות

לקראת סיום השנה השלישית – שיעור ג' – בישיבה הקטנה, נבחנים התלמידים לישיבות הגדולות. אף כאן מתקיים מנגנון דומה למנגנון הרישום לישיבות הקטנות, ובישיבות הליטאיות והכלל-חסידיות מונהגים מבחני קבלה. המבחן יכול בדרך כלל כמה שלבים: בשלב הראשון ייבחן הבחור אצל אחד ממגידי השיעורים על כמה דפי גמרא שנלמדו בישיבה הקטנה. אם יצליח במבחן, יעבור התלמיד לשלב השני, שבו ייכנס לריאיון אצל ראש הישיבה או אצל המשגיח. בסיום תקופת המבחנים יערוך הצוות ישיבה מסכמת, אז יוחלט כיצד ייראה שיעור א' בשנה הבאה. אף כאן הלחץ על הישיבות הגדולות לקבל תלמידים גדול מאוד, וככל שהישיבה נחשבת לטובה ומבוקשת יותר, נחשף הצוות ללחצים עצומים מצד הורים וראשי ישיבות קטנות המבקשים להכניס את ילדיהם ובוגריהם אל הישיבות הנחשבות, שכן הישיבה הקטנה נמדדת ביכולותיה לשלוח את בוגריה לישיבות המבוקשות. בין הישיבות הקטנות המובילות והישיבות הגדולות המובילות ישנם הסכמי "מכסות", שבהם מובטח לישיבה הקטנה מספר קבוע של מקומות בישיבה הגדולה, שיישמרו בעבור המצטיינים. לעתים הישיבה הגדולה הנה ישיבת המשך של הישיבה הקטנה, מה שמעניק עדיפות לבוגרי הישיבה המקומית על פני מועמדים חיצוניים.

כיצד הופכת ישיבה למבוקשת? הדירוג הקהילתי איננו רשמי, והוא דומה באופן מפתיע לדירוג המקובל של יחידות עלית בצה"ל, כשהוא נקבע על ידי כמה קריטריונים מרכזיים: ותק הישיבה והאתוס הפנימי הקשור בה; ראשי הישיבות וצוות ההוראה בעבר ובהווה ושם של התלמידים בעבר ובהווה. ישיבה טובה במיוחד מקבלת ניקוד (לא פורמלי) גבוה, בכל אחד משלושת הקריטריונים: היא ותיקה ובעלת שורשים עמוקים; בראשה עומדת דמות רבנית ידועה וכך אף היה בעבר; ותלמידיה בעבר ובהווה הנם ה"שפיצים" של

עולם הישיבות. לא לחינם ישיבות הדגל הליטאיות הנן פוניבוז' הבני-ברקית ו"חברון" הירושלמית. ישיבות אלו נהנות מניקוד מקסימלי בכל אחד מהקריטריונים המוזכרים. בכל אחת משתי הישיבות לומדים למעלה מאלף בחורים, והתחרות על כל מקום פנוי, עצומה. אף התלמידים הלומדים בהן נהנים מ"גאוות יחידה" מובנת, בדומה לחיילי היחידות המובחרות.

בשנותיהן הראשונות של הישיבות הישראליות ניתן היה להבחין בשוני משמעותי ביניהן. היו שלימדו באידיש ואחרות בעברית. היו שהנהיגו שיעורים ואחרות הנהיגו סדרי לימוד בלבד. ואולם עם השנים הפכו הישיבות הליטאיות לדומות מאוד באופיין, בהנהגתו של הרב שך שיצר את הישיבה הליטאית-ישראלית הטיפוסית. כעת שיטת הלימוד בכל אחת מהישיבות דומה כמעט לחלוטין, וכך אף המסכתות הנלמדות שהנן המסכתות ה"ישיבתיות". עם זאת, כל אחת מהישיבות הליטאיות מבקשת לסגל לעצמה אופי ייחודי המבדיל אותה מהישיבות האחרות. בחלק מהישיבות מונהג משטר קפדני ובו יעיר ראש הישיבה לבחור על איחוריו לתפילה או על רפיון לימודי. כך למשל נוהגת ישיבת "אור ישראל" בפתח תקווה הידועה במשטר הברזל המונהג בה. מנגד, ישנן ישיבות שבהן אין משטר כלל והבחורים מתנהלים באופן עצמאי לחלוטין. כך למשל ישיבות חברון ומיר בירושלים, שם אחראי הבחור למצבו, כמעט ללא התערבות או פיקוח מצד אנשי הצוות החינוכי.

יש ישיבות הידועות בשיטת הלימוד האטית והחריפה ההופכת אבן על אבן בכל מילה מהגמרא. ישיבות אלו ילמדו בזמן חורף שלם (חמישה או שישה חודשים) מספר מועט ביותר של דפי גמרא, תוך דגש מיוחד על איכות הלימוד, והלמדנים הגדולים ה"עילויים" (במובחן מהשקדנים – ה"מתמידים") ייחשבו לטובים שבחבורה. כזו היא למשל ישיבת בית מתתיהו בבני ברק או ישיבת בריסק בירושלים, הנחשבות, כל אחת בדרכה, לישיבות עלית. לעומת שיטה זו, יש המבכרים את שיטת ההתמדה, ולפיה אריות החבורה הנם יחידה הסגולה שבכוחם ללמוד שעות ארוכות ללא הפסקה תוך שהם משננים את החומר הלימודי וצוברים ידיעות רבות בים התלמוד.

בקהילה הליטאית מקובל כי ישיבות חדשות יחסית נקראות על שם ראש הישיבה ומייסדה. כך למשל ישיבת "נתיבות חוכמה" המצוינת, הנקראת בפי כול "וולפסון" על שם ראש הישיבה. כך אף ישיבת "קפלן" בירושלים שבראשות הרב נפתלי קפלן, וישיבת גי"ל, הנושאת את ראשי התיבות של מייסדה – הרב גבריאל יוסף לוי. בדיחה ישיבתית עכשווית מספרת על בחור

שבא להתייעץ עם אחד מגדולי התורה אם ללכת ל"וולפסון" או ל"קפלן". הרב שחשב כי התלמיד מתייעץ איתו לאיזה בית חולים עליו ללכת, שלח אותו לקבל ייעוץ מהרב אלימלך פירר העוסק בנושא...

המבחן שעבר בחור הישיבה בכניסתו לישיבה יהיה המבחן התלמודי הראשון והאחרון שיעשה בישיבה. בישיבות הגדולות לא מונהגים מבחנים כלל והשיטה כולה מכוונת לעידוד התלמידים למצות את יכולתם הלימודית בפלפול ובהתמדה, הדורשים שעות לימוד רבות ללא הפסק. הידיעה איננה העיקר, אלא היגיעה, וזו איננה ניתנת למדידה באמצעות מבחן אובייקטיבי. הישיבה הגדולה נחלקת לשני חלקים. חלק ראשון הוא השיעורים: אלו הם שלוש השנים הראשונות שבהן לומדים התלמידים משיעור א' עד לשיעור ג'. החלק השני הוא ה"קיבוץ" (נהגה במלעיל): לאחר שיעור ג' מתחיל התלמיד את פרק ה"קיבוץ", אז הופך הלימוד לעצמאי הרבה יותר ותקופה זו נמשכת עד לנישואיו. קבוצה קטנה של תלמידי ה"קיבוץ" נקראת ה"אלטערערס" [זקנים]. אלו הם הבחורים המבוגרים בישיבה שטרם מצאו שידוך, ומשכך, הם נשארים במסגרת הישיבתית. עם השנים הם הופכים ל"מנהלי הישיבה". הם באים ויוצאים ממושרד הישיבה ואחראים לסידורים לוגיסטיים שונים כדוגמת הרישום לישיבה, סידורי המקומות בבית המדרש ועוד.

סדר היום בישיבה הגדולה דומה לנהוג בישיבה הקטנה, אך ארוך יותר. התפילה תתחיל גם כאן בשעה שבע בבוקר, ולאחריה סדר לימוד קצר וארוחת בוקר. סדר א' יפתח בלימוד בחברותות בבית המדרש, כשבשעה שתים-עשרה יתכנסו בני השיעורים א' עד ג' לשיעור יומי, עד לשעה אחת וחצי. בדרך כלל השיעור היומי לשיעור ג' יועבר גם כאן על ידי ראש הישיבה, והוא יהיה ברמה לימודית גבוהה יותר, בהתאמה. למעט השיעור היומי לשיעורים הנמוכים, אין בישיבות שיעורים יומיים נוספים והלימוד מתנהל כולו בשלושה סדרים, כשהתלמיד לומד עם חברותות מתחלפות. בישיבה הגדולה מסתיים הסדר השלישי בשעה מאוחרת יותר, ובעצם, אין לו שעת סיום רשמית, והבחורים נוהגים ללמוד כל אחד כפי יכולתו. בישיבות הטובות מקובל שלא לעזוב את היכל הישיבה לפני השעה עשר או אחת-עשרה בלילה.

נוהג נוסף בישיבה הגדולה הנו "השיעור הכללי". זהו שיעור שבועי שמוסר ראש הישיבה בבית המדרש לכלל תלמידי הישיבה, והוא עוסק בסוגיה הנלמדת. לקראת השיעור הכללי יש "סדר הכנה", שבו מקבלים התלמידים דף מקורות המכונה "מראי מקומות", ואותו הם נדרשים ללמוד לקראת השיעור הכללי.

השיעור הכללי הנו שעתו הגדולה של ראש הישיבה. אז הוא מוכיח את בקיאותו בש"ס ובפרשנים ואת חריפותו הלמדנית. במשך למעלה משעה עומד ראש הישיבה, מקשה ומפרק, טוען ומוכיח, עד שבסופו של דבר מתבהרת הסוגיה באור חדש. בהכנת השיעור הכללי משקיע ראש הישיבה זמן ומאמץ ניכרים, במטרה לחדש "מהלך" חדש בסוגיה, כזה שטרם נכתב עד עתה. על הרב שך מסופר, כי ביום שבו מסר את השיעור הכללי היה מסתגר בחדרו בריכוז מקסימלי ולא משוחח עם איש. בעולם הישיבות ישנם שיעורים מפורסמים הנחשבים למבוקשים ול"על-ישיבתיים". כך הם למשל שיעוריו של הרב אשר וייס, ראש ישיבת "דרכי תורה" החסידית (המתאפיינת בגישת לימוד ליטאית) או שיעורו של הרב אשר אריאלי, הנחשב לאחר מגדולי הלמדנים בישיבת מיר הירושלמית. שיעורים אלו המיועדים לתלמידי החכמים מיטיבי הלימוד, מושכים מאות מאזינים, בחורים ואברכים, והם צובאים על בית המדרש במטרה לשמוע פלפול ייחודי בסוגיה הנלמדת.

התפילות בישיבה אטיות ומוקפדות. התלמיד נדרש להשקיע בתפילה, תוך שימת לב לכל מילה ומילה. בעתיד, כאשר הוא יצא מן הישיבה, ייתכן כי טרדות היומיום יכתיבו לו תפילה חפוזה במניין ואולי אפילו ביחידות. כעת, הוא יכול להתפלל במנוחת הנפש. תפילת שחרית אורכת כשעה, ותפילת מנחה וערבית – כמחצית השעה כל אחת. זמנים אלו ארוכים כמעט פי שניים מהנורמה המקובלת בבתי הכנסת מחוץ לישיבות. התפילה עצמה מתנהלת באווירת רצינות, כשראש הישיבה או המשגיח קובעים את קצב ההתקדמות כשליחי ציבור סמויים. רק כשהם יסיימו את קטע התפילה הנוכחי, ייתן שליח הציבור את האות להמשיך לקטע הבא.

מרבית הבחורים בישיבה הגדולה לנים בפנימייה. חלק מהישיבות מחזיקות בניין המיועד לפנימייה, ובו לנים הבחורים, ארבעה בכל חדר. ישיבות אחרות שוכרות דירות לתלמידים, הפזורות מסביב לישיבה. חדרי הפנימייה ירוהטו בפשטות סגפנית, ובכל חדר יהיו מיטות, ארונות, שולחן וכיסאות. השירותים והמקלחות יהיו משותפים לכלל הבחורים. עם זאת, מקובל שבחורים ותיקים יותר "משפצים" את החדר הפנימייתי ומוסיפים לו תמונות, אביזרי מטבח כדוגמת טוסטר ומיקרוגל ועוד.

ההווי הפנימייתי מעניין. בשעות ההפסקה מתגודדים הבחורים בקבוצות ועוסקים בעיקר ב"נייעס" [חדשות]. לעתים יהיו אלו נייעס כלליים של המגזר החרדי, ולעתים, נייעס הנוגעים להווי הישיבתי, בעיקר בשוק השידוכים: מי

יצא עם מי, מי עומד לסגור שידוך, איזה "סידור" קיבל פלוני וכך הלאה. העישון נפוץ מאוד בקרב בחורי הישיבות, ובחלק מן הישיבות נהוג כי החתן מיד לאחר ארוסיו מחלק סיגריות לבני הישיבה. חלק מן הישיבות המבקשות להילחם בתופעת העישון, קבעו כי החתן יחלק סוכריות במקום סיגריות.

אף שעישון סיגריות נפוץ מאוד בקרב בחורי הישיבות, הרי שהאלכוהול והסמים נמצאים הרחק מחוץ לתחום הנורמה הישיבתית. זאת הן בשל החינוך הנוקשה והסגפני שאינו מאפשר התנסויות קיצוניות, הן בשל היעדרה של "תרבות בילוי", המעודדת את השימוש בחומרים הממכרים, הן בשל החשש מפגיעה בשם הטוב ובשידוך העתידי. מן העבר האחר, תופעה הולכת ומתרחבת בקרב בחורי הישיבות הנה שימוש בתרופות פסיכיאטריות כגון ריטלין וקונצרטה, המשפיעות על יכולת הקשב והריכוז. השימוש הופך לנפוץ דווקא בקרב בחורי הישיבות הטובות המצויים בלחץ ומתח לימודים מתמיד, המחייב ריכוז מקסימלי על פני שעות רבות במשך היממה. מרבית המשתמשים שומרים את הדבר בסוד, מחשש לפגיעה בשמם.

ככלל, מקפידה הישיבה כי הבחורים ילכו לישון בזמן, כלומר, לא אחרי חצות הלילה. לכך יש שתי סיבות עיקריות: ראשית למנוע בטלה ושוטטות חסרת מעש, וכידוע "הבטלה מביאה לידי שעמום, והשעמום מביא לידי חטא" (כתובות נט). שנית, השינה הבריאה מאפשרת לתלמיד ללמוד למחרת כראוי. ראשי הישיבות הנוזפים בתלמידיהם שאינם מתעוררים בזמן לתפילה, טוענים כי "הכול מתחיל מהלילה". כלומר, אם תלך לישון בזמן, ודאי שתקום בזמן. עם זאת, בימי חמישי בלילה, המכונים בעגה הישיבתית "ליל שישי", נוהגים הבחורים לאכול "צ'ולנט" [חמין] בשעות הקטנות של הלילה. מסעדות רבות בריכוזים החרדיים מוכרות צלחת חמין תמורת סכום נמוך, והבחורים מתגודדים קבוצות קבוצות באזור הישיבה בהווי ישיבתי מיוחד, אחרי שקנו חלות טריות של מאפיית ויז'ניץ הבני-ברקית או של מאפיית אביחיל הירושלמית, ואותן יטבלו בחמין המהביל. מנגד, נוהג נפוץ בקרב מתמידי הישיבה בלילה זה הנו ה"משמר". הכוונה ללימוד רצוף במשך כל הלילה שבין חמישי לשישי. המתמידים לומדים ברצף כחמש או שש שעות עד אור ראשון של בוקר, אז ילכו להתפלל שחרית עם הנץ החמה. חלקם יחזרו בחברותא על החומר שלמדו במהלך השבוע, ואחרים יקדישו את שעות הלימוד האיכותיות ללימוד בקיאות מהיר הנעשה ביחידות.

מרבית הישיבות אוסרות על תלמידיהן להוציא רישיון נהיגה בתקופת

רווקותם. בחור שיימצא לומד נהיגה או מחזיק ברישיון, עלול להיות מורחק מהשיבה. גם בשל כך, נוהג רווח בקרב בחורי הישיבות הליטאים והספרדים הנו הנסיעה בטרמפים. לעתים יהיו אלו נסיעות ממרכז חרדי אחד למשנהו (מבני ברק לירושלים או להפך וכדומה), ולעתים למרחקים ארוכים יותר, בטיולים לצפון או לדרום הארץ. ראשי הישיבות ובדרך כלל אף ההורים מנסים להניא את הבחורים מנסיעה בטרמפים, שעלולים להיות סכנה גשמית, ולא פחות מכך – רוחנית בעקבות שיחה לא ראויה עם נהג או נוסע אחר, וכבר היו דברים מעולם. השימוש נפוץ בטרמפים משתי סיבות: האחת, כלכלית. הצעירים מבקשים לחסוך את כספי הנסיעות לצורך רכישת סיגריות או מוצרים אחרים, ובחורים מעטים אף חסרי אמצעים כלכליים לנסיעה. האחרת, הרפתקנית: הנסיעה בטרמפ כרוכה בסקרנות לזהותו של הנהג שיעצור, ובתחרות סמויה על הכישרון בתפיסת טרמפ מהיר. המומחים לטרמפים פיתחו את שיטת ה"טרמפ לחץ". אלו הבחורים העומדים בתחנת הדלק וצובאים על הנהג כאשר הוא עוצר בלאו הכי, תוך שהם מבקשים להצטרף אליו. על אף האיסור הגורף שהוטל על בני הישיבות, רבים ממשיכים לגדוש את הטרמפיאדות במוקדי היציאה מהעיר ובצמתים סואנים תוך סיכון ממשי לשלומם, בחיפוש אחר נהג שיובילם למחוז חפצם. במטרה להילחם בתופעה, נוהג ראש אחת הישיבות המפורסמות להפקיד סכום כסף בידי אחראי שיממן את נסיעתם של התלמידים לכל מקום, ובלבד שלא ייסעו בטרמפים.

בהיעדר מוסדות שימשיכו את הקו החינוכי החרדי-מודרני, בשלב זה מצטלבת דרכם של החרדים המודרניים עד לנישואיהם, בישיבה גדולה. זאת אף בעקבות השפעת הרבנים החרדים בישיבה התיכונית, המשפיעים על תלמידיהם להשתלב בישיבות הגדולות (ולא בישיבות ה"הסדר" הציוניות-דתיות). כך למשל ידועה אמרתו של הרב יידל קולדצקי, מי שהיה ראש הישיבה המיתולוגי של ישיבת "היישוב החדש", כי "היישוב הנו כביש המוביל אל הישיבה". במילים אחרות, מטרתה של הישיבה החרדית המודרנית להשיב את תלמידיהם אל דרך המלך החרדית.

ואמנם, לאחר שסיימו את הישיבה התיכונית החרדית, פונים מרבית הבחורים ללמוד בישיבות גבוהות כגון ישיבת "חברון", "עטרת ישראל" ו"איתרי". לישיבות אלה השקפה חרדית קלאסית ונלמדים בהן לימודי קודש בלבד, ואולם ניתן לזהות בהן התנהגות מודרנית מעט. כך למשל, הן אינן מונעות מתלמידיהן להוציא רישיונות נהיגה ולהחזיק טלפון נייד (כשר).

10.6 תיכון לבנות – הסמינר

כפי שנזכר לעיל, הבנות החרדיות באירופה לא זכו להשכלה פורמלית, שכן לימוד התורה הנו מצווה המוטלת על הגברים בלבד, ואילו לימוד שאר המקצועות לא נדרש. האישה הצעירה נדרשה לפתח מיומנויות ביתיות שוטפות, שכללו בישול, ניקיון, טיפול בבגדים וגידול הילדים.

תפנית משמעותית התרחשה עם קום מדינת ישראל. לתפנית זו היו שלושה מוקדים: ראשית, נחקק חוק לימוד חובה שחייב הענקת השכלה פורמלית לכל צעיר וצעירה ישראלים. האפשרות להשאיר את הבנות בבית, נראתה בלתי-אפשרית. שנית, בהתאם למסמך הסטטוס קוו המפורסם משנת 1947, העניקה המדינה אוטונומיה מלאה לחינוך החרדי שאוגד על ידי "החינוך העצמאי" והועמדו לו תקציבים גבוהים מהקופה הציבורית. שלישית, מהפכת "חברת הלומדים" שהחלה להירקם, חייבה את האישה ללמוד מקצוע מכניס שיאפשר לגבר להמשיך ולשבת באוהלה של תורה.

שלושת אלו הובילו להקמתם של תיכונים לבנות חרדיות, שנקראו "סמינר" על שם מטרתם העיקרית שהיתה להכשיר את הנשים הצעירות לחיים מקצועיים. בראש ובראשונה נחשבה משרת ההוראה מתאימה במיוחד לאישה המטופלת בילדים, וכך הפכו התיכונים החרדיים לבנות ל"סמינרים למורות".

אבי השיטה הנו הרב אברהם יוסף וולף, אשר מונה בשנת 1952 למנהל סמינר "בית יעקב" הראשון בבני ברק. הרב וולף, מתלמידיו של החזון איש, אבי רעיון "חברת הלומדים", נטע בלב תלמידותיו את השאיפה להינשא לבן תורה שימשיך את לימודיו בכולל לשנים ארוכות, תוך שהן יישאו לבדן בעול הפרנסה וגידול הילדים ובכך יהיו שותפות לזכות הרוחנית של לימוד התורה. הרעיון הומחש היטב במאמר התלמודי הקובע כי זכותן של הנשים בלימוד תורה הנה בכך שהן מובילות את הילדים אל בית הספר ומטפלות בהם עד שישבו בעליהן (ברכות יז).

רעיון חברת הלומדים השתרש היטב בקרב בנות הסמינרים. פרידמן (1988) מציין כי עד סוף שנות החמישים, רבות מן הבנות החרדיות היו בעלות משרה ומשכורת קבועה של מורה עוד לפני הגיען לגיל עשרים. השידוך המקובל בחברה הליטאית היה בין בחור ישיבה שימשיך את לימודיו ב"כולל", לבין בוגרת סמינר "בית יעקב", העובדת כמורה. עד מהרה הסמינרים הלכו והתפשטו בכל רחבי הציבור החרדי, בקרב ליטאים וחסידים כאחד. כל חצר חסידית פתחה סמינר משלה, ובכל עיר ועיר נפתחו מוסדות חינוך על-יסודיים

לבנות, שמטרתם העיקרית להכשיר את הבנות לתפקידי ההוראה. עם השנים פחת והלך הצורך במורות, ובוגרות סמינרים רבות נותרו ללא עבודה. החברה החרדית המושתתת על פרנסת האישה, נדרשה לתת לכך מענה מיידית. ואמנם, במגמות ההמשך בסמינרים נפתחו מסלולי הכשרה שונים שכללו הנהלת חשבונות, הנדסאיות תוכנה, מעצבות גרפיות וכדומה. אף מגמות ההוראה הורחבו, והבנות לומדות הוראת ספורט, הוראת ריקוד, הדרכת טיולים ועוד.

בשונה מבית הספר היסודי השכונתי, הסמינר הנו מוסד עירוני המיועד לכלל בנות העיר, בחלוקה איכותית ולא גיאוגרפית. בדומה להרשמה לישיבות, אף הקבלה לסמינרים (בעיקר הליטאיים או הכלל-חסידיים) איננה פשוטה. הסמינרים הנחשבים, כדוגמת הסמינר החדש בירושלים בניהולו של הרב ישעיהו ליברמן, או סמינר "מאיר" בבני ברק בניהולו של הרב שמואל מאיר, מפעילים סינון קפדני בתהליך הקבלה, ותלמידות רבות צובאות על כל מקום פנוי. זכות קדימה מסוימת תוענק למי שאחותה לומדת במוסד, בהנחה שהיא נחשבת לתלמידה טובה. עובדה זו מטילה אחריות גדולה על האחות הבכירה, שנדרשת להתנהג באופן שלא יפגע בסיכויי אחותה הקטנה להתקבל ללימודים. אף כאן, כבישיבות, חשופים המוסדות ללחצים ולקשרים קהילתיים, ושיחת טלפון מחצרים של אחד ה"גדולים" תפעל את פעולתה.

דגש מיוחד מושם בסמינר על לימוד ההשקפה החרדית, שכן הבת החרדית צריכה להיות המנוע הדוחף את בעלה ללמוד תורה. אף ברגעי המשבר שחוות האישה, עליה לזכור את האידאל המרכזי שבחייה. בשל כך, ובשונה מן הבחורים שאינם עוסקים כלל בנושאים השקפתיים, לומדות הבנות ספרי הגות ומחשבה יהודית. בדיחה חרדית מספרת על זוג ליטאים הנפגשים בשידוך, כשהמשודכת שואלת את הבחור, תלמיד ישיבת "חברון" היוקרתי, אם הוא למד את הספר "מכתב מאלהו" (ספר יסוד העוסק בהשקפה החרדית), הבחור משיב לה: "לא קראתי את הספר, אבל ראיתי את הסרט". בדיחה זו משקפת את הפער ההשקפתי שבין הבנים לבנות במערכת החינוך הליטאית, פער הנוצר מתוכני הלימוד השונים.

לצד לימודי ההשקפה לומדות הבנות מגוון לימודי קודש הכוללים תורה, נביא ודינים, אך לא גמרא (לדיון בנושא לימוד הגמרא לנשים, ראו להלן בשער השלישי). אשכול לימודים נוסף הוא לימודי החול, במסגרתו לומדות הבנות את מקצועות החול הבסיסיים לרבות אנגלית ומחשבים ברמת לימודים

משתנה ובהתאם למגמות לימוד כמקובל בתיכונים מקבילים. יום הלימודים נמשך בין השעה שמונה בבוקר ועד לשעות אחר הצהריים.

בדומה לבית הספר היסודי לבנות, מונהגת אף בסמינר תלבושת אחידה וצנועה, המבדילה בין בנות הסמינרים השונים, כל מוסד ותלבושתו. אף בפרטי הלבוש שאינם תלבושת אחידה, אין מקום לבולטות או לצעקנות. כך למשל הנעליים צריכות להיות ללא עקב ובצבע סולידי, אף התיקים יהיו עדינים ומכובדים, כיאה לבת ישראל. בשונה מבחורי הישיבות, עישון סיגריות בקרב הנשים החרדיות בכלל, ואצל בנות הסמינרים בפרט, איננו בא בחשבון. בת נורמטיבית שתימצא מעשנת תיתפס כ"פורקת עול" ותורחק מהמוסד הלימודי.

מקום מרכזי מיועד בסמינר לפעילות חברתית. תוכן הפעילות משתנה ממקום למקום, והיא אף עשויה להיות מקור לתחרות בין-מוסדית. הפעילות מתקיימת אחת לזמן מה, ונושא הפעילות משתנה. כך למשל בחודש חשוון תכלול הפעילות את קישוט הכיתה; בכסלו יערכו הבנות יריד צדקה בחנוכה; בשבט יצאו הבנות למחנה חורף; באדר תיערך מסיבת פורים מושקעת וכך הלאה. גולת הכותרת של הפעילות החברתית הנה מחנה הקיץ, הנערך בסוף שנת הלימודים ואורך כארבעה ימים, ובו יוצאות הבנות לטיול ומשתתפות בתוכניות ובפעילויות חברתיות מגוונות. אף לאחר מחנה הקיץ ממשיך הסמינר להעסיק את הבנות במגוון פעילויות לאורך תקופת "בין הזמנים" במטרה למנוע מהן את השוטטות בחוסר מעש. הפעילויות יכללו הרצאות, חוגי קיץ ויציאה לבריכה או לפארק מים. בכל הפעילויות החברתיות תזמרנה הבנות את שירי הסמינר בהתלהבות, תוך השרשתה של גאוות יחידה ייחודית למוסד הלימודי.

אף שמדובר במוסדות על-יסודיים, נמנעים מרבית הסמינרים מלהגיש את בנותיהם לבגרות. זאת במטרה למנוע את "ברירת" הבנות בשלב מאוחר יותר ללימודים אוניברסיטאיים. כעת, כשהבנות אינן בעלות תעודת בגרות, נחסמת מהן האפשרות ללמוד בשדות זרים. במטרה ליצור מדד דירוג אחר, שעיקרו – קבלת הבנות למסלולי ההמשך של הסמינרים (על-תיכוני), נוהגים הסמינרים להגיש את הבנות ל"מבחני חוץ" הנערכים על ידי מכון הנרייטה סאלד, בפיקוח משרד החינוך, אך בשנת 2012 קבע שר החינוך כי ציוני מבחני החוץ יוכרו לצורך השלמת תעודת הבגרות. יוצאי דופן היו הסמינרים בערים המעורבות: בפתח תקווה, בנתניה ובחיפה, שהנהיגו את מבחני הבגרות בבית

הספר תוך התאמות לקהילה החרדית. זאת ככל הנראה על רקע האוכלוסייה ה"פתוחה" יותר שלמדה בהם, בעיקר ממשפחות של "בעלי בתים" האדוקים פחות.

בדומה לישיבות התיכוניות החרדיות המיועדות לחרדים המודרניים בשלב העל-יסודי, אף בחינוך הבנות הוקמו מוסדות על-יסודיים בעלי אופי חרדי, והתלמידות לומדות בהם לקראת בחינות הבגרות. סמינר לוסטיג הוותיק ברמת גן, והסמינרים "בית שולמית" ו"דופארק" ("בתיה") בירושלים הם דוגמאות למוסדות המיועדים לבנות הזרם המודרני.

"לוסטיג" הנו סמינר לבנות תיכון, מכיתה ט' ועד י"ב, וצמודה אליו יחידת "המשך" על-תיכונית, הממקצעת את תלמידותיה בראיית חשבון, במקצועות ההיי-טק ועוד. הסמינר ותיק מאוד ופעמים שמתחנכות בו בנות דור שני לבית הספר. התיכון מקפיד על לימודי בגרות ברמה גבוהה, במטרה לאפשר לתלמידותיו להשתלב במשרות בכירות בשוק העבודה. בדומה לתהליך הרוחני בישיבת "היישוב החדש", אף כאן בית הספר מחנך את תלמידותיו לערכים חרדיים קלאסיים, ומעודד את הבנות לשלוח את בעליהן ללמוד בכולל, כשסיסמת השידוכים המפורסמת בסמינר הנה "בן תורה – מה שיהיה יהיה" (זיכרמן וכהנר, 2012).

בסיום הלימודים התיכוניים הבנות ממשיכות בדרך כלל ללימודים על-תיכוניים במגמת ה"המשך" של סמינר לוסטיג עצמו או במוסדות אקדמיים. כיום, עם פריחתם של המוסדות האקדמיים והמקצועיים החרדיים, המאפשרים לימודים נפרדים לגברים ולנשים, בנות רבות ממשיכות ללימודי משפטים, מנהל עסקים, חשבונאות, עבודה סוציאלית ועוד, בקמפוסים חרדיים רבים הפזורים ברחבי הארץ.

השלב הבא של הנער והנערה החרדים הנו פרק השידוכים.

10.7 שידוכים

פרק השידוכים מגיע בסוף העשור השני לחיים. בקרב הבנות נהוג להתחיל ו"לשמוע" הצעות בגיל שמונה-עשרה ואילך, ואצל החסידים אף קודם לכן. בקרב הבנים יתחיל הצעיר החסידי את פרק השידוכים בגיל שבע-עשרה, והצעיר הליטאי והספרדי – בגיל עשרים ואילך. גיל הנישואים עשוי להיות כה צעיר בקהילה, עד שאין זה נדיר לראות חרדי בן ארבעים האוחז בנכדו.

לעתים אף עשוי האחייך להיות גדול יותר מדודו, כלומר, אם המשפחה תלד ילד אחרי שהיא כבר הפכה לסבתא.

ההחלטה "להתחיל לשמוע" שידוכים איננה עניין של מה בכך. מקופלים בה כללים מוסדיים, כך למשל ישנן ישיבות שלא מאפשרות לתלמידיהן לשמוע שידוכים לפני הגיעם לגיל או לשיעור מסוים; כללים קהילתיים, כך למשל לא מקובל "לעקוף" את אחד האחים הגדולים, וכך ייתכן מצב שאחד או אחת מבני המשפחה יוצרים "פקק" שאינו מאפשר לבאים אחריהם בתור לקבל הצעות; וכללים משפחתיים או אישיים, כלומר, החלטה ספציפית של ההורים (במקרה החסידי) או של המשודכים עצמם (במקרה הליטאי) בדבר הבשלות האישית לשמוע שידוכים.

השידוך נעשה באמצעות שדכן מקצועי או אקראי, קרי, מכיר משותף של הצעירים או של המשפחה המבקש לשדך את בני הזוג. לאחר שמוצעת ההצעה להורים מתחילה מסכת בירורים. ההורים בודקים לפני השידוך את השקפת העולם של משפחת המשודך ושלו עצמו ואת הרקע המשפחתי. החרדים מחשיבים את אילן היוחסין המשפחתי, ההשתייכות החוגית, קהילת המוצא והמצב הכספי. בדיקות רפואיות מיוחדות שאותן עורכים כל המשודכים מראש (בדיקות המבוצעות על ידי אגודת "דור ישרים" בירושלים), שוללות מלכתחילה שידוכים בעלי חוסר התאמה גנטי. ככל שהמשפחה בעלת מאפיינים מודרניים יותר, כך יהיו המשודכים מעורבים יותר בהליך הבחירה. כלומר, בעוד שבמשפחות החסידיות הליך הבחירה מופקד כמעט במלואו בידי הוריהם של בני הזוג, הרי שבמשפחות הליטאיות מופקדת הבחירה בידי המשודכים עצמם, כשההורים הם המנווטים ובעלי "זכות הווטו", ואילו בקרב החרדים המודרניים יופקד ההליך כולו בידי הצעירים, כשההורים ממלאים תפקיד מייעץ בלבד.

מנגנון השידוכים החרדי כולל אף "ז'רגון" פנימי ייחודי, שלא אחת מלא הומור פנימי. כך למשל מי שאיננו בולט בלימוד ייחשב לבעל "לב טוב", ומי שהיא בעלת אופי שתלטני תיחשב ל"יודעת מה היא רוצה מעצמה". כששואלים כמה "יראת שמים" יש למשפחה, מתכוונים בעצם לחוסן הפיננסי שלה וכך הלאה. כשבני זוג מחליטים כי הם "סוגרים", כוונתם כי החליטו להתחתן, ולעומת זאת פסילת השידוך נקראת "להוריד" את ההצעה.

דירוגם של הצעירים והצעירות בשוק השידוכים מורכב משני משתנים מרכזיים: רקע משפחתי ונתונים אישיים. במסגרת הרקע המשפחתי נבחן הייחוס

המשפחתי (עדה, השתייכות למשפחת רבנים מפורסמת), משלח ידם של ההורים (בדגש על משרה תורנית רמה של אב המשודך) וכן מעמד כלכלי. במסגרת הנתונים האישיים מדורג הבחור בהתאם להישגיו הלימודיים התורניים הבאים לידי ביטוי בדירוג של המוסד שבו הוא לומד, וכן ב"מידות", כלומר הנהגותיו והליכותיו של הצעיר המיועד. כנגזרת מאידיאת חברת הלומדים, צעיר שאיננו לומד כראוי ייחשב לשידוך איכותי פחות. בקרב הבנות לעומת זאת, הנתונים האישיים הנם רחבים יותר וכוללים לא רק את איכויותיה הלימודיות של הצעירה, אלא אף את יופייה, איכות המקצוע שרכשה, כישרונותיה החברותיים, תרומתה בארגוני חסד, עזרתה בבית וכדומה. מסיבה זו, קל יותר לבנות להיות מדורגות כבנות איכותיות ו"מבוקשות", לעומת הבנים, שהדירוג האישי מושפע מאיכותם הלימודית כפרמטר עיקרי ובלבדי. אוסף הנתונים הכולל משוקלל לציון בלתי-כתוב, הנלחש מפה לאוזן בין הצעירים והצעירות.

כבר בשלב מוקדם יחסית ועוד טרם נפגשו בני הזוג, נוהגים ההורים לבצע באמצעות השדכן תיאום כוונות בכל הנוגע להיבטים הכספיים של השידוך. כאן ישנם כללים ברורים יחסית. ככלל, מקובל כי הזוג הצעיר יקבל מההורים את ה"סידור", כלומר מימון מלא של דירת מגורים בהתאם ליכולת הכלכלית של ההורים, וכן מכשירי חשמל, כלי מיטה והוצאות החתונה. על הזוג לא מוטל העול הכספי כלל, משום שהחתן מיועד להגשים את ייעודו הרוחני ולהמשיך ללמוד. כיצד ניתן לדרוש מבחור צעיר להמשיך את חוק לימודיו התורניים כשעל גבו גיבנת כלכלית?

כלל נוסף קובע כי מחירו של הגבר יקר יותר. במילים אחרות, הורי הכלה יישאו בחלק גדול יותר של עלויות ה"סידור", וככל שהחתן בעל שם גדול יותר, כך יקטן החלק הכלכלי שהוריו יצטרכו לשאת. בחורים הנחשבים לעילויים ול"שפיצים", יקבלו "סידור מלא", כלומר, הורי הכלה ישלמו את מלוא עלות ה"סידור". במקרים נדירים וכאשר התנאים הכלכליים מאפשרים זאת, ידרשו הורי המשודך נדוניה, כלומר קצבה חודשית קבועה למשך כמה שנים שתינתן לזוג, כדי לאפשר את מחייתם ברווח. רעיון ה"סידור המלא" מהווה תמריץ משמעותי לבחורים להתבלט בלימודם ולהפוך ל"מבוקשים" בבורסת השידוכים הקהילתית. ואמנם, ראשי הישיבות מעודדים את תלמידיהם להשקיע בלימוד כדי לזכות בשידוך טוב יותר בהיבט החומרי.

ביקורת פנימית רבה מובעת על כללי ה"סידור" ועל הנזקים הנלווים לו. יש הטוענים כי הוא הופך את מנגנון השידוכים לסחר-מכר, שבו המרכיב

העיקרי הנו ההיבט הכספי במקום ההיבטים ההשקפתיים. ביקורת נוספת טוענת כי מנגנון "הסידור המלא" קובע דה-פקטו כי התלמידים המבוקשים ישתדכו עם בנות העשירים, ובכך ניטלת ההזדמנות מבנות העניים. ביקורת חריפה ואידיאולוגית יותר טוענת כי כלל "הסידור המלא" עומד בסתירה לעקרון ההסתפקות במועט שעליו מושתת החינוך החרדי.

ואולם הביקורת החזקה ביותר עוסקת במאמץ הכלכלי הבלתי-נתפס שבו נדרשת לעמוד המשפחה החרדית הממוצעת, תוך שהיא נוטלת על עצמה התחייבות כלכלית שאינה מסוגלת לעמוד בה. ביקורת זו מומחשת על ידי אמרה חרדית המספרת כי בעבר כאשר עבר אמבולנס בשכונה החרדית, שמחו כולם בידעם שיולדת נוספת בדרך לבית החולים. כעת, כשעובר אמבולנס יודעים כולם כי עוד הורה התמוטט מהלחץ הכלכלי שבו הוא שרוי מנישואי ילדיו.

ואמנם, בקרב קהילות חסידיות הונהגו תקנות שונות שמטרתן להקל את העול הכספי שבו נדרשים לשאת ההורים, בעיקר על רקע מספר הילדים הגדול שאותו הם נדרשים לחתן. החלוצה בתקנות אלו הנה חסידות גור, שבהוראת האדמו"ר הקימה קריות חסידיות באשדוד, בערד ובחצור הגלילית, ולשם נשלח הזוג הצעיר כשהוא מורשה לרכוש דירה על יד ההורים רק בשלב מאוחר יותר. עוד נקבע כי הוצאות החתונה והחגיגות יהיו צנועות ומצומצמות (אלאור, 1992). אגדה גוראית מספרת על גביר חסידי שהגיע אל הרבי וביקש ממנו אישור לחרוג מהתקנות לרגל נישואי בתו היחידה. האדמו"ר השיב לו על אתר, כי אם יש לו די כסף שילך לקנות לו רבי אחר.

כיצד מצליחים ההורים לממן את ההוצאות הכבדות הכרוכות בנישואי ילדיהם? יש מההורים הנעזרים בהוריהם בני הדור הראשון לתקומה, שחיים במקרים רבים ברווחה כלכלית יחסית, הן בשל העובדה כי לאורך השנים הם עבדו (במובחן מהחרדים בני הדור השני שגדלו אל תוך חברת הלומדים), הן בשל ה"רנטה" שאותה מקבלים רבים מבני דור זה מגרמניה.

פתרון נוסף פופולרי מצוי בקרב ההורים המחתנים את ילדיהם האחרונים. אז מוכרים ההורים את דירתם ועוברים להתגורר בדירה קטנה יותר באזורי הפיתוח. הדירה שאותה הם מוכרים תהיה בדרך כלל גדולה יחסית ובאזור

יקר, שכן לפני שניים או שלושה עשורים, בעת שהוריהם רכשו אותה, המחיר היה נמוך בהרבה. כעת משעזבו הילדים את הבית, מוכרים ההורים את הדירה למרבה במחיר, ועוברים לדירה קטנה הממוקמת בדרך כלל על יד הילדים, בשכונות החרדיות החדשות והזולות. כך למשל הורים רבים מוכרים את דירתם בירושלים ובבני ברק, ועוברים להתגורר ליד ילדיהם במודיעין עלית או בביתר. הורים אחרים נוטלים משכנתא על הנכס שבבעלותם, ואותה הם יחזירו טיפין טיפין בעשורים הבאים.

פתרון אחר הוא הגמ"חים [ראשי תיבות של גמילות חסד]. בציבור החרדי מתנהלת פעילות ענפה של גמ"חים המלווים כסף (בעיקר במטבע חוץ) לציבור בלא ריבית. מרבית הגמ"חים מלווים סכומים קטנים של עד 5,000 דולרים לתקופות מוגדרות של כשלושה חודשים, ואולם יש גמ"חים המיועדים לסייע בנישואים, המלווים סכומים ניכרים שאותם פורע הלווה בתשלומים. כערובה להשבת הכספים מחתים הגמ"ח ערבים המוכרים לו והמקובלים עליו, על שטר ההלוואה.

מהיכן משיגים הגמ"חים את הכספים שאותם הם מלווים? שלושה מקורות עיקריים לכך: המקור הראשון – הוראות קבע. גמ"חים רבים מחתימים את הציבור על תרומה בהוראת קבע של עשרה או עשרים דולר לחודש. עם הגדלת מעגל התורמים צומח הסכום לאלפי דולרים המוזרמים לקופת הגמ"ח מדי חודש. המקור השני הנו הפקדות. רבים מהקהילה החרדית מפקידים את חסכוניהם (המיועדים בעיקר בעבור נישואי הילדים) בגמ"חים במטרה שתיעשה בכסף זה גמילות חסד, עד שהכסף יידרש למטרתו. במקרים רבים, כספים אלו הנם תוצאה של הכנסות או עסקאות לא מוצהרות, עובדה הגורמת אף היא להפקיד את הכסף בתוך הקהילה. מקור נוסף לכספי הגמ"ח הנו בתשלום חברות לקרן הלוואות, שמעניקה בבוא העת הלוואות ללא ריבית בסכומים גדולים, למטרת נישואי הילדים. "הגמ"ח המרכזי" הנו קרן ההלוואות הגדולה בציבור החרדי, שבה רשומים למעלה מעשרת אלפים משפחות. כל משפחה מפקידה סכום מסוים בקרן כדמי חברות, ובתמורה לכך היא תקבל קדימות בהלוואה בעת נישואי הילדים, שתיפרע בפריסה רחבה של מאה תשלומים, ללא ריבית כמובן. בעבור כל \$1,200 שמשלמת המשפחה כדמי חברות, תזכה לקבל בבוא העת \$10,000 בהלוואה (ניתן לרכוש עד 4 מניות חברות בעבור כל ילד, כך שסכום ההפקדה המקסימלי בעבור כל ילד יעמוד על \$4,800, ואילו סכום ההלוואה יעמוד על \$40,000).

ומהיכן מוצא הלווה מקורות להחזיר את הגמ"חים? כאן נכנס לפעולה ה"גלגול". לווים רבים מגלגלים גמ"חים, כלומר לוקחים מגמ"ח זה ומחזירים לגמ"ח אחר במועד ההשבה, וחוזר חלילה. כך עוברים חודשים ושנים עד שהאברך מצליח להתגבר על חובותיו. אגדה חבוטה מספרת על יהודי מבוגר ומכובד שהשיא את כל בנותיו, וכעת הוא מגלגל מדי חודש מגמ"ח זה לגמ"ח זה. יום אחד הוא מבקש לערוך אספה עם כל נושיו, נציגי הגמ"חים. בקול עצוב הוא מספר לבעלי הגמ"חים כי כבר אין לו כוח להמשיך לגלגל את הכספים מדי חודש. "בקשה אחת יש לי מכם," אומר האיש. "במקום שכל ראש חודש אני אסתובב ביניכם, אקח מפלוני ואשיב לאלמוני, אבקש כי אחת לחודש תיפגשו זה עם זה ותעבירו את הכסף ביניכם. אותי אתם כבר לא צריכים..."

כמוצא אחרון ובהיעדר ברירה, ישנם אברכים הנוסעים לחו"ל כדי לאסוף כספים מנדיבים לחתונות בניהם. אלו נוסעים לניו יורק, ללונדון או לאנטוורפן, שם הם עוברים בין כתובות הפרנסים או מדלת לדלת ומבקשים תרומות. ואולם, עם המשבר הכלכלי העולמי, פחתו סכומי התרומות ובמקרים רבים מאמץ זה אינו מוכיח את עצמו ואיננו משתלם.

מנגנון הבחירה עצמו שונה מאוד בין הקהילה הליטאית לחסידית, כשבקרר הקהילה הליטאית ודומיהם – בני הישיבות הספרדיות – הוא משוחרר בהרבה: לאחר שהמשפחות נתנו "אור ירוק" לפגישות, נפגשים בני הזוג. הפגישה הראשונה מתקיימת בדרך כלל בשעות הערב בביתה של המשודכת. הצעיר הליטאי מגיע בבגדי שבת בשעה המיועדת, אז ישוחח עמו אבי הכלה מעט בסלון הבית בעיקר בדברי תורה. בסיום השיחה תיכנס הנערה אל הסלון, אף היא לבושה בבגדי השבת שלה. על השולחן יונח כיבוד קל, מעשה ידי אם המשודכת (או המשודכת בעצמה). אף שהצעיר והצעירה החרדים אינם רגילים בקשר עם בני המין השני, הרי שאט אט הם לומדים לפתח שפה משותפת והשיחה קולחת. הפגישה הראשונה תארך שעה וחצי בקירוב ואין להאריך בה יתר על המידה. בסיום הפגישה ייפרדו השניים בנימוס וילכו לדרכם מבלי לסכם דבר על ההמשך.

לאחר הפגישה ישוחחו השניים עם השדכן ויסכמו אם ברצונם להמשיך.

אם התשובה מצד שני הצדדים חיובית, תתקיים פגישה שנייה. המקום המועדף לפגישות: לובי של בית מלון בירושלים או בתל אביב. מחזה נפוץ בבתי המלון הוא זוג חרדים הצועדים בהתרגשות, הוא ענוב בעניבה וחובש מגבעת מבהיקה, והיא בשמלה שבתית ובנעלי עקב. בפגישה שתתרחש אף היא בשעות הערב, ישוחחו השניים ארוכות ויספרו כל אחד על חייו. האווירה תהיה משוחררת יותר מהפעם הקודמת והזוג יזמין לעצמו שתייה: מים או מיץ ולא משקה מוגז שעלול להביך לאחר מכן את השותה. בין השאר ישוחחו בני הזוג על עניינים השקפתיים ועל הבית המיועד. לא תמיד יחשפו הצעירים את כוונותיהם האמיתיות, והם יביעו את ההשקפה המקובלת, אף אם בפועל הם מסויגים ממנה מעט. בסיום הפגישה ייסעו השניים במונית, והמשודך יסיע את המשודכת לביתה ויפרד ממנה. אף לאחר פגישה זו יחליטו השניים עם השדכן אם רצונם להמשיך בפגישות.

לאחר כמה ימים תיערך הפגישה השלישית ובעקבותיה אף הרביעית. לעתים יערכו בני הזוג את הפגישה בשעות הבוקר, כדי לראות זה את זה באור יום. כעת הם כבר רגילים זה לזו, משוחררים יותר, ואולי אף ילכו לטייל בטיילת ארמון הנציב או לאורך חוף ימה של תל אביב. הפגישות ילכו ויתארכו, וכעת הן עשויות להימשך כמה שעות, במהלכן מבקשים בני הזוג לשוחח על נושאים רבים, אך גם לחוש את הכימיה וההתאמה ביניהם. בסיום פגישות אלו יכולים בני הזוג כבר לסכם ביניהם לגבי פגישה נוספת, תוך שהם "עוקפים" את השדכן. הפגישות התכופות מוסתרות מעיני החברים והחברות, ואפילו מהמשפחה הקרובה. מה טעם לפרסם דבר שאין ידוע מה יעלה בסופו? בקרב הבחורים המתגוררים בפנימייה בשיבה, הסתרת הפגישות מורכבת: קל לראות את פלוני מתלבש בבגדי שבת, מתגלח ומתבשם באמצע השבוע, וחבריו עשויים להגיע בנקל למסקנה הברורה. בשל כך, רבים מתארגנים לפגישות מחוץ לשיבה במטרה למנוע את הרכילות בשיבה ביחס אליהם.

לאחר ארבע או חמש פגישות יתחילו ההורים ללחוץ על המשודכים להחליט לכאן או לכאן. ואמנם, מרבית הזוגות הליטאים "יסגרו", כלומר, יחליטו על האירוסים לאחר כחמש או שש פגישות, ובדרך כלל לאחר שנפגשו עם כמה מועמדים פוטנציאליים. יש צעירים הנפגשים עם שלושה או ארבעה מועמדים עד למציאת ה"באשערט" [זיווג משמים], ואחרים נפגשים עם יותר מעשרה מועמדים. רק מעט בני מזל מוצאים את זיווגם כבר בשידוך

הראשון המוצע להם. ההחלטה נתונה בידי בני הזוג בלבד, כשברכת הוריהם מלווה אותם מראשית הדרך לאור הבירורים שערכו. מיד לאחר קבלת ההחלטה המשותפת בין בני הזוג, מתקשרים הצעירים ומודיעים להוריהם בהתרגשות על ההחלטה. הירושלמים ילכו כעת לכותל המערבי להודות על מציאת השידוך ולהתפלל להצלחתו, והורי הכלה יתחילו להיערך לטקס ה"וורט" – ההכרזה על ההחלטה להיקשר בקשרי השידוכים. אז תפשוט הבשורה כאש בשדה קוצים בקרב המשפחות וחבריהם של בני הזוג, ובני המשפחה הקרובים והחברים יגיעו להשתתף בשמחת ה"וורט". זו תהיה הפעם הראשונה שהורי החתן יראו את כלתם לעתיד. כמה ימים לאחר מכן נחגג טקס האירוסים עצמו שבו נחתמים ה"תנאים" בין הצדדים, ומכאן מתחילה הדרך להכנות לחתונה. לאחר האירוסים מקפידים בני הזוג להתראות ולשוחח אחת לזמן מה, אך אין להתראות לעתים תכופות מדי לפני החתונה. כשבועיים לפני החתונה ייפרדו השניים ויפסיקו להתראות ולשוחח, עד לפגישתם הבאה בדרך אל החופה.

בקרב רבות מהקהילות החסידיות, מנגנון הבחירה שמרני בהרבה וכולל פגישה אחת או שתיים בלבד, שכן "אסור לאדם לקדש אשה עד שיראנה" (קידושין מא). הפגישה בין בני הזוג נערכת בדרך כלל בבית המשודכת, והיא נושאת אופי פורמלי, אחר שכבר כל התנאים סוכמו בין ההורים. הבחור מוזמן אל החדר שבו יושבת הנערה, ושאר בני המשפחה יוצאים ומותירים אותם לבדם. כעת, זו הפעם הראשונה בחייהם שהנער והנערה החסידים נפגשים באינטימיות פנים אל פנים, עם זר, בן המין השני. השיחה אורכת כחצי שעה בלבד, ובמהלכה מדקלמים השניים משפטים העוסקים במטרת הנישואים ובשאיפה לבית של תורה. מתוך הרגל וביישנות, משפילים בני הזוג את עיניהם ונמנעים מלהצליב את מבטם. לאחר הפגישה ומסוכמו ההיבטים הכספיים בין ההורים, עורכות המשפחות את האירוסים. הפעם הבאה שייפגשו בני הזוג תהיה מתחת לחופה, אף שישוחחו טלפונית מפעם לפעם.

בקרב החרדים המודרניים, הליך השידוך דומה לנהוג בציבור הליטאי, שכן לרוב, הבחורים לומדים בישיבות החרדיות הרגילות (אם כי "פתוחות" יותר). עם זאת, בפגישות יעלו בני הזוג את ההסתייגות מהשאיפה לחיי תורה, והם יסכימו על מעבר מדורג של בן הזוג לשוק העבודה. אף הורי בני הזוג יעודדו בחירה זו, שכן נישואים עם בן תורה שימשיך את לימודיו בכולל שנים רבות, מעלה אצל ההורים כמה חששות: בהיבט הכלכלי – התמודדות של הזוג עם ירידה ברמת

החיים, והצורך של ההורים לתמוך לאורך זמן בתא המשפחתי החדש. בהיבט התרבותי – ההתנגשות בין בחורה בעלת השכלה רחבה, שפעמים רבות אף באה מבית עובד ויצרני, לבין בחור ישיבה שנותר בד' אמותיה של הישיבה, עלולה להפריע לחיי הזוגיות של הזוג הצעיר. בקבוצה זו נפוץ המנהג להשתדך לבני משפחות שמקורן בחו"ל (משפחות "חוצניקיות"), בעיקר מבריטניה, מבלגיה ומארצות הברית. החיבור למשפחות אלה הוא חיבור טבעי, שכן זרם זה מחזיק במאפיינים דומים לחרדיות חו"ל, ואף מושפע ממנה.

התהליך המתואר לעיל משתנה לחלוטין כאשר מדובר בנישואים שניים של בני הזוג. בעבר, גירושים היו מחוץ לנורמה החרדית, שכן "כל המגרש את אשתו ראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות" (סנהדרין כב). אפילו המזבח, אך לא רק הוא. גם הוריו ואחיו ואחיותיו וכל סביבתו. על רקע תפיסה זו, המלצת גורמי המקצוע החרדיים בדור הקודם על גירושים, היתה רק במקרים קיצוניים שכללו אלימות, מחלות נפש וכדומה. כל זה השתנה בדור השלישי של החרדיות הישראלית, ובו הופכים הגירושים להיות נפוצים יותר ויותר, הן על רקע העלייה במעמדן של הנשים החרדיות, הן על רקע המודרנה המחלחלת פנימה והמביאה עמה פיתויים רבים, הן על רקע הנכונות הפוחתת והולכת להשקיע בקשר הזוגי.

עם או בלי ילדים, לאחר כמה שנים ולעתים אף לאחר כמה ימים, מחליטים זוגות רבים, בהחלטה משותפת או אישית, לפרק את החבילה. התוצאה הנה שלצד שוק השידוכים הקלאסי מתקיים שוק נוסף ותוסס, של פרק ב'. ככלל, ניתן לומר כי בקרב הגרושים הכללים גמישים בהרבה. בני הזוג מפגינים לרוב עצמאות ומנהלים את ענייניהם בעצמם ולא באמצעות הוריהם (שבחרו בעבורם את השידוך הקודם, ולכן עלולים להיתפס כ"אחראים" לכישלון), מספר הפגישות גבוה בהרבה, והשידוך בין בני הזוג עשוי אף לחצות עדות וקהילות. פורומים שונים באינטרנט מהווים כר פורה להיכרויות של גרושות וגרושים חרדים, וחלקם נוהגים אף להיפגש מזמן לזמן ולהעביר בצוותא שבתות וחגים, תוך שאיבת עידוד ותמיכה זה מזו ולהפך.

האם ניתן לקשור קשר רציני של אהבה בתוך מספר מועט של פגישות? כיצד יודעים בני הזוג כל כך מהר כי הם מתאימים זה לזו? התשובה לשאלות אלו

נעוצה בהשקפה חרדית ייחודית על אודות הקשר הזוגי. האהבה, על פי תפיסה זו, הנה תכונה נרכשת, ואותה יש לבנות נדבך אחרי נדבך. הביטוי "התאהבות" כמושג סביל המתאר מצב המתרחש בפתאומיות, איננו נחשב בעיני החרדים כלל, וכפי שתיאר זאת אחד מגדולי הרבנים בעבר: "למה שהם [החילונים] קוראים אהבה, אנחנו קוראים תאוה." כלומר, ה"התאהבות" איננה אלא ביטוי להשתלטות זמנית של דחף תשוקתי על האדם. אהבה לעומת זאת, איננה נרכשת בן לילה ואף איננה מסתלקת בפתאומיות.

הבית החרדי אמור להיבנות על אהבה, שהיא תוצר ארוך טווח של נתינה והשקעה, תולדה של מחויבות הלכתית של הבעל לאשתו. בשל כך, בין כל בני זוג בעלי נתוני פתיחה דומים קיים פוטנציאל חיובי לקשר נכון, אילו רק ישקיעו ויתמידו בהשקעתם. מנגנון השידוך מבקש אפוא להפגיש בין שני בני זוג בעלי הפוטנציאל המתאים ביותר לקינונה של מערכת זוגית נכונה, לו רק יתמידו בני הזוג בהשקעתם.

הרעיון שלפיו האהבה נמשכת אחרי הנתינה, הנו אחד מן הכללים הבסיסיים בתפיסת המוסר החרדית, הקובע כי "אחרי המעשים נמשכים הלבבות" (ספר החינוך, טז). ככל שתשקיע יותר, תאהב יותר. כך ברוחניות בחיבור לבורא העולם ולתורה, כך בחיי המשפחה בחיבור אל בן או בת הזוג ולילדים.

אין לשכוח לשלם לשדכן. בין שמדובר בשדכן מקצועי שזו פרנסתו, ובין שמדובר בשדכן אקראי, דין אחד הוא. כל צד ייתן לשדכן אלף דולרים ולפעמים אף יותר. חשיבות התשלום נובעת מחשש ה"קפידא" שעלולה לצוץ מצד שדכן שלא קיבל את התמורה בגין מאמציו, וזו עלולה לפעול כנגד הצלחת בני הזוג. סוגיית תשלום השדכנות מעלה שאלות הלכתיות רבות, שהפוסקים החרדים דנים בהן בכל הרצינות: כיצד לפעול כאשר יש שני שדכנים? ומה כאשר השידוך שנחתם כעת, הוצע קודם על ידי שדכן אחר? האם על השדכן להחזיר את הכסף במקרה שהשידוך התבטל קודם לחתונה? שאלות אלו ורבות אחרות מהוות מקור לפולמוס הלכתי רחב המפרנס את הספרות ההלכתית.

מהאירוסים ועד החתונה נוהגים הצדדים בהתאם לפרוטוקול מתנות בלתי-כתוב. הורי החתן יקנו לכלה תכשיטים שונים מזהב או מיהלומים

ופמוטים מכסף. הורי הכלה ירכשו לחתן שעון זהב ותלמוד בבלי מהודר, ובקרב החסידים – שטריימל. המתנות עשויות להשתנות בהתאם לקהילות ולתקופה שבה נערכים האירוסים. כך למשל אם תקופת האירוסים תיפול בחגי תשרי, תרכוש הכלה לחתנה קופסה מכסף בעבור האתרוג, והוא ירכוש בעבורה סט מחזורים בכריכת עור. אז יכניס עצמו החתן לדילמה רצינית: איזה שם עליו לחרוט על כריכת המחזורים? האם את שם נעוריה של כלתו שיהפוך עוד רגע לבלתי-רלוונטי, או את שם משפחתו שלו, שם שהכלה עדיין איננה נושאת? לאור הדילמה הבלתי-פתירה, יעדיפו מרבית החתנים שלא לחרוט את שם הכלה כלל או לחרוט את שמה הפרטי בלבד.

בחסידות גור מונהגים כללים מוקפדים לגבי כל שלב בהתקשרות הזוגית. נושא המתנות אינו נפקד מהמדריך המפורט, ולפיו החתן יקבל עד שש מתנות במשך כל תקופת האירוסים וימי שמחת הנישואים. המתנות יהיו שעון (לא זהב) ששווי עד 500 שקלים; ש"ס ששווי עד 2,500 ש"ח, וכך ממשיך הפירוט הלאה. במסגרת המתנות לכלות ניתן לתת שעון (לא זהב), שרשרת זהב, צמיד זהב, טבעת זהב ללא יהלום וכן הלאה. מחירן הכולל של כל המתנות לא יעלה על 12,500 ש"ח.

אורכה של תקופת האירוסים משתנה. בקרב הציבור הליטאי והספרדי היא עשויה לארוך כשלושה או ארבעה חודשים, בהתאם לאילוצים אובייקטיביים (כגון תקופות בלוח השנה העברי שבהן לא מתחתנים) וסובייקטיביים (סיום לימודים בסמינר, סיום תקופת אבל של אחד ההורים וכדומה). בקרב הקהילה החסידית אורכת התקופה זמן רב יותר, כחצי שנה עד שנה. לקראת החתונה ילכו בני הזוג בנפרד להדרכת נישואים, החתן למדריך חתנים והכלה למדריכת כלות. ההדרכה עוסקת בהלכות טהרת המשפחה ובנושאים הקשורים לזוגיות, תוך דגש על ההשקפה הקהילתית, כל זוג לפי מנהגיו. בערב החתונה תטבול הכלה במקווה הטהרה בפעם הראשונה בחייה.

10.8 החתונה

טקס הנישואים בחברה החרדית מסמל הרבה מעבר להקמת בית בישראל. הוא מסמל את המעבר של הזוג הנישא מרשות אחת לרשות אחרת. האישה עוברת מרשות הוריה לרשות בעלה. אף כאשר הכלה בגיל מתקדם יחסית, באמצע שנות העשרים לחייה, עדיין היתה עד עכשיו ברשותם המוחלטת של הוריה.

היא התגוררה בביתם, נשמעה להם וחסתה תחת כנפיהם. כעת, מסמל טקס הנישואים את החלפת המשמרת. מעתה, ההורים יתפסו מרחק יחסי באחריות לבתם, והיא נכנסת הלכתית, תרבותית וחברתית ל"רשות בעלה". אף הגבר עובר מרשות הוריו לרשות עצמו. עד עתה היה עליו להימלך בהם על כל צעד ושעל ולקבל את הסכמתם. הוא הוגדר כ"גדול הסמוך על שולחן אביו", הנחשב אמנם לבוגר, אך כמי שאיננו עומד בפני עצמו. כעת, כשמקים החתן בית בישראל, הוא עובר ל"רשות עצמו". אף כאן, בשונה מהחברה המערבית, המעבר מהרשות ההורית לרשות העצמית איננו פונקציית גיל, אלא תולדה של טקס הנישואים. זהו השער לעצמאות של בני הזוג, וזו הסיבה שההורים, ולא בני הזוג הנישואים, חתומים על ההזמנה לחתונה. על דרך ההומור ניתן לומר, כי אם בטקס בר המצווה בירך האב "ברוך שפטרני מעונשו של זה", כעת, בטקס החתונה, זהו תורם של החתן והכלה לברך זאת.

החתונה החרדית מתנהלת באופן מיוחד. תחילתה בלבישת הקיטל, בגד "המלאכים" האשכנזי, על ידי החתן, ובהשמת אפר על ראשו, זכר לחורבן. החתן, המלווה באביו ובאבי הכלה (ובמקרים אחרים בשני הוריו), צועד לעבר הכלה כשהציבור כולו מלווה אותו בשירה נוגה. הוא מגיע אל הכלה היושבת בכיסאה המעוטר ומתפללת את תפילת הכלה, ומכסה את ראשה בהינומה. יש חתנים המנצלים את הרגע ולוחשים לכלה כמה מילים בעלות תוכן רגשי. משם ממשיך החתן לצעוד לעבר החופה הנמצאת תחת כיפת השמים, והכלה, מלווה בשתי האמהות (ובמקרים אחרים – בהוריה), מגיעה אחריו אל החופה ומקיפה אותו שבע פעמים, כמופיע בספרי המקובלים.

טקס החופה נערך בדרך כלל על ידי ראש הישיבה של החתן, כשמכובדי האורחים מתכבדים לקרוא את הכתובה או לברך אחת משבע הברכות. עם סיום הטקס מובל הזוג הצעיר בשירה ובריקודים אל חדר הייחוד, שם נפגשים החתן והכלה בחדר סגור, ולראשונה רשאים להתייחד, כלומר לשהות בחדר סגור ונעול ללא נוכחות איש מלבדם. זאת בשונה מהמצב טרום הנישואים, שלפיו על פי ההלכה אסורים גבר ואישה זרים לשהות זה עם זה ביחידות. בקרב האוכלוסייה הליטאית והספרדית, מקובל כי הזוג הצעיר פוסע אל חדר הייחוד כשהם לראשונה אווזים זה ביד זו. לעתים אף מנחה הרב עורך החופה את החתן לקחת את ידה של אשתו הטרייה בידו. בקרב הקהילה החסידית, השמרנית יותר בענייני הצניעות, ישנם האוסרים זאת, והמגע בין השניים ימתין עד שהזוג ייכנס לחדר ייחוד.

מנהג ישראל כי ביום החתונה על החתן והכלה לצום, שכן ביום זה מתכפרים עוונותיהם. בחדר הייחוד אוכלים בני הזוג ושותים לאחר הצום, נרגעים מעט ומרבים להצטלם. בינתיים מסבים האורחים אל שולחנות האוכל והתזמורת מנגנת מוזיקה חרישית. עם יציאת הזוג מחדר הייחוד וכניסתו אל האולם פותח הקהל כולו בריקודים נפרדים: הגברים רוקדים עם החתן והנשים רוקדות עם הכלה. תזמורת של כמה נגנים מנגנת בעוז את מיטב להיטי המוזיקה החסידית, והריקודים נמשכים זמן רב. עם סיום הריקודים מתיישב הקהל כולו להמשך הסעודה, כשהחתן יושב על בימה מוגבהת ולצדו מכובדי האורחים. עם סיום ברכת המזון ושבע הברכות הנאמרות בשמחת חתן וכלה, פוצחים כולם בסבב ריקודים נוסף הנמשך עד לסוף החתונה. רבים נוהגים לשעשע את החתן והכלה במגוון ריקודים ופעלולים מיוחדים. אצל הליטאים יהיה זה ריקוד הורה סוער בצליל ובקצב מיוחד, ולעתים אף ריקוד "חפץ חיים", הכולל סט צעדים מורכבים שאותם מבצעים הבחורים בדיוק מושלם. אצל רבים מהחסידים נוהגים לרקוד את "ריקוד מירון" – ריקוד המתחיל לאט לצלילי ה"כליזמרים" כאשר הרוקדים מנענעים את גופם וידיהם למעלה ולמטה. אט אט גובר קצב הניגון ואיתו אף קצב הריקוד. בקרב החרדים המודרניים תיכנס הכלה במהלך הריקודים ותשב סמוך לחתן, אך מנהג זה איננו נפוץ בקרב בני הישיבות הישראלים. מנהג מיוחד נהוג בירושלים האבלה על חורבנה, ולפיו בחתונות לא תופיע תזמורת בהרכב מלא, אלא כלי נגינה אחד בלבד. בקרב המקלים, על הנגינה יופקד אורגניסט מיומן, היודע להפיק מהאורגן שברשותו מערכת צלילים המשתווה לתזמורת שלמה, ואולם המחמירים רואים בכך התחכמות לא רצויה, ומאפשרים נגינה בתופים בלבד. אז תופיע להקת מתופפים המכונה "פויקער", מלווה בזמר ללא כלי נגינה אחר, ותרקיד את החוגגים לקול מקצב התופים. על אף הייחודיות המוזיקלית, צעירים רבים מעדיפים להתחתן מחוץ לגבולותיה ההלכתיים של העיר ירושלים, במטרה להתחמק מן המנהג שעלול להפחית משמחתם. כך זכה לעדנה האולם שבמושב אורה שבפאתי ירושלים בדרך לעין כרם, שנמצא מחוץ לגבולותיה ההלכתיים של העיר.

אף שבמרכזה של החתונה נמצאים החתן והכלה, הרי שאורחי הכבוד הם הרבנים. בכל חתונה ישתתפו כמה רבנים מהישיבה שבה לומד החתן, מאזור מגורי החתן והכלה, ידידי המשפחות ועוד. כאשר מדובר בחתונה של אצולת הציבור החרדי, בין אצולה רבנית, כלכלית או עסקנית, הרי שמספר הרבנים

יהיה גדול בהרבה. בעת כניסתם, הרבנים יתקבלו בדרך כלל בשירת "ימים", המתכוונת לפסוק "ימים על ימי מלך תוסיף, שנותיו כמו דור ודור" (תהלים סא). התזמורת תקטע באחת את השיר שניגנה ותעבור בלוליינות מקצועית לניגון ה"ימים". אז יישאב הרב התורן אל תוך מעגלי הרוקדים וירקוד במעגל הפנימי עם החתן ושני האבות. כאשר החתונה עמוסה ברבנים, הרי שאחת לכמה דקות תחזור המנגינה באורח פלא לניגון "ימים" סמלי וקצר, ולאחר כמה שניות תחזור לתוכנית הנגינה המקורית. האגדה מספרת כי אחד מגדולי הרבנים הליטאים, הרב חיים קנייבסקי, קבל בתמימות באוזני מקורביו שאיננו מבין מדוע בכל החתונות שאליהן הוא מגיע מנגנים רק שיר אחד בלבד: "ימים על ימי מלך". וכי אין להם שירים נוספים לנגן?!

המנהג החסידי הנו לסיים את החתונה ב"מצווה-טענין" [ריקוד מצווה]. בריקוד זה, הנעשה בדרך כלל לאחר שעזבו מרבית האורחים את האולם, רוקדים קרובי המשפחה לפני הכלה, זכר לנאמר "כיצד מרקדים לפני הכלה? כלה נאה וחסודה" (כתובות טז). קרובי המשפחה הגברים רוקדים עם הכלה ללא מגע פיזי ביניהם, כאשר כל אחד מהם מחזיק קצה חוט מיוחד המחבר ביניהם. בין ריקוד לריקוד משעשע בדחן את האורחים בטקסט מיוחד שנחרז לכבוד האירוע.

אחר החתונה ילך הזוג הצעיר לביתו החדש או לבית מלון. במשך כל לילה מהשבוע שלאחר החתונה יחגוג הזוג את ה"שבע ברכות", סעודה חגיגית הנערכת על ידי החברים והקרובים, ובה נדרשים להשתתף אורחים נוספים שלא הגיעו לחתונה. את הסעודה חותמים בברכת המזון ובשבע הברכות הייחודיות שמברכים בשמחת חתן וכלה.

תקופת האברכות מתחילה מיד לאחר שבע הברכות. עכשיו, כאשר הזוג מתחיל לנהל את חייו, פונה האברך הצעיר ללימוד בכולל והאישה ממשיכה במסלול שבו היתה ערב חתונתה. אם האישה עדיין לומדת, היא תמשיך את לימודיה כשהשבים, הכובע או הפאה שלראשה יעידו על הסטוס המשפחתי שהשתנה. אם האישה עובדת, ינצלו בני הזוג את השנה הראשונה, בהיעדר ילדים והוצאות מיוחדות, לחיסכון כלכלי לקראת המשך החיים. בקרב הציבור הליטאי תנוצל השנה הראשונה לחיזוק הקשר בין בני הזוג.

הזוגות יערכו טיולים משותפים, ילמדו להכיר זה את זה וינהלו את חייהם על מי מנוחות. בתוך זמן לא רב יהיה הזוג הצעיר מטופל בילדים, ובדומה למשפחות רבות אחרות תהפוך אז הזוגיות למצרך נדיר ומבוקש.

10.9 הכולל

ה"כולל" הנו מוסד לימודי המיועד לגברים נשואים, והוא שונה לחלוטין מהמוסד הישיבתי שאליו הורגל התלמיד עד עתה.

שעות הלימוד בכולל קצרות יותר משעות הישיבה. כעת משהוטל על האברך עול הבית, הוא אינו יכול ללמוד את אותן השעות כפי שלמד בישיבה. בשל כך, הכולל מורכב משני סדרים מרכזיים: סדר ראשון בין השעות תשע בבוקר לאחת וחצי בצהריים, וסדר שני מהשעה ארבע אחר הצהריים ועד השעה שבע וחצי בערב. בסיום סדר א' מתפללים האברכים תפילת מנחה, ובסיום סדר ב' הם מתפללים תפילת ערבית. בין הסדר הראשון לשני חוזרים האברכים לביתם למנוחת הצהריים, לטיפול בילדים ולסידורים שונים.

חלק מן האברכים ממשיכים ללמוד סדר לימוד נוסף בכולל ערב. זוהי מסגרת לימוד נפרדת הנמשכת בדרך כלל בין השעות תשע לאחת-עשרה בלילה. ואולם בהוראת הרבנים נמנעים האברכים הליטאים בשנת נישואיהם הראשונה לצאת מן הבית בשעת הערב, שכן הם מחויבים לשמח את נשותיהם, הנחשבות על פי ההלכה ל"כלות" במשך השנה הראשונה כולה.

רק מעט אברכים נוסעים ללמוד במשך השבוע בכולל מרוחק, ושבים הביתה רק בסופי השבוע. אלו הם בני העלייה, כאלו השקועים בתלמודם ואינם רוצים להתבטל ממנו. התנהלות זו דורשת הקרבה רבה מצד בת הזוג, שאינה רואה את בעלה במשך השבוע, והוא אף אינו חולק עמה את משא גידול הילדים והחזקת הבית. ואולם נשים הרואות את לימוד התורה כערך הגבוה ביותר, מעודדות את בעליהן להשקיע את כולו בלימוד התורה ללא הפרעות. רבים מבני עלייה אלו יהפכו לאחר שנים לגדולי תורה ומנהיגים.

הכוללים מעניקים מלגות לאברכיהם הנעות בין 1,000 ל-2,500 ש"ח לחודש. המלגה מורכבת מתקציב ממשלתי, שבשנת 2012 עמד על סך 828 ש"ח לאברך לחודש. משנת 2013 קוצץ התקציב בכמחצית, ומלגת המדינה הועמדה על כ-400 ש"ח בלבד. היתרה מבוססת על תרומות נדיבים מהארץ ובעיקר מחוצה לה. בעקבות השינויים הכלכליים שכללו בין השאר שחיקה

בערכם של המטבעות הזרים ומשבר גלובלי שמתרחש מאז תחילת המאה הנוכחית, הוקטנו מלגות האברכים וכמה כוללים נסגרו בהיעדר יכולת לגייס תרומות לאברכים.

מרבית הכוללים קטנים יחסית, ובהם לומדים בין עשרים לשלושים אברכים. בראשם עומד "ראש הכולל", הדמות התורנית הבכירה, שאחראי בדרך כלל גם לגיוס הכספים בעבור האברכים. רק מעט כוללים מחזיקים מאות אברכים היושבים בהיכל עמוס לומדים, באופן המדמה את הלימוד הישיבתי. כאלו הם ישיבת מיר בירושלים וכולל חזון איש בבני ברק, ובמוסדות אלו מקבלים האברכים מלגות נמוכות יותר. סוג כולל אחר הנו כולל אברכים השוכן בתוך הישיבות, והמיועד לבוגרי הישיבה המצוינים שהתחתנו. בוגרים אלו ממשיכים ללמוד בישיבה כאברכים, תוך שהם משוחחים עם הבחורים בלימוד, ומהווים, הלכה למעשה, העתודה הרבנית העתידית של הישיבה. חלק מהם יהפכו עם השנים ל"משיבים" ולאחר מכן למגידי שיעור בישיבה.

בשונה מהישיבה, הלימוד בכוללים מגוון יחסית. רבים מן הכוללים לומדים הלכה, חידוש מרענן לאחר שנים רבות של לימוד סוגיות תלמודיות בלבד. לימוד ההלכה מקנה ללומד ידיעות מעשיות בתחומים שבהם לא עסק עד כה: הלכות איסור והיתר העוסקות בכשרות המאכלים והכלים; הלכות טהרת המשפחה; הלכות שבת ועירובין ועוד. אם עד היום הידע של הצעיר החרדי בתחומים אלו היה שטחי וכללי, כעת לומדים האברכים את עומק הסוגיות ההלכתיות. חלק מן הכוללים מגישים את אברכיהם למבחני הרבנות או הדיינות, ובכך מכניסים את האברך למסלול יעדים ברור עם אופק מוגדר: קבלת התעודה. לצד זאת, רבים מהכוללים ממשיכים את פורמט הלימוד הישיבתי כפי שלמדו האברכים עד כה.

בשונה מהישיבה הקטנה המתוחמת לשלוש שנים, ומהישיבה הגדולה המתוחמת אף היא במועד סיום מוגדר – החתונה, לכולל האברכים אין מועד סיום. האברך נכנס לכולל במטרה להמשיך את ייעודו הרוחני העיקרי – לימוד התורה, ומסלול זה עשוי להמשיך עוד שנים רבות. ברבים מן הכוללים ניתן לראות אברכים צעירים שזה עתה התחתנו, הלומדים בצוותא עם אברכים בעלי זקן לבן שכבר היו סנדקים בברית המילה של נכדיהם. אלו יחידי סגולה האוהבים את לימודם ודבקים בו במשך שנים רבות.

"השלמת הכנסה" הנה נורמה מצויה בקרב אברכים. המלגה שאיננה מספיקה לכלכלת הבית, גורמת לאברך לנסות ולקושש הכנסות נוספות שאינן

עומדות בסתירה ללימודיו בכולל. ואמנם, אברכים רבים עושים עבודות קטנות בשעות הפנאי שמאפשרות להם להגדיל מעט את ההכנסה. כך למשל אברכים הנותנים שיעורים פרטיים במקצועות הקודש לילדים, או מלמדים אותם לקרוא בתורה. אחרים כותבים בשעות הערב מזוזות או ספרי תורה. חלק מן האברכים עורכים מכירות בביתם ובכך מגדילים את ההכנסה, ועוד ועוד.

ניתן להצביע על שני מצבים מנוגדים שיגרמו לאברך לעזוב את הכולל. הראשון – קבלת משרה תורנית. לאחר כמה שנים של לימודים עשוי האברך לקבל הצעה לכהן בתפקיד רבני. המשרה עשויה להיות במסגרת ישיבתית שבה יוצע לאברך לכהן כאיש צוות בישיבה קטנה או גדולה, או בתפקיד רבני כלל-קהילתי, כגון רבנות או דיינות. מובן שסיכוייו של האברך לקבל הצעה כזו יגדלו בהתאם לייחוסו המשפחתי ולקשריו החברתיים. משלא הוצעה לאברך כל הצעה מתאימה, אך הוא מרגיש בשל לכך, ייתכן שיחליט מעצמו לפתוח כולל אברכים או מוסד ישיבתי. במקרים אלו "משדרג" האברך את מעמדו והוא הופך לחבר בקהילה המצומצמת של המחזיקים במשרה תורנית מכובדת, הנחשבים לשכבת העלית בקהילה החרדית. עובדה זו בעלת משמעות בבחירת השידוכים של ילדיו ואף בסוגי ה"כיבודים" הציבוריים שלהם יזכה.

מצב הפוך הנו עזיבת הכולל לטובת שוק העבודה וחיי המעשה. לכך יכולים להיות שני זרזים עיקריים: קשיים כלכליים ותחושת מיצוי רוחנית. הקשיים הכלכליים הנם תוצאה של מערכת לחצים חיצונית המחייבת את האברך להגדיל את הכנסות הבית. ככלל, חיים האברכים על מלגה נמוכה שאינה מספיקה להוצאות הבית. זה מתאפשר להם בעקבות הסיוע הכלכלי מצד נשותיהם, הממציאות את עיקר פרנסת הבית. ואולם כאשר גדלה המשפחה, כאשר האישה איננה עובדת או שמשכורתה איננה מספיקה, כאשר מגיע האברך לפרק שבו הוא מחתן את ילדיו (ובעיקר את בנותיו), או בעקבות אירוע כלכלי בלתי-צפוי, נדרש האברך לצאת אל שוק העבודה ולהשתתף בנשיאת עול הפרנסה. בשנים עברו, בדור השני לריבונותה של מדינת ישראל, היו הורי האברכים בעלי אמצעים. זאת משום שמרבית בני הדור הראשון שעלה לארץ, היו "בעלי בתים" שעבדו במגוון מקצועות ולהם היה מספר ילדים מועט. אז, סייעו ההורים לבניהם האברכים וכך הוקל מעט המשא הכלכלי של הבית. כיום, כאשר האברכים הנם בני הדור השלישי והוריהם

אברכים בעצמם, מתקשים ההורים לסייע לילדיהם בהשלמת ההכנסה, וכך נדרש האברך לקבל החלטה על עתידו הכלכלי, משימה לא פשוטה לאברך חסר כישורי חיים, השכלה בסיסית ומקצוע.

היציאה לעולם המעשה מורכבת, שכן האברך החרדי דובר עברית, אך אינו דובר יראלית. רבים מהעוזבים את הכולל פונים ללימודי מקצוע, בתקווה כי לאחר מכן יוכלו להשתלב בשוק העבודה. אחרים פותחים עסק בעצמם או משתלבים בתוך הקהילה במשרה בעלת אוריינטציה דתית שאינה דורשת השכלה מקצועית רחבה, כגון משגיחי כשרות, מלמדים בתלמוד תורה, סופרי סת"ם ועוד. זרז נוסף לעבודה הנו תחושת המיצוי העצמי. שיטת הלימוד התורנית ללא מועד סיום מוגדר, שוחקת. לעתים חש האברך כי יכולותיו האישיות אינן באות לידי מיצוי, והוא מעוניין להתקדם. הוא מתקשה להמשיך וללמוד יום אחרי יום במשך שנים כשהוא חסר אופק הישגי. בפרשת דרכים זו האברך העילוי ינסה למצוא תפקיד שהולם את כישוריו ושאפיותיו. אחרים יצאו אל שוק העבודה במטרה להשתלב בחיי המעשה השוצפים.

פעמים רבות, עזיבת הכולל איננה מתרחשת בבת אחת. לעתים מחליט האברך לעבור ללימוד במסגרת "חצי יום". אז לומד האברך בכולל רק סדר א' או סדר ב', ובשאר הזמן הוא פונה למלאכה. לאחר זמן יחליט אם להישאר במתכונת זו, או לעזוב את הכולל לחלוטין ולפנות את עצמו למלאכה במשך כל היום.

כולל מעניין המתקיים בשולי המחנה, הנו "כולל בעלי בתים". זהו כולל המיועד לחרדים עובדים, המבקשים לקבוע עתים לתורה במסגרת המזכירה את האווירה הישיבתית. כוללים אלו יכול שיהיו בימי שישי, שבהם חלק מן האנשים אינם עובדים, או בימי לימוד מרוכזים הנקבעים בימי החופשה כגון יום העצמאות, ל"ג בעומר וכדומה. בימים אלו, הנקראים גם "בר בי רב דחד יומא" [בית מדרש של יום אחד], יינתנו בדרך כלל שיעורים מפי דרשנים מפורסמים. כוללים אחרים, בעיקר במגזר החסידי, מיועדים לבני הקהילה העובדים. כך למשל בבעלזא ובתולדות אהרון מונהג סדר לימוד יומי, בדרך כלל בשעות הערב, ובו לומד ציבור העובדים. מי שייכנס לכולל זה יחשוב שמדובר באברכים למהדרין השוקדים על לימודם במשך כל שעות היום. בחסידויות אחרות מנהיגים מנהג מיוחד הראוי לציון: לימוד משותף לשעה או שעתיים מדי יום ביומו, בין אברכים ובעלי בתים שגם מסייעים במימוןם. כך למעשה נוצר הסכם יששכר וזבולון ייחודי, שלפיו האברך לומד עם בעל הבית שמממן אותו.

10.10 צבא ושירות אזרחי

נכון לשנת 2013, מרבית החרדים אינם משרתים בצה"ל ובשירות האזרחי, והם דוחים את שירותם בהתאם להסדר משפטי מיוחד. סוגיית גיוס בני הישיבות הפכה בעשור האחרון מסוגיה השנויה במחלוקת עתיקת יומין לאחת הבווערות בחברה הישראלית.

עם הקמת המדינה נקבע כי במצב חירום יונהג גיוס חובה לצבא הגנה לישראל. מאז ועד עתה מונהג בישראל ברציפות מצב חירום, שמכוחו מגויסים כל הצעירים לצה"ל על פי צו הפוקד הצבאי. החרדיים בקרב האוכלוסייה היהודית שלא גויסו, היו הגברים שלמדו בישיבות החרדיות וכלל הנשים הדתיות. על תלמידי הישיבות החרדים הוחל הסדר מנהלי שהנהיג ראש הממשלה ושר הביטחון דאז, דוד בן גוריון, שדחה את גיוסם של מאות התלמידים שהתרכזו ברובם ביישוב הישן בירושלים (על מספרם המדויק של דוחי השירות קיימת מחלוקת היסטורית, והוא נע בין 267 ל-800. עם זאת, הדעה הרווחת הנה שדחיית השירות ניתנה ל-400 תלמידים). מאז ועד עתה, מרבית בני הישיבות החרדים אינם משרתים בצה"ל והם דוחים את השירות הצבאי אחת לשנה באמצעות הסדר "תורתו אומנותו". הבנות החרדיות נפטרות משירות באמצעות פרוצדורה ייחודית שנקבעה בחוק שירות ביטחון, שעל פיה רשאית אישה להצהיר כי היא דתייה ולהיפטר משירות מ"טעמים שבמצפון או טעמים שבהכרה דתית".

עם השנים גדל בהתמדה מספרם של תלמידי הישיבות דוחי השירות. בשנת 1998, חמישים שנה לאחר קום המדינה, כשמספרם עמד על כשלושים אלף איש, קבע בג"ץ כי צה"ל אינו רשאי עוד לדחות את שירות הגברים החרדים על דעתו בלבד, ועל הכנסת לחוק חוק המסמך את צה"ל לדחות את שירותם של לומדי התורה (בג"ץ 3267/97). בעקבות הפסיקה מונתה בשנת 1999 ועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בחורי ישיבות לצה"ל, בראשות שופט בית המשפט העליון (בדימוס) צבי טל (ועדת טל). הוועדה התבקשה להמליץ על הסדר חוקי, ראוי וישים, במגמה לצמצם את הניכור החברתי בין חלקי האוכלוסייה הישראלית. בין חבריה היו אף נציגים חרדים.

בשנת 2000 הגישה הוועדה את מסקנותיה, ולאחר דיון ארוך חוקקה הכנסת בשנת 2002 את חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, המכונה גם "חוק טל". לראשונה עוגנה דחיית השירות לתלמידי הישיבות בחקיקה ראשית. החוק קבע כי חרדים שבחרו בלימוד תורה רשאים

לדחות את השירות הצבאי למשך שנות הלימוד ללא הגבלת זמן, אך משבחרו לסיים את פרק הלימודים – עליהם לשרת בשירות צבאי. עוד נקבע כי תלמיד ישיבה שהגיע לגיל 22 וגיוסו נדחה לארבע שנים לפחות, רשאי להתנדב לשירות האזרחי למשך שנה, במקום השירות הצבאי, אך הכרעת המועמד לפנות לשירות האזרחי מחייבת את הסכמת צה"ל. כמו כן רשאי מי שמפסיק את לימודיו לדחות את הגיוס בשנה נוספת, הנקראת "שנת הכרעה", שבה מותר לו לצאת מהישיבה כדי לעבוד או ללמוד מקצוע. בסיום השנה יהיה רשאי להחליט לחזור אל הישיבה או להתגייס לאחר מן המסלולים.

חוק טל נחקק כהוראת שעה ותוקפו נקבע לחמש שנים שבסופן הכנסת רשאית להאריך לתקופות נוספות. מיד לאחר חקיקתו הוגשה עתירה נגד חוקתיותו של החוק. בשנת 2006 קבע בית המשפט הגבוה לצדק שהחוק פוגע בזכות החוקתית לכבוד האדם בהיותו מפלה ולא שוויוני, אך נמנע מלהכריז על בטלותו. לפי הניתוח של השופטים, לחוק טל ארבע מטרות עיקריות: לעגן בחוק את הסדר דחיית השירות; להביא ליתר שוויון בחלוקת נטל השירות (במובן זה שיותר גברים בני הקהילה החרדית ישרתו בשירות צבאי או יתנדבו לשירות אזרחי); להגביר את השתתפות הציבור החרדי בשוק העבודה; להביא לפתרון הקשיים שהיו בהסדר דחיית השירות של תלמידי ישיבות, בדרך הדרגתית ובזהירות ועל יסוד הסכמה רחבה וללא כפיית גיוס. נכון לשנת 2006, בעת שמספרם של דוחי השירות עמד על כ-45,000 איש, קבעו השופטים כי מטרות החוק הוגשמו באופן שולי וזניח ותכליתו העיקרית והכוללת לא הוגשמה. ואולם הואיל ומדובר בסוגיה חברתית סבוכה, ועל רקע העובדה כי עד לאותה העת לא החלה הממשלה בגיוס לשירות האזרחי, נקבע כי יש לאפשר לחברה הישראלית בכלל, ולחברה החרדית בפרט, להפנים את הסדרי החוק ואת דרכי ההגשמה של הוראותיו (בג"ץ 6427/02).

בשנת 2007 החליטה מליאת הכנסת בהתאם להמלצת ועדת החוץ והביטחון, להאריך את תוקפו של חוק טל בחמש שנים נוספות, עד ל-1 באוגוסט 2012. עם זאת, לאור הישגיו הדלים של חוק טל במהלך חמש השנים הראשונות לקיומו, קבעה ועדת החוץ והביטחון כי יש להקים ועדת משנה שתעקוב אחר יישומו של החוק. בשנת 2011 קבעה ועדת המשנה כי יישום החוק נכשל, בשל מיעוט החרדים שהתגייסו מאז כניסתו לתוקף.

לאחר הארכתו של חוק טל בשנת 2007 הוגשו שוב עתירות כנגד חוקיותו. כנגד החוק נטענו שתי טענות מרכזיות. הראשונה – הארכת החוק העמיקה

את חוסר השוויון והגבירה את ההפליה בין קבוצות האוכלוסייה השונות, תוך יצירת הסדרים מקלים באופן מופלג לטובת הציבור החרדי, וזאת על חשבון יתר האוכלוסייה הנדרשת לשאת בנטל. הטענה השנייה היתה כי יישומו של חוק טל לא צלח במבחן התוצאה והוא לא הגשים את מטרותיו העיקריות, ובמרכזן – שילובם של החרדים בשוק התעסוקה הישראלי.

בחודש פברואר 2012 קבע בית המשפט הגבוה לצדק בדעת רוב כי אין לשוב ולהאריך את חוק טל לתקופה שלישית, וזאת, בשל פגמים אינהרנטיים בחוקתיותו (בג"ץ 6298/07). פסיקת בג"ץ באה על רקע שלושה מרכיבים רבי עוצמה שהעניקו רוח גבית להחלטה. הראשון – דרישה ציבורית גוברת והולכת שקראה לשילובם של החרדים במסגרת שירות החובה ולהגדלת ה"שוויון בנטל". השני – דרישה של צה"ל מצד אחד ושל בכירי הכלכלנים בממשלה מצד שני, שחידדה את הצורך והחיוניות בדבר שילובם של החרדים בכוחות הביטחון ובכלכלה הישראלית. השלישי – היעדר רוב בכנסת להארכה נוספת של החוק, עם פקיעת תוקפו בשנת 2012.

בהיעדר הסדרה ראשית, ולאור קביעת בג"ץ משנת 1998 שלא ניתן לדחות את שירות החרדים על בסיס החלטה מנהלית בלבד, דחיית שירותם של החרדים מעתה ואילך הפכה לחסרת תוקף משפטי. בחודש מאי 2012 מינה ראש הממשלה ועדה בראשותו של חבר הכנסת יוחנן פלסנר, כדי שתנסח חוק חלופי שיגדיל את השוויון בנטל הגיוס, ללא כפייה. הוועדה כללה נציגים ממפלגות הקואליציה ומומחים חיצוניים, אך לאחר כחודשיים ימים פוזה על ידי ראש הממשלה עצמו בלא שפרסמה את מסקנותיה.

לאחר כינונה של הממשלה ה-33 בשנת 2013, מונתה ועדת שרים בראשותו של השר יעקב פרי לדון בסוגיה. הוועדה הגישה את מסקנותיה בחודש מאי 2013, ולפיהן יש להמשיך את הסדר דחיית השירות אך להגביל את אורכו ואת היקפו. הוועדה והצעת החוק שבעקבותיה קבעו שלוש תקופות ייחוס: בתקופה הראשונה שתימשך עד שנת 2017, תתאפשר דחיית שירות לכל התלמידים עד לגיל 24, אז יקבלו פטור משירות צבאי. לצד זאת תפעל הממשלה להגדיל את שירות החרדים בצה"ל תוך שימוש בתמריצים כלכליים. החל משנת 2017 ועד שנת 2020 ואם יעדי הגיוס לא יושגו, יגויסו כל תלמידי הישיבות בגיל עשרים ואחת לצה"ל או לשירות האזרחי, למעט 1,800 מתמידים שזהותם תומלץ על ידי ועד הישיבות, שיוכלו להמשיך ולדחות את שירותם אף לאחר גיל זה. על מי שיימנע מלהתגייס ואינו

ברשימת המתמידים יוטלו סנקציות פליליות משמעותיות. משנת 2020 ואם הציבור החרדי לא יעמוד ביעדי הגיוס שנקבעו, יחויבו כל תלמידי הישיבות בשירות צבאי (ולא אזרחי) כבר בגיל 18 ודחיית השירות תתאפשר רק ל-1,800 המתמידים בלבד.

על הצעה זו חלקו מומחים רבים, שכן היא איימה על החרדים בנשק יום הדין. היא קבעה כי משנת 2017 יוטלו סנקציות פליליות הכוללות עונשי מאסר, על בחורי הישיבות שירצו להמשיך וללמוד תורה. האם מדינה יהודית רוצה ומסוגלת לאסור אדם רק מפני שנפשו חשקה בתורה? ברור אפוא כי חקיקה המאיימת כנגד קבוצה שלמה בסנקציה פלילית, תוביל לאחת משתי אפשרויות גרועות: הראשונה, מלחמת אחים בין הציבור החילוני לחרדי שתתרחש בשנת 2017. השנייה, החקיקה לא תמומש ותהפוך ל"אות מתה", וכך יושם החוק ללעג ולקלס. שנית, נטען, כי אין כל אפשרות מעשית לקבוע מראש רשימה של מתמידים בהיעדר קריטריון, וודאי שאין להפריט את סמכות הפוקד תוך הפקדתו בידי גורם חיצוני.

בשעת כתיבת שורות אלו עמלה הכנסת על תיקונו של הסדר הגיוס העתידי, באופן שיאפשר את הגדלת שיעור החרדים המתגייסים, וזאת מבלי לקרוע קרע בין חלקי הציבור הישראלי.

בשקט בשקט, ובמקביל לסערה המשפטית על מעמדם של תלמידי הישיבות, גדל בהתמדה שיעורם של החרדים המתגייסים לצה"ל ולשירות האזרחי. בין המתגייסים ניתן להצביע על שני מסלולים עיקריים.

הראשון – מסלול הרווקים: אלו צעירים מן המגזר החרדי, מרביתם נוער נושר, המתגייסים לשירות קרבי בנח"ל החרדי. גדוד "נצח יהודה" עוסק בפעילות מבצעית וזוכה לשבחים רבים על פעילותו. אחרים מתגייסים לשירות טכני במסגרת מסלול "שומר טוב" שמפעיל צה"ל יחד עם המכללות המקצועיות. אף שחלק מצעירים אלו נשרו מהדרך החרדית ואינם חרדים עוד, הרי שהם מגיעים מרקע חרדי, ושירותם הצבאי מסייע לכולם: לצה"ל, להם ולחברה החרדית.

השני – מסלול הנשואים: במסגרת זו מתגייסים חרדים רבים לצה"ל במסגרת ייחודית הנקראת "שח"ר" [שירות חרדים], והמופעלת בכמה חילות בצה"ל, כגון

חיל האוויר, חיל הים, חיל המודיעין, פיקוד העורף ועוד. במסגרת השירות מקפיד צה"ל על הענקת תנאים ייחודיים למשרתים החרדים: הן תנאים רוחניים מתאימים לרוח הקהילה (כך למשל מציין צה"ל כי הוא מספק ארוחות בשמונה סוגי הכשרי בד"ץ שונים, בשל השונות הקהילתית), הן תשלומי משפחה גבוהים הנובעים ממעמד המשפחתי של המשרתים. לצד זאת, מתנדבים חרדים רבים לשירות האזרחי, במגוון תחומים ביטחוניים ואזרחיים מחוץ לקהילה החרדית ובתוכה.

מה המוטיבציה של החרדים להתגייס או להתנדב לשירות? ראשית, שכר והשכלה. רבים מן החרדים אינם מעוניינים להמשיך וללמוד בכולל מצד אחד, אך הם חסרי השכלה ומקצוע, מצד שני. כיצד אפוא יוכלו למצוא עבודה ולפרנס את משפחתם? האפשרות של השירות הצבאי או האזרחי נראית מתאימה. החרדים הנשואים עם ילדים מקבלים שכר של כ-4,000 ש"ח לחודש בגין שירותם, ורבים מהם רוכשים מיומנות מקצועית שתסייע להם לאחר מכן להשתלב בשוק העבודה. ואמנם מחקרים מגלים כי מרבית המשרתים החרדים במסלול השח"ר משתלבים בתעסוקה לאחר תום השירות (מלחי, 2013). שנית, חובה חוקית. החרדים היוצאים מן הכולל בגיל צעיר, אינם רשאים לפנות אל שוק העבודה מבלי שיסדירו את מעמדם הצבאי. ואולם גיל הפטור נכון לשנת 2012 היה 28. בשל כך, נדרשים חרדים אלו להשתלב באחת ממסגרות השירות האמורות.

ואמנם, משנת 2007, אז החלו לפעול מגוון מסלולי הגיוס והשירות האזרחי, נרשמה עלייה תלולה במספר המתגייסים (עלייה שכאמור לא סיפקה את בג"ץ שקבע כי יש לבטל את חוק טל). בשנים 2010–2012 התגייסו בכל שנה למגוון המסלולים למעלה מאלפי חרדים ממגוון הקהילות: חסידים, ליטאים וספרדים. ההליכה במדים ברחובות הקהילה החרדית הפכה לדבר שבשגרה, ובכל מניין שחרית בבתי הכנסת בבני ברק ניתן לראות חייל חרדי מתפלל, כשציציותיו משתלשלות ממדי הזית. גיוס החרדים התקדם בקצב כה מהיר, עד שבשנת 2011 הפסיק צה"ל את גיוס החרדים מהיעדר תקציב (פלסנר, 2012). בקיץ 2013 פתח צה"ל לראשונה גדוד נוסף, שני, לנח"ל החרדי. למרות זאת, יש לציין כי רבים מהמתגייסים כיום לגדודים אלו אינם חרדים, וחלקם אף אינם נערים שנשרו ממסגרות חרדיות, אלא בעלי רקע ציוני-דתי.

הרוח הממשלתית הנושבת בשנת 2013 כנגד הציבור החרדי, הובילה להקצנת המהלכים נגד הממשלה ונגד השתלבות החרדים בחברה הישראלית.

ביטול חוק טל והכוונות לחוקק חוק קשיח יותר כנגד הציבור החרדי, המאיים הן בסנקציות פליליות הן בקיצוץ חד של תקציבי הישיבות, מכונה ברחוב החרדי "גזירת הגיוס". ואמנם, כמה עצרות כבר אורגנו במחאה כנגד "הגזירה הנוראה", ובעת קבלת החוק בכנסת (בקריאה ראשונה) קרעו חברי הכנסת החרדים בפומבי את בגדיהם לאות אבל. הטרמינולוגיה החרדית הולכת ומחריפה, ומלחמת התרבות מאיימת להפוך למלחמת דת. הדרך מכאן למלחמת אחים עלולה להתגלות כקצרה.

אחד הביטויים של החרפת השיח הוא מה שכוונה כ"קמפיין החרד"קים". החרד"קים הוא כינוי ל"חרדים קלי דעת", המכוון לחרדים שבחרו להתגייס לצה"ל. כנגד חרדים אלו מופעלת אלימות מילולית ופיזית על ידי קבוצות קיצונים. אלימות זו אינה מגונה מצד מנהיגי החרדים, ובמקרה אחד אף קרא הרב מרדכי בלוי, יו"ר "משמרת הקודש והחינוך" ועסקן חרדי בולט, לחיילים החרדים שלא להסתובב במדים בשכונות החרדיות, בדיוק כפי שפועלי הזבל לא מסתובבים בבגדי העבודה. צה"ל מצדו אינו מאפשר לחיילים החרדים לפשוט את המדים בטרם יצאו מהבסיס, ותופעת החרד"קים מתפשטת. נכון לכתיבת שורות אלו בסיום שנת 2013, העימות בין הממשלה לחרדים בעיצומו.

המרחב החרדי

המרחב החרדי שונה במישורים רבים מהמרחב החילוני, החל באופן הבנייה, מבני הציבור וההתנהלות המרחבית, וכלה בהתנהלות הייחודית בפנים הבית הדורשת אדריכלות שונה, רהיטים שונים וסדר עדיפויות שונה. פרק זה יעסוק באופיו של המרחב החרדי במבט מבחוץ ומבפנים, בימי החול ובשבת.

11.1 המרחב הגיאוגרפי

מרבית החרדים מתגוררים במתחמים גיאוגרפיים סגורים ומובדלים, בין שמדובר בערים חרדיות הומוגניות, כגון בני ברק, מודיעין עלית וביתר עלית, ובין שמדובר בשכונות הומוגניות בערים הטרוגניות, כגון בית שמש, ירושלים, רכסים, אשדוד וקריות רבות נוספות בישראל. מרבית החרדים (87%) מתגוררים במה שמכנה כהנר (2009) "המשולש החרדי", שקודקודיו מצויים בירושלים, בבני ברק ובאשדוד. שני היישובים החרדיים הוותיקים והמרכזיים ביותר הנם ירושלים והטרוגנית ובני ברק ההומוגנית, ובעשורים האחרונים נוספו להם ארבעה מרכזים חרדיים חדשים: מודיעין עלית וביתר עלית שמעבר לקו הירוק; אלעד, הנמצאת על יד ראש העין מזרחית לפתח תקווה, ורמת בית שמש, הנמצאת דרומית לבית שמש הוותיקה. לצד יישובים אלו ישנם ריכוזים חרדיים בפריפריה הצפונית והדרומית, ובכמה יישובים מעורבים הפזורים ברחבי המדינה.

מרבית הציבור החרדי מתגורר ביישובים העירוניים. חיי העיר מזמנים לחרדי את כל צרכיו: הוא נהנה ממנייני תפילה מסביב לשעון, מחנויות רבות המציעות כל דבר שהבית החרדי נזקק לו, וממגוון השירותים הנדרשים, בתוך הקהילה. קל יחסית להסתדר בעיר הקטנה (כגון בני ברק) בלא רכב. מרבית הצרכים הרוחניים והגשמיים נמצאים במרחק הליכה, והחיים סובבים בתוך

הכרך המגונן, ללא צורך ביציאה מחומות הקדושה. יוצאים מן הכלל הם כמה יישובים כפריים חרדיים, שהמוכרים בהם הנם מושב תפרח שבנגב (שבו שוכנת אף ישיבה גדולה ומבחרת) ובית חלקיה ובני ראם שבאזור השפלה. מושבים אלו הוקמו על ידי קבוצות עולים חרדים ממדינות אירופה שהשתייכו לתנועת פועלי אגודת ישראל. כיום התנועה איננה פעילה בציבוריות הישראלית.

צורכי הדיור של הציבור החרדי הם כ-5,000 דירות חדשות מדי שנה (משרד הבינוי והשיכון, 2006), ועם השנים עולה המספר במהירות ובהתמדה. עם זאת, קיים פער שהולך וגדל בין הביקוש להיצע הנמוך בהרבה. היישובים בני ברק ואלעד כמעט שמיצו את יכולת ההתפתחות שלהם; בחלקים מירושלים, בביתר עלית ובמודיעין עלית מופעלת מדיניות של האטה והקפאה של הבנייה (לסירוגין); והיישוב חריש, שתוכנן בעבור הציבור החרדי, שווק לבסוף לכלל הציבור בסיומה של דרמה משפטית מורכבת. למעשה, מבין מרבית היישובים החרדיים, רק בבית שמש לבדה ישנן קרקעות בהיקפים גדולים המיועדות לציבור החרדי. מצוקת הדיור ניכרת היטב ברחוב החרדי והיא אף גורמת למגורי זוגות צעירים במקומות לא ראויים, תוך שימוש בטכניקות של פיצול דירות, הסבת מחסנים לדיור ועוד. הבדיחה החרדית מספרת על זוגות צעירים המתגוררים בדירות "סליחה". אלו דירות כה קטנות, שכל תזוזה מחייבת את הזזתו של בן הזוג השני. המחסור בדירות משפיע אף על מחירי הדיור בריכוזים החרדיים, ואלה עולים בחדות. לאור זאת, ניתן למצוא צעירים המתישבים באזורים לא חרדיים בעיקר בפזורה הפריפריאלית, כגון עפולה, באר שבע, טבריה ועוד.

המרחב החרדי צפוף מאוד הן ביישובים הוותיקים והן ביישובים החרדיים החדשים יותר, כדוגמת ביתר עלית ומודיעין עלית. העיר בני ברק עצמה נחשבת לעיר הצפופה ביותר בישראל ובעולם המערבי כולו, עם יחס של למעלה מ-21,000 תושבים לקמ"ר (אקשטיין, טולקובסקי וצור, 2012). ניתן להצביע על כמה סיבות לצפיפות המרחבית: ראשית – הביקוש הגבוה למגורים באזורים החרדיים מהווה גורם מכריע בצפיפות המבנית. הציבור החרדי גדל במהירות מסחררת ומרבית הזוגות הצעירים מבקשים להתיישב בריכוזים החרדיים, אך כאמור לעיל, הפער בין צדדי הביקוש וההיצע גדל בהתמדה. ועדות התכנון המקומיות והמחוזיות, המודעות לביקוש הגדל ולהיצע הקטן, מבקשות לתכנן מספר יחידות דיור מקסימלי, כשמדד איכות החיים המושפע אף מהמרחב ומהשטחים הפתוחים, נמצא בעדיפות נמוכה.

שנית, בשונה מהמרחב המודרני הצומח לגובה תוך הקמת מגדלי מגורים, בשכונות החרדיות מקפידים על מבנים של עד חמש או שש קומות. זאת בשל המגבלה ההלכתית שלפיה בשבת אין להשתמש במעלית, ואף השימוש ב"מעלית שבת" נאסר לכתחילה על ידי הפוסקים המחמירים, והחרדים – בהתאם להשקפתם ההלכתית המחמירה – אינם נוהגים להשתמש בפתרון זה אלא במקרי דחק בלבד. בשל מגבלה זו, מבנים בני תשע או עשר קומות אינם אפשריים, אלא אם הבנייה נעשית על צלע הר כשהכניסה לבניין הנה מאמצעו, בדומה לבנייה בשכונת הר נוף בירושלים. בדומה לשיטות התכנון בעבר ובשונה מהתכנון המודרני, בניית מבנים נמוכים איננה מאפשרת הקצאת חללים רחבים בין המבנים, עובדה היוצרת צפיפות מרחבית.

סיבה שלישית לתחושת הצפיפות המרחבית נעוצה בכמות הילדים. בבניין ממוצע בעיר ביתר עלית או מודיעין עלית מתגוררים כמאה ילדים ויותר. כשהבית קטן וצפוף ומספר הנפשות גדול, גודשים הילדים את הרחובות בשעות אחר הצהריים והערב. המדרכות באזורים אלו תהיינה תמיד עמוסות וצפופות, וכמוהן אף גינות המשחקים והמרחבים הציבוריים כולם. לכך מתקשרת סיבה נוספת לצפיפות – מבני הציבור הנדרשים. אין מדובר רק במספר רב של בתי ספר (שכמובן מכפיל את עצמו בשל ההפרדה המגדרית). המרחב החרדי עמוס בבתי כנסת רבים, במקוואות, בשיבות, בסמינרים לבנות, במוסדות חסידיים שונים ועוד. כמות מבני הציבור גבוהה בהרבה מהמקובל במגזר הכללי, וכך גם מתוכננות הפרוגרמות האדריכליות לשכונות החרדיות (משרד הבינוי והשיכון, 2006).

סיבה נוספת לצפיפות, הקיימת בעיקר ביישובים החרדיים ההומוגניים, נובעת מהתנהלות כושלת של העירייה וועדות התכנון, באכיפת חוקי התכנון והבנייה. רבים מהחרדים מרחיבים את ביתם ללא היתר, תוך חריגות משמעותיות מדיני התכנון והבנייה. חריגות אלו מתקבלות בהבנה מסוימת ובהעלמת עין, בעיקר בשל מצוקת המגורים האמיתית שאיתה מתמודדות המשפחות. אך המחיר המרחבי – גבוה. הצפיפות גדלה ואף המראה העירוני הולך ומתכער.

שמות הרחובות בערים החרדיות יהיו על שם צדיקים וגדולי תורה, תוך ניסיון לשייך את שמות הרחובות לאופי הקהילה. כך למשל בקריית בעלזא בירושלים יהיו שמות הרחובות "דובר שלום" ו"בינת יששכר", על שמם של גדולי חסידות בעלזא. בקריית ויז'ניץ בבני ברק יהיו שמות הרחובות "אמרי חיים" ו"דמשק אליעזר" כספריהם של גדולי חסידות ויז'ניץ, וכך הלאה. שאר

הרחובות ייקראו בשמם של גדולים "אוניברסאליים" כדוגמת נביאים, תנאים ואמוראים, ועד לגדולי הדורות האחרונים. בהתאמה, רחובות בני ברק ייקראו בשם "הושע", "זכריה", "רבי טרפון", ואף "חזון איש" ו"הרב קוק". עם השנים והתחדדות העיר לכל אורכה, החליפה בני ברק את שמות מרבית הרחובות לשמות תורניים. כך הפך רחוב הרצל המרכזי לרחוב הרב שך, בהחלטה סמלית שחידדה שוב את הנרטיב החרדי, שבקודקודו עומדים גדולי התורה ולא חוזי הציונות והמדינה.

המגורים בקהילה הומוגנית וצפופה יוצרים הווי חברתי מיוחד, שלפיו הקהילה מהווה חלק בלתי-נפרד מהמעגל המשפחתי. החדשות האינטימיות ביותר, כדוגמת קשיים בשלום בית או כשלים בריאותיים, עוברות מפה לאוזן, והרכילות הנה אבן יסוד בחיי הקהילה היודעת כל פרט ופרט על כל אחד מחבריה. אך למגורים הקהילתיים יש גם פן חיובי ייחודי, ולפיו ההתגייסות הקהילתית במקרה של לידה, מחלה או אבדן מרשימה ביותר. כך למשל כאשר אחת מהנשים יולדת (אירוע שגרתו למדי בבניין שבו מתגוררות עשרות משפחות חרדיות), מתגייסות כל השכנות לטפל בילדים, לבשל ארוחות ולסייע למשפחה. מציאות קהילתית זו איננה מאפשרת חיים אינדיבידואליים, שכן כל שינוי מהנורמה החברתית המקובלת עשוי להוות מקור לרכילות ולשיחת היום. בשל כך, משפחות המעוניינות לשנות מן הדפוסים המקובלים, יעדיפו לגור בסביבה הטרוגנית יותר שפחות בוחנת את מהלכיהן.

אחד ממאפייניה הייחודיים של העיר בני ברק הנו שעות פעילותה, המתחילות בשעה מאוחרת ומסתיימות בשעות הקטנות של הלילה. אין זה מחזה נדיר לראות גברים חרדים הצועדים בנחת לתפילת השחרית בשעה תשע או עשר. מרבית החנויות נפתחות לאחר השעה עשר בבוקר, ובשעות הבוקר תנועת כלי הרכב בעיר דלילה ביותר והמדרכות מוצפות בילדות ובילדים ההולכים אל בתי הספר. רק לאחר מכן תפתח העיר את עיניה ותיכנס לקצב. כלי הרכב יגדשו את הכבישים, החנויות ייפתחו לרווחה, ועוברים ושבים ימלאו את רחוב רבי עקיבא – ה"שאנז אליזה" של העיר. החנויות ייסגרו רק בשעה מאוחרת, בתשע או בעשר, והמוני אדם יסתובבו ברחובות עד לשעות הקטנות. בבית הכנסת איצקוביץ', הממוקם בטבורה של העיר, ניתן יהיה בקלות למצוא מניינים לתפילת ערבית כמו גם שיעורי תורה גם בשעות אחת ושתיים לאחר חצות.

בערבי חגים מעלה העיר הילוך. בני ברק הופכת אז ל"עיר ללא הפסקה", כשעל המדרכות מוצבים דוכנים רבים המוכרים את הנדרש לחג הקרוב: ארבעת

המינים או קישוטים לסוכה לפני סוכות, וכלים ובגדים לפני פסח. בשעת חצות הלילה יהמו הרחובות משפחות, צעירים וצעירות, ההולכים עם בניהם ובנותיהם הקטנים להשלים את צורכי החג הנדרשים. בכיות הילדים יתערבו בצעקות המוכרים, ובשעות אלו נדמה כי אף לא אדם אחד נשאר בתוך הבית.

החנויות באזורים החרדיים יתאמו את רוח הקהילה. חנויות הבגדים לנשים יהיו צנועות ובחזיתן לא יוצגו בובות בעלות פנים. חזיתן של חנויות להלבשה תחתונה יכוסו ולא יוצגו לראווה כלל. חנויות הגברים ימכרו חליפות, חולצות לבנות, עניבות וכובעים. לאורך שדרת החנויות החרדית בבני ברק ניתן למצוא עשרות חנויות המוכרות חליפות גברים. לצד חנויות אלו יפעלו חנויות אופטיקה רבות שייתנו מענה לחרדים הנזקקים למשקפיים (בשיעור חד יותר מהאוכלוסייה הכללית), חנויות כלי בית, מכשירי חשמל ועוד. חנויות רבות מוכרות תשמישי קדושה: ספרי קודש, טליתות, חפצי יודאיקה ועוד. מעט חנויות מוכרות אוכל מוכן, אך מרביתן נעדרות שולחנות וכיסאות המיועדים לישיבה במקום, והן בנויות על תפיסה ארעית של צורך ולא על תפיסה של בילוי, כלומר: אין לשבת ולקבוע סעודה בחוצות העיר, אלא יש לקחת את האוכל ולאכול בבית או לאכול בהצנע ובמהירות בפינת החנות. המרחב החרדי נעדר בתי קפה ומסעדות יוקרה. גם תרבות הקניונים המערבית כמעט שאיננה קיימת במרחב החרדי. על תרבות הצריכה החרדית ידובר להלן.

המלחמה על צניעות העיר מופקדת לרוב בידי הקהילה החסידית. החסידים, האמונים על הקדושה ועל שמירת העיניים, ידרשו כי בשכונותיהם יהלכו הנשים בצניעות. ואמנם, בשכונות החסידיות ניתן לראות שלטים הנתלים על הבתים ועל החנויות, שבהם מתבקשות הנשים להתלבש בצניעות המכבדת את תושבי המקום. חלק מן המודעות מפרטות את כללי הצניעות האוסרים על לבוש נשי הכולל "שסע, צר וקצר" (מכונה גם בראשי תיבות שק"ץ). בקרב קהילות קיצוניות עלולים לאכוף את הדרישה במעשי אלימות שיכוונו כלפי המפרים את הכללים, או כלפי הרכוש הציבורי, כדוגמת אוטובוסים ותחנות.

המגורים בערים הטרוגניות, המשלבות אוכלוסייה חילונית עם אוכלוסייה חרדית, עלולים ליצור חיכוך, כאשר מדובר באוכלוסייה קיצונית שאיננה סובלנית. ואמנם, בבית שמש התלקחו בשנים האחרונות כמה פרשיות אלימות, שמטרתן היתה לעצב באופן שונה וחרדי יותר את המרחב הציבורי המעורב. פרשיות אלו, שרובו המוחלט של הציבור החרדי הסתייג מהן, כללו אלימות כנגד אזרחים וחבלה ברכוש ציבורי.

מאפיין בולט במרחב החרדי הוא רשת הגמ"חים [גמילות חסד] הענפה. בקהילה החרדית ניתן למצוא גמ"ח לכל נושא ולכל דבר שהציבור החרדי צורך. חלק מהגמ"חים מלווים מוצרים מתכלים, לאחר שעות סגירת החנויות. כך למשל גמ"ח תרופות, טיטולים, מזון תינוקות ועוד. הלווה ישלם לגמ"ח את שווי של המוצר שלקח, או יחזיר במועד מאוחר יותר מוצר זהה. סוג גמ"ח נוסף הנו השאלה של כלים יקרים, הנדרשים לשואל לזמן קצר. כך למשל פלטות לשבת, שולחנות וכיסאות, עריסות לתינוק, משאבת חלב אם או כלי עבודה. השואל ישתמש בחפץ לתקופת ההשאלה, ובסיומה יחזיר אותו לגמ"ח ללא תשלום.

סוג שלישי של גמ"ח הנו שירות או ייעוץ המוענק ללא תשלום על ידי מומחים או מתנדבים. המוכרים ביותר, שאף חרגו מגבולות הקהילה, הנם אנשים כמו הרב אלימלך פירר ("עזרא למרפא"), הרב בני פישר ("מגן לחולה") ודומיהם, הנותנים סיוע והכוונה בכל הנוגע לתחום הרפואי. אחרים מעניקים סיוע לחולים או לקשישים, הכולל קניות, הסעות, ניקיון הבית ועוד. בריכוזים החרדיים ניתן למצוא אף גמ"ח להחזרת כתף למקומה לאחר שנפרקה.

מובן שהגמ"ח המוכר ביותר הנו גמ"ח העוסק בהלוואת כספים לתקופות שונות, בסכומים שונים, ועל כך הורחב לעיל בפרק העוסק בסוגיית השידוכים. פעילות גמילות החסד החרדית חרגה בהרבה מתחומי הקהילה, ומפעלי גמ"ח רבים ממגוון הסוגים הנזכרים פועלים כרשת ארצית בעבור כלל הציבור בישראל. המוסדות הידועים ביותר הנם אלו העוסקים בטיפול רפואי ובהשאלת ציוד רפואי ללא תשלום. כמה ארגוני "הצלה" פועלים בכל רחבי ישראל במקביל ובהשלמה למגן דוד אדום, כשמספרם הרב של המתנדבים מסייע להם להגיע במהירות למוקדי הקריאה הרפואית. אליהם מצטרף אף ארגון זק"א [זיהוי קורבנות אסון], העוסק גם במתן סיוע רפואי, אך בעיקר בטיפול בנפגעים בזירות אסון בארץ ובחו"ל. לצדם פועלים ארגונים בעלי מספר רב של סניפים, המשאילים מגוון רחב של ציוד רפואי. כך למשל ארגון "יד שרה", שהוקם על ידי הרב אורי לופוליאנסקי, מי שהפך לימים לראש עיריית ירושלים, "עזר מציון" ואחרים. מוסדות אחרים המוכרים בציבור הרחב הנם בתי תמחוי וקרנות העוסקים בחלוקת מזון לנזקקים מכל סוגי האוכלוסייה,

כדוגמת ארגון "חסדי נעמי", רשת בתי התמחוי "מאיר פנים", ארגון "מגדל אור" בראשות הרב יצחק דוד גרוסמן, ועוד.

מרבית הכספים לארגונים אלו מגיעים מתרומות. חלקם מתורמים בעלי שם ויכולת המממנים נתח גדול מפעילות הארגון, וחלקם מתרומות ומהוראות קבע המושגות מכלל הציבור, בדרך כלל באמצעות טלמרקטינג.

אף בהקשר התחבורתי ניתן להציג כמה מאפיינים ייחודיים. אחוז בעלי כלי הרכב במגזר החרדי נמוך בהרבה מהמקובל בחברה הישראלית. זאת, בשל שלוש סיבות עיקריות: ראשית, רבים במגזר החרדי אינם מחזיקים ברישיון נהיגה. הנהיגה נחשבת למלאכה גברית ולאקט פומבי ומשכך, אף חסר צניעות, ועל כן נהיגת הנשים נחשבת לא נורמטיבית, למעט בקהילות החרדיות המודרניות. אמנם יש לציין כי בעשור האחרון ניתן להצביע על שינוי ופתיחות בנושא זה בעיקר בקהילות הליטאיות והספרדיות (הרגישות פחות להפרדה המוחלטת בין המינים), אך עדיין שיעור הנשים החרדיות המחזיקות ברישיון נהיגה, נמוך בהרבה מהממוצע בקרב כלל הנשים בישראל (גוגנהיים, תש"ע; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012). אף בקרב הגברים, מרבית הישיבות אינן מתירות הוצאת רישיון נהיגה עד לנישואים. הגברים הנשואים חלקם חסרי אמצעים לממן הוצאה של רישיון נהיגה, וחלקם אינם טורחים להשקיע מאמצים בהוצאתו, מכיוון שהם מודעים לכך שלא יחזיקו ברכב בקביעות. שנית, רוב המשפחות החרדיות חיות בצמצום ואינן יכולות לעמוד בעלויות הכבדות הכרוכות בהחזקת רכב. לכך מצטרף אף אורח החיים הקהילתי, המאפשר את מחיית בני הבית ברדיוס מצומצם יחסית, שאינו דורש שינוע ונסיעה יומיומיים. שלישית, בקרב בעלי התפקידים הרבניים, הנהיגה נחשבת לא ראויה. הרבנים, ראשי הישיבות, המשגיחים והר"מים בישיבה לעולם לא ייתפסו כשהם נוהגים ברכב. זאת משום שהנהיגה נחשבת למלאכה ארצית ועממית שאיננה תואמת את מעלתם הרמה של "בעלי התריסין" [חכמי התורה].

על רקע היעדר כלי הרכב, משתמשים רבים בקהילה החרדית בתחבורה הציבורית בשלושה מעגלים: המעגל הראשון, נסיעה בתוך העיר למרחקים קצרים בשעות החום, בהיעדר כוחות או כאשר נושאים משא כבד; המעגל

השני, נסיעה עירונית ארוכה יותר, בין שכונות בירושלים או ברחבי מטרופולין גוש דן; המעגל השלישי, נסיעה בין עירונית של פרטים (בחורי ישיבה החוזרים מהישיבה הביתה ולהפך), משפחות הנוסעות להורים, נסיעה לשמחה בעיר אחרת או חסידים הנוסעים לאדמו"ר. נסיעות אלו מתרחשות בעיקר בסופי השבוע, בחגים ובחופשות, אז נדרשות חברות התחבורה הציבורית לתגבר משמעותית את הקווים הבינעירוניים. לאור האמור, במרחב הציבורי החרדי פועלים עשרות קווי אוטובוסים, ולאורך היום ניתן לספור מאות אוטובוסים החולפים ברחובות הראשיים בשכונות החרדיות. עובדה זו הנה בעלת משמעות רבה על נפח התנועה, איכות חיי התושבים, רמת זיהום האוויר של היישובים החרדיים ועוד. ואולם למאות הקווים המשרתים את הציבור החרדי מאפיין נוסף: הם שואפים לשרת את הציבור החרדי בסגירות, תוך צמצום האיסוף וההורדה באזורים החילוניים (כהנר, 2009). רבים מהקווים הפכו בשנים האחרונות לקווי "מהדרין", שבהם יושבים הגברים והנשים בנפרד. סוגיית ההפרדה עמדה למבחן בבית המשפט העליון (בג"ץ 746/07) והיוותה בסיס לשני דוחות מיוחדים של משרד התחבורה (2009) ושל משרד המשפטים (2013).

בהתאם לנורמה של היעדר כלי הרכב בציבור החרדי, אף ההוראות האדריכליות לפרויקטים של בנייה בציבור החרדי דורשים תקני חניה נמוכים יותר מתקן החניה הארצי, העומד על יותר מחניה אחת לדירה. עובדה זו מקטינה משמעותית את שטחי החניה המוקצים בכל פרויקט בנייה במגזר. נקודה ייחודית נוספת בהקשר התחבורתי הנה הזהירות בדרכים בערים החרדיות, ובייחוד בבני ברק. נושא זה הוא דבר שראוי שידובר בו. רבים מהנהגים החרדים אינם שומרים על כללי הזהירות ועל דיני התעבורה, ופעמים רבות, הנהיגה בעיר החרדית מתנהלת בפראות בלתי-מובנת. לכך מצטרפת התנהלות תמוהה מצד הולכי הרגל החוצים את הכבישים בלא הבחנה או באור אדום. אין זה מחזה נדיר לראות אם הדוחפת עגלת תינוק בשולי הכביש הסואן, בהיעדר מקום במדרכה להלך. בין שמדובר על התנהגות שמקורה בהיעדר חינוך (המבוגרים) לזהירות בדרכים; בין שמדובר בהתנהגות בלתי-מודעת התואמת דפוסי התנהגות של קבוצות מיעוט חברתיות; בין שמדובר בזלזול בחוקי המדינה הנמשך אף אל כללי התעבורה או תוצאה של עומס וצפיפות במרחב הציבורי העירוני, זוהי מכה חברתית הניכרת על פני השטח ואף גובה קורבנות מעת לעת. הפובליציסט החרדי

ידידיה מאיר כתב על כך באחד מטוריו: "האמת היא שהתייאשתי לחפש הסברים להדרת הרמזורים הזאת. אני פשוט נוהג בריכוזים חרדיים על ארבעים קמ"ש. אולי זה לא פוליטיקלי קורקט, אבל לפעמים בא לי פשוט להציב תמרוני אזהרה מסודרים: 'זהירות, חרדים בדרך'" ("בשבע", 20.9.2012).

11.2 אל הבית פנימה

הבית החרדי נראה שונה מבית מערבי חילוני. ראשית, הוא מלא ילדים. במשפחה חרדית ממוצעת גדלים בין שישה לשבעה ילדים, ובמשפחות רבות גדלים יותר מעשרה ילדים בטווח גילים רחב. עובדה זו משפיעה כמובן על הצפיפות והמרחב בתוך הבית.

שנית, יוקר הדיור (במיוחד באזורים החרדיים במרכז) מצד אחד והיעדר המשאבים הכלכליים מצד שני משפיעים על גודל הבית. אף שהציבור החרדי מגדל מספר ילדים רב, הרי שהבתים אינם בהכרח גדולים יותר. בשל כך, הדירה החרדית הקלאסית מתחלקת לארבעה חלקים: סלון ומטבח, שנחשבים למרחב הציבורי של הבית; חדר ההורים; חדר בנים וחדר בנות. לעתים תוסב אחת המרפסות אף היא למגורי חלק מהילדים במטרה להקל את הצפיפות. כאשר גדלים הילדים, הופכים חדרי הבנים ו/או הבנות לחדרי אירוח בעבור הזוגות הצעירים שמגיעים לחגוג את השבת עם הסבא והסבתא.

שלישית, לבית החרדי מאפיינים תרבותיים והלכתיים מיוחדים שישפיעו על מראהו הכללי. אל מול דלת הכניסה נגלה לעיני כול ריבוע בקיר הבית בגודל של טפח על טפח (חצי מ"ר) שאיננו מטויח ואיננו צבוע, זכר לחורבן בית המקדש שמאז, קרוב לאלפיים שנה, שום דבר איננו יכול להיות מושלם, אף לא הבית. הסלון יהיה עמוס בארונות ספרים, ואף שמרביתם לא נפתחים, שכן האברך לומד בכולל או בבית הכנסת, ואף כשהוא לומד בבית הוא אינו נדרש אלא לגמרא ולמספר ספרים מועט, הרי שהספרים משקפים את האווירה התרבותית הייחודית. זהו הנוף הביתי שאמור להקרין על אישיותם של ילדי הבית. במרכז הסלון יעמוד השולחן ומסביבו הכיסאות שעליהם ישבו בני הבית לסעודות השבת והחג, ולעתים בהיעדר מקום אחר – גם באמצע השבוע. הסלון אפוא הוא מרכז הבית החרדי.

המטבח החרדי אף הוא צפוף. זאת בשל ההפרדה המוחלטת בין בשר לחלב, הכוללת כיורים נפרדים, כלים נפרדים, תנורי אפייה נפרדים, ובמידת

האפשר, אף כיריים נפרדות. לכך מצטרפת העובדה כי המטבח החרדי פעיל מאוד. הוא אמור להאכיל פיות רבים, והתרבות המערבית של רכישת אוכל מהיר איננה מקובלת אלא בערבי הפסח, אז מושבת המטבח מפעולה. לאור זאת שוקק המטבח פעילות לאורך היום כולו, החל בהכנת סנדוויצ'ים בשעות הבוקר המוקדמות לכל הילדים ההולכים לבית הספר, ועד לארוחות הערב המאוחרות בשעות הלילה. מלאכת האפייה אף היא פופולרית מאוד בבית החרדי, וכוללת אפיית עוגות שונות, והכנת חלות לשבת, הנחשבות לסגולה מיוחדת בשל מצוות "הפרשת חלה". במרבית הבתים לא מחזיקים במדיח כלים, הנחשב למותרות, והדחת הכלים נעשית ידנית בידי מי מבני המשפחה.

חדר ההורים שונה אף הוא בשל ההפרדה הנדרשת במיטות בני הזוג בתקופת הנידות, אז נדרשים בני הזוג "לשמור נגיעה". במרבית הבתים יוצבו שתי מיטות נפרדות בקביעות, ורק במיעוט הבתים, בעיקר בקרב הזוגות הצעירים (אך לא מהמגזר החסידי), יאוחדו שתי המיטות בדרך כלל, ובתקופת הנידות יופרדו, וחוזר חלילה. חנויות הרהיטים בבני ברק מוכרות "מיטה יהודית", המהווה למעשה שתי מיטות נפרדות שאותן ניתן לחבר למיטה זוגית ולהפריד בקלות, בהתאם לתכתיב ההלכתי.

חינוך הילדים שונה לחלוטין מהמקובל בעולם המערבי. הילדים מתחנכים לפתח יראת כבוד מול ההורים, ובדרך כלל היחסים אינם חבריים. רבים מההורים, בעיקר הורי הדור הראשון והשני, מפתחים מערכת יחסים מסויגת עם הילדים, המושתתת על כבוד ויראה. הורים אלו יימנעו מלהביע את רגשותיהם כלפי הילדים, בוודאי בפומבי, והגישה תהיה מאופקת ועניינית. רבים מההורים מכנים זה את זה בפני הילדים בשמות "אבא" ו"אמא", במטרה לחנכם לכבוד ולהימנע מאזכור השם הפרטי של ההורה בפני הילד. רבים מהילדים החרדים (בין חסידים ובין ליטאים) לא ישמעו מהוריהם (ובעיקר מאביהם) מילות או הצהרות של אהבה, אף שאהבת הוריהם איננה נתונה בספק. אמנם, חינוך זה היה נחלתם של רבים מהצעירים בעשורים הקודמים ולא רק בציבור החרדי, אך החינוך המאופק הנו נורמה רווחת בציבור החרדי הנשענת על תפיסות חינוכיות אידיאולוגיות של ריחוק. כך למשל קובעת ההלכה כי אין לנשק ולחבק את הילדים בבית הכנסת, שכן לא ראוי להפגין אהבה במקום קדוש (שולחן ערוך, אורח חיים, צח). אף שכמובן הלכה זו עוסקת בפרט מסוים, היא מלמדת על מערכת יחסים טעונה ומאופקת, המושפעת בראש ובראשונה ממערכת יחסים גדולה יותר העוטפת את החיים

כולם – זו של האדם ואלוקיו. בדומה לשינויים רבים המתרחשים בדור השלישי של החרדיות הישראלית, אף נושא זה עובר שינוי משמעותי, וכיום אופי חינוך הילדים במרבית הקהילות החרדיות פתוח יותר ומסויג פחות.

באופן כללי, הבית החרדי אמון על הכנסת אורחים. בין שמדובר בקרובי משפחה הבאים להתארח לשבת, או קרובים מחו"ל הבאים לתקופות ארוכות יותר, ובין שמדובר באורחים זרים שבאים להתארח בשל היעדר מקום לשהות בו (כך למשל בבתים חרדיים הנמצאים בקרבת בתי חולים), או אורחים הבאים לטעום את טעמה של השבת במסגרת ארגון חזרה בתשובה, הבית החרדי יהיה פתוח בפניהם.

מרבית הבתים ירוהטו בפשטות ובפונקציונליות. אין מקום לחפצי אמנות או לריהוט יוקרתי, הן משום שהבית עמוס בילדים, הן בשל העלויות הכרוכות בכך, הן בשל העובדה כי הפשטות וההסתפקות במועט הנן אתוס חרדי בסיסי. הספה הסלונית תהיה פשוטה ותיפתח למיטה בעבור האורחים; בחדרי הילדים יוצבו מיטות קומתיים המנצלות את שטח החדר; כל חלל ינוצל לאחסון או למגורים והתמונות על הקירות יהיו של גדולי ישראל, של אבות המשפחה או פרי יצירתן של הבנות בחוגי הציור. דווקא בתייהם של גדולי התורה החרדים, בעיקר הליטאים, נחשבים דלים ופשוטים ביותר. ביתו של הרב שטיינמן, למשל, שבו הוא מתגורר במשך מרבית חייו, הנו דירת מגורים קטנה וישנה בת שני חדרים בלבד ובה ריהוט מינימלי בלבד. שונים במעט הם בתי האדמו"רים המרווחים כנגזרת מהתפיסה המלכותית שמנהיגים החסידים מול האדמו"ר.

למרות זאת, במרבית הבתים החרדיים ניתן יהיה למצוא אוסף מרשים של כלי כסף שונים. ראשית, יהיו אלו הפמוטים שאותם קיבלה האישה מהורי החתן, ואולי אף פמוטים נוספים שנוספו עם הולדת הילדים, פמוט אחד לכל ילד. לכך יתווספו גביעי קידוש בגדלים שונים; קופסה לאתרוג וחנוכייה שקיבל החתן מהורי הכלה; מחזיקי בשמים להבדלה; כלי למים אחרונים ועוד ועוד. אוסף כלי הכסף יקבל מקום של כבוד בסלון הבית בוויטרינה שלצד ספרי הקודש.

בבית החרדי לא נהוג להחזיק חיות מחמד מכמה סיבות. ראשית, יש פוסקים הסוברים כי אין לסחור (למכור או לקנות) בבעלי חיים טמאים. מכיוון שמרבית חיות המחמד נחשבות לחיות טמאות, הרי שעל פי דעות אלו אסור לרוכשן. שנית, החזקת בעלי חיים מעלה שאלות הלכתיות שונות. כך למשל האם ניתן לתת אוכל לבעלי החיים בשבת? האם ניתן לטלטל אותם

בשבת ממקום למקום? שלישית, על פי רוב הבית החרדי מלא ילדים בגילים שונים. התא המשפחתי חסר מקום ופנאי להקדיש משאבים לטיפול בחיות המחמד. למרות זאת, יש הנוהגים להחזיק דגי נוי באקווריום שבסלון הבית. לעתים יחזיקו הילדים תוכי, ארנבת, אוגרים או אפרוחים, אך מטבע הדברים החיות לא ישרדו זמן רב בבית ובמקרה הטוב הן ישוחררו אל הטבע.

11.3 שבת

בשבת, המרחב החרדי משתנה לחלוטין. כמה דקות לפני כניסת השבת יופעל ה"צפצוף". זהו רמקול המופעל מגג אחד הבתים המבשר לציבור כי השבת נכנסת. סמוך לכניסת השבת ניתן לראות כמה נהגים העושים דרכם במהירות ובעצבנות אל מחוז חפצם, אך עם כניסת השבת יונחו בכניסה לעיר או לשכונה החרדית מחסומים, שימנעו את כניסתם של כלי רכב לרחובות הקריה. המחסומים אינם קבועים וניתנים להזזה, במטרה לאפשר את המעבר לרכבי ביטחון. בשעת בין ערביים זו תמה תנועת כלי הרכב, ועל השכונה יורד שקט מבורך הדומה במעט לשקט במרחב החילוני ביום הכיפורים.

הבית החרדי יעבור למצב שבת. שעון השבת יכוון להדליק ולכבות את האור בשעות קבועות, הגנרטור המספק חשמל פרטי שלא דרך חברת החשמל המחללת את השבת – אף הוא יופעל, והבית המצוחצח יתמלא בריחות תבשילי השבת המונחים בהנדסה ייחודית על הפלטה. הצבת סירים כה רבים על משטח הפלטה הקטן, הנה אמנות ייחודית העוברת מדור לדור ודורשת ריכוז ודיוק מרביים. האמהות שזה עתה התפנו ממרוץ ההכנות לקראת השבת והתפללו על משפחתן בעת הדלקת נרות השבת, מתיישבות בכבודות על הספה שבסלון, ושולחות את הזאטוטים למטה אל רחובות העיר. אז יתמלאו הרחובות בילדות ובילדים המשחקים במרכז הכביש ברכב "בימבה" רועש או בחבל וגומי וקלאס.

הגברים החרדים חזרו מן המקווה, שאליו הם מקפידים ללכת לכל הפחות בערב שבת, ויחד עם ילדיהם ימהרו כל אחד אל בית הכנסת של קהילתו. זה מתפלל עם האדמו"ר וזה בבית הכנסת של האברכים יוצאי הישיבה שבה למד. אחרי תפילת מנחה מקבל הקהל את השבת. הספרדים יקראו אז בנעימה את שיר השירים, ולאחר מכן יקבל כל הקהל את השבת בשירה משותפת בנוסחים שונים שמקורם בקהילות המקור במרוקו, באלג'יריה, בתוניס וכן

הלאה. בקהילה החרדית מקובל כי הנשים הצעירות והמבוגרות אינן פוקדות את בית הכנסת בערבי השבתות.

לאחר קבלת שבת דורש רב בית הכנסת או ראש הישיבה בנושא הלכתי, מוסרי או בענייני דיומא [ענייני היום]. הדרשה נמשכת כעשרים דקות או חצי שעה, עד שמגיע זמן תפילת ערבית. בזמן הדרשה נופלת תרדמה על רבים מהמתפללים, העייפים מן ההתרוצצות של השעות האחרונות בהכנות לשבת. יש הנותנים (גם) לכך הסבר רוחני: בשבת יורדת על הגוף "נשמה יתירה" מיוחדת, המביאה עמה מלוא חופניים קדושה. על הגוף החומרי המתקשה לספוג את הקדושה המיוחדת, נופלת תרדמה.

לאחר תפילת ערבית חוזר הציבור לביתו. השולחן ערוך ונרות השבת מאירים. האב או האם יברכו את בניהם: "ישימך אלוקים כאפרים וכמנשה" ואת בנותיהם: "ישימך אלוקים כשרה, רבקה, רחל ולאה." סעודת השבת תיערך בשמרנות רבה שאינה משתנה מבית לבית ומקהילה לקהילה. היא נפתחת בזמירות, לאחריהן קידוש ובציעת הפת, ולאחר מכן שלוש מנות: מנה ראשונה – דגים; מנה שנייה – מרק עוף; מנה עיקרית – בשר או עוף ותוספות. בקרב עדות המזרח, התפריט שונה מעט, אך אף הוא כולל דגים במנה אחת ובשר במנה אחרת. בסיום הארוחה יגישו לסועדים מנה אחרונה. יש לענג את השבת במאכלים טובים, שכן "כל המענג את השבת ניצול משעבוד מלכויות" (שבת קיח). ואף שבמשפחות רבות הפרוטה אינה מצויה ועלות הבשר והדגים גבוהה, הרי שהוצאות שבת וחג אינן נספרות ב"טור ההוצאה" הכלכלי של המשפחה החרדית, שכן הקדוש ברוך הוא הבטיח לישראל בכל הנוגע להוצאות שבת: "לוי עלי וקדשו היום, והאמינו בי ואני פורע" (ביצה טו).

השינוי מהדפוס המקובל של סעודת השבת נתפס כחריג ואיננו מקובל. כך למשל לא מצוי שסעודת השבת תהיה חלבית, ואפילו שינוי צבעה הלבן של המפה לצבע חגיגי מודרני יותר נחשב חריג. גם הדילוג על מנת הדגים המסורתית איננו מקובל, שכן על פי הקבלה יש לאכול בשבת דגים. במהלך הסעודה תשיר המשפחה זמירות. אם לשולחן מסבים גברים שאינם בני הבית (ואפילו גיסים), ישירו הבנים בלבד והבנות שמעל גיל מצוות תשתקנה, שכן על פי ההלכה אסור לגבר לשמוע שירתה של אישה. לזמירות השבת ולאווירה הייחודית שמסביב לשולחן מייחס הציבור החרדי משמעות רבה בעיצוב החוויה התרבותית. אגדה חרדית ידועה מספרת על הרב שך שהתבטא בעבר ביחס לבנו אפרים שסטה מהדרך החרדית, שהסיבה לכך נעוצה בהרגלו לקצר

את סעודת השבת ולדלג על הזמירות כדי שיוכל לשוב ללמוד, ובכך איבד הבן את החוויה הייחודית.

משפחות רבות מארחות ומתארחות בשבת. לרוב יהיו אלו ההורים שיארחו את ילדיהם הנשואים, העושים בשנה הראשונה לנישואיהם "שבוע – שבוע", כלומר, שבת אצל ההורים שלה ושבת אצל ההורים שלו. אף לאחר מכן ימשיכו הילדים להגיע לבית ההורים בתדירות גבוהה. כאשר המשפחות מתגוררות בקרבת מקום, הרי שהזוגות הצעירים יבואו רק לסעודת השבת, כשלאחריה יחזרו לביתם. ואולם אם הזוג הצעיר מתגורר בריחוק, יבואו לשהות בבית ההורים כל השבת. במשפחות רבות סעודת השבת הופכת למפגש משפחתי, אז מתעדכנים כולם במתרחש אצל אחיהם ואחיותיהם: מי בהיריון, מי חגג יום הולדת, מי קיבלה עבודה חדשה וכדומה. מכיוון שהמשפחה החרדית מרובת ילדים ונכדים, עורכים ההורים "סבב נשואים", ובכל אחת מהשבתות מתארחים חלק מהילדים הנשואים, בהתאם לקיבולת הגשמית והנפשית של המארחים.

בישיבות, לאחר הסעודה המשותפת פונים התלמידים ללמוד בהיכל הישיבה, בעיקר בשבתות החורף, אז הסעודה מסתיימת בשעה מוקדמת. מנהג נפוץ בעולם הישיבות, להתגנב למטבח הישיבה ו"לגנוב" חמין מהסיר המרכזי שמיועד לסעודת היום. טעם מיוחד יש לחמין של ליל שבת הנלקח בהיחבא. בכמה מקרים רוקנו הבחורים את סיר החמין ולא נותר לבני הישיבה מה לאכול למחרת. בשל כך הישיבה מנסה להילחם בתופעה הזו באמצעות שיחות, הן באמצעות נעילת המטבח, הן בענישה מתאימה.

רבים מהחרדים אינם מטלטלים חפצים בשבת, כלומר, אינם נושאים על גופם דבר שאינו דרך לבישה. אף שהעירוב מתיר את הטלטול בשבת, ואף שהישובים החרדיים מוקפים בעירוב הנבדק בכל שבוע לפני השבת, רבים חוששים ומחמירים שלא לטלטל כלל. ואולם חומרה זו רווחת בעיקר בקרב הגברים מגיל בר מצווה או מאוחר יותר, אך לא בקרב הנשים. בכל זאת, כאשר המשפחה יוצאת בשבת לרשות הרבים, מישוהו נדרש לדחוף את עגלת התינוק.

בשבת בבוקר קמים בדרך כלל בשעה מאוחרת יותר. העשייה תהיה נינוחה ורגועה, ובאופן כללי – בשבת אין להיחפז. הרחוב השקט מקרין על השקט הפנימי, שמקרין חזרה אל רשות הרבים, במעגל שלווה אינסופי. התפילה תתחיל בשעה מאוחרת יחסית לנוהג בימות החול. הגברים ילכו אל התפילה כשהם כבר עטופים בטליתותיהם דרך מלבוש, כדי שלא יצטרכו לטלטל אותן. על פי ההלכה, אין לאכול לפני תפילת שחרית, ועל כן החרדים יוצאים

אל בית הכנסת בלי שטעמו דבר מה. כאן יש המקפידים אף שלא לשתות קפה או שתייה חמה כלשהי, ואולם רבים נוהגים להקל בנושא, ביודעם שיתקשו להחזיק מעמד עד לסיום התפילה הארוכה.

תפילת השבת אורכת כשעתיים במגזר הליטאי והחסידי וכשלוש שעות בקרב עדות המזרח. הציבור מתפלל תפילת שחרית, לאחריה קריאת פרשת השבוע ולאחריה תפילת מוסף הקצרה יחסית. לאחר התפילה נהוג בקהילות רבות לערוך "קידוש" בעקבות שמחה כלשהי או אירוע הודיה של אחד המתפללים, בעקבות אירוע יוצא דופן בלוח השנה, כגון "ברכת החודש" (הנערכת בשבת שלפני ראש החודש), ואפילו סתם, ללא סיבה מוגדרת. הקידוש נמשך כרבע שעה, ובו מוגשים דגים מלוחים שהציבור יעמיס על קרקרים, פשטידות וקוגלים, ולצדם מלפפון חמוץ החתוך לאורכו לחצי או לרבע. למנה העיקרית יוגש החמין. לצד הכיבוד תוגש שתייה חריפה: קוניאק או ויסקי או וודקה, כדי לאחל "לחיים".

אחרי הקידוש יפנה הקהל לסעודת השבת בבית, שנערכת בדרך כלל בשעה מוקדמת, בין אחת-עשרה לשתיים-עשרה בצהריים. בקרב הקהילה האשכנזית, הסעודה תורכב משתי מנות: מנה ראשונה ובה יוגש מאכל מסורתי הכולל ביצה עם בצל, ולצדו כבד עוף וסלטים. יש שיקפידו על אכילת דגים גם בסעודה זו במנה הראשונה, כמובא בהלכה על פי הקבלה. במנה העיקרית יאכלו הסועדים חמין, פשטידות ובשר. אף בסיום סעודה זו תוגש מנה אחרונה. אף שעל פי ההלכה, גדול כבודה של סעודת היום מסעודת הלילה (שולחן ערוך, אורח חיים, רעא), הרי שבפועל הסעודה העיקרית הנה בליל שבת. בשל כך רבים מהדרים להגיש מאכל מיוחד, כגון בשר בקר, דווקא בסעודת היום, כדי לרומם ולענג אותה יותר.

לאחר שירת הזמירות ואמירת דברי התורה תסתיים הסעודה ומרבית הציבור ילך לנוח. המנוחה הנה מוטיב מרכזי בשבת החרדית, וזו רמוזה בראשי התיבות של המילה שב"ת: "שינה בשבת – תענוג". לאחר מנוחה קצרה ילכו הגברים ללמוד בהיכל הישיבה או בבתי הכנסת. בשבת אחר הצהריים נוהגים ללמוד סדר לימוד מיוחד הנקרא "אבות ובנים". זהו סדר לימוד שבו לומדים האבות עם הילדים הקטנים את החומר שנלמד בתלמוד תורה או ב"חידור". עם סיום הלימוד יקבלו הילדים פרס או ממתק על השתתפותם, והציבור יעמוד לתפילת המנוחה.

בסיום התפילה האורכת כמחצית השעה, פונה הציבור לסעודה השלישית. הליטאים אוכלים את הסעודה בבית יחד עם המשפחה. החסידים יערכו אותה

בבית הכנסת עם הרב המקומי. שלא כקודמותיה, בסעודה השלישית אין מקדשים על היין, ובה מוגשים מאכלים קלים יותר. בשבתות הקיץ הארוכות, אז כבר חלפו שש שעות בין סיום הסעודה הקודמת ותחילתה של הסעודה השלישית, יערכו בבית ארוחה חלבית. בדרך כלל הסעודה נאכלת בחופזה, יחסית להתנהלות השבתית הכללית, בשל היותה "כלואה" בין תפילת המנחה שנערכת סמוך לשקיעה, לבין תפילת ערבית, שאותה מתפלל הציבור עם צאת השבת. ואמנם, עם רדת הלילה יתפללו הגברים תפילת ערבית ולאחריה יערכו את ההבדלה: ברכה מיוחדת המבדילה בין הקודש לחול.

פוליטיקה והנהגה

הפוליטיקה החרדית הנה בעלת קודים ומאפיינים ייחודיים לקהילה. המאפיין הבולט ביותר הנו היעדר הדמוקרטיה בבחירת המנהיגים או הנציגים. הכפיפות להנהגה החרדית הנה וולונטרית, ונשענת על ציות פנימי של כל אחד ואחד המניע אותו לפעול על פי הוראות רבותיו.

עם זאת, הפוליטיקה החרדית רווית מאבקים ויצרים בין תנועות פוליטיות שונות (ארציות ומוניציפליות) ובין חצרות רבנים, הנחלקים ביניהם הן על מושכות ההנהגה הן באשר לאופן ההנהגה הרצוי. כל קבוצה סבורה שהיא מחזיקה באמת האבסולוטית, וממילא תישלל לחלוטין הגישה של הקבוצה האחרת. היצרים החרדיים עלולים להלחץ כל דבר למלחמת חורמה בין שני מחנות נצים כשבתווך יעמדו כבודם של שני המנהיגים ויוקרתם.

12.1 פוליטיקה ארצית

שלוש תנועות פוליטיות מייצגות את הציבור החרדי, כל אחת מהן מייצגת אחד משלושת הזרמים המרכזיים. הוותיקה ביותר הנה תנועת אגודת ישראל. יסודה של תנועה זו עוד באירופה בשנת 1912, עם התחזקות הפעילות הציונית. תנועה זו הובלה על ידי רבנים ועסקנים חרדים, שגישתם הכללית היתה לא ציונית, אך גם לא אנטי-ציונית. כך למשל בשנות השלושים קיבלה התנועה החלטה שלפיה אין להתנגד להקמת המדינה כעיקרון, כל זמן שהמדינה לא תפעל בניגוד לחוקי התורה. גישה זו עומדת כמובן בסתירה לגישה האנטי-ציונית, הסבורה כי בעצם הקמת המדינה לפני ביאת המשיח ישנו פסול. ואמנם, החלטה זו היתה אחד הגורמים המרכזיים לפרישתו של הזרם האנטי-ציוני מאגודת ישראל, תוך כינונה של "חברת החיים" בשנת 1935, שלאחר מכן שינתה את שמה ל"נטורי קרתא" (פרידמן, 1991).

עם הקמת המדינה הפכה תנועת אגודת ישראל לפוליטית, מתוך מטרה אוניברסאלית ופרטיקולרית. אוניברסאלית – אגודת ישראל ביקשה להשפיע מבפנים על אופייה היהודי-אורתודוקסי של המדינה. ההישג הגדול ביותר של פעילותה בהקשר זה היה מכתב שהפקיד בן גוריון בידי מנהיגי התנועה ערב הקמת המדינה, ולפיו יישמר סטטוס קוו בארבעה עניינים עיקריים: שבת, כשרות, נישואים וגירושים, ואוטונומיה חינוכית לזרמים החרדים. מכתב זה, שמכונה "מכתב הסטטוס קוו", עיצב את המרחב הציבורי של החברה הישראלית. בעקבותיו נחקקו חוקים שעיצבו את השבת כיום המנוחה והקנו סמכות ייחודית בנושאי נישואים וגירושים לבתי הדין הדתיים.

פרטיקולרית – אגודת ישראל דאגה לאינטרס החרדי הן בהיבטים תקציביים הן בהיבטים של שימור האוטונומיה החרדית במגוון תחומים ובראשם היעדר חובת הגיוס לבנים ולבנות (לרבות היעדר חובת שירות לאומי כחלופה אזורית לגיוס) ואוטונומיה חינוכית. מאמצים אלו שראשיתם כאמור כבר במסמך ה"סטטוס קוו", אפשרו את הקמתו של "החינוך העצמאי", זרם חינוכי נפרד ומתוקצב של הקהילה החרדית.

בראשית ימי המדינה רצה התנועה לכנסת במשותף עם תנועות פוליטיות דתיות אחרות במסגרת חזית דתית מאוחדת (הבחירות לכנסת הראשונה היו גם הפעם היחידה שבה התמודדו כל התנועות הדתיות במסגרת רשימה אחת). נציגה הראשון של אגודת ישראל בכנסת היה יצחק מאיר לוי, חסיד גור שכיהן ברציפות עד לכנסת השביעית. עם השנים, ולאחר שנפרדה מהתנועות הדתיות האחרות, גדל מספר נציגי התנועה בכנסת, וכל נציג ייצג קהילה שונה: נציג הירושלמים ואנשי היישוב הישן (מנחם פרוש); נציג הליטאים (שלמה לורניץ); נציג ויז'ניץ (שלמה יעקב גרוס) וכך הלאה. בשיאה, בשנת 1988, מנתה המפלגה חמישה נציגים בכנסת. התנועה הוכפפה למועצת גדולי התורה, שהורכבה ממנהיגיה הרוחניים של היהדות האשכנזית על מרבית זרמיה.

תנועה נוספת שפעלה לצד אגודת ישראל, היתה פועלי אגודת ישראל (פאג"י). תנועה זו, שייצגה את הפועלים החרדים, דגלה בגישה פייסנית יותר כלפי המדינה, ואנשיה התיישבו במקומות שונים בארץ ועסקו בפיתוחה. בהובלת התנועה הוקמו יישובים חקלאיים רבים, כדוגמת חפץ חיים, יד בנימין, יסודות, בית חלקיה ועוד. התנועה רצה לכנסת בנפרד מאגודת ישראל, ובשיאה (בכנסת הראשונה, השלישית והרביעית) מנתה שלושה נציגים בכנסת. מנהיגיה ההיסטוריים היו בנימין מינץ, הרב קלמן כהנא ואברהם ורדיגר. בין שתי

התנועות שררה מחלוקת רחבה במגוון תחומים, בעיקר על רקע שיתוף הפעולה עם הממשלה החילונית. עם השנים וההתנגדות העזה שהובילו מנהיגי החרדים ובראשם הרב שך, ועל רקע היעדרם של מוסדות חינוך ברוח התנועה, נמחקה התנועה מהמפה הפוליטית. החרדים בני הדור השני הצטרפו לזרם החרדי המרכזי (כך למשל בבית חלקיה וביסודות) או לתנועת המזרחי הציונית-דתית (כך למשל בחפץ חיים וכיד בנימין) (זיכרמן וכהנר, 2012).

ריבוי הקהילות והחצרות החרדיות הוביל לחיכוכים רבים סביב הנהגת תנועת אגודת ישראל ונציגיה בכנסת. ברור היה שהנציג כפוף בראש ובראשונה לרבו. כך למשל כפוף נציג חסידות גור לאדמו"ר מגור, תוך העדפת האינטרס של החצר עצמה והאידיאולוגיה שלה. עם ביסוסה של הנהגתו האקטיבית של הרב שך, המנהיג הליטאי הבולט של בני הדור השני למדינה, הוביל הרב שך מהפך כפול: ראשית, הוא עודד את הקמתה של תנועת ש"ס הספרדית בשנת 1984. לאחר מכן הוא הקים את תנועת "דגל התורה" הליטאית בשנת 1988.

בתוך פחות מעשור התפצלה ההנהגה הפוליטית החרדית לשלוש תנועות שונות ונפרדות. ואולם, בעוד שהקמתה של תנועת ש"ס עברה בשקט ובהבנה יחסית, כיוון שהיא פנתה לקהל יעד שונה שעד לאותה העת לא זכה להתייחסות ממשית, הרי שהקמתה של מפלגת "דגל התורה" חוללה משבר של ממש ביהדות החרדית. מערכת הבחירות של שנת תשמ"ט היתה סוערת במיוחד, והרחוב החרדי נקרע בין החסידים לליטאים. מצד אחד, מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל החסידית, שכללה כמעט את כל החצרות החסידיות (למעט חסידות בעלזא שהצטרפה ל"דגל התורה"), מצד שני, הנהגתו התקיפה של הרב שך שצירף אליו אז את הרב אלישיב בצעד שסימן כבר אז את המשך ההנהגה לאחר לכתו. המלחמה בין "הקווקים" של הרבי מגור, לבין תלמידי ישיבת פוניבז', שבראשה עמד הרב שך, היתה על כל קול, וכללה תגרות ידיים וטריקים שונים בדרך אל כל קול בקלפי. הבדיחה החרדית סיפרה שלכוהנים אסור להיכנס לקלפיות, משום שמסתובבים בהן מתים שהוצאו מהקבר (או לפחות, תעודת הזהות שלהם) כדי להצביע. בסופה של מערכת הבחירות התבררה התוצאה: מפלגת ש"ס (שלא היתה חלק מהמלחמה, אך נציגיה היו חרדים), זכתה בשישה מושבים בכנסת; מפלגת אגודת ישראל זכתה בחמישה מושבים (הישג שיא שמאז לא הצליחה לשחזר לבדה), ומפלגת דגל התורה זכתה בשני מושבים. עם שוך הסערה התחוור ההישג התקדימי: לראשונה היו בכנסת שלושה-עשר נציגים חרדים. החברה החרדית למדה שיעור חשוב:

תוצאותיה המצרפיות של מלחמה פנים-חרדית עשויות להיות חיוביות. בכנס היסוד של מפלגת דגל התורה רמז על כך הרב שך, בעת שאמר כי "אין לחשוש מן המחלוקת, שכן מחלוקת שהיא לשם שמים, סופה להתקיים."

אף שמפלגת דגל התורה הליטאית היתה הקטנה מבין שלוש המפלגות החרדיות, הרי שכוחה היה גדול משתי סיבות עיקריות: ראשית, הרב שך, מי שעמד באופן לא רשמי בראש חברת הלומדים, היה זה שהוביל בתקיפות את הטון האידאולוגי החרדי, כשכל האחרים נאלצו להתיישר בהתאם להוראותיו, ולחלופין, להיות מותקפים ומוחרמים על ידו. שנית, בשונה מאגודת ישראל המפוצלת לקהילות רבות, היתה תנועת דגל התורה מאוחדת תחת מנהיג אחד שהכתיב את הטון. קולה של התנועה היה חד וברור, ללא מחלוקות. לאחר פטירתו של הרב שך נפרמה אט אט האחדות הליטאית ועל המחלוקות שבתוכה יסופר להלן.

הבחירות לכנסת ה-12 היו הפעם היחידה שבה רצו שתי המפלגות האשכנזיות בנפרד, כשחברי הכנסת של מפלגת דגל התורה היו אברהם רביץ ומשה גפני. מהבחירות הבאות, בשנת 1992, אוחדו שתי התנועות למפלגה פוליטית אחת בשם "יהדות התורה", שאיחדה את היהדות החרדית האשכנזית. יחס הנציגות היה 60% לחסידים ו-40% לליטאים. בבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013 זכתה התנועה המאוחדת להישג שיא של שבעה מושבים בכנסת, הנחלקים לארבעה חברי כנסת חסידים ושלושה ליטאים. תנועת ש"ס המשיכה להתפתח בהובלתו של אריה דרעי, והישגה הגבוה ביותר היה בשנת 1999, על רקע הרשעת דרעי שפורשה כמלחמה בציבור המזרחי ולאור קיומן של בחירות ישירות בשני פתקים. אז זכתה המפלגה להישג חסר תקדים של 17 מושבים בכנסת. אף שמרבית בוחריה לא נמנו אז עם הציבור החרדי, הרי שכל נציגיה היו גברים חרדים שהוכפפו למועצת חכמי התורה של התנועה. יחד עם מפלגת יהדות התורה, שכללה בכנסת ה-15 חמישה נציגים, עמד כוחם הפוליטי של החרדים על 22 מושבים בכנסת, הישג שעד היום לא שוחזר.

בחירת זהותם של חברי הכנסת החרדים מעולם לא נעשתה על ידי הבוחרים, אלא בהחלטה של מנהיגיהן הרוחניים של התנועות, בשיתוף פעולה עם המנהיגים הפוליטיים. זהות חברי הכנסת של ש"ס נקבעת על ידי מועצת חכמי התורה, שבראשה עמד עד לפטירתו הרב עובדיה יוסף, יחד עם ראשי התנועה. זהות חברי הכנסת של אגודת ישראל נקבעת על ידי מועצת גדולי התורה של התנועה החסידית, וחברי הכנסת הליטאים נקבעים על ידי המועצה הליטאית,

הסרים באופן מוחלט למנהיג המרכזי: הרב שך, לאחריו הרב אלישיב, וכיום – הרב שטיינמן. האגדה מספרת כי בעת שהקים הרב שך את "דגל התורה" ומינה את נציגיה, קבע אגב כך את הכלל "ללא חזקות וללא ירושות". זאת על רקע התנהלות חברי הכנסת החסידים שכיהנו שנים רבות בתפקיד וחלקם אף העבירו את התפקיד בירושה לבניהם (כך למשל חבר הכנסת מנחם פרוש, שהעביר את התפקיד לבנו מאיר פרוש). אף שחלקו השני של המשפט התקבל, חלקו הראשון לא התקבל. חברי הכנסת החרדים, הן הליטאים הן החסידים, מכהנים שנים רבות ברציפות. הוותיק ביותר הוא חבר הכנסת גפני, המכהן כמעט ברציפות כחצי יובל, מהקמתה של "דגל התורה" בשנת 1988. עם זאת, המקומות של התנועה הליטאית לא עברו בירושה, ולאחר פטירתו של ראש התנועה, חבר הכנסת אברהם רביץ, מונה גפני ליושב ראש התנועה, ואורי מקלב הצטרף.

במפלגה הספרדית, תחלופת הנציגים גבוהה יותר לאורך שלושת העשורים לקיומה. חלק מהנציגים הוחלפו בעקבות פרשות פליליות שבהן הורשעו. אלו הם חברי הכנסת הרב רפאל פנחסי, יאיר לוי, שלמה דיין, יאיר פרץ, שלמה בניזרי, עופר חוגי וכמובן – מנהיג המפלגה אריה דרעי. אחרים פרשו מרצונם בשל מחלוקת (הרב יצחק פרץ, שמעון בן שלמה והרב יוסף עזרון) או הופרשו על ידי מועצת חכמי התורה (הרב חיים אמסלם). בראש התנועה עמד שנים רבות חבר הכנסת אריה דרעי, עד לפרישתו מהחיים הציבוריים בעקבות הרשעתו בפלילים. אז הועברה המפלגה לניהולו של חבר הכנסת אלי ישי, מי שהיה בעבר עוזרו של דרעי. ישי ניהל את התנועה למעלה מעשר שנים. עם סיום תקופת הקלון של דרעי, נסללה בפניו הדרך לחזרה לחיים הציבוריים, והוא דרש את ראשות המפלגה, בטענה כי התפקיד נשמר בעבורו, והעברתו לישי נעשתה כפיקדון זמני בלבד. בשנת 2013 בסמוך לבחירות לכנסת ה-19, ולאחר שדרעי איים בהקמת מפלגה מתחרה, שב דרעי לתנועת ש"ס, והמפלגה עברה להנהגתם המשותפת של שלושת הבכירים (שלושת האל"פים): אריה דרעי, אלי ישי ואריאל אטיאס. לאחר הבחירות, ומשהיה ברור כי הניהול המשותף איננו אפשרי, הכריזה מועצת חכמי התורה כי דרעי ישוב לראשות התנועה כבעבר. מהלך זה היה בעל השפעה דרמטית על שני המחנות: מצד אחד, מחנה דרעי הלך והתחזק, ומצד שני, מחנה ישי הלך ונדחק. פטירתו של הרב עובדיה יוסף בשלהי 2013 הציתה מחדש את המאבק בין המחנות.

עד לשנת 1977, כמעט ללא יוצא מן הכלל, פעלה מפלגת אגודת ישראל מחוץ לקואליציה. זאת משום שנציגיה התקשו לשתף פעולה עם ממשלת

השמאל וקברניטי הציונות, שהתקשרו עם העברת יהודים רבים על דתם בעלייתם ארצה. באופן היסטורי נתפס השמאל הפוליטי בעיני החרדים כתנועה כפרנית שפעלה לעקור את הדת, עוד לפני הקמת המדינה, ואף לאחריה (על נטיית החרדים לימין הפוליטי, ראו להלן בשער השלישי).

כל זה השתנה עם עלייתו של מנחם בגין לשלטון. בגין, אדם מסורתי בעל רגש חם ליהדות, נתפס בעיני החרדים כשותף טבעי. כאשר זימן אותם בגין לשולחן המשא ומתן הקואליציוני, מיהרו החרדים להעלות דרישות שונות שנגעו הן לקהילה החרדית הן לסוגיות כלל-ישראליות, כדוגמת הגבלת ההפלות וטיסתה של חברת התעופה הלאומית בשבת. בגין הסכים לדרישות החרדיות שעם חלקן אף הזדהה, והשירדך עלה יפה. מאז הפכה אגודת ישראל לשותפה טבעית לממשלות הימין. למרות זאת, בהתאם להוראת מועצת גדולי התורה הוחלט כי אגודת ישראל לא תהיה חלק מהממשלה, כדי שלא לשאת באחריות מיניסטריאלית לפעולותיה החילוניות של הממשלה. כך זכו החרדים בתפקידים קואליציוניים שונים שעיקרם ראשות ועדת הכספים וסגני שרים, אך זאת מחוץ לממשלה עצמה. כשנשאל אחד מחברי הכנסת הוותיקים של אגודת ישראל לפשר הבחירה המסורתית בוועדת הכספים כתפקיד המועדף על הפוליטיקה החרדית, הוא השיב, כי "בוועדת הכספים פורסים את עוגת התקציב. כשפורסים עוגה יש פירורים, ואנחנו צריכים את הפירורים האלו."

עם הקמתה של תנועת ש"ס הפכה אף היא לשותפה לדרך זו, בשינוי משמעותי אחד: התנועה לא בחלה בקבלת תפקידי שרים, ובכמה ממשלות כיהן יו"ר התנועה אלי ישי אף כסגן ראש הממשלה.

כוחו של הציבור החרדי באמצעות מפלגות האם שלו (ש"ס ויהדות התורה) גדול ממידותיו האלקטורליות. זאת משום שמשנת 1977, קרוב לארבעה עשורים, הפכו המפלגות החרדיות לשותפות טבעיות וללשון מאזניים קואליציונית, כמעט ללא חריגים. הסיבה למשקלן הפוליטי הרב של מפלגות אלו נעוץ בשלושה גורמים עיקריים: ראשית, יש להן קהל מצביעים קבוע והן כמעט חסינות מפני שינויים במצבי הרוח הכלל-ישראליים. במובחן ממפלגות שעולות ונופלות במהירות מסחררת במציאות הפוליטית הישראלית, כוחן האלקטורלי העתידי של המפלגות החרדיות מובטח והוא אף נמצא בגרף עלייה; שנית, המפלגות החרדיות הן בעלות אופי מונרכי. הן נשענות באופן מוחלט על מנהיגיהן הרוחניים, הקובעים את עמדת המפלגה ואת זהות נבחריה. משכך, השקעה בנבחרי מפלגות אלו (שכמעט שלא משתנים במשך עשרות שנים)

משתלמת בהיבט הפוליטי הבינוני; שלישית, מצען של המפלגות החרדיות סקטוריאלי. קל יחסית, בהיבט ארוך-טווח, להשביע את רצונן המסתכם בעיקר בשימור ה"סטטוס קוו" והתקציבים הייחודיים. נוסף על כך, מפלגת יהדות התורה באופן מסורתי איננה חברה בממשלה אף בהיותה בקואליציה, ונבחרה אינם דורשים תפקידי שרים. משכך, צירופה לקואליציה הנו זול אף בהיבט המיניסטרואלי.

גורם נוסף, חיצוני, שגרם להגדלת כוחן של המפלגות החרדיות, הנו הקיטון בכוחן של המפלגות הגדולות. בעשורים האחרונים ניתן לראות ירידה תלולה בכוחן של שתי המפלגות הגדולות, וממילא, גדל בהתאמה כוחן של המפלגות הקטנות והבינוניות (רהט, ברנע, פרידברג וקניג, 2013).

מאז ימי המהפך, בשני מקרים שונים נותרו המפלגות החרדיות מחוץ לקואליציה בשל טאבו שהטילה עליהם שותפה קואליציונית אחרת. בשנת 2003 היתה זו מפלגת "שינוי" בהובלת טומי לפיד, שסירבה להכליל את החרדים בקואליציה שהרכיב אריאל שרון. בשנת 2013 היתה זו מפלגת "יש עתיד", בהובלת יאיר לפיד, בנו של טומי, שסירב אף הוא לשבת עם החרדים בממשלת נתניהו השלישית. משנכשלו הניסיונות לעקוף את הטאבו האנטי-חרדי, נותרו החרדים שלא כדרכם על ספסלי האופוזיציה. בשני מקרים אלו ספגה החברה החרדית פגיעות משמעותיות הן במישור התקציבי (כגון קיצוץ תקציבי הילדים), הן במישור המנהלי (כגון סגירת משרד הדתות וביזור סמכויותיו), הן במישור החוקי (כגון חקיקת חוק גיוס מחודש).

ככלל, מקיימות הסיעות החרדיות תיאום ביניהן בכל הנוגע לאינטרסים החרדים. אף החבירה לקואליציה תיעשה לרוב, במשותף, לעתים אף תוך ניהול משא ומתן קואליציוני משותף, שכמובן מגדיל את יכולת המיקוח. רק לעתים נדירות יצופו המחלוקות מעל לפני השטח. כך למשל בשנת 1999 פרשה יהדות התורה מהקואליציה על רקע "פרשת המשחן" – טורבינה של חברת החשמל שהועברה בכבישי ישראל באופן יזום במהלך השבת. ש"ס לעומתה נותרה בממשלה, עובדה שיצרה מתיחות בין שתי המפלגות. בשנת 2013, בעת ששתי המפלגות היו באופוזיציה בגלל הסכם "לפיד-בנט" שחסם את כניסתם של החרדים, צפו שוב המחלוקות בין המפלגות. על רקע מחלוקת במינוי הרבנים הראשיים, הטיח חבר הכנסת נסים זאב מש"ס בנציגי יהדות התורה באחת מוועדות הכנסת, "היינו עבדים שלכם ארבעים שנה. מספיק", ואילו חבר הכנסת מקלב מיהדות התורה השיב לו, "אנחנו גידלנו אתכם."

מילים אלו קיפלו בתוכן שנים של היררכיה חרדית, שלפיה המפלגה האשכנזית – למרות כוחה הנמוך יותר – מייצגת את האליטה החרדית וההכרעות המשמעותיות מונחות לפתחה.

באופן מעניין ומוזר מעט נתפסה תנועת ש"ס בעיני הציבור כבעלת תרמית שלילית יותר מחברתה האשכנזית. זאת אף שהתנועה האשכנזית הנה חרדית יותר, כמו מאה אחוזים ממצביעה. לכך ניתן להציג כמה סיבות. ראשית, הפרשות הפליליות הרבות שדבקו בה, כשבתוך פחות משלושה עשורים הורשעו שבעה מחבריה בבית המשפט; שנית, הישיבה בממשלה בתפקידים ממלכתיים גררה לעתים קונפליקט עם הציבור הרחב. כך למשל הציבור התמרמר על החלת שעון החורף כבר בתקופה מוקדמת בשנה, דבר שנתפס ככפיית אינטרס חרדי על הציבור הישראלי כולו; שלישית, ההתנהלות של נציגי התנועה נחזתה לעתים כראוותנית ומנקרת עיניים. זאת לעומת הנציגים האשכנזים, שנחשבו צנועים ואנשי מקצוע, וזכו לשבחים רבים על פעילותם הפרלמנטרית והממשלתית. הרתיעה הציבורית הגיעה לשיאה בעקבות משפט דרעי ותוצאות הבחירות בשנת 1999, שבהן זכתה ש"ס ב-17 מנדטים. ציבור חילוני רב שהתאסף בכיכר רבין לחגוג את ניצחונו של אהוד ברק, קרא "רק לא ש"ס" (אף שבסופו של דבר, ראש הממשלה ברק צירף את ש"ס לממשלתו). ביטוי פוליטי לרתיעה מתנועת ש"ס דווקא, ניתן דווקא ארבע שנים מאוחר יותר, כשמפלגת שינוי סירבה לשבת עם ש"ס בקואליציה, אף שלא התנגדה לישיבה משותפת עם יהדות התורה. עם זאת, הלווייתו של פטרון המפלגה, הרב עובדיה יוסף, בשנת 2013, היתה אירוע חסר תקדים ובו השתתפו מאות אלפי בני אדם שגדשו את רחובות ירושלים, ובהם אף ראש הממשלה ונשיא המדינה, שבאו לחלוק כבוד אחרון למנהיג תורני, פוליטי וחברתי שהרים את גאותה של היהדות הספרדית בישראל ואיחד אותה.

כיצד מתנהלת הפעילות ערב הבחירות מול הבוחרים? מסע הבחירות ממוקד בהוראת גדולי התורה ובברכתם. בעוד שמפלגת ש"ס פונה לקהל המזרחי המסורתי הרחב לצד קהל הבית החרדי, הרי שמפלגת יהדות התורה פונה לציבור החרדי בלבד, ובבחירות האחרונות בשנת 2013 אף ויתרה על דקות התעמולה הטלוויזיוניות המוקצות לה. הוראת הרבנים להצביע למפלגה החרדית הנה חד-משמעית וגורפת, והצבעה למפלגה חילונית נחשבת כמעט ל"בגידה" במונחי הרחוב החרדי. לאורך השנים השתמשה ש"ס במגוון דרכי שכנוע שכללו ברכות, קמעות ממקובלים שונים, עצרות המוניות ועוד. בבחירות לכנסת בשנת

1996 חששה ש"ס מכך שמצביעה הימניים יזנחו אותה, על רקע שותפותה של ש"ס בממשלת אוסלו של רבין ופרס. אז הנפיקה ש"ס "ערכת בחירות", שכללה סט קמעות וברכות בחתימתו של הרב כדורי, ושהוענקו רק למי שהתחייב להצביע ש"ס הוא ובני משפחתו. מטרת הפעילות היתה להסיט מצביעים ממפלגות אחרות, בעיקר מפלגת הליכוד, לטובת התנועה הספרדית החרדית. מכיוון שהקמפיין גבל באי-חוקיות, הוא היה מחתרתי ועבר מדלת לדלת, בעיקר בערי הפריפריה. רק מעט לפני הבחירות אסרה ועדת הבחירות המרכזית על הפצת הערכה, אך ש"ס כבר הפיצה עד אז קרוב למאה וחמישים אלף קמעות. חלוקת הקמעות הביאה לתוצאה המיוחלת, המפלגה חצתה לראשונה את המחסום הדו-ספרתי, וזינקה משישה חברים בכנסת הקודמת, לעשרה.

לעומת זאת, בציבור האשכנזי הפעילות מינורית יותר וכוללת קריאה ברורה של הרבנים, בבחינת "הוראה לרבים" להצביע בעבור המפלגה. כאן המטרה איננה לגייס מצביעים חדשים מחוץ לקהילה, אלא למנוע אדישות ברחוב החרדי, שתגרום לרבים לא להצביע כלל. אדישות זו קיימת בעיקר על רקע תחושת המיאוס שמפתח חלק מהציבור החרדי כלפי העסקנות, שבמידה רבה מנותקת מהשטח ומהבוחרים ומחוברת לגדולי התורה בלבד. לצד הקמפיין נגד האדישות המתנהל מול הקהל המהווה את "הגרעין הקשה" של הבוחרים, בני התורה הכפופים באופן מוחלט לדעת התורה המובעת על ידי הרבנים, מתרכז המאמץ בציבור החרדים העובדים, שהקשר שלהם עם גדולי התורה והעסקנים החרדים רופף יחסית, בעיקר על רקע תפיסתם כ"סוג ב'". בעלי הבתים ובעיקר החרדים המודרניים אינם שבעי רצון מתפקוד נבחר הציבור ש"אינם סופרים אותם". הם נתקלים בקשיים רבים בתוך הציבור החרדי, בעיקר בכל הנוגע למוסדות החינוך וחשים "שקופים", למעט אחת לכמה שנים, אז הם נדרשים לתת את קולם. בבחירות בשנת 2013 עשו לראשונה חברי הכנסת הליטאים מאמץ להיפגש עם קהל העובדים ולהקשיב לדבריהם. לראשונה אף נבחר נציג העובדים למקום לא ריאלי ברשימה. אף שאין לכך משמעות מעשית, הרי שהיתה זו אמירה הצהרתית, שלפיה תחושותיו של הקהל העובר מובאות בחשבון.

ואמנם, האם כל החרדים נותנים את קולם למפלגות החרדיות כמוצוות הרבנים? אין לדעת. רבים מן החרדים רשומים כחברי מרכז של מפלגות אחרות, בעיקר בליכוד (חקק, 2006), שלאחרונה אף הקים "מטה חרדי" וראשו נבחר להיות חבר נשיאות המפלגה. ואולם אין בכך הכרח שדפוסי ההצבעה של

ציבור זה ישתנו בגין כך. ייתכן, כי על אף היותם חברי מרכז ליכוד, בבחירות הם ייתנו את קולם למפלגה החרדית. במחקר ראשוני שנערך לאחרונה הסתבר כי אף החרדים המודרניים מצביעים בעבור המפלגות החרדיות, אף שאינם נשמעים אוטומטית להוראות הרבנים בכל עניין אחר (זיכרמן וכהנר, 2012). מחברי המחקר מציגים כמה סיבות לכך: ראשית, החרדים המודרניים מזדהים אידיאולוגית עם התפיסות החרדיות הקלאסיות בכל הנוגע לסוגיות מאקרו של דת ומדינה, תפיסות המיוצגות על ידי המפלגות החרדיות; שנית, החרדים המודרניים חשים חיבור קהילתי ופנימי למגזר החרדי, ובהצבעתם בעבור מפלגות הם מאשרים לעצמם את הקשר; שלישית, החרדים המודרניים נהנים מהמרחב הציבורי החרדי, מבתי הכנסת וחלק ממוסדות הלימוד, וחיוזוק כוחן של המפלגות החרדיות מהווה הכרת הטוב על פעילותן ועשוי לסייע גם למצביעים עצמם; רביעית, קשה להצביע על מפלגה בעלת מצע מתאים יותר לעולם התוכן המורכב של החרדים המודרניים; חמישית, ההצבעה למפלגה החרדית הנה כוחו של ההרגל, בגלל דפוס פעולה שחוזר על עצמו שנים רבות.

12.2 פוליטיקה מוניציפלית

בשונה מהפוליטיקה הארצית המייצגת את עקרונות ה"מאקרו" של הציבור החרדי, הפוליטיקה המוניציפלית משרתת את צורכי ה"מיקרו". נציגי הציבור העירוניים עוסקים בהקצאות של מבני ציבור, בקבלתם של ילדים למוסדות החינוך, בהנחות בארנונה ועוד. אך לא זו בלבד. בעוד שבין הנבחרים והבוחרים ברמה הארצית אין כמעט קשר ישיר והאינטרס החרדי מוכתב על ידי המנהיגים הרוחניים המהווים חוצץ בין הבוחרים לנבחרים, הרי שרמת החיכוך של הנבחרים המקומיים עם ציבור בוחריהם גבוהה בהרבה, שכן הם עוסקים בפעולות פרטניות, ומעשיהם משפיעים באופן אישי ומידי על רווחת הבוחרים. בנקודה זו יש לחלק בין שני מצבים פוליטיים. הראשון, שבו הנבחרים המקומיים הנם חלק מהמועצה המקומית, כשמרב מאמצייהם הציבוריים ממוקדים בהשבעת רצון בוחריהם ודאגה לאינטרס החרדי המקומי בלבד. מצב שונה לחלוטין הנו כאשר ראש העירייה או המועצה הנו נציג המפלגה החרדית. אז הוא נדרש לפעול לטובת כלל תושבי העיר, לפעמים אף בניגוד לאינטרס החרדי. כך למשל כאשר ראש עיריית ירושלים היה אורי לופוליאנסקי, נציג החרדים, היה עליו להתמודד עם דילמות משמעותיות שנבעו מכך שחלק נכבד

מתושבי העיר אינו חרדי, מה שחייב תקצוב והיתר של אירועים הכרוכים בחילול שבת או הופעות לא צנועות וכן ייצוג באירועים שאינם לרוחו של אדם חרדי.

ביישובים שבראשם עומדים ראשי רשויות חרדים, כגון בני ברק, מודיעין עלית, אלעד וביתר עלית, נדרשים ראשי הרשויות לפעול לרווחת התושבים במנותק מן האינטרסים ההנהגתיים הכלל-חרדיים. ההנהגה המקומית פועלת בספרה חברתית אחרת, ומעוניינת ברווחתו של הפרט וברוחת הקהילה המקומית. הנהגת הרשות המקומית נמדדת על ידי השלטון המרכזי במדדים חברתיים וכלכליים אובייקטיביים. לכן חלק מן הרשויות מעודדות רכישת מקצוע ומקדמות תוכניות שתכליתן הקניית כלי השתלבות בשוק העבודה והשמת עובדים.

ההשתתפות הדלה בכוח העבודה בקרב החברה החרדית (ועל כל פנים העבודה המדווחת) והילודה הרבה מביאות לידי כך שהרשויות המקומיות החרדיות מתקשות לפעול כשמקור ההכנסה היחיד הנו גביית מסים מתושביהן. רשות מקומית שכל אוכלוסייתה חרדית תהיה תלויה במקורות מימון חיצוניים, ובייחוד בממשלה. ואולם מענקי האיוון הממשלתיים ניתנים בהתאם להליכי התייעלות שמבצעת הרשות. היא מחויבת לעמוד ביעדים קהילתיים למיניהם, כגון הגדלת ההכנסות מארנונה באמצעות הגדלת ההשתתפות בכוח העבודה. הרשות החרדית נקלעת ללחץ בין הערכים החרדיים הקולקטיביים, הדורשים את עידוד לימוד התורה תוך הישענות על פילנתרופיה, לבין הדרישה הממשלתית להשיג יעדים לצמצום העוני, הדורשים פעילות יחידים פרגמטית. הצלחה ארוכת טווח של הערים החרדיות תלויה אפוא בפיתוח מנהיגות מוניציפלית המגובה בתמיכת ההנהגה הרבנית מצד אחד, אך כזו המסוגלת להביא לשינוי חיובי במדדים סוציו-אקונומיים של תושביה ולעמוד ביעדים הנדרשים ממנה, מצד שני.

אף שהמפלגות המקומיות מתואמות עם התנועה הפוליטית המרכזית, הרי שבדרך כלל ניתן להן מרחב פעולה. ואמנם, בחלק מהיישובים ניתן לראות ריצה משותפת של האשכנזים והספרדים ברשימה שנקראת "שס"ג" (ש"ס ויהדות התורה שסימנה ג'). מנגד, לעתים יהיו אלו דווקא האשכנזים שירוצו בנפרד, כך למשל ביישובים בית שמש וצפת, שם רצו אגודת ישראל ודגל התורה ברשימות נפרדות, והכוח החרדי בכללותו נחלק בין חמש תנועות שונות. במקרים מסוימים בעבר נרקמה אף חזית דתית מאוחדת שכללה את

כל הזרמים הדתיים, אולם בשנת 2013, על רקע המתיחות הגוברת בין החרדים לציונות הדתית, תסריט זה נראה בלתי-אפשרי. אף על פי כן נרקמה חזית דתית מאוחדת בעיר תל אביב וביישובים נוספים שבהם ריכוזים דתיים וחרדיים נמוכים, בצעד שהדגיש את השוני בין האינטרסים המקומיים להנהגה הכללית. בחלק מן היישובים שרובם המוחלט של תושביהם חרדים, הונהגה מערכת מוניציפלית ייחודית. כך למשל בבני ברק אין קואליציה ואופוזיציה, אלא הסכם רוטציה בין הזרמים החרדיים השונים, שלפיו בכל קדנציה יכהנו ראשי עיר ליטאים וחסידים לסירוגין. זהותו של ראש העיר נקבעת על ידי גדולי התורה, ובמערכות בחירות קודמות אף ויתרה מועצת העיר על בחירות לראשות העירייה, כשהמועצה הורכבה מרשימה אחת בשם "הרשימה התורתית", שבה נטלו חלק הזרמים השונים. באופן דומה פעלה אף ההנהגה המוניציפלית במודיעין עלית. הסיבה לכך היתה בקשת מנהיגי החרדים להימנע מבחירות שגוררות בעקבותיהן לשון הרע ומחלוקת, ומסיבה נוספת, כלכלית בעיקרה: הסדרת הרשימה מראש השאירה בידי המפלגות את כספי מימון הבחירות (שכלל לא נערכו), תקציב שעמד על מיליוני ש"ח. ואולם הסדרים אלו לא חזרו על עצמם בבחירות המוניציפליות בשנת 2013, ובכל היישובים החרדיים התקיימו בחירות. עם זאת, זהותו של ראש העירייה בבני ברק היתה ברורה לכול עוד טרם הבחירות, בשל התלכדות כל הזרמים סביבו בהסכם פנימי.

שינוי מעניין התחולל בשנים האחרונות בזירה החרדית המוניציפלית, עם כניסתה של תנועת "טוב", שביקשה לייצג את החרדים העובדים, תוך אימוץ הסיסמה הקובעת כי "חרדי עובד הוא חרדי טוב". ראשי התנועה זוהו עם האינטרס המקומי של החרדים שאינם בני תורה. אלו היו זקוקים למוסדות חינוך, לבתי כנסת ולמגוון מוסדות נפרדים מהציבור החרדי הקלאסי. לצד זאת הם לא הסכימו לוותר על איכות חיים, הכוללת היבטים של הגנת הסביבה, גינות וריאות ירוקות, ניקיון עירוני, פארקי ספורט ומוסדות תרבות ועוד. התנועה אף אימצה מנגנון בחירה ("פריימריז") לקביעת זהות נציגיה המקומיים. הקמתה של התנועה הלחיצה את ההנהגה החרדית הוותיקה (בעיקר ההנהגה הליטאית), שחשה כי חלק מקהל בוחריה עזב את התנועה, כעת – במישור המוניציפלי בלבד. לאור זאת ביצעה ההנהגה הוותיקה מהלך כפול: מצד אחד, הענקת "חיבוק" לקהל העובדים, מצד שני, יצירת דה-לגיטימציה לתנועת "טוב", לבוחריה ולנבחריה, בעיתונות המגזרית המהווה שופר של התנועה הוותיקה. בבחירות בשנת 2008 הצליחה

התנועה להכניס נציג אחד ביישובים ביתר ובית שמש. ואולם בבחירות בשנת 2013 נמחקה התנועה מהמפה הפוליטית ולא הצליחה להכניס נציג בשום רשות מהרשויות שבהן התמודדה.

מדוע התרסקה התנועה המבקשת לייצג את החרדים המודרניים, המהווים זרם מתחזק ברחוב החרדי? ניתן להציע שלושה הסברים לכך. ראשית, החרדים המודרניים מעדיפים להצביע למפלגות החרדיות המסורתיות, בעיקר מתוך תחושת הזדהות פנימית עם גדולי ישראל ואידיאולוגיית המעטפת החרדית. אף שבכל הנוגע לאורח חייהם האישי הם יפנימו מוטיבים מערביים, הרי שבכל הנוגע לאורח חייהם הציבורי, הם מעדיפים את הקשר וההשתייכות לקהילה החרדית. הם אינם רוצים לראות עצמם מחוץ למחנה החרדי, כקבוצה מוגדרת ומובחנת המתריסה כנגד ההגמוניה הקלאסית. לכך מצטרפות אף סיבות נוספות שנסקרו לעיל. שנית, המלחמה שנוהלה בבחירות 2013 ברחוב החרדי בין הפלגים השונים (שתיסקר להלן), השיבה את החרדים המודרניים אל "בסיס האם" הפוליטי שלהם. שלישית, היעדרן של דמויות רבניות בולטות המכוונות את התנועה, היווה אף הוא משקל נגד התמיכה בה.

שלושה מהלכים ראויים לציון התרחשו בבחירות המוניציפליות לשנת 2013. הראשון – קיומן של בחירות מקדימות בכמה רשימות חרדיות. כך למשל בעיר החרדית ביתר עלית קיימה דגל התורה בחירות מקדימות שבהן נקבעה זהותו של יושב ראש המפלגה. גם בבית שמש, בצפת ובאלעד קיימו הסיעות החרדיות סוגים שונים של בחירות מקדימות במטרה לקבוע את זהות נציגי המפלגה. זהו חידוש משמעותי, שלפיו עובר הכוח ממוקדי הכוח המסורתיים – הרבנים וחצרותיהם – אל הציבור עצמו. הדמוקרטיזציה מחלחלת אל מרכזי הכוח של החברה החרדית.

מהלך נוסף ראוי לציון הנו התפצלותה הפוליטית של הקהילה הליטאית למחנהו של הרב שטיינמן, המחזיק במוסדות "דגל התורה", אל מול מחנהו של הרב אירבעך בירושלים, שלראשונה החליט על הרצתן של מפלגות מקומיות בירושלים, בבני ברק ובמודיעין עלית. הקמתה של מפלגת "בני תורה" מהווה שלב נוסף בפילוג ההולך ומעמיק בתוך הקהילה הליטאית, הסוחף את בני הקהילה למערבולת של מאבקי כוחות פנימיים. הפילוג ההנהגתי יסוקר בהרחבה להלן בפרק הבא, אך לפירוקו של הקטר האידיאולוגי של החברה החרדית יש משמעות מרחיקת לכת.

חידוש משמעותי שלישי נעוץ בהתמודדותן של נשים חרדיות, לראשונה,

למועצות הערים בכמה יישובים בעלי ריכוזים חרדיים. אמנם אין מדובר ברשימה חרדית קלאסית כדוגמת אגודת ישראל או ש"ס שבה נבחרות נשים, אלא ברשימות עצמאיות, אך עדיין זהו חידוש יוצא דופן, שלפיו נשים מבקשות ליטול על עצמן את תפקידי נבחרות הציבור החרדי, כשהן פונות אל קהל הבוחרים החרדי, ובעיקר הבוחרות, כדי שיצביעו בעבורן. לראשונה, בעיר אלעד התמודדה רשימה נשית-חרדית, אך היא לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה. אף שמהלכים אלו מלווים בהתנגדות עזה מצד העסקונה החרדית הוותיקה, התנגדות שאף הוכיחה את יעילותה, הרי שעצם קיומם מעיד על רוח של שינוי בהקשר המעמדי המגדרי (עוד על ההיבטים המגדריים, להלן בשער השלישי).

12.3 פוליטיקה הנהגתית

ההנהגה הרוחנית נחלקת אף היא לשלושת הזרמים המרכזיים. ההנהגה הברורה ביותר מצויה דווקא בקרב הציבור החסידי, שם מוביל האדמו"ר את חסידיו, ללא עוררין. האתוס החסידי הנו כי הוראת הרבי ברורה וסופית ואין להרהר בה או לערער עליה. חילוקי דעות בתוך החצר עלולים להתרחש רק בעת החלפת המשמרות, קרי בעת פטירתו של האדמו"ר, כשזה לא מינה יורש ברור. אז תתעורר מחלוקת בין האחים על הירושה והנהגת החצר. מחלוקות אלו מטלטלות לעתים את החסידות עד שנקבעת זהותו של האדמו"ר הבא, והוא מוכתר על ידי גדולי החסידים כאדמו"ר הבא של החצר. מלחמות הירושה בחצר החסידית אינן נדירות, ומהוות חלק כמעט בלתי-נפרד בתהליך הבין-דורי בחסידות, כשבמרכז המחלוקת עומדים שלושת הכ"פים: כוח, כסף וכבוד. בשל תדירותן מתקבלות המחלוקות בתוך הציבור החרדי בהבנה ובפייסנות יחסית, זאת אף שלעתים עלולה המחלוקת לקרוע את החסידות לחצרות נפרדות, שכל אחת מונהגת בידי אחד מהטוענים לכתר. כך למשל קרה בחסידות סאטמר (שמשכנה בארצות הברית) הנחשבת לגדולה בעולם. המחלוקת פרצה בשנת תשנ"ט (1999) לאחר שחלה האדמו"ר הרב משה טייטלבוים והפסיק להנהיג את חסידיו. שניים מארבעת בניו, הרב אהרון והרב זלמן לייב, התקוטטו על הירושה, הכוללת לא רק את הנהגת החסידות העצומה המונה למעלה ממאה אלף נפש (מרביתם בארצות הברית), אלא אף נכסים שהוערכו לפני כמה שנים ביותר ממיליארד דולר. הקרע בין האחים

הלך והחריף וקרע את החסידות לשני מחנות. כה גדול היה הקרע, עד שבעת פטירתו של אביהם בשנת 2006 עלה החשש כי ייערכו שתי הלוויות נפרדות. מאז, נחלקה החסידות באופן רשמי לשתי חסידויות נפרדות, כשביניהן מתחוללת מלחמה על נכסים שונים שטרם הסתיימה עד עצם היום הזה.

בשונה מההגמוניה בתוך החצר החסידית עצמה (למעט מחלוקות השליטה והירושה כאמור), בין החסידויות התחוללו לאורך השנים מתיחויות רבות. כך היה למשל עוד במאה הי"ט בפרשה הידועה כ"מחלוקת צאנז וסדיגורה", שטלטלה את העולם החסידי באירופה וכללה חרמות, אלימות והלשנות בין שני מחנות נצים. הדי המתיחות בין החסידויות הללו נשמעים גם היום (אסף, תשע"א; אסף, 2012). מתיחות שהתפתחה בין שתיים מן החסידויות הגדולות בישראל – גור ובעלזא – גרמה לכך שעם הקמתה של מפלגת דגל התורה בשנת 1998 הצטרפה חסידות בעלזא לליטאים בהנהגת הרב שך ופרשה מאגודת ישראל שבראשה עמד האדמו"ר מגור. בעקבות כך נפער קרע בין שתי החצרות שמתקשה להתאחות. על המתיחות בין שני האדמו"רים סופרו סיפורים רבים, שחלקם התפרסמו במסגרת יומן שנחשף לציבור כ"ויקיליקס החרדי", ובו רישומים רבים מחצרו של האדמו"ר הקודם מגור, המתארים את אוירת חוסר האמון והפנקסנות בין שני האדמו"רים, אך תוכנו של היומן הוכחש על ידי הנוגעים בדבר. חסידות גור נמצאת אף במאבק מול אנשי נטורי קרתא, בכל הנוגע לחזקה בשכונת "בתי ורשא" שבמאה שערים בירושלים. בשנת 2011 הפך המאבק לאלים ופרוע, ושני מחנות התקוטטו פנים אל פנים ברחובות מאה שערים, בקרב שבו הכול כמעט הותר.

שונה המצב בקהילה הליטאית ובקהילה המזרחית, אותן מנהיג "גדול הדור" שאיננו חלק משושלת בעלת קשר דם. זהות המנהיג הבא איננה מוכתבת מראש ותקופת המעבר בין המנהיגים הרוחניים מלווה בחוסר ודאות. כאשר המנהיג מעביר באופן רשמי את ההנהגה לבא אחריו, הרי שיש בכך מין צוואה של גדול הדור, ואותה מקבל הציבור בהכנעה. ואולם כאשר המנהיג לא מינה לו יורש, עלולה להתפתח מתיחות בין כמה רבנים הראויים להנהגה, עד לקביעת המנהיג. קבלת המנהיג איננה נעשית בהכתרה מוסדרת כפי שנעשה בחסידות, אלא היא תוצאה של התנהלות דה-פקטו של הציבור החרדי כולו המכפיף את עצמו לגדול הדור. ממילא, כאשר רבים מערערים מראש על עצם ההנהגה של המנהיג החדש ואינם מקבלים את מרותו, נחסרת ההנהגה.

בציבור המזרחי, הנהגתו של הרב עובדיה יוסף היתה יציבה כמעט עד

לפטירתו, ועליה לא קמו עוררין. למרות טענות שנשמעו כנגד חצרו של הרב המנוהלת על ידי משפחתו ומקורביו (טענות שנסקרו לעיל בשער הראשון), הרי שהטוענים נמנעו מלערער אחרי עצם גדלותו והנהגתו של הרב. בשלהי שנת 2013 נפטר הרב יוסף בלא שהותיר אחריו יורש ברור, אף שמינויו של בנו הרב יצחק לראשון לציון היה צעד בכיוון זה. העתיד ההנהגתי של החרדיות המזרחית לוט בערפל וש"ס עלולה להיקרע במלחמת ירושה ארוכה בין שני טוענים מרכזיים לכתר: הרב יצחק יוסף והרב שלמה עמאר. למרוץ ההנהגה עשויים להצטרף רבנים נוספים בעלי מעמד ציבורי רב, כדוגמת רבני משפחת אבוחצירא. אופרה שונה לחלוטין מתחוללת ברחוב הליטאי, השרוי כבר כעת בעיצומה של מלחמת הנהגה כוללת.

בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת נחשב הרב שך למנהיג הבלתי-מעורער של הזרם הליטאי, והנהגתו הקרינה על הציבור החרדי בכללותו. עם היחלשותו בסוף שנות התשעים, עברה ההנהגה לידי הרב אלישיב, בצעד שנתפס כמעבר טבעי שהותווה על ידי הרב שך עצמו כבר עם הקמת דגל התורה בשנת תשמ"ט, כשהרב אלישיב עמד לצד הרב שך בהקמת התנועה. אף שהיו כמה שפקפקו בכושר הנהגתו של הרב אלישיב, הרי שעל גדלותו בתורה לא היתה מחלוקת, והרב אלישיב התקבל כמנהיג העולם הליטאי, זאת אף לאור הכפיפות שהפגין הרב שטיינמן, בכיר רבני בני ברק, להנהגתו של הרב אלישיב, כשהוא נמנע מלחלוק עליו בפומבי. בתקופת הנהגתו עבר מרכז הכובד מבני ברק, עירו של הרב שך, לירושלים, מקום מושבו של הרב אלישיב. הנהגתו של הרב אלישיב היתה שונה לחלוטין מקודמו, שכן הוא נמנע מלהופיע ברבים. בשונה מהרב שך, שהיה מנהיג אקטיביסט שלא נבהל ממהלכים רבי עוצמה ותעוזה, הרב אלישיב נשא בעול ההנהגה ככורח המציאות, ומעולם לא הופיע בציבור. בהתאמה, אף הנהגתו היתה שמרנית וטכנוקרטית ונטתה לביצור הקיים, תוך הישענות על אנשי ביתו ועל העסקנים החרדים שהקיפו אותו (בראון, 2011).

עם פטירתו של הרב אלישיב בשנת 2012 נחלקה ההנהגה החרדית. את הזרם המרכזי מוביל הרב אהרון לייב שטיינמן מבני ברק, שלהנהגתו סרים חברי הכנסת של תנועת דגל התורה. כתר ההנהגה עבר לרב שטיינמן בעקבות שני מרכיבים הנהגתיים נחוצים: הראשון, הרב שטיינמן, יליד שנת 1914 וזקן הרבנים, סומן בעבר כמי שעומד בקו הממשיך את הרב שך והרב אלישיב. כך למשל הוא מונה על ידי הרב שך לחבר במועצת גדולי התורה הליטאית,

ובאירועים הליטאיים הפומביים הושב על יד הרב אלישיב, בצעד סמלי שסימן את היותו היורש הבא אחריו. שנית, מרבית גדולי התורה הליטאים סרים למרותו, ובראשם הרב חיים קנייבסקי, חתנו של הרב אלישיב, הנחשב לאחד מגדולי הפוסקים. הרב קנייבסקי אף פרסם מכתב תמיכה פומבי ברב שטיינמן. עם זאת, על הנהגתו של הרב שטיינמן קמו עוררין, על רקע היותו מנהיג פרגמטי בעל דעות מתונות יחסית, ובכך הוא סומן כשונה מקודמיו. כך למשל נמנע הרב שטיינמן, בניגוד לקודמיו, לצאת כנגד לימודים אקדמיים או גיוס הנושרים לנח"ל החרדי. הרב שטיינמן אף מתנגד לארגון הפגנות ועימותים כנגד הממשלה בכל הנוגע לגזירת גיוסם של בחורי הישיבות, ומעדיף ללכת בין הטיפות ולקיים ערוצי הידברות שונים, לצד התחזקות בתורה, בתפילה וביראת שמים, במטרה לצמצם את הנזק. מקורביו של הרב אינם חולקים על עצם השינוי ההנהגתי, אך טוענים כי "יפתח בדורו כשמואל בדורו" (ראש השנה כה), כלומר, למנהיג שבכל דור נתונה הסמכות להנהיג על פי ראות עיניו בהתאמה לדור ולנסיבות.

גישה אחרת מוביל הרב שמואל אורבך מירושלים, מבכירי ראשי הישיבות ובנו של הרב שלמה זלמן אורבך, שהיה אחד מגדולי פוסקי ההלכה בעשורים הקודמים. הרב אורבך הנו אידיאולוג קנאי, ועמדותיו מול המדינה והמורדרנה קיצוניות בהרבה. לדעתו, הנהגתו של הרב שטיינמן איננה תקיפה מספיק לא כלפי פנים ולא כלפי חוץ. כלפי פנים סבור הרב אורבך כי אין מקום לפשרות ולריכוך העמדה החרדית כפי שהיתה נהוגה עד היום, תוך התנגדות מוחלטת ועיקשת להשתלבותם של חרדים בחברה הישראלית באמצעות אקדמיה וכדומה. כלפי חוץ סבור הרב אורבך כי יש לנקוט עמדה מיליטנטית בהרבה מול הממשלה, בעיקר בכל הנוגע לגזירת הגיוס.

הרב אורבך סבור כי המלחמה בהשכלה שהונהגה החל מתקופתו של החתם סופר במאה הי"ט, נוהלה בתקיפות ובהיעדר פשרות. כך נהגו כל המנהיגים הבולטים שבאו לאחר מכן, כגון החפץ חיים, החזון איש, הרב מבריסק, הרב שך והרב אלישיב. לדעתו, סטייה מהדרך הלוחמנית שהגיעה לשיאה בימי הרב שך, מבטאת חולשה הנהגתית ויש להתנגד לה.

מחלוקת השקפתית דומה מתנהלת אף בין האדמו"רים החסידים המשתייכים לזרם המרכזי. בעוד שמרבית האדמו"רים מתנגדים לכל שינוי מן המסורת המקובלת ומובילים קו קשיח של הסתגרות והתכנסות, הרי שיש הסבורים כי אין לאסור לימודים אקדמיים, השתלבות בעבודה או אפילו גיוס

לצה"ל. זוהי למשל גישתו של הרבי מבעלזא, המתנגד לכל החלטה ששוללת הכשרות מקצועיות וכדומה, ומונע ממועצת גדולי התורה החסידית לפרסם החלטות מעין אלו.

סמוך לפטירת הרב אלישיב ביצעה חצרו של הרב שטיינמן "הפיכה" בעיתון יתד נאמן – ביטאונה הרשמי של הקהילה הליטאית, ונאמניו מונו להנהלת העיתון. לביטאון החרדי יש חשיבות רבה בתוך הקהילה דווקא בשל היותו הקשר היומיומי עם הציבור, והוא בעל משמעות מכריעה בעיצוב דעת הקהל. הרב שך צוטט בעבר כשאמר, כי אם אין עיתון – אין שום ערך למפלגה. מדוע הודחה ההנהלה הישנה של העיתון? נראה כי הנהגתו של הרב שטיינמן לא התקבלה על עורכי העיתון, שאחזו בדעות קיצוניות ואידיאולוגיות יותר, ועודדו את הכתרתו של הרב אירבעך כמנהיג הקהילה. ואמנם, פעולת ההדחה גרמה לתסיסה גדולה ברחוב החרדי, מאחר שעורכי העיתון היו ותיקים מאוד וחלקם מונו על ידי הרב שך עצמו, מייסד העיתון. ממילא, הדחתם נתפסה כפגיעה בכבודו של הרב שך וב"השקפה הטהורה" מבית מדרשו. ההפיכה הפכה לסאגה משפטית שנוהלה בערכאות המדינה, אך לבסוף אושרה על ידי בית המשפט (ה"פ 30297-06-12).

עורכי העיתון המודחים הוציאו לאור עיתון חדש – "הפֶּלֶס", שסר למרותו של הרב אירבעך. בדומה למנהיג, אף עיתון זה נתפס כבעל עמדות השקפתיות קיצוניות יחסית, יותר מ"יתד נאמן" הוותיק. הפיצול ברחוב החרדי הלך והעמיק. מחנה הרב שטיינמן הבני-ברקי בצד אחד, ומחנה הרב אירבעך הירושלמי, בצד אחר, כשכל צד טוען כי הוא מייצג את ההשקפה הטהורה מבית מדרשו של הרב שך. בעקבות המחלוקת בחברה הליטאית, אף הטקסים החרדיים נחלקים בין המחנות. כך למשל יום השנה הראשון לפטירתו של הרב אלישיב צוין בעצרות נפרדות של הרב שטיינמן והרב אירבעך. הרחוב החרדי תוסס והמחנות נלחמים על הבכורה. מרבית ראשי הישיבות כפופים למחנה הרב שטיינמן, מנהיג הזרם המרכזי, אך חלק מראשי הישיבות הולכים בדרכו של הרב אירבעך, ואיתם אף תלמידיהם. לכך יש משמעויות מעשיות רבות, אף בנוגע להתנהלות מול המדינה. כך למשל, בשנת 2013, בהיעדר הסדר דחיית שירות לתלמידי הישיבות ועל רקע תלונות שהשמיעו בחורי ישיבה על חוסר הצניעות המונהגת במבדקים בלשכות הגיוס, הורה הרב אירבעך כי אין להמשיך ולהתייצב למבדקים, זאת בניגוד להוראת הרב שטיינמן ומועצת גדולי התורה הליטאית. ואמנם, מאות תלמידים המשתייכים למחנה הרב אירבעך,

הפסיקו להתייצב, בצעד שגרם להוצאת צווי מעצר כנגדם בגין הפרת חוק שירות ביטחון.

ערב הבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013 איימה חצרו של הרב אורבך להקים תנועה פוליטית שתתחרה בתנועת דגל התורה, ואולם בסופו של דבר האיום לא התממש, וחסידיו של הרב אורבך הצביעו ליהדות התורה בהתאם להוראתו שניתנה ברגע האחרון. ואולם בבחירות המוניציפליות שהתקיימו בשלהי שנת 2013, מימש הפלג הירושלמי את איומיו והתמודד בנפרד בכמה יישובים. המחלוקת בין שתי המפלגות הפכה לפרושה ביותר. היא כללה השמצות הדדיות של עסקני שתי המפלגות, היזק בזדון לרכוש המפלגות וראשיהן, וחמור מכול – פגיעה אנושה במעמד הציבורי של גדולי התורה, שצוטטו כמבטלים לחלוטין את דעת חבריהם, הגדולים האחרים. כך למשל פורסם מכתב בשמו של הרב חיים קנייבסקי, הנחשב לאחד מגדולי הרבנים, ולפיו מי שמצביע למפלגה היריבה נחשב ל"נותן יד לפושעים" ומחלל שם שמים. הרב אורבך מצדו פרסם כי אין לחשוש מחרמות ומקללות והוא נוטל אותם על עצמו, והמצביעים למפלגתו הם הם "מעמידי התורה" על תלה. בדיוק דור אחד, עשרים וחמש שנה, אחרי פרישת הליטאים מאגודת ישראל והקמתה של דגל התורה על ידי הרב שך, מתפצל הציבור הליטאי למחנות פוליטיים נפרדים, כשהמחלוקת מחלחלת אל תוך היכלי הישיבות, בתי הכנסת ומשפחות, הנחלקות ביניהן על אודות ההנהגה הראויה. הציבור החרדי, שהתחנך כי "תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם" (ברכות סד), נבוך. הפלג הירושלמי בהנהגתו של הרב שמואל אורבך צלח את מבחן הכוח. בשלושת היישובים שבהם התמודדה מפלגת בני תורה נרשמה הצלחה, והיא קיבלה שני מושבים במועצת העיר בבני ברק ובמודיעין עלית, ומושב אחד במועצת העיר ירושלים. ההצלחה מפתיעה על רקע ההתנגדות חסרת התקדים בחריפותה, שהביעה מרבית ההנהגה הליטאית כנגד התנועה הפורשת. הצלחתה של התנועה עשויה היתה לסלול את הדרך ל"הפסקת אש" בהנהגה הליטאית, שכן כעת זוכים הפורשים לייצוג פוליטי ולא ניתן להתעלם מכוחם העומד על כ-15% מכלל הציבור החרדי האשכנזי. ואולם בעקבות הבחירות החריפו המנהיגים של הזרם המרכזי את תגובתם, וקבעו כי יש לסלק מן הכוללים אברכים שאינם כפופים למרותם. הוראה יוצאת דופן בחומרתה קבעה כי כל מי שמנוי לעיתון "הפלס" או מי שהצביע למפלגה הפורשת, יסולק לאלתר, אלא אם יחתום על מסמך שבו הוא מתחייב לקבל את מרות

ההנהגה המרכזית. נכון לכתיבת שורות אלו, המחלוקת בין הזרמים הליטאיים מתחוללת במלוא עוזה. ימים יגידו האם הקרע יתאחה וישקע במצולות העבר, או יהפוך לעובדה מוגמרת שבה שתי חצרות מפולגות ומסוכסכות נלחמות על דרך ההנהגה. הכרעה בדרך של פיצול החצרות תקרין על הקהילה הליטאית כולה, שבדומה לזרם החסידי תתפצל למוסדות לימוד נפרדים, שידוכים נפרדים, ושני עולמות תוכן שונים, איש על מחנהו ואיש על דגלו.

זירת מחלוקת נוספת מתרחשת בעשור האחרון בהנהגת ישיבת פוניבז', ישיבת הכתר הליטאית. משני עברי המתרס מצויים שני גיסים: האחד הרב אליעזר כהנמן, נכדו של מייסד הישיבה "הרב מפוניבז'", והאחר הרב שמואל מרקוביץ', הנשוי לנכדתו של המייסד וגיסו של הרב אליעזר. שניהם טוענים לכתר ראשות הישיבה שבה לומדים למעלה מאלף תלמידים, ולבעלות על נכסיה המוערכים במאות מיליוני ש"ח. מעל הכול, זוהי מלחמה של יוקרה על השליטה באחת מהישיבות הגדולות בעולם. חיש מהר הפכה המחלוקת בין ראשי הישיבה לשני מחנות שחצו את הישיבה וקרעו אותה. מצד אחד מחנה ה"שונאים" (הגיית מלעיל) בהנהגת הרב כהנמן. מצד שני, מחנה ה"מחבלים" (הגיית מלעיל) בהנהגתו של הרב מרקוביץ'. מתקני הישיבה נחלקו בין המחנות: הפנימייה מחולקת לשתי הישיבות; חדר האוכל בשליטת מרקוביץ' והמטבח בשליטתו של כהנמן. בתי המדרש אף הם מחולקים בין המחנות, ורק בבית המדרש המרכזי שבמרכז ארון הקודש המוזהב והמפואר, יושבים זה לצד זה "שונאים" ו"מחבלים" ומתפלפלים בהוויות הגמרא. אך אף שהישיבה מתנהלת במרחב אחד, אלו הן שתי ישיבות לכל דבר: עמותות נפרדות, צוותי ההוראה נפרדים, מנגנון קבלת הבחורים נפרד, וכך אף סדרי הלימוד.

המחלוקת בין המחנות הפכה לתגרה המונית שבה הכול הותר: כיבוי אורות באמצע שיעורי ראשי הישיבות; זריקת חפצים זה על זה בבית המדרש ומחוצה לו; השלכת גביעי יוגורט על הרבנים; אלימות המופעלת כנגד חברי המחנה היריב וראשיו; התפרצויות לבתיהם של ראשי הישיבות הכוללות ונדליזם; פשקווילים ברחובות העיר בני ברק ועוד. לעתים קרובות, כאשר גולשת המריבה לאלימות משמעותית מוזמנת המשטרה להתערב ולהפריד בין הנצים. מאבטחים (חילונים) מוצבים דרך קבע בחלק ממתקני הישיבה, במטרה למנוע חבלה בהם. ראשי הישיבות אף מוזהים כל אחד עם הנהגה חרדית שונה, וזוהי נקודת המפגש של שתי המחלוקות עם הרחוב הליטאי. הרב כהנמן נתמך על ידי הרב שטיינמן, בעוד שהרב מרקוביץ' נתמך בעבר על ידי הרב אלישיב וכיום על ידי הרב אורבך.

המחלוקת בין שני הצדדים עברה לבוררות של הרכב רבנים, ומשזו לא צלחה פנו הצדדים אל בית המשפט. לאורך שנים נודדים הצדדים בין הערכאות השונות, בית המשפט המחוזי ובית המשפט העליון לסירוגין, כשהם מצוידים במיטב עורכי הדין הישראליים. בתי המשפט הופתעו לא אחת מאופן התנהלות הצדדים בתיק יוצא הדופן המתחולל בין שני גיסים, המחנכים כל אחד מאות תלמידי ישיבה. בשנת 2013 בעת שפסקה לטובת הרב מרקוביץ' בשאלת זהותם של הבוררים בתיק, העירה שופטת בית המשפט המחוזי יהודית שבח כי "בעלי הדין הנם גדולים בתורה, אך אינם נוהגים זה לזה בכבוד ולא נתברכו במידותיו של אהרון הכהן שאהב שלום ורדף שלום" (הפ"ב 13-01-37061). כנגד פסיקתה עתר הרב כהנמן לבית המשפט העליון בבקשה להעביר את הבוררים מתפקידם, אולם העליון דחה את עתירתו (רע"א 5421/13). בירור המחלוקת הופקד כעת שוב בידי הבוררים וקץ הסאגה המשפטית אינו נראה באופק.

דומה כי המחלוקת בפוניבו' – פאר הישיבות הליטאיות בישראל – השפיעה יותר מכול על הלך הרוח ברחוב הליטאי, הנחלק כעת לשני מחנות מדממים הקרועים ביניהם, כל אחד ומנהיגיו, ישיבותיו, עיתונו ומפלגתו.

כלכלה חרדית

הכלכלה החרדית מתנהלת באופן שונה מזו הישראלית, הן בצד ההוצאה הן בצד ההכנסה. בצד ההוצאה היא נשענת על שוק מקומי, צנועה יותר מהכלכלה המערבית, ובעלת סדר עדיפויות ייחודי. בצד ההכנסה היא מושפעת בעיקר משלושה גורמים עיקריים, השונים מהממוצע הישראלי והמערבי: מספרם של הגברים המשתתפים בשוק העבודה, קטן; רמת הפריזון של העובדים החרדים, כלומר: השכר שמרוויחים החרדים שכן עובדים – נמוך; ומספר הנפשות למשפחה – גדול, עובדה המחלקת את ההכנסה המשפחתית הנמוכה בלאו הכי במספר נפשות רב, ובכך משפיעה דרמטית על רמת ההכנסה לנפש. אין פלא אפוא ששיעור העוני בקרב האוכלוסייה החרדית עומד על כ-60% (דין וחשבון בנק ישראל, 2007; הביטוח הלאומי, 2012).

13.1 צד ההוצאה

מה מאפיין את טבלת ההוצאות החרדית? קיומה של הכנסה נמוכה מצד אחד ומספר נפשות רב מצד שני מחייבים למקד את ההוצאות הכלכליות בסולם צרכים ברור, שבראשו כמובן – הצרכים השוטפים. ואמנם, ההוצאה החרדית השוטפת הגדולה ביותר תהיה רכישה של סל מזון ומוצרים מתכלים לבית (רכישה במרכול או בצרכנייה). אחת לשבוע או לשבועיים תערוך המשפחה את הרכישה התקופתית, בדרך כלל על פי רשימה קבועה מראש שמצמצמת את סל הקנייה. הרכישה תכלול מוצרי מזון, פירות וירקות, בשר, מוצרי חלב, כמו גם מוצרים לתינוקות (תחליף חלב, חיתולים), חומרי ניקוי וכדומה. הקניות יהיו מדודות ומדויקות ולא יילקחו דברים מיותרים. ממתקים ומוצרי מותרות יירכשו בכמויות קטנות וישמרו בדרך כלל לכבוד שבת. באופן כללי

השבת הנה מרכיב מרכזי בסל הקנייה החרדי, שכן כאמור לעיל, הוצאות השבת מחושבות מחוץ לכלכלה הטבעית, אחר שהקדוש ברוך הוא מבטיח "לזו עלי ואני פורע" (ביצה טו).

בעבר היו מתבצעות הרכישות ברשתות המרכולים הגדולים ששימשו את כלל הציבור הישראלי. עקב כך התעוררו שני קשיים: הראשון, המוצרים שהיו על מדפי החנויות לא בהכרח תאמו את צרכיה של המשפחה החרדית. חלק גדול מהמוצרים היו בהכשר שאינם מהודר מספיק והמרכול חסר מוצרים שאותם צרכו בעיקר המשפחות החרדיות. כך למשל בשנת השמיטה מחזורים החרדים אחרי מוצרים מהשנה הקודמת – "השנה השישית". מוצרים אלו לא נמצאו על מדפי המרכולים של הרשתות הגדולות. הקושי השני התבטא במחירים הגבוהים יחסית שייקרו את סל המזון הן בשל תקורות ועלויות תפעול גבוהות של המרכולים הן בגין פער רווחים גבוה. רק במספר מועט של קהילות פעלו צרכניות קטנות, ספק מכולת ספק מרכול, ששימשו את קהל החצר.

בסוף שנות השמונים הוקמה צרכניית "ברכת רחל" בירושלים, שהיתה בניהולה של בעלות חרדית ליטאית, ולראשונה יועדה לכלל הציבור החרדי וביקשה להתחרות במרכולים וברשתות הגדולות. הצרכנייה ענתה על שני הכשלים המנויים לעיל: ראשית, היא כללה מוצרים בהכשרים מהודרים בלבד ושמה דגש על צורכי הציבור החרדי, כשניהול החנות נעשה על פי כללי ההלכה. בפאתי החנות הוקם כולל אברכים, לצד בית כנסת ששירת את כלל הלקוחות. שנית, מחירי המוצרים היו זולים בהרבה ממחירי המרכולים הכלליים, זאת משום שהיא הוקמה כמחסן ענק במבנה תעשייתי ועלויות התפעול שלה היו נמוכות משמעותית, ואף פער הרווחים היה מינימלי (שלג, 2000). הקמתה של הצרכנייה היוותה פריצת דרך בהרגלי הרכישה של הציבור החרדי, והוא הגיע אל החנות בהמוניו. בשבועות שקדמו לחגים היתה החנות פתוחה עשרים וארבע שעות ברציפות, ורוכשים רבים הגיעו מיישובים רחוקים: מבני ברק, מבית שמש ואפילו מרכסים שבצפון ומאופקים שבדרום, כדי לרכוש בזול את סל הקניות בעבור החג. תור ארוך של רוכשים השתרך מחוץ לדלתות החנות אחרי חצות הלילה, כשהם מחכים לעגלה פנויה כדי להתחיל את מסע הקניות בצפיפות ובדוחק.

לראשונה נחשפו יצרני המזון הגדולים לכוח הצרכני של החרדים וביצעו שינויים והתאמות בעבורם: ראשית, לדרישת הצרכנייה, החלו היצרנים לשווק את מוצריהם באריזות חיסכון. כך למשל נוצר בקבוק מיץ ענבים שכלל ליטר

משקה, במקום הבקבוקים הקטנים יותר שהיו קיימים בשוק עד אז, שתכולתם לא הספיקה למשפחה ברוכת הילדים. מוצרי מזון אחרים נארוזו באריזות גדולות שהוזילו באופן יחסי את מחירו של המוצר ליחידה. שנית, הצרכנייה החלה בשיווק מותגים מיוחדים וזולים, שנעשו בייצור מיוחד בעבודה בהזמנה מראש של כמויות גדולות. כך במוצרי התינוקות, במזון ובקפואים. האריזות היו גדולות ומכוערות, אך המוצרים עלו הרבה פחות. שלישית, עם ההכרה בכוח הרכישה החרדי, עברו יצרנים רבים לייצור בהכשר מהודר, כדי שניתן יהיה למכור את מוצריהם לקהל החרדי. כך למשל רכשה הצרכנייה כמות גדולה של משקאות מהמותג "קריסטל", רק אחרי שקיבל את ההכשר של "שארית ישראל" – הכשר שנוסד באותן השנים על ידי תנועת דגל התורה הליטאית. רביעית, משהפך הכוח הצרכני למאוגד ומזוהה, היתה יכולה הצרכנייה לבוא בדרישות שונות ליצרנים. כך למשל דרשו מנהלי הצרכנייה מחברת משקאות להסיר פרסומת לא צנועה שנתלתה ברחבי ירושלים, והפרסומת אכן הוסרה.

במקביל קמו צרכניות נוספות ברחבי הארץ. כך למשל צרכניית "ברכת הארץ", שהיתה אף היא בבעלות חרדית, והפכה לרשת ארצית מובילה עם סניפים במרבית הריכוזים החרדיים. הרשתות הגדולות שגילו את הכוח החרדי לטשו עיניים אל שוק זה, ובשנת 1995 לאחר שצרכניית "ברכת רחל" נקלעה לקשיים כלכליים, היא נרכשה על ידי רשת שופרסל. הרשת החלה להפעיל תת-רשת ייחודית ונפרדת בעבור הציבור החרדי, ואחריה חחרו החזיקו אף הרשתות הגדולות האחרות. כיום, מרבית הצרכניות בריכוזים החרדיים הנן בבעלות הרשתות הגדולות, ופער הרווח המינימלי שהיה בשנות התשעים המאפיין של הצרכניות, הולך וגדל בהתמדה.

המשפחה החרדית מחזרת אחרי מבצעים שונים, במטרה לחסוך בעלויות סל הרכישה. כך למשל ירכשו מוצרים הנמכרים בהנחה והנאמנות הראשונה תהיה לא לאיכות המוצר אלא למחירו הנמוך. הציבור יעבור ממותג למותג בהתאם למחירם המשתנה ולא ישמור אמונים למותג מוכר. לעתים ירכשו בני הקהילה חלק מסל הקניות במכירות מיוחדות של בשר, פירות וירקות, מיץ ענבים, ביצים, מוצרי תינוקות וכדומה, הנערכות בבתים ובחצרות של אנשים פרטיים, במחיר זול בהרבה ממחירי הרשתות הקמעונאיות. ה"מכירות" מקובלות ביותר במגזר החרדי והן נושאות אופי אקראי ולא מוסדר. עם זאת המועד הפופולרי למכירות הנו ערבי חגים, אז מתבצעות גם מכירות של ביגוד, מוצרי חשמל ועוד.

הבאים בתור בסדר העדיפויות הם המוצרים הנדרשים בשל אורח החיים הדתי והחרדי. לעתים אלו הוצאות חד-פעמיות, כגון רכישת תפילין שעלותן אלפי ש"ח, או חלקות קבורה בחלקות ייעודיות שעלותן גבוהה. סוג מוצרים אחר הנו המוצרים התקופתיים הנדרשים בעיקר במועדי השנה: מצות יד לפסח, ארבעה מינים לסוכות, שמנים להדלקת נרות בחנוכה ועוד. עלותם של מוצרים אלו גבוהה, והיא מכפילה את עצמה בהתאם למספר הנפשות במשפחה. סוג מוצרים שלישי הנו אלו הנרכשים בקביעות והמשמשים את המשפחה במשך השנה כולה: עלות מוצרי ה"מהדרין" גבוהה יותר ואליה מתווסף הביגוד החרדי, שעלותו יקרה. כך המגבעת הליטאית (כשמונה מאות ש"ח); השטריימל החסידי (עד אלפי דולרים); פאה נוכרית (עד אלפי דולרים); חליפה (מאות ש"ח); ציציות, טליתות ועוד. ואמנם, המוצרים היקרים ינוצלו עד תום. כך למשל הבגדים יעברו מילד לילד, ובגדי הילד האחרון יימסרו לגמ"ח והוא ימסור אותם למעוטי יכולת.

ההוצאה הבאה בתור הנה שכר לימוד למוסדות החינוך, המהווה אף הוא נתח משמעותי בסל ההוצאה החרדי. מכיוון שמוסדות החינוך החרדיים אינם ממלכתיים וממומנים על ידי המדינה באופן חלקי בלבד, עלות שכר הלימוד עומדת על כמה מאות ש"ח לחודש. כשמדובר במספר רב של ילדים הלומדים במוסדות הלימוד היסודיים או בישיבות ובסמינרים, ההוצאה החודשית המצטברת יכולה להגיע לאלפי ש"ח.

לעומת זאת, מרבית המוצרים המערביים הנחשבים לבסיסיים הנם בגדר מותרות שאינם נצרכים במשפחות החרדיות: רבות מהמשפחות אינן מחזיקות ברכב, ומעטים הנדרשים לכך יחזיקו ברכב ישן וחסר שיעור עלות (זולה) (רכב הנקרא בפי הקהילה "סובארו אברכים"). אף היציאה לבילויים כגון מסעדות, בתי קפה והצגות, אינה חלק מהתרבות החרדית, הן בשל העלות הגבוהה הן בשל התוכן השלילי שלהם בעיני הציבור החרדי. מובן שבקרבת המשפחות המודרניות יותר גדל צד ההוצאה עם הפנמתם של מוטיבים מערביים כדוגמת תרבות צריכה רחבה, נופש וכדומה. על תרבות הצריכה החרדית ומאפייניה המתרחבים ידובר להלן בשער השלישי.

ללא ספק, ההוצאה הגדולה ביותר בבית החרדי הנה נישואי הילדים. ההורים נדרשים לרכוש דירה לבני הזוג, ובנוסף אף לממן את הוצאות החתונה כולה. זוהי הוצאה משמעותית בעבור כל משפחה אף ממעמד הביניים ומעלה, קל וחומר שזו משימת התאבדות כלכלית למשפחה חרדית מן המעמד הנמוך.

אם כך בנישואי ילד אחד, הרי שבנישואי הבאים אחריו על אחת כמה וכמה. על סוגיית מימון הוצאות אלו דובר לעיל בפרק השידוכים. ואמנם, כיום ניתן לראות שינוי והתמתנות בדפוסי ההתחייבויות שנוטלים ההורים על עצמם. עם זאת, להסדר זה צד חיובי משמעותי: מרבית הזוגות הצעירים מחזיקים בדירה משלהם, שתהווה עוגן כלכלי בעבורם במהלך חייהם. אף שהציבור החרדי עני יחסית לאוכלוסייה, הרי שמבחן הנכסים יניב תוצאה שונה, שכן מרביתם מחזיקים בדירה בבעלותם כבר בגיל צעיר יחסית (79% ממשקי הבית החרדיים, לעומת 72% בכלל האוכלוסייה [סקר מכון גיאוקרטוגרפיה, 2011]), ובקרב רבים – ללא תשלומי משכנתא שהם נדרשים להחזיר. אמנם, חלק מהמשפחות המבוגרות יותר שהשיאו את ילדיהן – נוטלות על עצמן התחייבויות כספיות לעתיד, ובכך מתהפך אפוא הסדר: במקום נטילת משכנתא בגיל צעיר וסיומה קרוב לגיל הפנסיה בדומה לכלל האוכלוסייה המערבית, מתחתנים החרדים ללא כל מחויבות כלכלית כדי שיוכלו להתמיד בלימודיהם, ואת המחויבות הכלכלית ייטלו על עצמם בגדול, בשנים לאחר מכן, כשישיאו את ילדיהם.

מרבית המשפחות נוהגות באחריות כלכלית באורח חייהן, וכל הוצאה נשקלת בהתאם ליכולת ולצורך ומחושבת אל מול ההוצאות (וההכנסות) האחרות. לעתים יכתתו ראשי המשפחה את רגליהם למרחק ולא יחסכו כל מאמץ, במטרה לחסוך כמה שקלים בודדים. המוטיב החישובי מכתוב שימוש במזומן או בתחליפיו (המחאות מזומן), על פני שימוש בכרטיסי אשראי ומימון בנקאי, ובכך נחסך השימוש בחשבון הבנק למינימום הנדרש. להתנהלות המאוזנת ישנו גורם נוסף, הלכתי בעיקרו. נטילת מימון בנקאי מחייבת את הלווה בתשלום רבית, ואולם הלוואה ברבית נאסרה מהתורה הן על המלווה הן על הלווה. הפתרון ההלכתי שבו נעזרים הבנקים הנו "היתר עסקה", ההופך את הצדדים למעין שותפים (וינרוט, 2000). ואולם פתרון זה אינו מקובל על כלל החרדים, מכיוון שטמונה בו הערמה מסוימת על האיסור ההלכתי. בשל כך, יש המעדיפים לצמצם את פעילותם הבנקאית למינימום ההכרחי, במטרה להימנע מחשש איסור הלכתי חמור. חרדים אלו יפעילו חשבון בבנק הדואר, שאינו מלווה ואינו לווה, וכל זאת רק במטרה לאפשר את קבלת קצבאות הילדים ופעולות בנקאיות כיוצא באלו. משפחות שהסתבכו בניהול כלכלי לא תקין של משק ביתן, יכולות להיעזר בארגונים ייחודיים הפועלים בהתנדבות, המעניקים לבני הזוג הדרכה לכלכלה נכונה ומכינים

בעבורם תוכנית הבראה. לעתים, פורע הארגון את כל חובות המשפחה תוך העמדת הלוואה אחת מרוכזת מטעם הארגון, שתיפרע בתשלומים חודשיים במסגרת תוכנית ההבראה.

סוגיה מעניינת ברחוב החרדי עוסקת בשאלת ביטוח החיים. משפחות שבהן אחד מההורים נפטר בדמי ימיו, מוצאות את עצמן נטולות משענת כלכלית, והילדים שהפכו כעת ליתומים, עלולים להידרדר לחרפת רעב. במקרים אלו נחלצת הקהילה לעזרה ומקימה קרן סיוע למשפחה, והציבור מתבקש לתרום סכום מסוים, בהוראת קבע למשך עשרות חודשים. קרנות הצדקה החרדיות מגלגלות סכומי כסף עצומים שבסופו של דבר אמורים להגיע לידי המשפחה הענייה ולסייע לה. משרבו המקרים, החלו חלק מהרבנים לעודד רכישת ביטוח חיים, שימנע את העמסת הקושי הכלכלי של היתומים על הקהילה כולה. ואולם מן הפן ההשקפתי היו שהתנגדו לכך, שכן עצם עשיית הביטוח מצביעה על חוסר באמונה התמימה בקדוש ברוך הוא, אביהם של היתומים. כפתרון אמצע הומצאה תוכנית "ערבים" – מעין תוכנית חיסכון, מעין ביטוח חיים פנים-קהילתי המבטח את ילדיהם של הנרשמים לתוכנית. התוכנית זכתה לברכת הרבנים וההיענות לה מרשימה. מכל משפחה נגבה סך של עשרות ש"ח מדי חודש כדמי חברות, ובתמורה היא רוכשת רשת ביטחון כלכלי למקרה אסון חלילה.

13.2 צד ההכנסה

חברת הלומדים שנוסדה בתחילת ימי המדינה, התבססה על עבודתה של האישה, הנדרשת להיות המפרנס העיקרי של הבית. זאת כפשרה אידיאולוגית שנועדה לאפשר את שגשוגה של חברת הלומדים, אף שהיא מנוגדת לתפיסה שרווחה באירופה החרדית טרום הקמת המדינה, שלפיה תפקידה של האישה הנו בהחזקת הבית פנימה (אלאור, 1992).

ואמנם, מרבית הנשים החרדיות שבעליהן אברכים, יוצאות לעבודה מדי יום ביומו במגוון מקצועות. בתחילה התמקדו הנשים במשרות ההוראה, שהעניקו להן את התנאים המיטביים לשלב בין עבודה מכניסה לבין גידול הילדים. המורות זכו ליום חופשי בשבוע, לחופשות ארוכות המקבילות לחופשותיהם של הילדים, לשנת שבתון וכמובן – לשעות עבודה נוחות המסתיימות בשעות הצהריים. ואולם עם השנים קטן הצורך במורות, ונשים רבות עברו להתמקצע

באמצעות הסמינרים במקצועות היי-טק וניהול חשבונות, מקצועות הנהנים מביקוש גבוה יותר. במקרים אלו, אף ששכר העבודה עשוי להיות גבוה משכרן של המורות, הרי שתנאי העבודה אידיאליים פחות. לעתים נדרשות הנשים לעבוד בסביבה שאיננה חרדית והעבודה עשויה להימשך עד לשעות אחר הצהריים, כשרבים מהילדים כבר חזרו מבתי הספר ומהגנים אל בית ריק.

בקרב חלק מהנשים החרדיות המתמקצעות במקצועות חופשיים, קיים חשש מפני עבודה בסביבה חילונית מעורבת, שאינה תואמת את תרבותן הייחודית. לכך נמצא פתרון מעניין. אלו הם מרכזי תעסוקה שהוקמו על ידי חברות היי-טק גדולות כדוגמת "מטריקס", ובהם מועסקות נשים בלבד. מרכזים כאלו הוקמו במודיעין עלית ובבית שמש, ובהם עובדות מאות נשים חרדיות באווירה התואמת את אורח חייהן. למרות זאת, נשים רבות אינן חוששות מעבודה במסגרת שאיננה חרדית ומשתלבות בטבעיות יחסית בסביבה העסקית (קוליק, 2012).

נכון לראשית העשור הנוכחי, אחוז הנשים החרדיות העובדות עומד על 57%, שיעור הגבוה מעט מהממוצע בכלל האוכלוסייה הישראלית, ודומה לממוצע בקרב הנשים היהודיות (לוי, 2009; בנק ישראל, 2011). הגורם לשיעור גבוה זה הנו ההשקפה החרדית המוחדרת לבנות בגיל צעיר, שלפיה תפקידן הנו לשאת את העול הכלכלי על שכמן, ובכך יקבלו חלק שווה בזכויות הלימוד של בעליהן.

עם זאת פיריון העבודה, כלומר, השכר שמקבלות הנשים העובדות, נמוך יחסית, בעיקר בשל פְּשָׁל בתחומי ההשמה. למעלה מ-60% מהנשים עוסקות בתחום החינוך (לוי, 2009), ובהיעדר תקני הוראה כה רבים, עובדות רבות במשרות חלקיות שההכנסה מהן נמוכה ונטולת קביעות. בנוסף, מרבית הנשים נטולות תעודת בגרות ותואר אקדמי, עובדה המונעת מהן לקבל עבודות רבות הדורשות תנאי סף אלו. סיבה נוספת לפיריון הנמוך ולחלקיות המשרה טמונה בגודל המשפחה ובילודה הרבה, שעלולה לפגוע עם השנים בכושר העבודה של האם, המעדיפה שלא לעבוד או לעבוד במשרה חלקית בלבד. יוצא אפוא כי אף שהנשים החרדיות יוצאות לעבודה, הרי שהכנסתן של רבות נמוכה ביותר. כאשר מדובר במפרנסת יחידה ובבית שבו מספר רב של ילדים – העוני הנו מחויב המציאות.

כדי להתמודד עם קשיים אלו, ניתן לראות החל מראשית המאה הנוכחית עלייה תלולה במספר הנשים הלומדות במוסדות אקדמיים. פריחתן של המכללות החרדיות המעניקות תארים מוכרים, הובילה לשינוי הנורמה שאסרה

על לימודים אלו. בשנים האחרונות נשים רבות, נשואות ורווקות, לומדות מגוון מקצועות אקדמיים, מרביתן במכללות ייעודיות לחרדים שעיקר השינוי בהן הוא ההפרדה המגדרית, כלומר, לימודים נפרדים לנשים ולגברים. בין המקצועות הנלמדים ניתן למצוא את מדעי המחשב, עבודה סוציאלית, מינהל עסקים, משפטים, ראיית חשבון ואחיות. לצד זאת מוקמים בתי ספר המקנים מקצועות לא אקדמיים, כגון פרסום, רפואה אלטרנטיבית ועוד. המכללות מאפשרות קבלה ללימודים על אף היעדרה של תעודת בגרות, אך מתנות זאת (בהוראת המועצה להשכלה גבוהה) במכינה הכוללת את לימודי הבסיס.

בעולמם של הגברים המצב שונה. רבים מהגברים שקועים בעולמה של תורה עוד שנים רבות לאחר נישואיהם. כאמור לעיל, אף שככלל חברת הלומדים התפתחה בקהילה הליטאית, היא הפכה במהירות לנורמה מקובלת גם בקרב הציבור החסידי ובחלקים מהציבור הספרדי, ויצרה קהל "שבו" שמתקשה לחצות את הקווים אל שוק העבודה, מכמה סיבות עיקריות:

ראשית – מניע דתי. לימוד התורה, על פי ההשקפה החרדית, הנו הציווי הגבוה ביותר. "ותלמוד תורה כנגד כולם" (משנה, פאה א) הנה הלכה שיש לקיימה למעשה. לציווי זה משמעות עליונה כלפי מאווייו, תפקידו וחובתו של האדם, שנברא בצלם אלוים כדי שיעסוק בתורה. היציאה מן הכולל, בית הגידול האותנטי, מהווה החלטה לחיות את החיים מכאן ולהבא בדרך של דיעבד. מעתה, על אף החיוב ל"והגית בו יומם ולילה" (יהושע א), הלימוד שוב לא יעמוד במרכז חייו של הצעיר, ויתגלע סדק בין האדיאה לבין החיים. לא זו אף זאת. החרדי לומד ומתחנך כי קיום העולם כולו – באופן פיזי ממש – מונח על כתפיו. הוא מחונך לראות את עצמו כחוד חנית ייחודי, הערב באופן אישי לשלום העולם כולו, באמצעות לימוד התורה. משכך, כיצד הוא יכול למעול בתפקידו ולהניח לספינה לשקוע בהיעדר לימוד תורה מגונן?

כאשר מדובר על יציאה לשוק העבודה מחוץ לחומות הקהילה החרדית, נוספת על כך חרדה מפני ירידה ברוחניות. היציאה מהחממה המגוננת של החינוך החרדי החוסם והיחשפות לאורח החיים החילוני והמפתה עלולות להיות הרסניות לצעיר החרדי. מהבחינה הזהותית, עליו להתמודד עם אתגר ההשתלבות בעולם חילוני, עשיר ומתגמל, תוך שמירה על אורח חיים חרדי נבדל וסגפני. איך שומרים את "חום התורה", ליבת הזהות החרדית, בתוך "אמבטיה צוננת" של הוויה חופשית, שם בחוץ?

שנית – היעדר כלים והשכלה. הציבור החרדי נעדר כלים להתמודדות עם

השוק החופשי. בתי הספר היסודיים החרדיים מלמדים מקצועות חול באופן מוגבל וברמה נמוכה יחסית. מרבית החרדים (גברים ונשים) חסרי תעודת בגרות, וסקר מתחילת העשור הנוכחי מעלה, כי פחות מ-10% מן הגברים החרדים מחזיקים בתעודה כזו (קונור-אטיאס ואבו חלא, 2010). מנתונים שפרסם משרד החינוך בשנת 2013 עולה כי שלושת היישובים בעלי אחוזי הבגרות הנמוכים ביותר בישראל, הנם שלושת היישובים החרדיים ההומוגניים: מודיעין עלית, ביתר עלית ובני ברק. בכל אחד משלושת היישובים, אחוז הזכאים לבגרות עומד על כ-10% בלבד. במסגרת לימודי החול בבתי הספר היסודיים החרדיים, לא נלמדים לרוב מחשבים, שפות זרות או אזרחות, עובדה המקשה את ההתנהלות במרחב ציבורי מודרני וגלובלי. בנוסף, קיימים קשיי שפה משמעותיים: חלק מהציבור החסידי דובר רק אידיש, ואף שמרבית החרדים דוברים "עברית", הם אינם דוברים "ישראלית" ולא מכירים את הליכות העולם החילוני, עובדה המקשה עליהם להשתלב ברשות הרבים החברתית.

נקודה זו משפיעה כמובן אף על מוכנותם של המעסיקים לקלוט עובדים חרדים. מחקרים מראים כי מרבית המעסיקים בשוק הישראלי חוששים מלהעסיק חרדים הן בשל היעדר ההשכלה הן בשל החשש מפני הצורך בביצוע שינויים בבית העסק, כגון כשרות או הפרדה בין גברים לנשים, כדי לאפשר לעובד לשמר את תרבותו הייחודית (מלחי, 2008). ואמנם, אף שהעסקת החרדים איננה חסם היציאה העיקרי מן הכולל, היא בוודאי אחד מחסמי הקליטה העיקריים בשוק העבודה.

שלישית – מעמד חברתי. אף אם יבקש החרדי, בעיקר הליטאי, לצאת אל עולם המעשה ואל הפרהסיה הישראלית ולנטוש את חברת הלומדים אך לא את הציבור החרדי, הוא ייחשב ל"בעל בית" ויסווג כחרדי סוג ב'. הוא יראה לנגד עיניו את הקשיים החברתיים הנכונים לו בחיי היומיום בקהילה שבה הוא חי, בקבלת ילדיו למוסדות החינוך, ולאחר מכן במציאת שידוכים לבניו ולבנותיו (כהן, 2005).

רביעית – שירות צבאי. הישארותם של חרדים רבים בתוך חממת הלומדים נובעת מהרתיעה המובנת מחובת שירותם הצבאי, שנדחה לאורך שנים רק בשל כך ש"תורתם אומנותם". יציאה ממעגל הלימוד אף לאחר נישואיהם, באמצע שנות העשרים לחייהם כשהם מטופלים, לרוב, בילדים רכים, מעמידה אותם ב"סכנת" גיוס לצבא ההגנה לישראל, שלו התנגדה ההנהגה החרדית בכל תוקף (על ההתנגדות העקרונית לגיוס ראו להלן).

חמישית – קצבאות קיום. החרדים נהנו עד לא מזמן מקצבאות קיום נדיבות באופן יחסי, שעשויות היו להגיע, במישרין ובעקיפין, לכדי הכנסה חודשית של אלפי ש"ח (לוין, 2009). אף שאין מדובר בפרנסה ברווח, מציאות זו קיבעה סטנדרט של נוחות שאינו מחייב את האברך לעמול על פרנסתו, אלא לשקוד על התורה, כשמלגת קיומו הבסיסי מובטחת. זאת ועוד: אפשרות היציאה לשוק העבודה תהיה כדאית רק כאשר ידובר בהכנסה הגבוהה משמעותית מההכנסה שהגיעה לאברך בעת שהותו בכולל. וכידוע, שוק העבודה איננו אטרקטיבי למחוסרי מקצוע וותק.

בשל כל האמור, הנתון הרשמי של מספר החרדים העובדים עומד על 44% (נכון לשנת 2012). זאת אחרי עלייה תלולה בעשור האחרון, כשבשנת 2002 עמד שיעור התעסוקה על 35% בלבד (לוין, 2009). מנגד, מספרם של האברכים (הלומדים הנשואים) נכון לשנת 2012, היה 67,226 (פלסנר, 2012). עם זאת, נראה כי נתון זה איננו משקף את המציאות בשטח. אברכים רבים עובדים בתוך החברה החרדית בעבודות חלקיות שאינן מדווחות. לעתים מדובר באברכים שמשלימים הכנסה בשיעורים פרטיים, בעסקים קטנים ולא רשמיים כגון כתיבת ספרי תורה ומזוזות, מכירות קמעונאיות בבית, עסקאות תיווך וכך הלאה. אחרים מוצבים במשרות תורניות בישיבות ובכוללים, כשהכנסתם המעשית גבוהה בהרבה מהמלגה המוצהרת שמעניק הכולל לתלמידיו. שני גורמים עיקריים לשיטת עבודה זו: הראשון, אי יכולת להנפיק תלוש משכורת מסודר בשל המגבלה הצבאית; השני, מרבית העבודות נושאות אופי מזדמן ואקראי שאיננו שיטתי. סביר כי אין מדובר בנורמה של התחמקות ממס, שכן בלאו הכי מרבית ההכנסות המתוארות נמצאות מתחת לרצפת המס הנהוגה בישראל. אמנם, יש לציין כי להכנסה הלא-מדווחת יכולות להיות משמעויות כלכליות בכל הנוגע לזכאות לקבל הטבות סוציאליות שונות, כדוגמת הנחות בארנונה או קבלת הבטחת הכנסה.

העלייה המדווחת בשיעור התעסוקה הגברי מציגה שינויים באורח החיים החרדי, פועל יוצא של המעבר לדור השלישי של החרדיות הישראלית. על היסודות של חברת הלומדים כחלופה הבלעדית נכתב לעיל בשער הראשון. אינדיקציה נוספת לשינוי זה נעוצה במספרם ההולך וגדל של האברכים המצטרפים לרכישת מקצוע באקדמיה החרדית.

בדומה לדפוס ההתמקצעות הנשי, אף בקרב הגברים החרדים ניתן לראות נהירה אל עולם האקדמיה במגוון מקצועות ריאליים יישומיים, המאפשרים

השתלבות כמעט מיידית בשוק העבודה הדורש התמחויות ספציפיות. מדי שנה בשנה יוצאים אלפי צעירים חרדים לשוק התעסוקה ובידיהם תואר ראשון המוכר על ידי המועצה להשכלה גבוהה, או תעודה מקצועית רלוונטית, המאפשרים את שילובם במקצוע מכובד ומתגמל. מדובר בתופעה חסרת תקדים, ואחוזי הצמיחה האקדמית בקרב הציבור החרדי נמצאים בעלייה מתמדת.

היציאה מן הכולל אל שוק העבודה הנה החלטה קשה ומורכבת, המנביטה שינוי בארבעה מעגלים: ראשית, בקרב הפרט עצמו, שמשנה את אורחות חייו בהיבט קיומי, זהותי ומעשי. שנית, זהו שינוי משפחתי שיזכה את בני הבית ברווחה כלכלית יחסית, אך עלול גם לגרום לאכזבת מה מצד חלק מבני המשפחה. שלישית, בקרב הקהילה החרדית המאבדת אחד מלומדיה לטובת שוק העבודה. רביעית, בקרב כלל החברה הישראלית הנהנית מזוג ידיים עובדות נוסף מצד אחד, אך נחסרת זוג עיניים לומדות מצד שני.

תרבות ופנאי

מהם מאפייני הפנאי של הציבור החרדי? מה קוראים הילדים ולמה מאזינים ההורים? כיצד מתמודדת הקהילה עם רשת האינטרנט ומהי השפעתה על החברה החרדית? כיצד מבלות המשפחות בבין הזמנים? כל זאת ועוד ייסקר בפרקים הבאים.

14.1 תרבות צריכה

ההסתפקות במועט הנה ערך יסודי בחיי החרדי, בין בנוסח החסידי – שלפיו יש לעבוד את הבורא באמצעות הלב, ובין בנוסח הליטאי – שלפיו יש לעבוד את הבורא באמצעות המוח. ההסתפקות במועט איננה עוסקת בהתנזרות מהנאות העולם הנחשבות אסורות על פי התפיסה ההלכתית המחמירה, כגון מאכלים המורכבים מחלב עכו"ם (חלב שנחלב על ידי גוי ללא פיקוח ראוי). היא עוסקת בעיקר בהנאות העולם הנחשבות לכשרות ולמותרות, כאלו שלא כרוכה בהן כל בעיה הלכתית, ולמרות זאת נדרש החרדי לצמצם בהן באורח חייו. להנהגה זו שלושה טעמים מרכזיים:

ראשית – הטעם הרוחני: "כך היא דרכה של תורה: פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל" (אבות ו). משנה זו מזקקת את הנוסחה האופטימלית לחיי תורה, שהמוטיב המרכזי בה הוא הסגפנות. כך סבור בעל "חובת הלבבות", ספר יסודי העוסק בדרכי ההתעלות הרוחנית, כי אהבת השם ואהבת העולם הזה אינן יכולות לדור בכפיפה אחת, וכך אף סבור מייסד חסידות חב"ד רבי שניאור זלמן מלאדי (ליקוטי תורה על פרשת ראה). ואמנם האתוס החרדי דורש הסתפקות במועט כתנאי מרכזי לעבודת השם, ואילו העבודה הרוחנית מתוך עושר ורווחה קשה יותר, כפי שכותב הרמח"ל במסילת ישרים (פרק א) כי "ניסיון העושר גדול

מניסיון העוני", שכן העושר והשובע עלולים להעביר את האדם על ההכרה בקונו, ועל כך הזהירה התורה באומרה "וישמך ישורון ויבעט" (דברים לב). ככל שהאדם מסגף את עצמו יותר, כך הוא נעשה "כלי קיבול" מתאים יותר לקבלת התורה והקדושה, ועל כך נאמר "היזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה" (נדרים פא). בשל כך רבות מהנאות העולם – אף שהן מותרות בהיבט ההלכתי, יהיו בגדר "פאסט-נישט" [לא ראוי לבני תורה. כך למשל, לא ייתפסו הרבנים, המחנכים וגדולי התורה כשהם אוכלים גלידה (בהכשר מהודר) להנאתם בסתם יום של חול. זה "פאסט-נישט".

לכך מצטרף רובד נוסף הגורס כי הנאות העולם הזה באות על חשבון השכר הצפון לאדם לעולם הבא. ומכיוון שכך, יש לחיות בצמצום כעת בעולם הזה, כדי לזכות בחיים גדושים בעולם הבא. אגדה יהודית מספרת על רב שהגיע לבקר בביתו של גביר גדול שחי בעושר מופלג, אך היה עם הארץ. אחרי שהראה הגביר לרב את נכסיו והפליג בשבחם, אמר לו הרב: "את העולם הבא שלך אני רואה כאן, אבל איפה העולם הזה שלך?" הרעיון ברור: ההנאה האמיתית איננה אלא בלימוד תורה וזו חסרה לגביר, אך מי שנהנה מחיי החומר, אוכל בעולם הזה את כל שכרו שמיועד בעבורו לעולם הבא.

אמנם, ישנם מקרים שבהם נדרש החרדי "להתענג" על ההנאה הגשמית ולקדש את החומר. כך למשל שמחת המועדים נעשית בבשר וביין, ובהתאמה, רבים מקפידים לשתות יין משובח ולאכול בשר בקר במועדים אלו. על פי ההלכה, הגבר אף מחויב ב"עונתה" של אשתו ואיננו רשאי להתנזר ממנה אלא במקרים מיוחדים. יתרה מכך, על פי התורה, הנזיר שגוזר על עצמו הינזרות מיין לתקופה מסוימת, נדרש להביא בסופה של התקופה קורבן חטאת, שכן על פי הגמרא (נזיר יט) יש פגם בעצם הינזרותו ממעשה הבריא. הקו העובר בין תאוה שיש להדחיק, לבין הנאה חומרית שיש לעודד, דק ביותר, אך ככלל, מרבית גדולי ישראל המהווים דוגמה ומודל לחיקוי לציבור החרדי כולו, נוהגים סגפנות וצניעות בכל תחומי החיים הגשמיים.

שנית – הטעם התרבותי: ההנהגה החרדית הישראלית הקיפה את הקהילה בחומות בדלנות עבות. החרדי מצופה להישאר בתוך תחומיה הגיאוגרפיים של הקהילה, שתספק לו את כל צרכיו. אך המרחב החרדי הקהילתי נעדר סממנים של רוחה מערבית: המסעדות – זולות ומעטות; בתי קפה – אין בנמצא; הקניונים המעטים הקיימים במרחב – פונקציונליים ביותר ואינם מפתחים את תחושת הבילוי, ומרבית החנויות אף אינן מעודדות את רכישת המותגים המערביים.

כך למשל חנויות המזון בקהילות החרדיות ימכרו מותגי משקאות כגון "קריסטל", "סופר דרינק" או "תן לשתות", הזולים יותר מהמותגים המובילים "קוקה קולה" ו"פפסי". אף מנגנוני השיווק החרדיים מכוונים אל השקפה זו, כשהפרסומת בעיתון החרדי תפעל לשכנע את הצרכן בצורך ובכדאיות שבמוצר, אך לא בנחשקות שלו.

שלישית – הטעם הכלכלי: חברת הלומדים – הפרויקט המרכזי של היהדות החרדית בישראל – כפתה על האברך ומשפחתו חיי דלות. כיצד ניתן לחיות חיי רווחה ממלגת קיום שבקושי מספיקה לצרכים הבסיסיים של נפשות הבית? זאת בייחוד על רקע הילודה הגבוהה המחלקת את ההכנסה המשפחתית למספר נפשות גדול מהממוצע. ההסתפקות במועט הנה פועל יוצא והכרחי (למעט מקרים פרטיים יוצאי דופן) של אורח החיים החרדי הישראלי. אף בעלי היכולת הכלכלית שיכולים להרשות לעצמם חיי נוחות, אינם חשים בנוח להיות יוצאי דופן ולנקר את עיניהם של בני הקהילה האחרים, ורבים מהם מצניעים את אורח חייהם ואינם נוהגים בראויותנות יתרה.

אף שמודל אידיאלי זה פשט בציבוריות החרדית, הרי שהדור השלישי של החרדיות הישראלית החל לסדוק את השקפת ההסתפקות במועט. אט אט חדרה תרבות הצריכה המערבית אל תוך הציבור החרדי, בעיקר הליטאי והמזרחי, ובניגוד לציבור החסידי המסוגר יותר, שבקרב תרבות הצריכה מתפתחת באופן אטי בהרבה.

תחילתה של התופעה בהעלאת רמת החיים בתוך תחומי הקהילה: לכל משפחה חרדית יש כמה טלפונים ניידים (מרביתם כמובן, כשרים), ויותר משפחות מחזיקות כלי רכב, חלקם חדישים יחסית. אף הטיפוח הנשי עלה מדרגה: הנשים הצעירות (הליטאיות) דורשות ואף מקבלות פאות שעלותן יקרה ביותר, וחרדיות רבות מתהדרות במוצרי טיפוח ובתכשיטים יקרים. בקרב חלק מהנשים הצעירות התפתחה תחרות סמויה בכל הנוגע לאורח החיים, בדומה לחברה המערבית המקבילה.

וכשהרחוב החרדי איננו מציע חוויית קנייה ראויה, החלו הצעירים לגדוש את הקניונים החילוניים. מחזה נפוץ הנו זוגות חרדים צעירים, חלקם אברכים, המשוטטים בקניון איילון הסמוך לבני ברק או בקניון מלחה בירושלים כשהם תרים אחר בגד מתאים לאירוע או ליומיום. אף מרכזי קניות חווייתיים כדוגמת חנות הרהיטים איקאה הפכו ליעד חרדי מבוקש. הנשים החרדיות החלו לצרוך את המותגים המערביים הפופולריים: זארה, מנגו ואחרים, והגברים תרים אחרי סמלי

הסטטוס המוכרים: טומי הילפיגר, ראלף לורן ודומיהם. מסעדות ה"מהדרין" הבשריות והחלביות הפכו למוצר מבוקש, ואט אט נפתחו מקומות בילוי רבים, חלקם באזורים חילוניים מובהקים, כדוגמת נמלי תל אביב והרצליה (שלג, 2000; אלאור ונריה, 2003).

אף תרבות הנופש בבתי המלון הפכה פופולרית. העשור האחרון הביא בכנפיו פריחה משמעותית של חברות נופש המתמחות בארגון נופש לחרדים בבתי מלון בארץ ובחו"ל, בחגים וב"בין הזמנים". נסיעה לחו"ל, שבעבר היתה חלום רחוק של הצעיר החרדי, הפכה לתרבות מצויה אף בקרב האברכים.

העלייה האטית אך היציבה במעמד הנשים בתוך הציבור החרדי, אף היא תורמת להתחזקות ממד הצרכנות. ההשקעה בקשר הזוגי דורשת בילויים משותפים; שלא כבעבר, רבות מהנשים עובדות מחוץ לתחומי הקהילה וסופגות דפוסי חיים מערביים מחברותיהן; לא מעט נשים חרדיות מחזיקות ברישיון נהיגה ויוצאות לקניות או לבילוי עם חברותיהן, אחיותיהן וכן הלאה.

זליגת תרבות הצריכה אל תוך החרדיות הצעירה יצרה סדק כפול ב"השקפה הטהורה": ראשית, היא חותרת תחת חומת הבדלנות וחושפת את החרדים לעולם המתירני והחומרי. האברך החרדי שמסתובב בבתי מלון ובקניונים, נחשף למראות לא צנועים שפוגעים בניקיון נשמתו. שנית, לתרבות הצריכה יש מחיר כלכלי משמעותי: היא מחייבת את הגדלת ההכנסה ובכך עלולה ללחוץ על האברך להשתלב בשוק העבודה.

מובן שבקרב האוכלוסייה החרדית המודרנית, תרבות הצריכה מערבית לכל דבר. זאת הן בשל אורח חייהם המתירני יחסית הן בשל היכולת הכלכלית המאפשרת את קיומו של אורח חיים זה. במידה רבה גררה החרדיות המודרנית בעקבותיה אף את השכבות החרדיות יותר, תוך הכנסה של מוטיבים מערביים פנימה, אל תוך הקהילה (זיכרמן וכהנר, 2012).

14.2 תקשורת חרדית

בשונה מהתמונה המצטיירת בקרב רבים, הציבור החרדי הנו צרכן כבד של חדשות, תוך שהוא מגלה סקרנות והתעניינות במתרחש בארץ ובעולם. הפוליטיקה, הכלכלה ותהליכים גלובליים ומקומיים תופסים תשומת לב בקרב רבים. לצד זאת מביע הציבור עניין רב במה שמתרחש בתוך הקהילה החרדית בארץ ובקהילות מקבילות בעולם. מנגד, התקשורת הכללית אינה מתאימה לרוח

החרדית. עמודי העיתונות ותוכניות הרדיו מלאים חדשות העוסקות בנושאים שבעיני החרדים השתיקה יפה להם; פעמים רבות שהתמונות אינן צנועות; ובאופן כללי – חלק משמעותי בעיתונות החילונית עוסק בתרבות ובפנאי שאינם מוצאים את מקומם באתוס החרדי. בשל כך הוקמו לאורך השנים כלי תקשורת חרדיים שתפקידם להרוות את הצימאון החרדי לאקטואליה, אך כל זאת על טהרת הרוח החרדית.

סיבה מרכזית נוספת להתפתחות התקשורת החרדית היתה תפקיד העיתונות כשופרה של הקהילה. דבר הרבנים ומנהיגי הקהילה מובא אל הציבור באמצעות כלי התקשורת המגזריים. סדר היום נקבע באופן מוחלט על ידי התקשורת החרדית, וכך מעוצבת דעת הקהל של צרכני תקשורת זו. ברור אפוא מדוע עם השנים הלכו והתרבו כלי התקשורת המגזריים: אל עיתון "המודיע" הוותיק בעל האוריינטציה החסידית, הצטרף עיתון יומי נוסף – "יתד נאמן" מיסודו של הרב שך, שיועד לקהילה הליטאית. שנים לאחר מכן הוקם העיתון "יום ליום", מיסודה של תנועת ש"ס הספרדית. לצדם, פועלים עיתונים בתפוצה קטנה יותר, כגון "המבשר" החסידי, ולאחרונה נוסד אף עיתון "הפלס", בעריכתם של פורשי "יתד נאמן", תלמידיו של הרב שמואל אורבך. עיתונים אלו מופצים מדי יום ובמידה רבה הם משקפים כ"מבחן אצבע" את ההשתייכות הקהילתית של קוראיהם. אם אתה קורא "המודיע" – כנראה אתה אגודאי, כלומר: משתייך למחנה החסידי. אם אתה קורא "יתד נאמן" – אתה ליטאי ממחנהו של הרב שטיינמן, וכך הלאה. אם אתה לא מנוי על אף אחד מן העיתונים הללו, יש להרהר על טיב הקשר שלך עם הקהילה החרדית (אף שרבים מן הזוגות הצעירים מעדיפים להימנע מקריאת העיתונים, מסיבות שונות).

על אף חשיבותם המגזרית, סקר של חברת TGI מאוגוסט 2013 גילה כי שיעורי החשיפה של כל אחד מהעיתונים החרדיים נתונים בירידה. ייתכן כי הגורמים לכך הם הצטרפותם של עיתונים חדשים (עיתון "הפלס" היומי ועיתון "משפחה" המחולק גם באמצע השבוע). גורם אפשרי אחר לירידה הנו קיומם של מדיות חרדיות נוספות שייסקרו להלן.

לכל אחד מן העיתונים המרכזיים ישנה ועדה רוחנית המכווניה את פעילותו. היא הקובעת את סדר היום של העיתון, את סדרי העדיפויות ואת היררכיית התארים של הרבנים, והיא המאשרת את פרסום הכתבות שנכתבו בידי כתבי העיתון, כמו גם את הפרסומות. פעמים רבות, פרסומת כלשהי

תיפסל לפרסום מפני שיש בה "ריח של חילוניות". כך למשל פרסומת פרועה, בעלת מסרים בוטים, וכמובן פרסומת שבה מופיעה תמונה של אישה, לא יעברו את אישור הוועדה הרוחנית. במקרים רבים הפרסומת "תשופץ": הכיפה של הילד תגדל; המילים יתעדנו והבנות ייעלמו. מטבע הדברים, לעתים ישנן תקלות ואל העיתון יסתננו תכנים שלא בוקרו היטב. כך למשל בשנת 2009 פרסם העיתון "יתד נאמן" מודעה של משחה בשם "בן-גיי" להקלת כאבי שרירים, כשכותרת הפרסומת היתה: "יש לך בן גיי בארון?" מובן שהוועדה הרוחנית לא היתה ערה לכפל המשמעות שבדברים, והמודעה אושרה לפרסום. העיתון החרדי מרכז בידיו כוח רב כיוון שהוא בעל מונופול על הלך החשיבה של קוראיו. במידה רבה הציבור החרדי הנו "קהל שבוי" מרצון בידי עורכי העיתון. ידיעות שלא יופיעו בעיתון, סביר שציבור הקוראים לא יתוודע אליהן. אף הפרשנות שנותן העיתון לאירועים שונים, שכמובן איננה בהכרח אובייקטיבית, מעצבת באופן מוחלט את דעת הקהל, שאינו חשוף לכלי תקשורת נוספים שאינם מפולטרים (קפלן, 2006). מובן שהעיתונים יימנעו מלדווח על פרשיות פנים-חרדיות שעלולות להביך את הקהילה. כך למשל, המלחמה בישיבת פוניבז' לא תיסקר, וכך אף פרשיות פליליות שונות הקשורות בשמם של רבנים ומנהיגים שונים. בקרב האברכים, העיתון נקרא בקפדנות תלמודית כמעט, כשיותר ממה שנאמר בו, ניתנת פרשנות למה שמצוי בין השורות, כלומר למה שלא נאמר בו. כך למשל העיתון מקפיד שלא להזכיר את שמותיהם של מי שחולקים על ההשקפה הפוליטית של פטרוניו, ולחלופין, שמות התואר של אנשים אלו יהיו נחותים. כך למשל העיתון יתד נאמן הליטאי הקפיד שלא לכנות את הרב עובדיה יוסף בתואר "מרן", השמור רק לגדולי הגדולים, ואף בגיליון שלאחר פטירתו של הרב שמר העיתון בדווקנות על קו זה.

במהלך השנים התמודדו העיתונים עם קשיים משמעותיים. כך למשל, כיצד ניתן לדווח באופן ראוי על פרשת הנשיא קצב, שהיתה במשך כמה שנים בכותרות הראשיות של עיתוני ישראל? ומה קרה בפרשיות של הרב מוטי אלון או הרב ברלנד? כך אף בשערוריות מין נוספות או מקרי אונס, שהנם טאבו שמחוץ לתחום הדיווח החרדי. הסקרנות החרדית רבה, אך יש להלך בין הטיפות באופן המגלה טפח אך מכסה טפחיים.

ענף תקשורת שונה הוא השבועונים החרדיים. אלו עיתונים היוצאים לאור בסופי השבוע (ולעתים גם במהדורה קצרה יותר באמצע השבוע), ובהם כתבות צבע מושקעות שאינן עוסקות רק בדיווחים אקטואליים, אלא ראיונות, סיפורים

מרתקים הנוגעים לקהילה החרדית בארץ ובחו"ל, טורי דעות שונים ועוד. כך למשל השבועונים "משפחה", "בקהילה", "בשעה טובה", "קו עיתונות" ועוד. התפיסה של עורכי השבועונים רכה ופתוחה יותר. אף שהשבועון יופק ברוח החרדיות ולא תופיע בו תמונת אישה או מדור ספורט, הרי שהוא יכול כתבות ופרסומות העוסקות בהכשרה ובהכוונה מקצועית; החרדים העובדים לא יידחקו לשוליים; יפורסמו אתרי נופש ומלונות; ובמובחן מהעיתונות החרדית הקלאסית – בין צוות הכותבים יהיו גם נשים חרדיות שפעמים רבות אף יזדהו בשמן.

בשנות השמונים פעלו השבועונים "צופר", "יום השישי" ו"ערב שבת", שדיווחו על ה"רכילות" החרדית ועל הנעשה מאחורי הקלעים בפוליטיקה המגזרית. כנגד עיתונים אלו התחוללה מלחמה של ממש, והרבנים והמחנכים אסרו את קריאתם והם נסגרו. לאורך השנים אף התפרסמו פסקי הלכה כנגד השבועונים. המרכזי שבהם היה מכתבו של הרב אלישיב, שעליו חתמו אף גדולי תורה נוספים, שפורסם ב"יתד נאמן" בשנת 2011 כנגד המגזין "משפחה". במכתב נאמר: "כל השבועונים והחינמונים, כולל עיתון 'משפחה', מסלפים ומטשטשים את השקפת תורתנו הקדושה שקיבלו מרבתינו, וחלילה להכניס עיתונים מסוג זה לבית, או לסייע בידם בכל אופן שהוא. ופשוט שעל סוג עיתונים כאלו לא שייך לתת שום הכשר כלל" ("יתד נאמן", 11.5.2011). אתרי האינטרנט החרדיים עסקו בהרחבה בפוליטיקה שמאחורי מכתב הרבנים, שמקורה במלחמת הרייטינג שבין העיתונים היומיים למגזינים. האתרים תיארו את המאמצים שנדרשו כדי לשכנע את הרב אלישיב לחתום על המכתב.

כיום מתנהלת כנגד השבועונים סוג של מלחמה שקטה מצד עסקני הציבור החרדי. זוהי מלחמה על השקפה, על שליטה בקהילה החרדית ועל כסף גדול. אך עם זאת נראה כי המלחמה איננה מצליחה, והמגזינים החרדיים פופולריים ביותר ומצויים בבתים רבים של בני תורה. חלק מהמגזינים כגון "קו עיתונות" או "מרכז העניינים", הנם חינוכיים המופצים בריכוזים החרדיים, עובדה שכמובן מגבירה את הפופולריות שלהם.

ערוץ תקשורת נוסף הנו תחנות הרדיו החרדיות. הצורך בתחנות רדיו מגזריות נוצר במטרה להביא לציבור רדיו המשדר תוכניות אקטואליה ופנאי ברוח ההלכה וההשקפה החרדית. בתחילה, בשנות השמונים והתשעים היו אלו תחנות רדיו "פיראטיות", שפעלו ללא היתר. עם הסדרת תחנות הרדיו האזורי נפתחו תחנות רדיו חרדיות. חלוצת התחנות הממוסדות היתה תחנת

רדיו "קול חי" ולאחריה "קול ברמה" ותחנות אחרות קטנות יותר. תחנות הרדיו מנהלות לוח שידורים ייחודי הכולל מהדורות חדשות נפרדות המצנזרות ידיעות שאינן מתאימות לאוזן החרדית. לצד זאת ישנם שידורי אקטואליה שתוכניהם תואמים את סדר החשיבות החרדי, ותוכניות תורניות רבות העוסקות בפרשת שבוע, בהשקפה, בשאלות ותשובות בנושא הלכה וכשרות ועוד. אף תוכניות הפנאי יתאמו את הכללים החרדיים: המוזיקה תהיה חסידית בלבד ומובן שלא תושמע שירת נשים. אף בימי האבל הציבורי, בספירת העומר ובין המצרים, לא יושמעו כלי זמר. השדרנים יהיו חרדים וישמרו על לשון נקייה ומכובדת. אחת התחנות שבהן משדרים גברים בלבד, נתבעה בתביעה ייצוגית בסך למעלה ממאה מיליון ש"ח, בגין הפגיעה בציבור הנשים. אף היועץ המשפטי לממשלה נזקק לנושא ברוח העוסק בהדרת נשים (היועץ המשפטי לממשלה, 2013).

תופעה פופולרית נוספת הנה "קווי נייעס". אלו הם קווי טלפון המשדרים מבזקי חדשות מגזריים, המיועדים בעיקר לבחורי ישיבות, למחוסרי רדיו או למכורים לחדשות המגזר. הקווים הללו, הפועלים באופן מחתרתי למחצה, מספקים לא פעם "סקופים" מעניינים ובלעדיים, המתפרסמים לאחר מכן בתקשורת הממוסדת. המעוניינים לשמוע מה חדש במגזר, מתקשרים אל "הקו החם", שם מוקלטים מבזקי חדשות בתדירות גבוהה.

זירה שונה לחלוטין הנה האינטרנט החרדי. שני אתרים עיקריים מובילים בשנת 2013 את השוק: אתר "כיכר השבת" ואתר "בחדרי חרדים", זאת אף שציבור החרדים המשתמשים באינטרנט עומד על כ-40% בקצב שגדל והולך (כהן, 2013). מכיוון שהציבור החרדי החשוף לאינטרנט נחשב בעל עמדות פתוחות יותר, הרי שהאתרים החרדיים הרחיבו בהרבה את הגבולות התקשורתיים. אתר "כיכר השבת" אינו נמנע מלפרסם תמונות נשים הלבושות בצניעות, והוא נותן במה נרחבת לכתבות העוסקות בזוגיות, בגירושים, בספורט ובכושר, ובסוגיות נוספות שהתקשורת החרדית מעולם לא נגעה בהן. אתרים אלו אף לא נמנעים מלדווח דיווחים לא מחמיאים על אירועים המתרחשים בתוך הציבור החרדי, כגון מעצרים של רבנים או פרשיות שונות הכרוכות בהכתמת הקהילה. עם זאת ככלל תישמר הצניעות הכללית באתר, ודיווחים העוסקים בעבירות מין יכוננו בשמות קוד. כך למשל מפרסם האתר כי "הרב ... הורשע בשתי עבירות חמורות", כשהכוונה כמובן לעבירות מין. ה"טוקבקים" על הכתבות יפולטו ולא יפורסמו תגובות שאינן תואמות את רוח האתר.

זירה אינטרנטית נוספת מתרחשת בבלוגים ובפורומים החרדיים הגועשים.

כך למשל הבלוג "בעולמם של חרדים" של הרב חיים שאולזון, המרבה לעסוק במתרחש מאחורי הקלעים בציבור החרדי, תוך מגמה לחשוף אף את הפינות האפלות ביותר ללא כל מורא מצד ההנהגה החרדית, זאת אף שהסיקור איננו אובייקטיבי ולא עומד בסטנדרטים עיתונאיים. לצד זאת, פועלים כמה פורומים, ובראשם "בחדרי חרדים" המפורסם, הבנויים על מערכת קשרים חברתית ודינמית שבה השיחה מתגלגלת מזה לזה ללא כל עריכה, ובהתערבות מינימלית ביותר של מנהלי הפורומים. אתרים אלו כוללים סקופים בזמן אמת, פרשנויות שונות על המתרחש מאחורי הקלעים של חצרות הרבנים והמפלגות החרדיות, וכך הלאה. מכיוון שהכותבים בפורומים נמנעים לרוב מלהזדהות בשמם, קיימת חופשיות רבה בכתיבה והפורומים מלאים לשון הרע, רכילות, השמצות פרועות וליצנות, ובחלק גדול מההודעות מבוטאות עמדות ודעות המנוגדות לחלוטין לרוח החרדית הקלאסית. קיימת דעה שלפיה רבים מהכותבים אינם חרדים כלל, אלא אנשים המתעניינים במתרחש בציבור החרדי מסיבות שונות, כמו למשל עיתונאים, יוצאים בשאלה, חרדים אנוסים ועוד (על השפעתם של אתרים אלו יורחב להלן בפרק הבא).

מובן שהרבנים והמחנכים מתנגדים לפורומים אלו ומשתדלים להוקיע את פעילותם, אך מאחורי מסך האנונימיות קשה מאוד להילחם בתופעה, ואתרים אלו הפכו לחצר האחורית והמלוכלכת של הקהילה החרדית.

14.3 מחשב ואינטרנט

המחשב, המהווה כיום פריט טריוויאלי כמעט בכל בית מודרני, נתפס כאחד מאויבי היהדות החרדית. זאת מכיוון שהמחשב פתח פתח לתרבות פנאי קלוקלת, שלא היתה חלק מהציבוריות החרדית עד לתקופתו. אמנם, במהלך שנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת, כאשר המחשב נתפס יותר ככלי עבודה ועלותו היתה גבוהה, הקהילה החרדית לא ראתה בו איום של ממש. אולם עם הפיכתו לפריט השווה לכל נפש ועם כניסתו של כונן התקליטורים שהעניק את האפשרות לצפות בסרטים באמצעות המחשב, הלכה התמונה והתבהרה: המחשב הכניס מהדלת האחורית את התכנים הטלוויזיוניים שנאסרו בתכלית. במלחמת החורמה כנגד הטלוויזיה, ניצחה היהדות החרדית באופן מוחלט. אך בשנות השמונים והתשעים התחזתה הטלוויזיה למחשב והתנחלה בכל בית חרדי. אם עד היום לא היתה יכולה המשפחה החרדית

לצפות בסרטים, בהיעדר מכשיר טלוויזיה, הרי כעת כל שעליה לעשות הנו להשיג את התקליטור ולצפות בו באמצעות המחשב. וכצפוי, חיש מהר התפתחה תעשייה מחתרתית בתוככי הרחוב החרדי, שכללה השאלה והשכרה של סרטים הצרובים על גבי תקליטורים לצפייה. לכך התווספו סרטים שהופקו בעבור הציבור החרדי ברוח שתאמה את ערכי הציבור החרדי ב"מיקרו", אך התיישרה פחות עם ערכי ה"מאקרו". המחשב הפך אט אט מכלי עבודה למכשיר שסיפק בידור (סרטים ומשחקים) בעבור ילדי הבית החרדי.

מחנכים רבים ניסו להילחם בכניסתו של המחשב אל הבית החרדי. בתי ספר התנו את קבלת הילדים למוסד בהיעדר מחשב בבית (ובדיעבד, בהיעדר גישה של הילד אליו). ואולם מרבית המנהיגים החרדים נמנעו מלהטיל את כובד משקלם כנגד המחשב. ייתכן שהבינו את חשיבותו ככלי עבודה (במובחן מהטלוויזיה), וייתכן שסברו כי איסור זה יהווה גזירה שהציבור לא יוכל לעמוד בה, וכך תהפוך ההוראה לחרב פיפיות שתחליש את הנהגתם. כך או כך, ההתנגדות ההנהגתית היתה רפה יחסית והמחשב הפך לפריט נפוץ ברכים מהבתים החרדיים, כשהצעירים מפתחים מיומנות בתחום זה. כך למשל, במחקר שנערך בשנת 2011 בקרב בחורי ישיבות ממגוון הקהילות החרדיות, נשאלו התלמידים "האם לחברך יש ידע במחשבים?", 69% מהנשאלים השיבו שכן (לופו ומלחי, 2011).

אך הגרוע מכול מבחינת ההנהגה החרדית התממש רק בתחילת העשור הראשון של המאה הנוכחית, עם כניסתו של האינטרנט ככלי עממי ופופולרי. כעת התייצבה הקהילה החרדית בפני סכנה רוחנית שלא הכירה, מכמה סיבות מצטברות.

ראשית – קריסת החומות: חומות הבדלנות שנבנו במשך שני דורות ושבנייתן דרשה תשלום מחיר חברתי ותרבותי יקר, נועדו לפעול פעולה כפולה. הראשונה – מניעת יציאה של החרדים החוצה. במסגרת זו נתחמה קהילה גיאוגרפית שמעניקה לחרדי את כל צרכיו. הוא איננו נדרש כמעט לצאת אל המרחב הישראלי החילוני. בנוסף, החרדים הולבשו ב"מדים" אופייניים המדגישים את זרותם במרחב החיצוני. מאפיינים חיצוניים אלו פעלו אף הם את פעולתם, והותירו אותם בתוך החומות. הפעולה השנייה היתה הפוכה – מניעת כניסתה של החילוניות פנימה. הרחוב החרדי התגונן מפני כניסתה של התרבות החילונית ושל נושאייה. כך נדרשו החנויות לשמור על קודים המתאימים למסגרת, נדרשה הליכה צנועה ברחובות החרדיים ועוד. שתי פעולות אלו: מניעת היציאה מצד אחד ומניעת הכניסה מצד שני, יצרו

"חינוך חוסם" שמטרתו היתה לחסום פיזית את החרדי מפני גישה אל התרבות החילונית שנתפסת חומרית ופסולה מצד אחד, אך כבעלת יכולת פיתוי עצומה מצד שני.

עם כניסתו של האינטרנט הפכו החומות לשקופות. לראשונה, יכול כל חרדי להתבונן בקלות במתרחש מעבר לחומת הקדושה, וזאת מבלי שהוא נדרש לצאת פיזית מן המרחב החרדי. הגנת החומה הגיאוגרפית קרסה, וכעת כל מי שמחזיק מחשב יכול בלחיצות בודדות לצפות באבות הטומאה. זאת ועוד: העמקת מאגר התכנים באינטרנט הפכה את הטלוויזיה לכלי ריק, כשכל התוכניות הטלוויזיוניות מצויות ברשת האינטרנט. המלחמה החרדית בטלוויזיה שבדור הקודם ניצחה בנוק אאוט, פשטה כעת את הרגל.

שנית – חשיפה למאגרי ידע. "החינוך החוסם" שתואר לעיל, מושתת על פילטור הידע שמחזיק הציבור החרדי. חינוכם של הצעיר או הצעירה החרדים מוכוון באופן שימנע מהם את הידע שאינו נדרש לאורח חייהם. כך למשל ימעטו הצעירים (בנים) בלימודי חול ומרבית הצעירות (בנות) לא ייבחנו במסגרת מבחני הבגרות. העיתונות המגזרית תימנע מלעסוק בנושאים שיש להצניע, והנושאים המוצנעים הולכים ומתרבים. כך למשל, "יתר נאמן" הליטאי או "המודיע" החסידי לא ידווחו על אירועים לא צנועים כדוגמת עבירות מין; לא ייסקרו אירועי ספורט ותרבות; לא יפורסמו אירועי נופש או מרכזים להכוונה מקצועית הסותרים את רוח ההשקפה הטהורה. כל אלו נתפסים כידע מיותר ומזיק שעלול להסיט את החרדי מן הדרך הסלולה.

כעת, משהונגשו הצעיר והצעירה החרדים למאגר האינטרנט, נפרץ סכר המידע, והם יכולים לקרוא על כל דבר. הם חשופים לאתרי תקשורת כלליים, לתופעות שונות וגלובליות שהם עשויים להזדהות עמן (כמו למשל פמיניזם או רצון "להתאהב" באופן בלתי-אמצעי במקום להכיר באמצעות שידוך), וידע, כידוע, שווה כוח. אם עד עתה העתיד היה ברור ומוכן מאליו בהיעדר ידיעה אחרת, כעת הפרט החרדי נדרש לעמוד בפני בחירה בין גישות שונות ותפיסות עולם מנוגדות.

שלישית – סדיקת קונספציית דעת התורה. שיטת ההנהגה החרדית מבוססת על אמונה עיוורת בגדולי ישראל, העומדים בקודקוד הפירמידה החברתית החרדית (עוד על כך להלן בפרק העוסק בדעת תורה). אחר דבריהם אין להרהר כלל, וזהו הבסיס של אמונת החכמים שלפיו "כל הנוטל עצה מן הזקנים, אינו נכשל" (שמות רבה ג, ט). דברי המנהיגים מועברים אל כלל

הציבור באמצעות שליחיהם: אלו מקורביהם, משמשיהם והעיתונות המגזרית המכוונת על ידי ועדת רבנים שנהנים מאמון מלא מצד המנהיגים.

האינטרנט פצע את התמימות החרדית אף בהקשר זה. לראשונה לאחר אלפי שנים, דפוס ההנהגה המבוסס על רועה רוחני המנהיג את העדר בקולו, אינו קיים עוד. כל חרדי יכול לצרוך מידע גולמי, לא מסונן ולא מעובד. בן התורה מגלה עתה את הדעות האחרות, את האמיתות והגוונים שלרוב לא ידע על קיומם ובוודאי לא עמד על תוכנם. מלחמות ההנהגה החרדיות מסוקרות כל העת באתרי ה"נייעס" [חדשות] החרדיים, והציבור קורא ומגיב בפורומים המגזריים על המחנאות והתככים המלווים את חצרות הרבנים. הכביסה המלוכלכת אינה מוצנעת עוד וההנהגה החרדית מוכתמת בעיני קהל מרעיתה. רביעית – רשת היכריות. המאגר האינטרנטי יצר זירות מפגש שחצו לחלוטין את הקווים האדומים של החרדיות הישראלית. באתרים החברתיים ובפורומים משוחחים גברים ונשים הזרים זה לזו ורוקמים ביניהם היכריות שונות העלולות להתפתח לידי קשר ממשי. בכך הפיל האינטרנט את המחיצה המגדרית שהוקמה ברוב עמל. מאפיין אחר של רשת היכריות מצוי בפורומים שונים באינטרנט המלבים דיונים ומשמשים פלטפורמה להעברת מידע שהקהילה החרדית נמנעה מלחשוף. שתיים מהתופעות שתוארו לעיל, בדמות הזרם הביקורתי החרדי והאנוסים החרדים, התחזקו משמעותית בעקבות הפלטפורמה האינטרנטית שמאפשרת את פריחתם של הדיונים באנונימיות מלאה. סביר שאף היציאה בשאלה של חרדים, תופעה שבה לא עוסק ספר זה, מושפעת רבות מקיומם של פורומים העוסקים בנושא, וחברי הפורומים מעבירים מידע ומעודדים איש את רעהו.

חמישית – לשון הרע וליצנות. כיכר העיר החדשה גרועה מהישנה משום שדובריה בלתי-נראים. בחסות האנונימיות הפך האינטרנט כלי לסגירת חשבונות, להשמצות פרועות ולפרסומים נטולי גבולות. "לשון הרע" על פי ההלכה שונה מהגדרתה המשפטית, והיא כוללת איסור חמור על הפצת רעתו של הזולת, אף אם מדובר בשמועה נכונה. איסור לשון הרע נחשב לאחת מן העבירות החמורות של "בין אדם לחברו", ועל פי חז"ל (ירושלמי, פאה א) "כשם ששכר תלמוד תורה שקול כנגד כל המצוות, כך עונשו של לשון הרע שקול כנגד כל העבירות". חמורה מכך היא לשון הרע המפורסמת על ידי גורם אנונימי שאינו מזדהה, שנחשב "ארור" על משקל הפסוק "ארור מכה רעהו בסתר" (דברים כז, וברש"י שם). למרות חומרת האיסור מהווה האינטרנט ובעיקר הפורומים החרדיים פלטפורמה מגזרית המלאה לשון הרע ורכילות. אף

מקומה של הליצנות, קרי התלוצצות, ביזוי ערכים חרדיים ושחיטת "פרות קדושות", מוצאת את מקומה באתרים אלו. בכך, גורמים הכותבים רעה רוחנית לא רק לעצמם, אלא לכלל האנשים הנחשפים לדבריהם.

על רקע הסיבות האמורות, ברור אפוא מהו מקור המשיכה של האינטרנט. ואמנם, במהרה הפכה רשת האינטרנט לעץ הדעת החרדי. כל מי ששולח ידו אל באר המידע, נשאב אל קסמו. בהקלקה פשוטה הוא יכול לקבל תשובה לכל שאלה ולהפליג אל מחוזות שמעולם לא הכיר. הסקרנות החרדית המוכרת אינה יודעת שובע. לא פלא שלמרות האיסור להשתמש באינטרנט, אתרי האינטרנט החרדיים פורחים, ורבים מהחרדים נחשבים לצרכנים "כבדים" של מידע ברשת. מחקר שנערך בשנת 2012 מגלה כי כ-40% מהציבור החרדי משתמשים באינטרנט בהיקף כלשהו (כהן, 2013). ממצאי המחקר מתיישבים אף עם נתוני הסקר הכלכלי שערך הלמ"ס בשנת 2009, ולפיו 38% מהחרדים משתמשים באינטרנט. ניכוי אוכלוסיית הילדים והמבוגרים יניב תוצאה, שלפיה מרבית החרדים הבוגרים חשופים לאינטרנט. זהו נתון בעל משמעות רבה על רקע מסע הדה-לגיטימציה שמנהלת ההנהגה החרדית כנגד השימוש ברשת.

בתוך עשור אחד בלבד מוטט האינטרנט את מנגנוני ההגנה החזקים ביותר שבנתה החרדיות הישראלית במשך יובל שנים. לראשונה מוצאת את עצמה הקהילה החרדית בפני אויב נטול פנים, שנמצא בתוך הבית פנימה. אמנם מלחמה מעין זו נוהלה בעבר בהצלחה כנגד הטלוויזיה, אך זו נתפסה ככלי פנאי שאין בו צד חיובי כלל, ואילו האינטרנט משמש רבים לעבודה ולפרנסה, ועל חיוניותו בחיי היומיום אין חולקים. בשונה מהמלחמה כנגד ההשכלה שדגלה ב"היה יהודי בביתך ואדם בצאתך", עלול לגרום האינטרנט לפעולה הפוכה, שלפיה הצעיר נראה בחוץ כחרדי לכל דבר, אך בפנים, בחסות האנונימיות והאינטרנט, הוא מתפשט מקליפתו החרדית ונחשף לתכנים השליליים ביותר.

לאור הנזקים הרבים שחולל האינטרנט יצאו המנהיגים והמחנכים למלחמת חורמה בו. ברור היה כי המלחמה מתחוללת "על כל הקופה", ואין כל דרך לשמר את הקדושה הנדרשת מהחרדי, יחד עם האינטרנט. מלחמת הנגד כללה את כל התחמושת החרדית. מוסדות החינוך היסודיים סירבו לקבל מי שבביתו יש אינטרנט, מכתבים שונים פורסמו בחתימות הרבנים בעיתונים המגזריים, ואף מודעות רבות נתלו בריכוזים החרדיים בגנות הרשת, כשהן מאיימות כי "אנטרנט" = "סרטן" (בגימטריה). ואולם במידה רבה ההנהגה פספסה את הרכבת והמלחמה הפכה לקרב מאסף. כאמור, כמעט כל חרדי שני משתמש

באינטרנט והאתרים החרדיים הפכו לנורמה מקובלת ברחוב החרדי על כל גווניו. הזירה החרדית באינטרנט גועשת ורוגשת והפלטפורמה החדשנית הפכה לעובדה מוגמרת.

כפתרון לצורך באינטרנט מצד אחד ולנזקיו הרוחניים מצד שני, מעורדים חלק מהרבנים כהוראה שבדיעבד את השימוש באינטרנט מסונן או אינטרנט כשר. זהו שירות המסופק על ידי ספקיות אינטרנט המסנן את התכנים המועברים דרכו, ואינו מאפשר גישה לאתרים לא הולמים. כמה חברות מספקות את השירות, כגון אינטרנט רימון, מורשת, נתיב ועוד. אף שחברות אלו פועלות בקרב כלל האוכלוסייה הישראלית, הרי שהציבור החרדי מהווה קהל יעד משמעותי לשירות זה. ספקיות התוכן מציעות כמה מסלולי סינון, כשהפתוח ביותר מסנן אתרים בעלי תכנים לא ראויים באופן מובהק, ואילו הסגור ביותר מאפשר גישה רק לאתרים מסוימים ברשימה מוגדרת מראש. עם זאת, האינטרנט הכשר לא פתר את כל הבעיות. זאת משום שמרבית הלקוחות משתמשים בסינון המאפשר גישה לאתרי חדשות ולפורומים הקהילתיים, ובכך הם חשופים למגוון תכנים שמבחינת ההנהגה החרדית עלולים לחולל נזק השקפתי רב.

אף שאת קיומו של האינטרנט היה קשה למנוע, הרי שרבים מהחרדים משתמשים באינטרנט כשר המצמצם את הנזק. בבתי האברכים ובני התורה האינטרנט והמחשב אינם מצויים, וכשההורים נדרשים לאינטרנט לצורך עבודתם או לימודיהם, הם משתמשים במחשב נייד או במסגרת העבודה בלבד. אך מובן מאליו שהאינטרנט לא יהיה פתוח וחופשי לכל בני הבית.

שלב שלישי ולא פחות חמור משני קודמיו (המחשב האישי ורשת האינטרנט) מתרחש עם הפצתו הנרחבת של הטלפון הנייד החכם. כעת, החזקת האינטרנט איננה דורשת מחשב, אלא די בטלפון קטן המסתתר בכיסם של בחור הישיבה או של בת הסמינר, כדי לחולל בראשם נזק שאינו בר תיקון, בשל הסיבות שתוארו לעיל. כדי להתמודד עם המכשולים בטלפונים, הוקם "ועד הרבנים לענייני תקשורת", אשר מעניק אישור לטלפונים "כשרים", קרי, טלפונים נטולי אינטרנט ותקשורת נתונים. הטלפונים הכשרים מתחילים במספר מיוחד (כך למשל בסלקום 052-76; בפלאפון 050-41; במירס 057-31 וכך הלאה), וכך ניתן לוודא בקלות האם בן הקהילה מחזיק בטלפון כשר אם לאו. רבים ממוסדות החינוך לא יקבלו לשורותיהם תלמידים שהוריהם משתמשים בטלפון לא כשר. הטלפון הכשר אינו מאפשר דבר מלבד שיחות טלפון. אין בו תקשורת נתונים (מסרונים), מצלמה או יישומים שונים. חסידות בעלזא מאפשרת לחסידיה

לרכוש מכשירים המאפשרים התכתבות בדואר אלקטרוני לצורכי עבודה אך חסומים לגלישה באינטרנט.

ואמנם, עיקר המלחמה ברחוב החרדי מתחוללת במלוא העוצמה נגד ה"אייפון" ודומיו. מכשירים אלו, המכונים "מכשירים טרפים", נחשבים לאבי אבות הטומאה, כאלו שיש לנפצם ולבערם. פולמוסים הלכתיים שונים נגזרים מהחובה לבער את הטלפונים החכמים. כך למשל נשאלים הרבנים האם רשאי אדם לשבור ללא רשות את הטלפון החכם של חברו, לקיים את חובת "וביערת הרע מקרביך" (דברים יג), או לחלופין האם מצוות "השבת אבידה" חלה על המוצא טלפון שאיננו כשר. האדמו"רים מוויז'ניץ ומסלונים הוציאו הוראה חריגה בחומרתה, ולפיה חסידים המחזיקים אייפון אינם מורשים להיכנס אליהם ולהתברך או ללחוץ את ידם. אדמו"רים אחרים הורו כי מי שמחזיק ברשותו אייפון אינו רשאי לעבור לפני התיבה. אף הפוסקים הליטאים אינם מתעלמים ממצאות זו, והעיתון "יתד נאמן" פרסם הוראה בשמו של הרב חיים קנייבסקי, מגדולי הפוסקים בדור הנוכחי, כי יש לשרוף את האייפון, ואף מי שנדרש לו לצורך עסקיו אינו רשאי להחזיק בזה. אף שהרבנים מדברים על "אייפון", כוונתם כמובן לכל הטלפונים החכמים באשר הם.

ככלל, ניתן לומר כי המלחמה העיקשת בטלפונים החכמים נשאה פרי, ומרבית החרדים, בעיקר בני התורה, אינם מחזיקים במכשירים אלו. ואולם אף שההנהגה החרדית נלחמת נגד הטלפון החכם באמצעות חלופות של "טלפונים כשרים", הרי שרבים מהחרדים מחזיקים את שני הטלפונים: טלפון כשר בכיס אחד (וזהו המספר המופץ בקרב חברי הקהילה) ומכשיר טלפון רגיל, הכולל גם גישה לאינטרנט, הודעות דוא"ל ותקשורת כתובה ("ווטס-אפ", מסרונים וכדומה). בקרב בחורי הישיבות הרווקים יש מעטים שמחזיקים טלפון חכם בהיחבא, שבשל קוטנו – קשה לגלות את קיומו. אחרים, בעיקר בקרב החרדים המודרניים, אינם נדרשים לטלפון הכשר כלל ומחזיקים רק את הטלפון החכם הרגיל. אף הפוליטיזציה של "ועד הרבנים לענייני תקשורת", עלותם הגבוהה יחסית של המכשירים הכשרים והחלטות תמוהות לגבי מכשירים אלו, כמו למשל היעדר אפשרות להעברת מסרונים, הרחיקו רבים מהמכשירים הכשרים.

העובדה כי ציבור כה גדול מבני הקהילה החרדית חשוף לאינטרנט בשיעור ובתדירות ההולכים וגוברים, דורשת את עיצובן מחדש של חומות הבדלנות החרדית. ימים יגידו כיצד הקהילה החרדית תתמודד עם אתגר עצום זה, שכמותו לא ידעה מאז תחייתה המחודשת.

14.4 ספרות וסרטים

מלכתחילה, הצורך בספרות חרדית לא היה ברור לכול. מרבית החרדים נמנעו מלקרוא ספרות פנאי, והסתפקו בעיתונות החרדית שאחת לשבוע כללה אף מוספים לגברים, לנשים ולילדים. הילדים היו קוראים סיפורי צדיקים, החל בשלמה המלך וחוכמתו, דרך סיפורי התנאים והאמוראים שלוקטו בסדרת "כה עשו חכמינו" ודומיה, וכלה בגדולי הדורות האחרונים. ליום ההולדת, לאפיקומן או למתנת חנוכה היו הילדים מקבלים את ספרי הביוגרפיה על חייהם של גדולי ישראל, שיועדו להעביר מסר חינוכי ועיצבו את אישיותם של צעירי הצאן. מעטים מאוד היו הספרים שיועדו לבני הנוער או למבוגרים. אלו היו ספרי הרב ש"י זיין והרב אליהו כי-טוב, שהתבססו על סיפורי החסידים, ספריו של הרב דוד זריצקי, שעסקו בגבורה היהודית ובחייהם באירופה וביישוב הישן במאה העשרים, וסדרת ספרי הרב מאיר להמן, שכללה סיפורים אלמותיים על דמויות יהודיות בימי הביניים, ספק אמיתיות ספק בדיוניות. ספריו של להמן, שנכתבו במאה הי"ט בגרמנית, תורגמו לעברית בעבור הצעירים, אך מחנכים רבים הביעו ביקורת בשל הפתיחות שבה נכתבו, שלא התאימה לתלמידי הישיבות החרדים.

אלו מבני הדור השני שהתחנכו בבתים פתוחים יותר, בשיטתם של פועלי אגודת ישראל, נהגו אף לקרוא ספרות יפה מקורית או מתורגמת, כשבראשם ספריו של ש"י עגנון, שאתגרו את החרדים הצעירים מכיוון שדרשו ידע והתמצאות במקורות החז"ליים.

עם השנים הוקמו שבועונים כדוגמת "זרקור" ו"מרווה לצמא", שסיפקו חומרי קריאה לילדים החרדים, שבהיעדר טלוויזיה ורדיו היו צמאים לקרוא את הסיפורים החדשים שהתפרסמו מדי שבוע. בחלק מן השבועונים התפרסמו סיפורים עלילתיים, פרק אחד בכל שבוע, והקוראים היו מצפים בקוצר רוח לקרוא את עלילותיהם של ילדי שושן העמק וחבריהם. בגב העיתון היה מופיע סיפור קומיקס בהמשכים, שנקרא בנשימה עצורה על ידי ילדים וילדות מכל הארץ.

במקביל, התפתחה החל משנות השבעים ספרות עלילתית לילדים ולנוער, על טהרת החרדיות. חלוצי הספרות החרדית העלילתית היו שמואל ארגמן (שהיה מעורכי העיתון "זרקור"), שספריו נקראו בכל בית בישראל, ומנוחה בקרמן, שפרסמה ספרים רבים, ביניהם אף סדרת "ילדי שי" שקראו מרבית הילדים החרדים בשנות השמונים והתשעים. לצד ספרות הילדים התפתחה ספרות שיועדה לבני נוער ולמבוגרים. אלו ספרים עלילתיים מלאי מתח הנכתבים

בהתאם לרוח החרדית, ונקיים כמובן מכל הקשר רומנטי, הנחשב לדבר שאין נאה לדבר או לכתוב עליו, או מהתנהגויות הנחשבות פסולות, כגון אלימות, קללות וכדומה.

בשני העשורים האחרונים התפתחה ספרות הקריאה החרדית לכדי ספרייה עשירה ביותר, עם מאות ספרים המיועדים לכל שכבות הגיל: ילדים, נוער ומבוגרים. הספרים נושאים מסר חינוכי שמהווה "ערך מוסף" על ההנאה הטמונה בקריאה. זהו החינוך למידות טובות, לאהבת תורה ולתפילה. מובן שבספרים החרדיים השפה תהיה תמיד נקייה ולא רחובית, וגיבורי העלילה בספרות הילדים יתנהלו כמצופה מילד חרדי, כדי שהקורא הצעיר לא יתאהב בגיבור המתנהג שלא כראוי. הסופר הבולט בין הסופרים החרדים כיום הנו חיים ולדר, שהוציא לאור ספרים רבים לילדים ולמבוגרים, ביניהם אף סדרת הדגל "ילדים מספרים על עצמם", הבנויה סיפורים סיפורים שנשלחו לסופר על ידי ילדים שונים, ועובדו לספר.

לצד זאת התפתחה ספרות קומיקס ענפה, האהובה על הילדים החרדים. בכך נוצר חידוש מרענן המקדם את הסיפורת החרדית אל ההמחשה הוויזואלית. ואמנם, בתוך שנים ספורות הוצף שוק ספרי הילדים במאות ספרי קומיקס שבמרכזם נושאים הלכתיים (כדוגמת המחשת הלכות שבת); סיפורים היסטוריים מעובדים מתקופות קדומות; וסיפורים עלילתיים מפרי דמיונם של היוצרים, אך בעלי מסר חינוכי התואם את ההשקפה החרדית.

בהיעדר תרבות פנאי כדוגמת טלוויזיה או סרטים, ומכיוון שאף המחשב והמשחקים האלקטרוניים אינם נחשבים לפעילות רצויה ונורמטיבית, הצעירים החרדים קוראים במשך שעות רבות. וכשסיימו לקרוא את כל הספרים בבית ואת ספרי שכניהם, פונים הילדים אל הספרייה. ואמנם בעיר מודיעין עלית החרדית שוכנת ספריית נוער עצומה המחזיקה קרוב למאה אלף ספרי ילדים ונוער, בעברית ובאנגלית, כולם על טהרת ההשקפה החרדית. חמש-עשרה ספרניות משרתות מדי יום ביומו אלפי ילדות וילדים המבקשים להתעדכן בספרים החדשים, שייקראו בנשימה עצורה בתוך לילה אחד או שניים.

בעבור בני התורה החרדים צמחה עם הזמן ספרות ביניים. זוהי איננה ספרות תורנית הנלמדת בישיבות ובכוללים, אלא ספרות בעלת אופי דתי מובהק, העוסקת בנושאים תורניים "רכים". בין ספריה ניתן למצוא ספרים העוסקים בשאלות הלכתיות מיוחדות שהובאו אל גדולי ישראל, ספרים העוסקים באנקדוטות ובסיפורים בעלי מוסר השכל רוחני וכן הלאה. מפורסמת בקטגוריה

זו הנה סדרת ספרי "עלינו לשבח" של הרב יצחק זילברשטיין מבני ברק. ספרים אלו נקראים על ידי בני התורה בשעות המנוחה, וכך מנוצלת המנוחה להגות רוחנית קלילה.

הסרטים החרדיים הנם עולם יצירה מורכב וייחודי העומד בפני עצמו. ככלל, החרדים אינם חושפים עצמם לתעשיית הסרטים והסדרות הטלוויזיוניות החילוניות, אף שבעקבות העלאת התכנים לאינטרנט החשיפה לתכנים אלו הולכת וגדלה. יוצאת דופן היא ההתעניינות בסדרות או בסרטים העוסקים בעולם החרדי. כך למשל פרקי הסדרות "החצר", "קטמנדו" ו"שטיסל", לצד סרטים כמו "אושפיזין" או "למלא את החלל" הפכו ללהיט בקרב הציבור החרדי, הן בעקבות הקרבה התרבותית לתכנים המייצרת סקרנות רבה, הן בשל העובדה כי מרבית סרטים וסדרות אלו ממעטים לכלול תכנים לא הולמים לרוח החרדית. תחביב חרדי רווח הוא לנסות ולאתר את כשלי האמינות בתסריט או בביצוע. מאחר שרמת הדיוק בסרטים אלו הולכת וגדלה, אף איתור הכשלים הופך קשה יותר.

ואולם בשונה מסרטים אלו המיועדים לכלל הציבור, חילונים ודתיים כאחד, הרי שבשלהי המאה העשרים התפתחה תעשיית סרטים פנים-חרדית המיועדת לחרדים בלבד ("סרטים כשרים"). תעשייה זו ניתן לחלק לשני חלקים: סרטים לילדים ולנוער, וסרטים למבוגרים, בעיקר לציבור הנשים, המוקרנים בהקרנות פומביות באולמות באופן הדומה להקרנות בקולנוע.

הסרטים לילדים ולנוער מופצים החל מאמצע שנות התשעים. בדומה לספרים החרדיים, התסריט לסרט החרדי יכול סיפור עלילתי הכולל אלמנטים של אמונה וביטחון בקדוש ברוך הוא, מידות טובות ולשון נקייה. מובן שהסרטים יהיו צנועים לחלוטין ויופיעו בהם דמויות גבריות או נשיות בלבד, בהתאם לקהל היעד של הסרט. רבים מהשחקנים הנם חוזרים בתשובה, המביאים את הידע שצברו במשחק אל תוך העולם החרדי. הסרטים מופצים על גבי תקליטורים לצפייה במחשב, ונמכרים ברשתות השיווק ובמרכולים. כדי להילחם בתופעת צריבות התקליטורים, מפרסמים היוצרים כי העתקתם תיחשב לגנבה. אף שישנם היתרים הלכתיים המאפשרים העתקה במקרים מסוימים, הרי שמרבית הציבור יימנע מלהעתיק כאשר הוראה מפורשת של היוצר אוסרת זאת.

הסרטים למבוגרים מיועדים בעיקר לנשים החרדיות, מאחר שתרבות הפנאי אצלן רווחת יותר, בהיעדר איסור על ביטול תורה. תופעה שהולכת ומתרחבת הנה הקולנוע החרדי. אלו הקרנות פומביות לנשים חרדיות שבהן מוצגים הסרטים החדשים לבנות המגזר, אחר שקיבלו את אישורן של המחנכות. סרטי הנשים מוקרנים בארבעה מועדים עיקריים: חול המועד סוכות, חנוכה, חול המועד פסח ובחופשת הקיץ. התסריט יכול נטייה לדרמות רגשניות הכוללות מחלות או אימוץ ילדים, תוך הקפדה על ערך מוסף התואם את רוח ההשקפה, כדוגמת חיזוק באמונה וביטחון או כוחו של החסד (וניג, 2011).

בהתאמה לקהל היעד הנשי, אף יוצרות הסרט, השחקניות וצוות ההפקה הן נשים בלבד, כשהמוטיבציה העיקרית לפעולתן איננה מסחרית אלא אמנותית. אין פלא אפוא שמתוך מאה ועשרים חברים באיגוד היוצרים החרדים, ישנו מספר מועט ביותר של גברים. התסריט נדרש להתמודד עם קושי משמעותי בשל הדיכוטומיה המוחלטת בין גברים לנשים, המחייבת החלטה מראש על ליהוק נשי או ליהוק גברי (בהתאם למגדר של קהל היעד). בהיעדר היצע נרחב של שחקניות חרדיות, ליהקו היוצרות שחקניות חילוניות או ציוניות-דתיות לתפקידים הראשיים, וכמה שחקניות ישראליות שיחקו בסרטים אלו. עם זאת, עם הפיכת התופעה לנפוצה, הוקם בית ספר למשחק ובו לומדות נשים חרדיות את מגוון מקצועות הקולנוע.

14.5 מוזיקה חסידית

ימיו של הניגון היהודי כמעט כימיה של היהדות. "זמירות היו לי חוקיך" כתב דוד המלך בתהלים (קיט), והגמרא מתארת את ניגון הכינור הייחודי שליווה אותו בהיותו מלך (אף שעל פי חז"ל, נענש דוד על כך שכינה את חוקי התורה "זמירות"). שירת הלוויים ונגינתם בבית המקדש היתה אף היא עבודה בפני עצמה, והיא תוארה בפרטי פרטים, כיצד היו הלוויים משנים את שירתם מניגון עצב לניגון שמח, בהתאם לפעולות שעשו הכוהנים. אף הגאון מווילנא, ראש המתנגדים, סבר כי חלק מן הניגונים הוריד משה רבנו מהר סיני, וכשתיאר הגאון את גודל הנגינה, אמר כי "על ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה, ויכולים להחיות מתים בסודותיה הגנוזים בתורה" (מובא בשמו בהקדמה לספר "פאת השולחן").

לאחר קביעת נוסח התפילה על ידי אנשי כנסת הגדולה בתקופת בית המקדש

השני, החלו להתפתח ניגונים ונוסחאות שליוו את מזמורי התפילה. כל אחת מהקהילות היהודיות בגולה הטעימה ניגון שהתבסס על המוטיבים המקומיים שבארצות מגוריהם. וכך שונה ניגון התפילה המזרחי מניגון התפילה המערבי. אף בתוך הקהילות המזרחיות והמערביות שונה הניגון התוניסאי מהמרוקאי ומהתימני, והנוסח ה"ייקי" שונה מהנוסח הפולני או ההונגרי.

הניגון היהודי שיבש במהלך שנות הגלות, התחדש והתפתח עם פריחתה של החסידות במאה הי"ח. החסידות, העובדת את הבורא מתוך התקשרות הלב, ראתה בניגון כלי מרכזי להגברת הדבקות. המגיד מקוֹז'ניץ (מגדולי החסידות במאה הי"ט) הוא שאמר כי בכוח התורה יכולים לכבוש את העיניים, אך כוח הניגון יכול לכבוש את הלב.

כך נוצרו שירים ומנגינות בחצרות החסידיות השונות, שכל מטרתם לחזק את ההתקשרות הרוחנית שבין החסיד לבוראו. לעתים זהו ניגון ללא מילים ולעתים ניגון "המולבש" על פסוק או קטע תפילה. חלק מן הניגונים הולחנו בידי אדמו"רים וגדולי תורה שנגינתם נחצבה בעת לימודם, ונחשבה ל"דבר תורה" לכל דבר. כל אחת מחצרות החסידות העשירה את הניגון החסידי בלחנים ייחודיים על פי סגנונה: מארשים גוראיים, ניגונים חב"דיים בעלי מוטיבים רוסיים, מקהלות "קאפלע" של החצרות השונות ועוד. ספר ייחודי בשם "היכל הנגינה" שיצא לאור בשנת תשס"ה, סוקר בהרחבה את משמעויותיה ופעילותה של הנגינה החסידית.

אט אט חדרה המוזיקה החסידית אל לב הקונסנזוס החרדי בישראל. לחני החצרות החסידיות של ר' יעקב תלמוד, ר' בן ציון שנקר ואחרים פשטו אף אל הקהילה הליטאית, ואליהם הצטרפו לחנים נוספים מבית היוצר של רבים אחרים. שני מאפיינים ייחודיים היו למוזיקה זו: מילים מן המקורות (או מנגינה ללא מילים כלל) ולחן בעל מוטיבים "יהודיים". הנגינה היהודית האשכנזית התאפיינה בסגנון "כליזמרי" וכללה שימוש רב בכלי נשיפה ובכינורות, במובחן ממוזיקת הרוק-נ-רול שהתפשטה בארצות הברית ובאירופה, ושכללה שימוש רב בכלים חשמליים. דחיפה משמעותית העניק למוזיקה החסידית הרב שלמה קרליבך, מי שנחשב בעיני רבים לגדול הזמרים החסידיים במאה העשרים. במהלך השנים הלחין קרליבך למעלה מאלף שירים שונים, רבים מהם, כגון "עוד אבינו חי", "ישראל בטח בה'", "למען אחי" ואחרים, הפכו לנכסי צאן ברזל בתרבות היהודית הדתית והחילונית ומושרים בפי כול. קרליבך, שהביא את פשטות הנגינה היהודית, הצליח לחדור לנפשו של כל אדם ולהתחבר אל נימי

הנשמה היהודית. אף שהתנהלותו האישית גרמה להסתייגויות מצד הרבנים החרדים, הרי שמאות משיריו מושרים בבתי הכנסת, חרדיים ולא חרדיים כאחד. בשנות השישים והשבעים היתה המוזיקה החסידית נוגה מעט ועצובה, הן בשל סגנונה המסורתי הן בשל המאורעות שפקדו את העם היהודי, שהשפיעו על הלך הרוח הכללי בקרב בני הדור הראשון לתקומה. אולם עם השנים שינתה המוזיקה החסידית את פניה והפכה לשמחה יותר ולמערבית יותר. זמרים רבים ממגוון סגנונות ועולמות תוכן העשירו את השירה החסידית. אלה היו חוזרים בתשובה שהביאו אל היכלי הנגינה את המוטיבים המערביים, זמרים מן המזרח שהביאו מוטיבים וסלסולים מזרחיים, או זמרים ש"גיירו שירים" חילוניים מובהקים. בתחילה ניסו המחנכים החרדים להתנגד לכניסתה של המוזיקה המערבית, וכך למשל אסרו ראשי הישיבות את השמעתם של שירים מסוימים בחתונות תלמידיהם. אחד מן השירים הללו לדוגמה היה "ברוך הגבר" של הזמר החרדי-ארגנטינאי יהודה גלנץ, שאף שמילותיו היו מן המקורות, לחנו נחשב "פרוע" ולא התיישב עם הלחן החסידי המסורתי, ולכן, בשנות השמונים נאסר על הבחורים לשיר אותו ואת כל השירים שבקלטת שהוציא, ששמה – שהעיד על תוכנה – היה "כאסח". ואולם הסחף המוזיקלי היה חזק מדי ויוצרים רבים הצטרפו לטרנד המוזיקלי המערבי. יוצרים רבים כגון ישי לפידות, יידל ורדיגר, בני אלבז ונוספים, פעלו לצד הזמרים המובילים בציבור החרדי: מרדכי בן דוד ואברהם פריד. לפעמים, נעזרו הזמרים בהקלטת השירים בנגנים מובילים בתעשיית המוזיקה הישראלית, כגון הגיטריסט אבי סינגולדה, שאף הם הביאו עמם מוטיבים "מבחוץ". כיום מכילה המוזיקה החסידית לחנים בעלי מאפיינים מערביים מובהקים, שהמבדיל אותם מהמוזיקה המערבית הנו תוכן המילים. אף הרכבי התזמורת שהופיעו בחתונותיהם של הבחורים הליטאים, תרמו להשתלטות המוטיבים המודרניים על המוזיקה החרדית. בחתונות החרדיות מופיעות להקות המורכבות מזמר ומכמה נגנים המלווים אותו, תוך שהם עושים שימוש נרחב בגיטרות חשמליות ובמערבלי קול. ההרכבים המבוקשים הכניסו אל רחבות הריקודים בחתונות החרדיות את השירים המוכרים בעיבודים "מקפצים" ומערביים.

סדק נוסף שהרחיב את מנעד השירה החסידית, היה הכנסת שירים חדשים שמילותיהם אינם מן המקורות, אלא מילים, בעברית או באנגלית, שחוברו על ידי יוצר המבקש לבטא רעיון רוחני או תרבותי כלשהו. אף שבתחילה האוזן החרדית לא הורגלה לשירים מגוון זה, הרי שכיום נחשבים שירים אלו לחלק

מן הפולקלור המוזיקלי החרדי, והוא כולל בעיקר שירים של חוזרים בתשובה כגון עדי רן, שולי רנד, אביתר בנאי, האחים יונתן ואהרן רזאל, אך גם של מרדכי בן דוד, אברהם פריד, ליפא שמלצער ואחרים. אחד משירים אלו הוא "עלה קטן שלי", שאף שמילותיו חוברו על ידי אמן עכשווי (ישי לפידות) ואינן מן המקורות, הרי שהוא מושמע ומושר כמעט בכל בית חרדי.

המוזיקה החסידית של המאה הנוכחית כמעט שאיננה נבדלת מן המוזיקה המערבית החילונית, וקשה לזהות קשר בינה לבין המוזיקה החסידית השורשית. טשטוש הגבולות נבע הן מזמרים חילונים רבים העושים שימוש בטקסטים מן המקורות (כך למשל השיר "אנא בכוח", שהושר על ידי עובדיה חממה, ו"מי שמאמין" של אייל גולן שהפכו ללהיטים גם בציבור החרדי), ומנגד, זמרים חרדים העושים שימוש בלחנים בעלי מוטיבים מערביים לשירים המכילים מילים עכשוויות. בנוסף, זמרים חסידים נוהגים לחדש שירים חילוניים מובהקים, תוך מתן "גוון" חסידי. כך למשל אברהם פריד, הנחשב לגדול הזמר החרדי הנוכחי, שחידש שירים ישראליים מפורסמים כגון "רק תפילה" של ירדנה ארזי, או "מישהו הולך תמיד איתי" של עופרה חזה. דעיכתה של המוזיקה החסידית המסורתית בישרה על פריחתו של ז'אנר חדש – מוזיקה יהודית מקורית – הנבדל מן המוזיקה החסידית בכך שהוא נשען על אלמנטים אמנותיים של המוזיקה העכשווית, הן בהיבט הלחן הן בהיבט הטקסטואלי. אמנים רבים מהארץ ומחו"ל, חרדים, דתיים וחילונים, מפתחים את הז'אנר המודרני המושמע כיום כמעט בכל בית חרדי.

ענף מוזיקלי נוסף הנו המוזיקה המזרחית החרדית. אלו מנגינות ושירים המושרים בפי זמרים חרדים, וכוללים מוטיבים מזרחיים הדומים למוזיקה המזרחית הכלל-ישראלית. לעתים יהיו אלו מילים מן המקורות, ולעתים מילים מקוריות בעלות תוכן דתי או רוחני כלשהו. זמרים רבים מפתחים את המוזיקה המזרחית החרדית, ביניהם בני וגד אלבז, יניב בן משיח, חיים ישראל ואחרים. שירים מזרחיים רבים חדרו אל הזרם המרכזי החרדי, והם מושרים בפי כלל בחורי הישיבות, אשכנזים וספרדים כאחד.

המוזיקה נתפסת בהלכה כמעצימה וכמשמחת ועל כן יש להתנזר משמיעתה לאורך תקופת האבל הפרטית, כאשר נפטר אחד מן הקרובים, וכן בשתי תקופות אבל כלליות, בחלק מימי ספירת העומר ובימי "בין המצרים". אז אין לשמוע או להשמיע מוזיקה בין שמחה ובין נוגה, ותחנות הרדיו החרדיות נמנעות מלנגן שירים. "אופנה" מעניינת פשטה בציבור החרדי בהקשר זה: חלק

מתחנות הרדיו החרדיות משמיעות מוזיקה "ווקאלית". אלו להיטים חסידיים המושרים א־קפלה בידי להקות זמרים. הזמרים נטולי ליווי כלי נגינה, ומבצעים בפיהם מגוון רחב של קולות ומקצבים המחקים את הצלילים. השמעת שירים אלו הנה התחכמות הלכתית, שכן ההלכה אוסרת על שמיעת כלי זמר אך אינה אוסרת את שמיעת השירה עצמה. עם זאת, רבים סבורים כי זוהי פרצה שאין להתיר ונמנעים מלשמוע או מלהשמיע אף שירים אלו.

בשקט ובהיחבא מאזינים חלק מבחורי הישיבות ותלמידות הסמינרים (בעיקר מהציבור הליטאי) לשיריהם של שלמה ארצי, אריק איינשטיין, יהודה פוליקר ואחרים. הבנות יאזינו אף לשירי ארץ ישראל המושרים בפי חווה אלברשטיין, נורית גלרון או יהודית רביץ. הדיסקים או נגן המוזיקה עוברים מיד ליד וחלק מהצעירים מגלים בקיאות רבה בשירים אלו. עם השנים כאשר יוקם הבית החרדי ויגדלו הילדים, יזנחו הצעירים את המוזיקה החילונית בעיקר מסיבות חינוכיות הקשורות בילדיהם, וזו תישאר זיכרון רחוק של שנות הישיבה.

למוזיקה החסידית נותר טאבו אחד בלבד: שירת נשים. השירה החסידית הנה על טהרת הגבריות, שכן על פי ההלכה אסור לגבר לשמוע שירת נשים, כיוון שזו עלולה להביאו לידי עבירה או הרהור עבירה (שאיננו קל יותר מהעבירה עצמה). הנשים החרדיות מעורות במתרחש במוזיקה החסידית ונחשבות לצרכניות כבדות שלה, אך זאת בתוך המסגרת הנשית בלבד. בסמינרים לבנות ישירו התלמידות, ירקדו וינגנו את השירים החסידיים לעיני חברותיהן בלבד, כשאינן עין גברית רואה ואוזן שומעת. אף התפתחות עולם היצירה החרדית לא פסחה על הנשים החרדיות, ויש שעוסקות ביצירת מוזיקה, בשירתה ובנגינתה, כאשר קהל היעד הנו נשים בלבד.

אופנה נוספת שהתפשטה בציבור החרדי, הנה הופעות זמרים. זמרים רבים הקפידו במהלך השנים על הופעות שהישיבה בהן נפרדת לגברים ונשים. כך למשל סירב מרדכי בן דוד להופיע בהופעות שהישיבה בהן מעורבת לגברים ולנשים. על זמרים שתכננו להופיע במעורב, הופעלה מערכת לחצים שכללה איומים והשמצות פומביות ("פשקווילים"). ואולם בשנים האחרונות נפרץ המחסום ומרבית הזמרים החרדים, לרבות המוכרים והמפורסמים כדוגמת אברהם פריד, יעקב שוואקי, אוהד מושקוביץ או שולי רנד, מקיימים בישראל הופעות ענק שבהן יושב הקהל במעורב. בחלק מההופעות משתתפים אף זמרים אורחים מן השורה הראשונה של היצירה המוזיקלית החילונית, כגון רמי קליינשטיין, ארקדי דוכין או אסף אמדורסקי. אמנם ניתן היה לצפות כי

להופעות כאלו יגיעו החרדים המודרניים בלבד, אך להופעות המתקיימות בקיסריה, ביד אליהו ובאולמות ענק מגיע ציבור חרדי מגוונים שונים, בהם חסידים וליטאים, זוגות צעירים ומשפחות, שאינם מקפידים על הישיבה הנפרדת. זוהי נקודה מעניינת בתהליך ההתפתחות של הציבור החרדי בדור הנוכחי.

החלופה ה"כשרה" של ההופעות החסידיות המעורבות הנה ה"זיץ" – סוג של שירה חסידית בציבור. זוהי חוויה אינטימית וייחודית שבה יושבים כמה צעירים ושרים ביחד שירי דבקות ונשמה, לצד זמר או מיטיב נגן. ה"זיצים" נערכים בשעות הלילה באווירה פסטורלית, והם נחשבים לחוויה אהודה במיוחד בקרב בחורי הישיבות והצעירים החרדים. כמה זמרים אף הוציאו לאור דיסקים המבוססים על "זיץ" שערכו, ובראשם מרדכי בן דוד – מגדולי הזמר החסידי.

תופעה מעניינת אחרת בתחום המוזיקלי הנה פריחתה המחודשת של החזנות. אלו הם קטעי תפילה המושרים בלחן מיוחד בפי חזנים בעלי שם. רבים מהציבור החרדי האשכנזי, צעירים כמבוגרים, עוקבים אחר קטעי התפילה הן בקונצרטים מיוחדים הנערכים מעת לעת בהיכלי התרבות העירוניים בסגנון פילהרמוני, הן בתפילות שבת וחג הנערכות בבתי הכנסת בליווי מקהלה. פריחת החזנות גררה את הקמתם של בתי ספר לחזנות, ובהם לומדים צעירים חרדים, חלקם אברכים, בעלי כישרון מוזיקלי רלוונטי.

14.6 נופש וטיולים

הנופש החרדי נחלק לטיולי משפחות, טיולי זוגות וטיולי רווקים. לכל אחת מהקבוצות הללו מאפייני חופש שונים הנגזרים ממעגלי האילוצים והאפשרויות. דפוסי הנופש של המשפחה החרדית מושפעים מהיכולות הכלכליות של הקבוצה. הנופש נחשב ללוקסוס, מותרות שאינם עומדים בראש סדר העדיפויות המשפחתי. בשונה ממשפחות מערביות המקדישות סכום ניכר לפעילות נופש ופנאי משותפת שעלותה יקרה, הרי שהמשפחה החרדית הממוצעת איננה בעלת יכולת כלכלית המאפשרת זאת, ולחלופין, תעדיף לחסוך את הכסף לעתיד או להשתמש בו לצרכים שוטפים אחרים.

בשל כך הציבור החרדי ממעט לצאת לנופש בחו"ל שעלותו יקרה, ובקרב רבים אף נחשב לפסול בשל הקושי ההלכתי שביציאה לחו"ל ללא צורך קונקרטי. את הנופש המשפחתי יערכו המשפחות בבין הזמנים, בשבועיים שלאחר ט' באב, באזור צפון הארץ. אז, יגדשו המטיילים את טבריה וסביבותיה,

ושמורות הטבע הצפוניות יתמלאו אף הן במשפחות חרדיות. מרבית המשפחות יערכו טיול בן יום אחד בלבד, משעת בוקר מוקדמת ועד לשעת ליל, ובסיומו יחזרו לישון בבית. בני הבית ייקחו עמם את המזון הנדרש לטיול, וכך בתחבורה ציבורית או בכלי רכב פרטי או שכור, הם יעברו ביום אחד דרך שלושה או ארבעה אתרי נופש, יעצרו לשעה קלה לתפילת מנחה באחד מציוני הצדיקים – בקבר הרמב"ם או רבי מאיר בעל הנס שבטבריה, או בבית הקברות העתיק שבצפת, ויחזרו לביתם, כשהם אינם נדרשים להוציא כספים ללינה או לאכילה. משפחות אחרות ישכרו צימר או דירת נופש בצפת או ביישוב צפוני אחר, ויאריכו את הטיול לשניים או לשלושה ימים. סמוך לתחילת חודש אלול יתחילו החיים לשוב למסלולם, לקראת פתיחת שנת הלימודים.

את שאר ימי החופש יבלו החרדים בבריכות או בחופי הרחצה הנפרדים ובפארקים האזוריים, כדוגמת גני יהושע בתל אביב, גן סאקר בירושלים או הפארק העירוני במודיעין. "כיבוש" האתרים באזורים החילוניים עלול לעורר תרעומת. כך למשל משגדשו החרדים את הפארק במודיעין, החליטה העירייה בצעד מעורר מחלוקת לסגור את הפארק בפני מי שאיננו תושב העיר.

פעילות נופש נוספת הרווחת בקהילה, הנה החלפת דירות בין המשפחות, בדרך כלל בין חברים או קרובי משפחה. אז יהיו אלו דווקא החרדים מן הפריפריה שיזכו לעדנה ויחזרו על ידי חבריהם המתגוררים בבני ברק או בירושלים. המשפחות יחליפו דירות לכמה ימים, וכך בלא עלות ממשית תתחלף האווירה בעבור שתי המשפחות.

בקרב המשפחות המבוססות והמודרניות יותר, מקובל לנסוע לנופש בבית מלון בארץ או בחו"ל, המאורגן בדרך כלל בידי חברה המתמחה בארגון נופש בעבור הציבור החרדי. המועד המועדף לנסיעה המשפחתית יהיה בחג הפסח, באופן שיחסוך את הטרחה הכרוכה בניקיון הבית ובהכשרתו. ואולם רבים נוסעים אף בחג הסוכות ואפילו במהלך בין הזמנים של חודש אב, בהיעדר חג או מועד מוגדר. החופשות המאורגנות מותאמות לאורח החיים החרדי: יתקיימו שלוש תפילות במניין, האוכל (בדרך כלל חצי פנסיון או פנסיון מלא) יהיה על טהרת ה"מהדרין" בליווי צוות כשרות צמוד, בבריכת המלון תתקיים רחצה נפרדת, יערכו תוכניות לילדים ולמבוגרים התואמות את הרוח החרדית, כך לדוגמה ערבי שירה חסידית או חזנות, ואולי אף יוקרנו סרטים "מבוקרים" וצנועים, וכמובן – דמות רבנית תלווה את הנופש כולו בשיעורים, בלימוד "דף יומי" ובהרצאות. נופשים אלו צוברים בהדרגה תאוצה, הנובעת

בעיקר מתרבות הצריכה הגדלה והפנמת ערכי פנאי מערביים אל הציבור החרדי פנימה, תוך דחיקתם של המאפיינים הסגפניים. עם זאת, העיתונות החרדית הקלאסית תימנע מלפרסם את חבילות הנופשים במלון, שכן הם מנוגדים לרוח החרדיות הישראלית האותנטית.

סוג אחר של נופש נהוג בקרב הזוגות הצעירים. בשנים הראשונות לנישואים כאשר ההוצאות קטנות יחסית והמסגרת הכלכלית מאפשרת זאת, ייסעו זוגות רבים לנפוש בבתי מלון ולעתים אף לטייל בחו"ל. בדרך כלל יהיה זה באחת מתקופות בין הזמנים ולא דווקא בחודש אב, והזוגות ישתדלו לנסוע בימי חול המאפשרים להם לטייל באזור, להימנע מקשיים הלכתיים הכרוכים בשמירת שבת במלון, ואף עלות השהות תהיה זולה יותר.

טיולי הרווקים שונים בהרבה. בחורי ישיבות רבים נוסעים לטיולים בחבורות קטנות של שלושה או ארבעה חברים. אלו הם טיולים הנערכים בדרך כלל ב"בין הזמנים" ולעתים אף ב"סוף הזמן" עצמו (בהיחבא כמובן). הבחורים ייסעו בטרמפים, בתחבורה ציבורית או במקרה שלאחר מהם יש רישיון נהיגה – ברכב שכור או מושאל. הטיול לצפון הארץ או לדרומה יישא אופי הרפתקני ונועז. חלק מן הבחורים יצלחו מסלולים מאתגרים, הכוללים הליכה רגלית מאומצת או גלישה בסנפלינג. בהיעדר ידע והכשרה מספקים, עלולים הבחורים להיקלע למצוקה במהלך הטיול, כשהם חסרי מים או ציוד מתאים. כאשר הטיול נעשה בתוך תקופת הלימודים, הרי שאף אחד איננו יודע לדווח על היעדרם, מה שעלול להגביר את הסיכון של המטיילים. בחלק מן הישיבות משוחח הצוות הישיבתי על הסכנה הגשמית והרוחנית הטמונה בטיולים מעין אלו. ואמנם, במטרה לצמצם את הסכנות, נוהגות רבות מהישיבות לארגן מחנה קיץ "קעמפ" לתלמידיהן, שבו מאורגנות הפעילויות באופן מבוקר ומסודר. הקעמפ ומאפייניו נסקרו בפרקים הקודמים.

14.7 ספורט

ככלל, הציבור החרדי איננו עוסק בספורט. אמנות זו נחשבת למקדשת את הגוף, והיא מנוגדת לאתוס החרדי המקדש את הרוח. בשל כך הגברים החרדים אינם עוסקים בשום ענף ספורט, בתלמודי התורה וה"חידורים" אין שיעורי ספורט לילדים, ובהפסקות אין לשחק במשחקי כדורגל או כדורסל, שנחשבים פסולים על רקע ייצוגם את התרבות החילונית הריקה. באופן כללי בז הנרטיב

החרדי לכדורגל, המתואר כ"אחד-עשר אנשים שרצים אל הכדור, וכשהם כבר מגיעים אליו – בועטים אותו למרחק". התלמידים ישחקו בתופסת, במחבואים או במשחקי כדור אחרים. מגיל שלוש-עשרה כשהתלמידים עולים אל הישיבה הקטנה, יוקדשו ההפסקות לשיחות על דא ועל הא ולשאיפת אוויר, אך מכאן ואילך אין עיסוק בפעילות גופנית מכל סוג שהוא. הרגל זה ימשיך אף לאחר הנישואים. הגברים יתנזרו מעיסוק בספורט, למעט בעלי המשקל העודף שיצמדו לפרקים בחסות החשיכה במטרה להשיל ממשקלם. החוקר יוחאי חקק שחקר את התופעה, מציין כי בשנים האחרונות ניתן לזהות עלייה מדודה בעיסוק בכושר שאיננו נחשב ל"תרבות הגוף", ובעיקר הליכה על ההליכונים במכוני הכושר או צעדה ברחובות ובפארקים בשעות הערב (חקק, 2009).

מעמד שונה מקבל משחק השחמט. המשחק זוכה לתהילה בקרב הציבור החרדי, בשל היותו מפתח את כושר הריכוז והמחשבה, הנדרשים לגברים החרדים לשם לימודם (ויש המייחסים את המצאת המשחק לשלמה המלך). בימי בין הזמנים ישחקו ההורים עם ילדיהם משחקי שחמט סוערים, כשלצופה ממרחק ייראו המשחקים כשניים הלומדים תורה בחברותא.

בקרב הנשים העיסוק בספורט רווח מעט יותר, אך אף זאת באופן צנוע בלבד. בבתי הספר החרדיים לבנות ישנם שיעורי ספורט וחוגים המבוססים על פעילות גופנית, כגון חוגי ריקוד. אף לאחר הנישואים או הלידות מפתחות חלק מהנשים שגרת ספורט בחוגים שונים או במכוני כושר נפרדים, שבהם מתאמנות נשים בלבד. אין מדובר בפעילות ספורט הישגית, אלא ריטואלית, כזו שמטרתה העיקרית הנה שמירה על בריאות הגוף. הנשים יימנעו מלעשות ספורט בפומבי, למעט הליכות ברשות הרבים, ואף אז ישתדלו לעשות זאת מחוץ למרחב החרדי במטרה למנוע רכילות בנוגע אליהן.

ומה באשר לצפייה ולהתעניינות במשחקי ספורט רשמיים מהארץ ומחו"ל? מרבית הציבור החרדי אינו מתעניין בכך ואינו יודע להבחין בין ה"צהובים" ל"אדומים". בהתאמה, אין כל התייחסות רשמית ומעשית לטורנירים נחשבים שמכים גלים בכל העולם, כדוגמת האולימפיאדה או המונדיאל. אף העיתונות החרדית איננה עוסקת כלל בספורט ובהישגים הכרוכים בו. שונים מעט בנושא זה הם בחורי הישיבה הליטאים והספרדים המודרניים מעט (אך לא החסידים, למעט אולי בחסידות חב"ד), המרבים להתעניין בספורט ההישגי. בישיבות רבות יעברו מוספי הספורט מיד ליד ויוטמנו מתחת למיטות ובחדרי השירותים, והחדשות לגבי קבוצות שונות יפשטו בפנימיית הישיבה כאש בשדה קוצים.

מספר מועט של בחורים אף הולכים לצפות בחלק מן המשחקים אצל קרוב משפחה המחזיק בטלוויזיה (בדרך כלל, סבא או סבתא), או בפיצוציות שמעבר לשכונות החרדיות. בקרב הישיבות המועדות לכך יבצעו המשגיחים "פטרול" באותן השעות, במטרה לתפוס את הבחורים הצופים במשחקים ברשות הרבים, ולהענישם. ראשי הישיבות, הנלחמים בהתעניינות בספורט הנחשבת פסולה, רגילים לומר כי "מה זה משנה אם השחורים ששילמו להם בתל אביב, מנצחים את השחורים שמשלמים להם ביוון." אף כאן, עם הנישואים וההשתלבות בכולל המרצינה אותם, מוותרים הצעירים על ההתעניינות בנושא.

תמונה שונה בנושא זה מציגים החרדים המודרניים, הן הגברים הן הנשים, המשלבים את העיסוק בספורט כחלק משגרת חייהם. משחקי כדורגל, כדורסל, טניס, שחייה ועוד נחשבים לרצויים ולבעלי השפעה חיובית על אורח החיים. בהתאמה, יחנכו ההורים את ילדיהם לעסוק בספורט ולהתעניין בו, ובישיבות התיכוניות החרדיות ירבו התלמידים לעסוק בכדורסל ובכדורגל בהפסקות, בדומה לתלמידים במוסדות חינוך לא חרדיים. תופעה זו תוארה בהרחבה לעיל, בפרק שעסק בחרדיות המודרנית.

שער שלישי

השקפה

מהו בסיס ההשקפה החרדית? מהו המרכיב האידיאולוגי של אורח החיים ומהיכן הוא נובע? מה חושבים החרדים על מגוון סוגיות ציבוריות המקיפות את חיינו המשותפים? הפרקים הבאים יפרטו את תפיסת העולם החרדית בנושאים הקשורים למדינה ובנושאים הקשורים למודרנה, וזאת מבלי להתייחס להבדלים השקפתיים דקים שבין הקהילות החרדיות השונות.

ההשקפה הטהורה

"ההשקפה הטהורה" הנה מושג חרדי המקפל בתוכו את האידיאולוגיה החרדית הישראלית, כפי שנבנתה בשלושת הדורות האחרונים. האמונים על עיצוב השקפה זו הנם גדולי ישראל, ודבריהם מובאים אל הציבור בעיקר באמצעות טורי הדעות בעיתונות החרדית, הנכתבים בדרך כלל על ידי אחד מעורכי העיתון, מי שנחשב לאיש אמונם של הגדולים, לאור חשיבותו הרבה של התפקיד.

"ההשקפה הטהורה" בנויה על ארבעה מרכיבים עיקריים: לימוד התורה באמצעות חברת הלומדים; מרכזיותה של ההלכה על כל דקדוקיה והנהגותיה; ציות עיוור ל"דעת התורה" ומרכזיותו של החינוך החרדי. לכל אלו מצטרפת כמובן ההשקפה הדתית הבסיסית, שלפיה העולם הזה איננו אלא פרוזדור לחיי העולם הבא. העולם הזה, על שלל פיתוייו החומריים, הנו שרשרת ניסיונות שעל האדם לצלוח, תוך שהוא מזכך עצמו זיכוך אחר זיכוך בהתנזרות מפיתויי היצר ובהתגברות עליהם, בדרכו אל חיי הנצח.

מכיוון שבפרקים הקודמים נכתב בהרחבה על חברת הלומדים והתפתחותה, יוקדש פרק זה לשלושת המרכיבים הנוספים של ההשקפה הטהורה: ההלכה, דעת התורה והחינוך.

15.1 חיי הלכה

חיו של החרדי ירא השמים (הן זה הלומד הן זה העובד) עמוסים ומלאים. כל תנועה וכל מעשה דורשים מחשבה וידיעה מדוקדקת על אופן ביצועם, ואין מקום לאלתור או לאינדיוידואליזם. זו איננה משימה קלת ערך. נדרש ידע עצום שניתן לשליפה מיידית במגוון רב של תחומי חיים; נדרשות מיומנות ומומחיות שנרכשות לאחר שנים רבות של אימונים באורח החיים הייחודי; ונדרשים תלי תלים של חשבונות המקיפים כל מעשה ומעשה. במה דברים אמורים?

ניטול לדוגמה סיטואציה מחיי היומיום. פלוני מתארח אצל חברו ואל השולחן מוגש כיבוד קל: ספל קפה וקערה ובה פירות העונה. בקערה מונחים תפוח, ענבים ותמרים. מה על פלוני, כאורח, לעשות כעת? התשובה, לכאורה, פשוטה. עליו להושיט את ידו אל הפרי שאותו הוא אוהב, ולנגוס בו בנימוס. במקביל הוא ישתה לאט לאט, בלגימות מדודות, מספל הקפה. כעת נניח שפלוני הוא ירא שמים המקפיד על קלה כחמורה. הנה רשימה חלקית בלבד של הנושאים שעוברים אצלו בראש כהרף עין:

1. האם מותר לי לשתות חלב כעת? כמה זמן עבר מאז שאכלתי בשר?
2. כשרות הקפה: האם החלב כשר? (בסוכר ובאבקת הקפה הבעיה קטנה יותר, אך יש מחמירים גם בכשרותם של אלו).
3. כשרות הכלים: האם הכוסות טבולות? האם לא השתמשו בהן בארוחה בשרית?
4. עכשיו צריך לחשוב על סדר הברכות: מה צריך לברך קודם, "שהכל" על הקפה או "בורא פרי העץ" על הפירות?
5. כעת, לפירות: האם הם מעושרים? מה כשרותם? האם אין בעיה של שביעית או עורלה?
6. איזה פרי יש לאכול קודם מיד לאחר הברכה? את מה שאני אוהב (תפוח) או את הפרי משבעת המינים שחשוב יותר?
7. רגע! יש שני פירות משבעת המינים: הענבים והתמר. מה מהם יש לאכול קודם?
8. ומה עם ברכת שהחיינו? בפעם הראשונה בשנה שאוכלים פרי מסוג מסוים, יש לברך ברכה נוספת כהודיה על ההתחדשות, זו ברכת "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". האם כבר אכלתי השנה את הפרי הזה?
9. אבל האם בכלל מותר לברך "שהחיינו" כעת? אולי זו תקופת בין המצרים שבה אין לברך "שהחיינו" בשל האֵבֶל?

את כל השאלות הללו (ועוד רבות אחרות בהתאם למשתנים נוספים – למשל, שבת טומנת בחובה צרור נוסף של סוגיות הקשורות לדיני שבת) שואל שומר המצוות את עצמו, ועל כולן הוא נדרש להשיב באותו הרגע. ברור גם שעל כל אחת מהן יש תשובה הלכתית ברורה ומפורטת, אך לא ניתן כעת להתקשר לרב ולשאול, אלא עליו לגלות בקיאות, זריזות ומיומנות בלתי-רגילות בהלכות היומיום, וזאת עוד לפני ששתה לגימה אחת מהקפה ולפני שנגס בפרי שמונח

לפניו. וזוהי רק סוגיה אחת – ברכות, הנחשבת לאחת הראשונות והבסיסיות בחייו של שומר המצוות (ואמנם מסכת ברכות הנה הראשונה בש"ס). אגב, לאורך היום כולו נדרש ירא השמים להמשיך ולעסוק בחשבון הברכות, שכן על פי ההלכה, נדרש אדם לברך מאה ברכות מדי יום ביומו (שולחן ערוך, אורח חיים, מו). עליך לזכור כמה ברכת וכמה נותרו לך להשלמת מצבת הברכות היומית.

אמנם, חיי ההלכה אינם נחלתם של החרדים בלבד, אלא של כל שומרי המצוות. ואולם החרדי המקפיד על מצווה קלה כחמורה, נדרש לעסוק באורח החיים ההלכתי בקיצוניות ובאובססיביות. עקרון פארטו הידוע מעולם הכלכלה (המכונה גם חוק שמונים-עשרים) מכתוב כי המאמץ המושקע בדיוק ובטיוב של העשייה (ובענייננו, בהידור המצווה), שווה למאמץ של העשייה הכוללת. בהתאמה, אף שזה וזה שומרים את ההלכה, הרי שההידור והחומרה מכפילים את המאמץ כולו.

את ההקפדה ההלכתית מציירים החרדים בדוגמה צבאית דווקא: רבים משומרי המצוות הנם "ג'ובניקים", כלומר "תומכי לחימה" שלמעשה מהווים חיילים סוג ב'. ואולם החרדים הנם החיילים הקרביים, אלו שנועדו ללחום את מלחמת ההלכה ולהיות חוד החנית הרוחני המקפיד על כל הוראה, קטנה כגדולה. עולים עליהם בני התורה, המקפידים על קלה כחמורה, הרואים עצמם כסיירת מטכ"ל רוחנית. כפי שחייל בסיירת נדרש להיות מושלם בהופעתו – עליו לוודא שלא חסר לו כל פרט בציוד הצבאי; להיות מיומן במגוון רחב של כלי נשק, שבכל אחד מהם עליו לשלוט באופן מוחלט; ואחר כל זאת, עליו לשאת מטען כבד על גבו, כשהוא איננו נותן לעייפות, לשגרה ולייאוש לגבור עליו – זוהי בדיוק התמונה שמצייר לעצמו בן התורה: הוא חייל "היחידה" הרוחנית ועליו לשאת את המשא העצום, כשהוא ממלא את הפקודות בצורה הטובה ביותר, מבלי להרהר אחריהן.

ומהן הפקודות שאותן נדרש שומר המצוות למלא? ניתן להציג כמה מעגלים שונים המרכיבים את הריטואל ההלכתי.

המעגל הראשון – מצוות מדאורייתא [מן התורה]. זהו הגרעין ההלכתי הבסיסי ביותר. תרי"ג (613) מצוות ניתנו בסיני, מהן רמ"ח (248) מצוות "עשה" ושס"ה (365) מצוות "לא תעשה". חלק מהמצוות הנן "בין אדם למקום" ואחרות "בין אדם לחברו". אמנם, לא כל אדם יכול לקיים את כל המצוות. כך למשל ישנן מצוות התלויות במקום (בארץ ישראל), ומי שאינו נמצא שם אינו

יכול לקיימן; אחרות תלויות במאפיין מסוים, כמו למשל מצוות הכוהנים לברך את ישראל, שאינה מתקיימת אלא בכוהן; ויש מצוות הדורשות קיומו של תנאי מסוים, שהמרכזי ביניהם הוא בית המקדש, שמאז שחרב – לא ניתן לקיימן. ואולם, ככלל – שאיפתו של שומר המצוות לקיים כמה שיותר מצוות מן התורה. סמוכות להן בהיררכיה הנן המצוות הנחשבות "הלכה למשה מסיני". אף שלא נכתבו בתורה במפורש, אלו הן הוראות הלכתיות שהועברו במסורת דור מפי דור עד למשה רבנו, שקיבלן מפי הגבורה בהר סיני, ובשל כך הן בעלות מעמד של מצוות התורה. כך למשל, בעוד שמצוות התפילין היא מן התורה, הרי שצורתן, צבען ותוכנן הנם הלכה למשה מסיני, וכך נשתמרה צורת התפילין באופן אחיד בכל תפוצות ישראל עד לימינו.

המעגל השני – מצוות מדרבנן [מהחכמים]. אלו הוראות והלכות שקבעו חז"ל בתקופות קדומות, והן מצטרפות למעגל המצוות מן התורה. אף הוראות החכמים נחלקות ל"עשה" ו"לא תעשה". לרוב אלו הרחבות של המצוות מדאורייתא, כך למשל, בעוד שהאיסור מדאורייתא הנו לבשל בשר בחלב, הרי שחכמים הוסיפו על כך כמה הרחבות עד לצורתו של האיסור כפי שהוא נוהג כיום, המחייב את קיומם של כלים שונים לבישול בשר וחלב. כך אף הרחבות ניכרות בהלכות שבת וכך הלאה. לעומתן, שבע הלכות ייחודיות מהוות חידושים שקבעו חז"ל. כך הן הלכות הברכות, נטילת הידיים, הדלקת נרות שבת ועוד. חלק ממצוות החכמים נחשבות ל"דברי קבלה" – אלו הן הלכות שאינן מופיעות בתורה, אך נקבעו כבר בתקופת הנביאים, כמו מצוות חג הפורים. לדברי הסופרים תוקף מעט חזק יותר מההלכות שנקבעו בתקופות מאוחרות יותר.

טבעי לחשוב כי אנשים יקלו ראש במצוות מדרבנן וידרגו אותן כחמורות פחות מן המצוות שמדאורייתא. בשל כך מזהיר התלמוד על חומרתן של מצוות אלו ועל עונשו של העובר עליהן: "בְּנִי, הִזָּהָר בְּדַבְּרֵי סוֹפְרִים [חכמים] יוֹתֵר מִדַּבְּרֵי תוֹרָה, שְׂדַבְּרֵי סוֹפְרִים כֹּל הָעוֹבֵר עֲלֵיהֶם חַיִּיב מִיתָה" (עירובין כא).

מעגל שלישי – סייגים ותקנות קהל. אלו הוראות שנקבעו בדורות מאוחרים יותר, שמטרתן להרחיק את האדם מן העבירה, או לקבוע סטנדרטים התנהגותיים שונים. פעמים שניתן להצביע על כמה שכבות של סייגים, כלומר סייג על סייג על שכל דור הוסיף שכבת ריחוק נוספת, עד שנוצר מרחק משמעותי בין המותר ועד לעבירה המקורית. תוכן הסייגים עשוי להיות במחלוקת בין פוסקים שונים. כך למשל נקבע כי יש להמתין בין אכילת בשר

לחלב כמה שעות, אך לגבי משך הזמן המדויק קיימת מחלוקת: יש שמקפידים להמתין שש שעות תמימות בין שתי האכילות ובקצה השני, יש המסתפקים בשעה אחת של הפרדה בלבד. תקנות הקהל הנן הוראות שתוקנו על ידי ראשי הקהילות בגולה, שעסקו בעיקר בנושאים חברתיים, תוך הענקת משקל הלכתי קוגנטי [כופה] להוראות, והעובר עליהן עלול להיות מוחרם מתוך העדה. לעתים, התקנות אינן חלות אלא על קבוצות או על תקופות מסוימות. כך למשל חרם דרבנו גרשום העוסק במגוון נושאים, וביניהם האיסור על נשיאת שתי נשים, לא התקבל בקרב קהילות מסוימות בעדות המזרח.

מעגל רביעי – מנהגים ומסורות. מרבית המנהגים אינם חלק מהחובה ההלכתית, אלא נובעים מתפיסות חומרה שונות שבהן מחזיק חלק מהציבור. למשל: יש הנוהגים שלא לטלטל חפצים בשבת ברשות הרבים, על אף קיומו של "ערוב" המתיר זאת. הטלטול איננו איסור, אך המנהג החרדי הנו לפעול באופן זה. לעומתם, יש מנהגים שנפוצו בכל תפוצות ישראל. כך למשל המנהג להדליק נר בערב יום הכיפורים, או שלא לעשות מלאכה בערב פסח לאחר חצות. אף המנהג לקבל את השבת כעשרים דקות לפני השקיעה (או ארבעים דקות לפני השקיעה, בירושלים ובפתח תקווה) רווח בציבור כולו. אף שההנהגות אינן עיקר הדין, הרי שברבות השנים ולאחר שרבים קיבלו אותן, הן הופכות לבעלות תוקף מחייב. כך למשל כיסוי הראש לגברים החל לא כחובה הלכתית אלא כמנהג של יראי השמים, אך עם השנים הוא הפך להלכה מושרשת. במקרה זה הפכה הכיפה אף לסמל חברתי המגדיר את זהותו הדתית של נושאה.

לעומת זאת, מסורת הנה אופן התנהגות מסוים המוכתב מן הדורות הקודמים. כך למשל נוסח התפילה, אופן ההגייה, צורת הלבוש ועוד. למשל: מאיזה גיל יש להתעטף בטלית בשעת התפילה? יש הנוהגים ממועד החתונה, ואילו במסורות אחרות – מגיל בר המצווה. דוגמה נוספת: באיזה מקטעי התפילה יש לעמוד ובאיזה יש לשבת? מה מהם יש לומר בקול, מה בלחש ועל מה בכלל מדלגים? חיי שומרי המצוות בכלל והחרדים בפרט רצופים באלפי מסורות ומנהגים שונים, חלקם ניואנסים דקים ביותר המשתנים ממשפחה למשפחה, מעיר לעיר ומרב לרב.

מעגל חמישי – הנהגות. ההנהגה נמצאת מחוץ למעגל ההלכתי, והיא מהווה חלק מהתחום התרבותי של החברה החרדית. עם זאת, היא מחייבת את החרדים אף שהיא משתנה ממקום למקום ומקהילה לקהילה. במסגרת זו ישנם כללים

ברורים של "ראוי ו"לא ראוי" ("פאסט-נישט"). למשל: לא ראוי לאכול ברחוב; לא ראוי ללכת עם תרמיל על הגב; לא ראוי לתת יד זה לזו ברחוב וכך הלאה. כאשר מדובר בבני עלייה, כלומר אברכים או בחורי ישיבות, הרי שההנהגות יהיו הדוקות עוד יותר. בדומה לכללי הנימוס המערביים, כוללת החברה החרדית מטריצת קודים תרבותיים ברורים ובלתי-כתובים, ועין זרה תתקשה לקלוט את ההנהגות שכל ילד חרדי מכיר היטב. במידה רבה נבנים הכללים הללו כתמונת מראה של ההתנהגות הרחובית. יש להתרחק מהתנהגות זרה או רחובית, ואפילו מ"ריח של רחוב", כלומר, להימנע מהתנהגות לא ראויה אף שהיא נעשית בדרך אגב ובלי משים. כך למשל פרטי לבוש עשויים להיפסל לא בשל מהותם, אלא מכיוון שהם מזוהים עם הציבור החילוני. אם זה שלהם – זה לא שלנו.

ההנהגות, אף שאינן מעיקר הדין, אינן נופלות בחשיבותן מעיקר ההלכה. כנגד המזלזלים בהנהגות יטענו החרדים באמצעות משל המסעדה: הסועד במסעדה נדרש לשלם את החשבון – זהו עיקר הדין. עליו יש להוסיף את התשר [טיפ] – זו ההנהגה. ואולם מי שיסרב להשאיר תשר ייחשב גם רוח ויוטל עליו כתם חברתי. ההבחנה אפוא בין השתיים תיאורטית בלבד, אך מבחינת המעשה – את שתיהן יש לבצע בדיוקנות. בדומה לחייל המצטיין המבקש לעשות את כל חובותיו לדקדוקיהן ואף להוסיף עליהן, כך החייל הרוחני. בשמירת ההלכה אין מקום לפשרה כלל. היא עומדת מעל לכל נורמה אחרת (משפחה, מדינה, חברה) והיא תיעשה בשלמות הדקדוקית. באחת מאגרותיו של החזון איש מוצגת הקיצוניות כנורמה ראויה ואף הכרחית למי שהוא בן עלייה:

"הקיצוניות היא ההשתלמות של הנושא... אם אין קיצוניות אין שלמות, ואם אין שלמות אין התחלה... כל יסודי האמונה, י"ג העיקרים והמסתעפים, המה תמיד בסתירה נמרצה עם המושכלות הקלות ושטף החיים המפותחות תחת השמש, והכרתם הבהירה, והמתורצת, והמושיטה דוקנות יתרה באמנותם, היא נועם הקיצוניות. ואלה שמעידים על עצמם שלא טעמו מתק קיצוניות, מעידים יחד עם זה שהם חדלי אמונה בעיקרי הדת לפי כח עיוני ורגש נפשי... מה עלובה הבינונית הסואנת בוז לקיצוניות. חובת חינוכנו לקיצוניות!" (קובץ אגרות ג, סא).

אף שדברים אלו נאמרים על ידי החזון איש, אבי חברת הלומדים הישראלית, הרי שהם נכונים לכל חרדי, אף אם איננו שקוע באוהלה של תורה. אורח החיים החרדי בכל הנוגע להלכה נפרד מהרעיון התרבותי של חברת הלומדים.

אכן, בין הלימוד להלכה יש קשר והזנה הדדית, אך הם אינם חבילה אחת בלתי-נפרדת. יש מן החרדים העובדים לפרנסתם ובכך אינם נוטלים חלק אקטיבי בחברת הלומדים, אך אורח חייהם ההלכתי – חרדי לחלוטין. זוהי הקיצוניות של שמירת המצוות המחויבת על ידי ההשקפה החרדית. ובהתאם לגישות ההשקפתיות של הקהילות החרדיות השונות, יקפיד החרדי על דקדוקי המצוות. החסיד יעשה זאת מתוך עבודת הלב והרגש, המחזקת את הדבקות והשמחה, והליטאי יעשה זאת מתוך עבודת הראש והמוח, תוך הכנסת תחושת יראה וחשש (ואפילו "נרוויים") מפני הכישלון.

נראה כי דברי החזון איש באיגרת מבטאים את אחת מנקודות המחלוקת שבין הגישה החרדית לציונות-הדתית. בניגוד לגישתו דחה הרב קוק, אבי הציונות-הדתית, את הקיצוניות וסבר כי "אין לנו אפילו מידה אחת בעולם שלא תהיה הקיצוניות מזיקתה" (אגרות הראי"ה א, יח).

מנגנון ההחמרה ההלכתי מזין את עצמו בלולאה אינסופית של החמרה, אחרי שכלל הלכתי מסדר שני קובע כי "אין בית דין יכול לבטל את דברי בית דין חברו, עד שיהא גדול ממנו בחוכמה ובמניין" (משנה, עדיות א). משמעות הכלל הנה שכדי לבטל הלכה או מנהג שנקבעו בדורות קודמים, נדרש הפוסק להיות גדול יותר "בחוכמה ובמניין" מן הפוסק שנקט את האיסור. מכיוון שההשקפה הדתית (במובחן מההשקפה המערבית ההפוכה) הנה כי הדורות פוחתים והולכים בחוכמתם, שכן מקור החוכמה היה במתן התורה בהר סיני, וכל דור המתרחק ממעמד הר סיני – פחות בחוכמתו, הרי שאין בכוחו של אף פוסק להתיר את מה שנאסר בדורות שקדמו לו, שכן הוא בוודאי אינו גדול ממנו בחוכמה. כך נוצר מעגל החמרה שמתעבה והולך מדור לדור ומפסיקה לפסיקה, ובפועל הקו המחמיר שלעתים מיועד להיות נחלתם של יחידי סגולה, מתפשט לקהילה החרדית כולה הרואה בהתנהגות זו מודל לחיקוי. כך למשל הנהגותיו המחמירות של החזון איש בענייני השבת והשמיטה שנידונו לעיל, הפכו לנורמה מקובלת ברחוב הליטאי.

כלל הברזל שנזכר לעיל בכמה הקשרים, שלפיו "כל המשנה ידו על התחתונה", איננו חל לחומרה אלא רק לקולא. אם באת להקל – אינך רשאי. אם באת להחמיר (כגבולות ההיגיון) – תבוא עליך הברכה.

15.2 דעת תורה

בראשית ימי המדינה סער הרחוב הדתי בעקבות הניסיון לחייב את הבנות הדתיות בשירות לאומי כתחליף לשירות הצבאי. בעוד שמנהיגי הציבור הציוני-דתי סברו כי השירות הלאומי הנו ערך ראוי שיש לעודד, קבע החזון איש כי הוא בגדר "יהרג ואל יעבור", תוך שהוא מציב את הרעיון ברף הגבוה ביותר של האיסורים ההלכתיים. המחלוקת הסוערת הביאה לפגישתם של מנהיגי הציונות-הדתית עם החזון איש, כשהוא מנסה לגייס אותם למערכה כנגד חובת השירות הלאומי. הנציגים הדתיים שלא היו עמי הארץ, קבלו בפני החזון איש כי הפכו בכל ארבעת חלקי "השולחן ערוך" ולא מצאו היכן כתוב שיש לאסור את ההתנדבות לשירות לאומי. החזון איש השיב להם כי האיסור כתוב במפורש ב"שולחן ערוך החמישי", אך כרך זה נמסר רק לתלמידי החכמים (לורין, תשס"ז).

השולחן ערוך הנו הקודקס ההלכתי העיקרי של האורתודוקסיה היהודית, ובו ארבעה חלקים המקיפים את כל הפסיקה ההלכתית, למעט המשפט הציבורי. הכרך החמישי הנו תוספת שאיננה קיימת במציאות, המייצגת את כוחם של גדולי התורה להורות ולפסוק הלכות בנושאים הציבוריים. זוהי, בתמצית, דעת התורה.

דוקטרינת דעת התורה התפתחה כבר בראשית המאה העשרים, עם תפיסתו של החפץ חיים, גדול פוסקי ההלכה בתקופתו, כי בידי חכמי התורה הכוח להורות ולהכריע בכל בעיות העולם, בכלל ובפרט, כפועל יוצא מהחוכמה התורתית שרכשו, על דרך הנאמר "הפוך בה והפוך בה, דכולא [שהכל] בה" (משנה, אבות ה). כלומר, התורה כוללת כל החוכמות והתובנות שבעולם, ומשכך, יש בכוחם של החכמים לפשוט כל ספק.

חובת ההקשבה לקול חכמי התורה בסוגיות שאינן הלכתיות מובהקות, עומדת במרכזה של מחלוקת הלכתית עתיקת יומין, שבה ניתן לזהות שלוש דעות מרכזיות. יש הסבורים כי אין חובה לשמוע אל חכמי הדור ב"מילי דעלמא" [ענייני העולם]. זו למשל שיטתו של האדמו"ר הראשון לבית חב"ד, המכונה "בעל התניא" (אגרות הקודש, כב). גישה אחרת סבורה כי אף שאין חובה, הרי שזוהי הנהגה נכונה להישמע לגדולי הדור אף בענייני חולין שכן "כל רז [סוד] לא אניס [נסתר] מהם". גישה שלישית סבורה כי דעת התורה בענייני החולין מחייבת את כלל הציבור (ליכטנשטיין, תשע"ב).

רעיון דעת התורה קיבל תנופה משמעותית וממוסדת עם הקמתה של אגודת

ישראל בראשית המאה העשרים, כשלצדה הוכתרה מועצת גדולי תורה שהחלטות התנועה נמסרו בידה. בדומה לממשל התאגידי של ימינו, החלוקה בין הארגונים הפכה לברורה: העסקנים עוסקים בניהול השוטף של התנועה, בעוד שמועצת גדולי התורה היא הדירקטוריון שתפקידו לקבוע את מדיניות התנועה ולעצב את עתידה. זכות המילה האחרונה בכל סוגיה נתונה אפוא לרבנים. התנועה כולה שייכת לציבור – בעלי המניות של התאגיד, והם אלו שממנים, ובענייננו – ממליכים, את הדירקטורים – הרבנים, על ידי הבעת אמון ותמיכה בהם. מבנה פיקודי זה לא היה מקובל לאורך ההיסטוריה היהודית, שהקפידה על הפרדה פרסונלית בין הפן התורני-הלכתי לפן הציבורי-הנהגתי. כך לצד ראשי הישיבות והפוסקים ההלכתיים כיהנו בדורות הקודמים נשיאים, ראשי הגלות, ראשי הקהל ואחרים, שעסקו בסוגיות הציבוריות (דיכובסקי, תשס"ח). המחשה להפרדה בין הרב למנהיג, כמו גם להיררכיה הפנימית ביניהם, ניתן לראות בדברי התלמוד: "לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו ויישא בת תלמיד חכם. לא מצא בת תלמיד חכם יישא בת גדולי הדור" (פסחים מט).

עם הקמת המדינה קובע המבנה הפירמידלי החרדי כשבקודקודו הוצבו הרבנים ומתחתיהם העסקנים הכפופים להם, אף שזהותם הפרסונלית של נושאי המשרה השתנתה מדור לדור. כעת הפכו הרבנים לבעלי שני כובעים: הכובע התורני, בהיותם הסמכות הרוחנית העליונה, והכובע ההנהגתי, בהיותם מנהיגי העדה. בהתאמה, הכרעת הרבנים איננה עוסקת רק בסוגיות הלכתיות גרידא, אלא בכלל הסוגיות הציבוריות העומדות על סדר היום – פוליטיות, מדיניות, כלכליות ואחרות. הרב הוא ראש התאגיד החרדי ואליו כפופים כולם. אמנם, ההכפפה הנה פועל יוצא של אמונה והשקפה שלפיה לרב יש יכולת להכריע נכון יותר וטוב יותר בכל סוגיה ציבורית מהסיבות הבאות:

ראשית, מתוקף תפקידו, הרב הנו בעל "סייעתא דשמיא" מיוחדת להכריע כראוי. זהו שפע רוחני המושפע משמים כלפי אלו העומדים בהנהגת המחנה. גישה זו הנה חסידית בעיקרה, המייחסת לרב כוחות על-טבעיים המוענקים לו עם הכתרתו כמנהיג. שנית, הרב הנו אדם חכם, פועל יוצא של שנים רבות של חריפות למדנית. כושר הניתוח והמחשבה שרכש מאפשרים לו להוציא עיקר מטפל ולהגיע למסקנה הקרובה להיות נכונה. שלישית, הרב נטול "נגיעות" [אינטרסים אישיים], והוא נתפס כמייצג את האינטרס המרכזי הראוי – הטוב הרוחני. הוא איננו בעל אינטרסים הנוגדים את האידיאל הצרופ. במילים אחרות, הרב איננו יודע בהכרח מה הציבור רוצה, אך הוא יודע מה הציבור

צריך. רביעית, הרב בפסיקתו איננו אומר את דברי עצמו, אלא את דברי התורה המדברת מתוך גרונו. כך למשל מגדיר זאת ה"בית חדש" (הרב יואל סירקיש), אחד מגדולי הפרשנים ההלכתיים במאה הי"ז, כי העוסקים בתורה הופכים המה "מרכבה והיכל לשכינתו יתברך, שהיתה השכינה ממש בקרבם" (אורח חיים, מז).

הטעמים הנזכרים מציגים מדוע ההחלטה הרבנית נכונה יותר, וכדברי המדרש שלפיו "כל הנוטל עצה מן הזקנים אינו נכשל" (שמות רבה ג), ובשל כך נכון וראוי להישמע להם, כגישה ההלכתית השנייה המובאת לעיל. ואולם גישה אחרת, שונה במקצת, סוברת כי קיימת חובה הלכתית לשמוע בקול חכמים. על פי גישה זו, אין הרב חסין מפני טעויות בהחלטותיו, אך הוא חסין מפני ביקורת, כלומר, לא ניתן לערער על דבריו. מקור החובה מצוי בתורה הקובעת "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל" (דברים יז). חז"ל הוסיפו וקבעו כי המצווה לשמוע בקול חכמים הנה אפילו "אם יאמרו לך על שמאל שהוא ימין" (ספרי, שם), כלומר, גם אם בעיניך הם בוודאי טועים. על פי דברי ספר החינוך (מצווה תצה), הוראה זו קיימת לא רק כלפי הסנהדרין בשעתם אלא כלפי חכמי כל דור. דעת התורה אפוא איננה רק ראויה להישמע כעצה טובה הקרובה לאמת, אלא היא נהנית מחובת ציות הלכתית.

כך או כך, דעת התורה הנה אחת מאבני היסוד המרכזיות, אם לא המרכזית ביותר, בהוויה החרדית הנוכחית. "ועשית ככל אשר יורוך" (על פי דברים יז) הנה סיסמה שיש ליישם הלכה למעשה. אם אינך מכפיף את עצמך לרב בהתאם להשתייכותך הקהילתית, חרדיותך פגומה. ואמנם, במדד הדמוקרטיה הישראלית משנת 2011, השיבו 86% מהחרדים (לעומת 60% בציונות-הדתית) כי לפסקי ההלכה של הרבנים בסוגיות פוליטיות שנויות במחלוקת ישנה חשיבות. כ-80% מהחרדים (לעומת 24% בלבד בציונות-הדתית) השיבו כי מקור הסמכות הפוליטי שלהם הוא הרבנים (ולא הפרשנים הפוליטיים, ראש הממשלה, המשפחה, החברים וכדומה). נתונים אלו משקפים את התפיסה המוצקה של דעת התורה בקרב הציבור החרדי, שחורגת מתחומי ההלכה אל התחום הפוליטי והמדיני (הרמן ואחרים, 2011). עם זאת, לא ניתן להצביע על זהות פרסונלית אחת שלה כפוף כל הציבור החרדי. כל קהילה מקיימת פירמדה משלה שבראשה עומד המנהיג הרוחני של החצר. אך המבנה, המעמיד את המנהיג הרוחני בראש הציבור כשלפתחו מונחות ההכרעות הציבוריות, זוהי השקפה המשותפת לכלל הציבור החרדי בישראל.

הרב אלישיב לומד בביתו (צילום: חיים הרץ)

הרב שך מוסר שיעור כללי בישיבת פוניבז'
(צילום: ארכיון משפחת שך; רפרודוקציה: בועז בן ארי)

הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש
(צילום: ארכיון לע"מ)

חברי הכנסת של דגל התורה בהתייעצות עם הרב שך (צילום: ארכיון דגל התורה)

ראשי שני הזרמים הליטאיים, הרב אהרן שטיינמן מנהיג תנועת דגל התורה,
והרב שמואל אורבעך מנהיג תנועת בני תורה, משוחחים ביניהם (צילום: בועז בן ארי)

הרב חיים קנייבסקי בביתו (צילום: יעקב לדרמן)

למעלה: הרבנית מגור נואמת בכנס נשים שחוגגות את סיום הש"ס של בעליהן.
מצדה יושבות (מימין לשמאל): הרבנית בן שמעון, הרבנית קולודצקי (בת הרב חיים קנייבסקי), הרבנית מויז'ניץ והרבנית מבעלזא (צילום: מאיר אלפסי)

במרכז: הרבנית בת שבע קנייבסקי לצד אביה, הרב אלישיב (צילום: בועז בן ארי)

למטה: הרבנית מבעלזא (צילום: בועז בן ארי)

הרבי מלעלוב מחלק עוגה לחסידיו (צילום: יעקב לדרמן)

הרבי מצאנז לבוש בהידור בחגיגת הכנסת ספר תורה (צילום: יעקב לדרמן)

הרב יצחק יוסף, לבוש אף הוא בבגדי הראשון לציון
(צילום: אלכס קולומויסקי, ארכיון ידיעות)

הרב עובדיה יוסף, לבוש בבגדי הראשון לציון
(צילום: בועז בן ארי)

מועצת חכמי התורה של ש"ס מתכנסת לאחר פטירתו של הרב עובדיה יוסף.
יושבים (מימין לשמאל): הרב משה מאיה, הרב שמעון בעדני, הרב שלום כהן והרב דוד יוסף (צילום: יעקב כהן)

הלוויית הרב מנחם שך, בני ברק, 2001 (צילום: שאול גולן, ארכיון ידיעות)

הלוויית הרב עובדיה יוסף, ירושלים, 2013 (צילום: בועז בן ארי)

חסיד מנצל כל רגע בדרך ללימוד תורה, ושומר את עיניו ממראות אסורים (צילום: בועז בן ארי)

בחור חסידי ברגע של פנאי. ברקע תמונת הרבי מנדבורנא (צילום: בועז בן ארי)

חסיד קורא את ה"תיקון הכללי" על יד ארון הקודש (צילום: יעקב לדרמן)

ריקוד חסידי אופייני בחתונה. חלוק הפסים מציין השתייכות חסידית ייחודית (צילום: יעקב לדרמן)

אברכים בלבוש ליטאי (צילום: יעקב לדרמן)

נשים בבית שמש מכוסות מכף רגל ועד ראש (צילום: יעקב לדרמן)

בית הדין של חסידות בעלזא (צילום: עיתון משפחה)

עורך הדין ד"ר יעקב וינרוט בכניסתו לבית המשפט, לקראת דיון בתיק זיוף ההצבעות בבית שמש
(צילום: יעקב לדרמן)

כנס של מתנדבי "איחוד הצלה"
(צילום: ארכיון איחוד הצלה)

גמ"ח ביתי להשאלת ציוד רפואי בשיתוף
עם ארגון יד שרה (צילום: ארכיון יד שרה)

אזהרה!

לאור הלחץ והטרור הגובר באופן נורא ואיום ביום הבחירות, אשר ידי זדים דוחקים ולוחצים גם על אנשים השייכים לשוב הישן ולקהילות ירושלים לקחת חבל ולהשתתף בבחירות האסורות לשלטון העיריה הציונית.

**לכן בהוראת הרבנים שליט"א
אנו מודיעים כי מיד אחר הבחירות
יפורסמו שמות 'פורצי הגדר' אשר
יכנעו למהרסים אלו וישתתפו בבחירות.**

== ראו הוזהרתם! ==

ובהזדמנות זו אנו קוראים לכל אנשי הישוב וקהילות ירושלים
אל תכנעו לטרור של יום הבחירות
השמירה היחידה על צאצאינו היא המסורת, בגידה בדרכי אבות
הינה הרת אסון לחינוך דורותינו, והתוצאות המרות מי ישורנו.
מחובתינו לעמוד איתן מול מבקשי נפשינו בשעה גורלית זו!!!

אנשי "אתרא קדישא" מפגינים נגד חילולי קברים באתר בנייה (צילום: יעקב לדרמן)

הפגנת נשים חרדיות ברחבת הכותל כנגד "נשות הכותל" הרפורמיות (צילום: חיים צה, ארכיון ידיעות)

הפגנת החרדים בפרשת עמנואל (2010) בעקבות מעצרים של ההורים על ידי בג"ץ
(צילום: צביקה טישלר, ארכיון ידיעות)

רעיון דעת התורה משפיע רבות על הפרט החרדי. הוא נוהג להיוועץ ברבותיו לא רק בעניינים הלכתיים וציבוריים, אלא אף בעניינים פרטיים כמו שאלות רפואיות או כלכליות. טרם קבלת החלטה משמעותית בחייו ילך החרדי להתייעץ עם רבו ולהתברך מפיו. ואולם ההיתלות בדעת התורה גובה מחיר אישי. במידה רבה היא חוסמת את המיצוי האינדיווידואלי, בהעברת ההכרעה לידי ה"גדולים" השוקלים אף את השיקול הקהילתי-מצרפי. בשונה מהמקובל בעולם המערבי, המציב את הפרט במרכז ומעניק לו זכויות שונות מול הקולקטיב, הרי שהתפיסה החרדית מציבה את האינטרס הקהילתי במרכז, בעוד שהפרט הנו בעיקר בעל חובות אל מול הציבור. בהתאמה, טובת הכלל יכולה לעתים לבוא על חשבון האינטרס הפרטי הקונקרטי, כאשר ייתכן שהפרט היה מקבל הכרעה שונה לרווחתו האישית.

הרב שך, מנהיגם של הליטאים בני הדור השני, העלה את דעת התורה לרמה של הנהגה פוליטית ומדינית בעלת סדר יום מוצק. בתקופתו ובהוראתו נוסדו שתי מפלגות (ש"ס ודגל התורה), עיתון יומי ("יתד נאמן"), מערכת כשרות (שארית ישראל) ומפעלים רבים נוספים. הרב שך בהנהגתו האקטיבית הרבה להביע את דעתו במגוון סוגיות ציבוריות, לעתים תוך השמעת ביקורת חריפה על רבנים אחרים, ובימיו רבו המחלוקות. אף שהוא חלק באופן תקיף ונחרץ על אדמו"רים (כך למשל הרבי מגור והרבי מחב"ד) ועל רבנים שלא הסכימו לדעתו, תקופתו מכונה על ידי בראון (2011) כימי הזוהר של דעת התורה. לאחר פטירתו, תפסו את מקומו בהנהגת הציבור הליטאי הרב אלישיב, ולאחר מכן הרב שטיינמן והרב אוירבעך הנחלקים ביניהם. היחלשותה של ההנהגה הרוחנית הליטאית, פריחתו של האינטרנט ועלייתה של החרדיות המודרנית המעורדת את האינדיווידואליזם, הביאו להיחלשותה של דעת התורה, ובדור הנוכחי אבד מעט מזוהרה.

15.3 חינוך

בלב הקהילה החרדית עומדים מוסדות החינוך על כל שלביהם. חשיבותם של מוסדות אלו כה רבה, עד שמנהליהם הפכו עם השנים לדמויות החזקות ביותר בקהילה החרדית, שעשויים לקבוע לא רק היכן ילמדו הנער או הנערה הצעירים, אלא גם כיצד ייראה השידוך שלהם ושל בני המשפחה הבאים אחריהם. ראשי הישיבות ומנהלי הסמינרים המבקשים כל העת לשמר את הרמה

המוסדית ואף להרימה, דוחים רבים מהמבקשים להיקלט במוסדותיהם. ההורים לעומתם, מנהלים מאבק עיקש על כל מקום פנוי, וכך עומדים מנהלי המוסדות המבוקשים לאורך השנה כולה בפני פניות ולחצים מצד רבנים, עסקנים, אנשי עסקים וכל ה"מי ומי" בקהילה, בחזיתה של תעשייה שמלבד חינוך לרוחניות, יש בה לא מעט מלחמות יוקרה, מעמד וכסף.

המקור לשוני בין החינוך החרדי לחינוך המערבי נחלק לשני מרכיבים שונים. האחד – חובת לימוד התורה מכתובה סדר עדיפויות ייחודי בעבור הבנים, הדוחק כמעט לחלוטין את אשכול מקצועות החול מהמסגרת הלימודית. ככל שהצעיר החרדי יתקדם בשנותיו בבית הספר היסודי, כך ילכו לימודי החול ויצטמצמו עד להיעלמותם כליל בהגיעו לישיבה הקטנה. הסיבה המרכזית לכך היא חשיבות לימוד התורה, המהווה עיקר תפקידו של האדם בעולמו. מה טעם אפוא לעזוב חיי עולם ולעסוק בחיי שעה שאין בהם תועלת ארוכת טווח?

מרכיב אחר הוא תוכן הלימוד – חלק ממקצועות החול נוגדים את ההשקפה החרדית, ועל כן הם יהיו פסולים לגופם, הן לבנים הן לבנות, ולא רק מהטעם של ביטול תורה. עם זאת לקשיים אלו נמצאו במהלך השנים פתרונות, בין בדרך של הפקת ספרי לימוד התואמים להשקפה, תוך צנזור תכנים בעייתיים, בין בדרך של "מבחני חוץ" כתחליף למבחני הבגרות (שאינם חלק מהתרבות החינוכית החרדית כאמור לעיל) וכך הלאה.

שאלה מעניינת עלתה בדיון שנערך בבית המשפט העליון (בג"ץ 3752/10) בנושא דרישת כפיית לימודי הליבה על הציבור החרדי בישיבות הקטנות. בדיון שנערך בפני תשעה משופטי בית המשפט העליון, הקשתה נשיאת בית המשפט השופטת דורית בייניש את השאלה הבאה: איננו מבקשים, אמרה בייניש, שהחרדים ילמדו פחות לימודים תורניים, אלא שיוסיפו חול על הקודש. נוסף על לימודי הגמרא, ילמדו גם אנגלית, דקדוק ומתמטיקה, וזאת ללא חשש לביטול תורה. כך למשל ילמדו מקצועות החול בחופשות או בימי שישי. מדוע יש להתנגד לכך?

שאלת הנשיאה נותרה ללא מענה. ואכן, מדוע לא? מה עומד מאחורי ההיגיון הישיבתי החרדי, הפוסל כל דבר מלבד עיסוק אינטנסיבי בתורה שבעל-פה? מה מביא את רבי ישראל מאיר הכהן, "החפץ חיים", לנסוע בזקנותו מראדין לסנט-פיטרסבורג, במטרה למנוע שילוב לימודי חול בישיבות ליטא של ראשית המאה העשרים?

על חשיבות לימוד התורה הורחב לעיל. העולם תלוי בה: "אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתי" (ירמיהו לג, כה); חיי הכול תלויים בה: "כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה" (מתוך תפילת ערבית); ומעמדה ההיררכי גבוה מעל לכל מצווה אחרת: "ותלמוד תורה כנגד כולם" (משנה, פאה א, א). אך מהו הפסול שמוצאת הגישה החרדית בקיום ישיבתי זה לצד זה, של תורה ומדע? הרי חיינו רצופים במתח שבין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים. מהו מקורו העקרוני של הסירוב העיקש, עד כדי סכנת איבוד מוחלט של תקציבי הישיבות, להכנסת לימודי החול לצד לימודי הקודש?

כדי להבין את התשובה לכך, יש להבין את סוד המוסד הישיבתי. שנות הישיבה, הבאות לאחר שנות בית הספר ובטרם היציאה לחיי המעשה, הנן השנים שבהן מעוצבת האישיות של הנער החרדי. בטרם יהפוך העולם מגולם לפרפר ויפרוש כנפיים צבעוניות לאוויר העולם, הוא נטמן בישיבה. כך עשה יצחק אבינו מיד לאחר העקדה ("ואברהם שב אל נעריו – ויצחק היכן הוא? רבי ברכיה בשם רבנן דתמן: שלחו אצל שם ללמוד ממנו תורה" בראשית רבה, נו). כך עשה יעקב אבינו בטרם ירד לחרן (מדרש בראשית רבה סג) ולמצרים. בין חממת ההורים המגוננת לבין קשיי העולם האמיתי נדרש המעבר בתחנה הישיבתית.

מהי מטרת הישיבה?

התורה שבכתב ניתנה לעם ישראל בהר סיני. היא עודנה היום, בדיוק כפי שהיתה לפני אלפי שנים, וכך היא תישאר עד סוף כל הדורות. התורה שבעל-פה, לעומת זאת, התפתחה במשך עשרות דורות על ידי נושאי הלפיד. אלו הן החוליות בשרשרת המעבירות את המטען הרוחני מאב לבן, מאדם הראשון שהונח בגן העדן "לעבדה ולשמרה", ובפרקי דרבי אליעזר (בראשית יא) הובהר: "לא אמר לעבדה ולשמרה אלא לעסוק בדברי תורה ולשמור את כל מצוותיה".

המשימה היהודית הרוחנית של כל דור הנה לקבל מן העבר, לפתח בהווה, ולהעביר הלאה לעתיד, את התורה שבעל-פה. אך כיצד עוברת התורה שבעל-פה לדור הבא? כיצד נמשכת לאורך כל השנים, על אף הגלות והקשיים העצומים שחווה העם היהודי, שרשרת הדורות?

זוהי הישיבה: "בית היוצר לנשמת האומה" (חיים נחמן ביאליק, "המתמיד"). כור היתוך המצרף את הנער היהודי לחוליית זהב בשרשרת הדורות. חוליה

שתפקידה להעביר הלאה את התורה שבעל-פה. בישיבה מוטבע אצל הנער הדנ"א היהודי, אותו הוא יידרש לשאת עמו כל חייו בכל מקום שיהיה, ואותו הוא יידרש להעביר לדור הבא, כפי שהוא מצווה שלוש פעמים ביום בקריאת שמע: "ולמדתם אותם את בניכם" (דברים יא).

צריבת החוויה הישיבתית נעשית באמצעות התמקדות בתורה שבעל-פה בלבד, הוויותיהם התלמודיות של אביו ורבא, ולא כל לימוד אחר חשוב ככל שיהיה. אף התנ"ך וההלכה מפנים את מקומם באופן זמני לצורך ליבון הנפש הצעירה טרם תעוצב כחוליית זהב בשרשרת אין-סופית.

ההוויה הישיבתית איננה תעודת ביטוח. אף אלישע בן אבויה עצמו, המשבח במשנה (אבות ד) את יתרונותיו של הלומד ילד, המשול לדיו הכתובה על נייר חלק, סופו לקצץ בנטיעות [לפרוק עול תורה]. אולם החוויה הישיבתית נצרכת בנפש הרכה ומהווה את הבסיס האיתן לעולם המעשה. עוד שנים רבות לאחר מכן ייזכר בוגר הישיבה בערגה בשנות הישיבה כחוויה מוחלטת, טוטאלית, שכל כולה התמסרות ללימוד התורה שבעל-פה. חוויה כזאת, על פי התפיסה החרדית, יכולה להיבנות רק בדרך אחת: עיסוק אינטנסיבי חדגוני, מבוקר עד ליל, תוך חידוד הקשב, המאמץ והריכוז לנושא אחד בלבד. התורה שבעל-פה. אף שכיום שולטת תפיסת החינוך המערבית, המחנכת לרבגוניות ולפיצול קשב בין מקצועות שונים, יש להכיר את דרך החינוך החרדית השונה לחלוטין: ריכוז הקשב בנושא אחד לתקופה מסוימת, שתישאר חקוקה כחוויה רוחנית עוצמתית בלב הלומד, כל חייו.

על פי ההשקפה החרדית, רק השארת לפיד התורה שבעל-פה בוער היא זו שהותירה את אומתנו כעם לאורך שנות ההיסטוריה, ורק היא זו שבכוחה להמשיך ולשאת את משא היהדות על כתפיה. המחשה לרוח השקפה זו ניתן למצוא בשירו של ביאליק, "אם יש את נפשך לדעת" (תרנ"ח):*

אם תאבה דעת את המחבוא בו נשמרה
ובעצם טהרה – רוח עמך הכבירה,
שגם בשבעה חיי חרפה, רוק וכלימה,
שיבתה לא הובישה חמדת נעוריה –

* מתוך השיר "אם יש את נפשך לדעת", כל כתבי ביאליק, הוצאת דביר, תרצ"ח.

אם לא תדע לך כל אלה,
אל בית המדרש סור, הישן והנושן,
בלילי טבת הארוכים, השוממים,
בימי תמוז הבוערים, הלוחטים,
כחום היום, בשחר או בנשף לילה,

אז יגדך ליבך
כי רגליך על מפתן בית חיינו תדרוך,
ועינך תראה אוצר נשמתנו.

מבין כלל הסוגיות המצויות במחלוקת שבין הציבור החרדי לחילוני בישראל, חינוך הצעירים נתפס כסוגיה הרגישה ביותר. בין שמדובר על פיקוח התוכן הלימודי בבית הספר היסודי, בין שמדובר על הוספת לימודי ליב"ה בישיבה הקטנה או על חובת גיוס התלמידים בישיבה הגדולה, החינוך החרדי (שכאמור, נמשך עד לנישואי הצעירים) הוא ציפור הנפש החרדית, ועליו הם ימסרו את נפשם. זאת מפני שהחינוך נתפס כתשתית התרבותית של החברה החרדית. בעגה החרדית מכונה חינוך הצעירים לתורה "פך השמן הטהור", כינוי המתייחס לפך השמן שנמצא בבית המקדש בתקופת החשמונאים בטהרתו, אחר שהיוונים טימאו בנגיעתם את כל פכי השמן האחרים. ממנו הדליק הכוהן הגדול את המנורה בבית המקדש, באירוע המסומל עד ימינו בחג החנוכה כניצחון האור על החושך. הנמשל ברור: החרדים הנם החשמונאים שומרי הגחלת, ואילו כל האחרים הם המתיוונים (בדרגות שונות), המבקשים לטמא את הכול. כנגד ניסיון הפגיעה הממשלתי בחינוך החרדי, זועקים החרדים "אל תגעו במשיחי". פך השמן הטהור הוא חינוכם של הצעירים וממנו תעלה המנורה את אורה למשך אלפי השנים הבאות.

העצרת שליוותה את עצורי עמנואל אל בית הכלא בשנת 2010 (ושתוארה בהרחבה לעיל), הציגה את ההתגייסות החרדית המוחלטת תוך עמידה בקו השקפתי אחד, בכל מה שנוגע לסוגיות החינוכיות. את תחושת הציבור החרדי היטיב לתאר הרב יוסף אפרתי, מי שהיה יד ימינו של הרב אלישיב, שהתריס כלפי השלטון כי "בדברים הנוגעים לציפור נפשה של היהדות החרדית, אין לכם חלק." אמירה קצרה זו (שהזכירה מעט את דברי החזון איש לבן גוריון שצוטטו לעיל, על מסירות הנפש החרדית) מיצתה את ההשקפה החרדית

ביחס למוסדות השלטון, שלפיה התערבות ישירה באופן החינוך הנה קו אדום שהקהילה לא תקבל. הדברים קיבלו תוקף במכתבו של האדמו"ר מסלונים, שכתב לחסידיו שהובלו למעצר כי "במאבק על קידוש השם – גם אם יעמידו אותנו מול כיתת יורים – לא נוותר ולא נתפשר כמלוא נימה! ה' הוא מלכנו ולו הננו עבדים עד נשימתנו האחרונה" (ההדגשה במקור, המכתב מיום י"א בתמוז תש"ע פורסם בכלי התקשורת החרדיים).

לא כל החרדים הסכימו אז (וכן גם היום) על אופן התנהלות בית הספר בעמנואל ועל ההפרדה שהונהגה שם ובמקומות אחרים בין עדה לעדה, בין מגזר למגזר ובין חרדים מלידה לחוזרים בתשובה. רבים ראו בה התנהגות פסולה ונגע שיש לבער מתחומי הקהילה. אך על דבר אחד לא היה חולק: המדינה איננה רשאית להתערב בעשייה החינוכית החרדית. מאז נוסח הסטטוס קוו והובטחה "אוטונומיה מלאה לכל הזרמים בחינוך" (אף ששם נכתב כי ייקבע מינימום של לימודי חובה), עומדים החרדים מאוחדים על כל פלגיהם כחומה בצורה מפני התערבות הממשלה בחינוך החרדי, יהיה תוכנה אשר יהיה.

בשנת 2013 מבקשת הממשלה להנהיג זרם חינוכי חדש: ממלכתי-חרדי. מטרתה של התוכנית המובלת על ידי שר החינוך, הרב שי פירון, הנה לחזק את החיבור שבין המדינה לחינוך החרדי, באמצעות הפיכתם של חלק מהמוסדות החרדיים הנחשבים כעת למוסדות פטור או מוכרים שאינם רשמיים, לממלכתיים. לכאורה, מדובר בצעד הגיוני למדי: עובדי המוסדות הללו יהפכו להיות עובדי משרד החינוך, וממנו אף יקבלו באופן ישיר את משכורתם; איכות המורים תפוקח; תוכני הלימודים יבוקרו והאפליה בקבלת התלמידים תקטן. מנגד, החרדים רואים במהלך זה איום משמעותי על החינוך החרדי משני טעמים עיקריים: ראשית, אובדן השליטה על המוסדות שיהפכו לממלכתיים. ויתור על האוטונומיה החינוכית והפיכת בתי הספר לממלכתיים, מעניקים למדינה שליטה פרוצדורלית ומהותית על בתי הספר החרדיים. אף שכיום לא מדובר על שינוי מהותי בתוכני הלימודים, אין כל ערבות לכך שבעתיד לא תפעל המדינה להכנסת תכנים נוספים, כמו למשל שיעורי ציונות, הנחזים בעיני החרדים כלא ראויים. בהיותם ממלכתיים, יתקשו המוסדות להילחם בתכנים הבעייתיים. שנית, הפיכת חלק מהמוסדות החרדיים לממלכתיים עלולה לפגוע משמעותית במוסדות שייוותרו כמוסדות לא רשמיים. כך למשל, בהינתן חלופה אחרת, יכול משרד החינוך "לייבש"

את תקציבי מוסדות אלו, תוך הפעלת לחץ כלכלי על הפיכתם לממלכתיים. בשל כך רואה ההנהגה החרדית את הצעת הממשלה כמלחמה על קיומו של החינוך החרדי. לכך שותפים האשכנזים המחזיקים ב"חינוך העצמאי", והספרדים המחזיקים ברשת "מעיין החינוך התורני". כך למשל קובע הביטאון הספרדי הרשמי "יום ליום", כי דאגת משרד החינוך לחינוך החרדי הנה "מרושעת ומזויפת... הם שואפים לראות בתהליך חילון מאסיבי של ילדינו". אין זה נכון לומר כי לא ניתן לבצע כל שינוי בחינוך החרדי על כל שלביו, אך כן ניתן ללמוד מן האמור בפרק זה כי כל שינוי בסוגיית החינוך החרדי יבוא בהסכמה ובהידברות או לא יבוא בכלל.

היחס למודרנה

16.1 מעמד נשים

העמדה המסורתית התרבותית כלפי האישה היהודית איננה אחידה וניתן לזהות בה שני קולות ואף יותר (וינרוט, 2001). מצד אחד, "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה), כלומר נוכחותה המרכזית של האישה מופנמת ומסוגרת. מצד שני, בספר משלי (לא) אנו מוצאים מודל נשי אחר: "היתה כאוניות סוחר, ממרחק תביא לחמה." זהו מודל המרומם את האישה הפעלתנית, הסוחרת והנוטעת כרם. כך ניתן לראות דעות שונות לגבי חשיבות ההתייעצות עם האישה, לגבי מידותיה, תכונותיה ועוד. אף גישת המוצא הדיונית שונה: יש הרואים באישה ישות שווה לגבר (כך למשל רבי יצחק אברבנאל והרש"ר הירש), ויש הרואים בה "עזר כנגדו", שתפקידה לסייע לו בעבודת האלוקים (אבודרהם, וכן סימון דה בובואר, מתורגם אצל וינרוט, 2001).

שוני מהותי בין גבר לאישה שאינו נתון במחלוקת, מתרחש דווקא במישור החובה ההלכתית. על פי המשנה (קידושין א): "כל מצוות עשה שהזמן גרמה, אנשים חייבים ונשים פטורות." מצוות עשה שהזמן גרמן הנן חובות מחזוריות החלות ופוקעות בזמן מסוים. כך למשל מצוות הציצית והתפילין שחובתן ביום בלבד; מצוות הסוכה שחובתה רק בחג הסוכות או מצוות שמיעת השופר שחובתה בראש השנה, וכך הלאה. נוסף על כך פטורה אישה אף ממצוות תלמוד תורה (אפילו שאיננה תלויה בזמן), וזאת על פי הפסוק "ולימדתם אותם את בניכם" (דברים יא), וממנו לומדת הגמרא כי חובת לימוד התורה חלה על בנים בלבד (קידושין כט), ואילו אישה פטורה מכך. בסיבת הפטור מן המצוות נאמרו טעמים רבים. כמה פרשנים תולים זאת בתפקידיה המסורתיים של האישה שאינם מותירים בידה די זמן לעסוק במצוות התלויות בזמן. לעומת זאת, יש הסבורים כי הגבר החומרי יותר והרוחני פחות זקוק להתעוררות רוחנית על בסיס מחזורי. לעומתו, האישה הרוחנית יותר איננה

זקוקה לריטואלים אלו (רש"ר הירש, ויקרא כג; ישועות יעקב, שולחן ערוך, אורח חיים מו). על רקע חובותיה הפחותות של האישה במצוות, מברך הגבר בכל בוקר "ברוך... שלא עשני אישה", ואילו האישה מברכת "ברוך... שעשני כרצוני" (ירושלמי, ברכות ט). הברכות השונות המעידות במידה רבה על שוני מעמדי, מהוות מקור לפולמוס דתי רחב המתפתח בעשורים האחרונים.

סוגיה ייחודית ורחבה הנה היתר לימוד תורה לנשים על אף היעדר החובה. אף כלפי סוגיה זו ניתן להציג שני מודלים: זה של רחל אשת רבי עקיבא השולחת את בעלה ללמוד תוך שהיא מקבלת על עצמה באהבה את עניותה, אל מול המודל של ברוריה, אשת רבי מאיר, ההופכת בעצמה ללמדנית ולגדולה בתורה.

מדוע לא לומדות הנשים גמרא? נושא זה היווה רקע לפולמוס הלכתי עתיק מזמן התנאים. אז, קבע רבי אליעזר, בניגוד לדעתו החולקת של בן עזאי, כי "המלמד את בתו תורה – מלמדה תפלות" (משנה, סוטה ג). בסיבת האיסור נאמרו כמה דעות: הרמב"ם סבר כי "רוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד והן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן" (הלכות תלמוד תורה א). כלומר, קיים חשש כי דברי התורה שבעל-פה לא יובנו על ידן כהלכה ויסולפו. גישה אחרת מובאת בפסיקתא (שמות יג), ולפיה המלמד את בתו תורה מלמדה תפלות "לפי שמכניס בה ערמומיות [חוכמה] יתירה". כלומר האישה יכולה ללמוד את דברי התורה אך אין זה תפקידה ללמוד ולהחכים, שכן על פי דברי הגמרא במקום אחר: "אין חכמה לאישה אלא בפלך" (יומא סו). גישה שלישית סוברת כי "גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה" (בבא קמא פז). כלומר, יש להעדיף את זה העושה את המצווה שחייב לעשותה, על פני מי שמבקש לעשות את המצווה בהתנדבות. ומכיוון שרק הגברים מצווים על לימוד תורה, הרי שתפקידן של הנשים לאפשר לגברים ללמוד.

אמנם דברים אלו מתייחסים לכלל לימודי התורה, ומדוע לומדות כיום הבנות תורה ונביא, השקפה ודינים? על כך השיב מי שהיה גדול פוסקי יהדות אשכנז בראשית המאה העשרים, רבי ישראל מאיר הכהן ("החפץ חיים"), כי "כעת בעונותינו הרבים שקבלת האבות נתרופף מאד... בודאי מצווה רבה ללמדן חומש וגם נביאים וכתובים ומוסרי חז"ל כגון מסכת אבות וספר מנורת המאור וכדומה

כדי שיתאמת אצלן עניין אמונתנו הקדושה" (ליקוטי הלכות על מסכת סוטה). בדברי הגמרא ניתן לראות שני מודלים של נשים שהועצמו על ידי חז"ל: המודל הראשון – רחל, אשת התנא רבי עקיבא ששלחה את בעלה ללמוד שתיים-עשרה שנים. כאשר חזר רבי עקיבא בתום תקופת הלימוד, שמע את אשתו אומרת לאדם אחר, כי הלוואי שבעלה ילך ללמוד עוד שתיים-עשרה שנים. רבי עקיבא הסתובב על עקביו וחזר לישיבה. בתום עשרים וארבע שנים חזר רבי עקיבא לעירו כשעמו עשרים וארבעה אלף תלמידיו המלווים אותו. כששמעה רחל שהגיע בעלה לעיר, נדחפה לראותו ונשקה לו. באו תלמידיו של רבי עקיבא להודפה מפניו, והוא אמר להם "הניחו לה, ששלי ושלכם – שלה הוא" (כתובות סג).

מודל נשי אחר הוא של ברוריה, אשת התנא רבי מאיר, שנחשבה חריפה ובקיאא בלימוד ולמדה שלוש-מאות הלכות מדי יום ביומו. על ברוריה מסופר כי היא תיקנה אף את בעלה בהלכה. כיצד? כאשר בריונים ציערו מאוד את רבי מאיר, התפלל עליהם שימותו. תיקנה אותו ברוריה ואמרה לו, כי במקום שיתפלל עליהם שימותו, עדיף שיתפלל שיחזרו בתשובה. את דבריה הוכיחה מן הפסוק "יתמו חטאים מן הארץ" (תהלים קד). לדעתה, בכוונה מנוקד הפסוק "יתמו חטאים" ולא חטאים, שכן אין להתפלל למות הרשע, אלא לשובו מדרכו הרעה. דבריה חלחלו אל תפילת יום הכיפורים, שבה אנו מזכירים לפני הקדוש ברוך הוא שאל לו לחפון במיתת הרשעים, אלא בתשובתם.

בין שני מודלים של נשים אלו העדיפו חז"ל כהוראה לרבים את המודל של רחל, אשת רבי עקיבא. ואמנם, בכל הנוגע ללימוד הגמרא עצמה לנשים, נוטים הפוסקים לחלק בין ההוראה הכללית להוראה פרטנית. ההוראה הכללית הנה כי אין ללמד את הנשים את פלפולי התורה, כשיטתו של רבי אליעזר, אלא לעודד אותן לתמוך בלימוד בעליהן. לצד זאת, ניתן להבחין בהוראות היתר פרטניות כשיטתו של בן עזאי, ליחידות סגולה כמו ברוריה הראויות לכך.

עד למאה העשרים, תפקידה של האישה החרדית לא היה שונה בהרבה מתפקידן של נשים אחרות. מבנה המשפחה המסורתי הגדיר את התפקידים בפשטות יחסית: אב המשפחה הנו "שר החוץ", האחראי לפרנסה; אם המשפחה הנה "שרת הפנים", האחראית לבית ולגידול הילדים.

במאה העשרים החלו לנשב רוחות השינוי בעולם המערבי, תוך סדיקת המבנה המסורתי. נשים החלו לרכוש השכלה ולהתמקצע, מה שהוביל ליציאתן לעבודה. אט אט הוספו להן זכויות. בתחילה הורשו הנשים לבחור ולאחר מכן אף להיבחר. המודל המסורתי הלך והיטשטש ועם השנים נמחק הפער כמעט לחלוטין, תוך הכנעתה של ההגמוניה הגברית המסורתית ששלטה במוקדי הכוח. ניתן היה לחשוב כי החברה החרדית תבקש לשמר את המבנה המסורתי הקלאסי, בדומה להשקפתה בסוגיות אחרות ובדומה לחברות שמרניות אחרות. ואולם תפקידה של האישה החרדית עבר מהפך מן הקצה אל הקצה במחצית המאה העשרים, עם הפצתה של בשורת חברת הלומדים בישראל. הדרישה להותיר את הגבר בבית המדרש לאחר הנישואים, דרשה חלופה כלכלית. משימה זו הוטלה על הבנות החרדיות, והן חונכו לשאת את עול הפרנסה על גבן. המסורת המשפחתית נשברה במטרה לאפשר את האידיאל התורני החדשני, זאת לצד אידיאל חשוב לא פחות של גידול דור חדש של תלמידי חכמים ויראי שמים. בתחילה הופנו הנשים למשרות הוראה בתוככי הקהילה כשהן מוכשרות לכך ב"סמינרים", תיכוני "בית יעקב" החרדיים לבנות שלימדו את בנותיהן את מקצועות ההוראה. אולם מהר מאוד עלה ההיצע על הביקוש ומקצועות ההוראה לא נדרשו עוד. בהיעדר תקנים ראויים שכר המורות נשחק, והנשים החלו לצאת מגבולות הקהילה בחיפוש אחר עבודה שתאפשר את פרנסת הבית. את תסכולה של האישה העובדת הנדרשת להביא טרף לביתה, הטיבה לתאר העיתונאית החרדית לאה מייזל בשיר "קינה לאישה העובדת", שכתבה בשנת 2007 לעיתון "משפחה" (המובא כאן בקיצור):

אם לעבודה פני אשימה
מה יאמרו? – בת מלך פנימה
וכי אצטנע בתוך האוהל
יאמרו – הלוא בגללך הוא עזב את הכוילל.

אם אבחר בהוראה
המשכורת נוראה
ואמצא עצמי פועלת
הכל בשביל המטפלת.

אמרתי אטול משא נוסף
 בשיעורי עזר אחר הצהריים
 אך מי יחנך את הטף?
 תמהו ופקחו זוג עיניים.

רע לי כמורה,
 אני בלי אגורה
 אויה לאומללה
 נולדה בלי משרה.

עם השנים הלכו המקצועות והתרחבו. כיום אין מדובר על מקצועות ההוראה בלבד, אלא הנשים החרדיות לומדות את מקצועות המחשב, החשבונאות, אחיות ועוד, לצד מגוון רחב יותר של תפקידי הוראה כגון הוראת ספורט והדרכת טיולים. נשים חרדיות רבות הגיעו עם השנים לעמדות כוח בכירות הן בתוך הקהילה כנשות עסקים, כמנהלות מוסדות ועוד, הן מחוצה לה בתפקידים בכירים בתחום המחשוב, ראיית החשבון ועוד. תופעה שבעבר נחשבה דמיונית, שבה אישה חרדית ממונה על עובדים גברים, הפכה עם השנים לרווחת יותר ויותר.

להפקדת הפרנסה בידי הנשים החרדיות יש משמעויות תרבותיות בפנים הבית (אלאור, 1992; שלג, 2000). ראשית, היא מקנה להן כוח יחסי מעצם שליטתן על החיים החומריים והתקציביים של המשפחה. שנית, פעמים רבות שהנשים מפתחות פער תרבותי ביחס לבעליהן בשל חשיפה ממושכת לאורח החיים המערבי, זאת בעיקר בקרב הנשים החרדיות העובדות במסגרות שאינן חרדיות. הנשים נפגשות על בסיס יומיומי עם חברותיהן לעבודה החילונית או הציוניות-דתיות, ונוצר שיח חוץ קהילתי. המגע עם העולם המערבי עשוי לחולל שינוי בשאיפותיה של האישה, ואף באורח חייה שיהפוך עם השנים למודרני יותר הן בהיבט האישי, כמו למשל בהפסקות ארוכות יותר בין ההריונות, הן בחינוך הילדים להרחבת אופקים. השאיפה להישגיות גם מחוץ לתחום הזוגי עלולה ליצור פער בין החינוך המסורתי של הקהילה החרדית, המחנכת לחלוקת תפקידים ברורה בין אישה לבעלה, לבין המציאות שבה האישה מפתחת תפיסות מודרניות יותר ומבקשת לשנות את חלוקת התפקידים בפנים הבית.

מעבר לתפקידה של האישה שלפיו היא מופקדת על פרנסת הבית ובכך מאפשרת לבעלה ללמוד תורה, הועידה לה ההשקפה החרדית גם תפקיד רוחני עצום ממדים: עליה להיות המנוע שדוחף ומגדל את גדולי התורה של הדור הבא. אם שאיפתו של גבר חרדי אידיאלי הנה להיות גדול בישראל, הרי ששאיפתה של אם חרדית אידיאלית הנה להיות אמא של גדול בישראל. לימוד התורה של הבעל וחינוכם של הילדים על אדני התורה נחשבים לפסגת השאיפה הרוחנית, שערכה שווה ערך ללימוד עצמו, כיששכר וזבולון הנחלקים ביניהם בחלקים שווים בתורתו של יששכר. יתרה מכך קובע התלמוד באומרו "גדולה הבטחה שהבטיחן הקדוש ברוך הוא לנשים, יותר מן האנשים" (ברכות יז).

היבט חברתי אחר במעמדן של הנשים החרדיות מתייחס להבחנה המגדרית הפומבית שבין הגברים לנשים. התייחסות זו כוללת בתוכה שני פנים: הדרה והפרדה.

היבט הדרת הנשים מתרחש בכל הנוגע לתפקידים הציבוריים והפומביים. נכון לתחילת העשור הנוכחי, הפוליטיקה החרדית על כל היבטיה היא עסק לגברים בלבד. נשים אינן ממונות כשליחות הציבור לא במישור הארצי ולא במוניציפלי מכמה טעמים.

ראשית, הטעם הפרקטי: במובחן מכל הנציגים האחרים בבית הנבחרים, נבחר הציבור החרדים אינם בעלי כוח משל עצמם. הפוליטיקאים החרדים אינם הנבחרים, אלא גדולי ישראל. חברי הכנסת הנם ידם הארוכה של מנהיגי הציבור החרדי. מובן אפוא מדוע אף אין בחירות פנימיות למפלגות החרדיות, משום שאין מדובר בנציגים בעלי כוח עצמי, אלא ב"שלוחי דרבנן" בלבד. הנציגים החרדים נועצים בשולחיהם על כל צעד ושעל ועל פיהם יישק דבר. ואולם גדולי הדור שהנם נבחר הציבור החרדי נמנעים מלשוחח עם נשים. קשה אפוא לראות כיצד יכולה אישה להיות נציגת ציבור וידו הארוכה של מנהיג הדור, בזמן שהוא נמנע מלראותה ומלשוחח עמה.

שנית, הטעם הסמלי: חברי הכנסת נתפסים ברחוב החרדי כבעלי מעמד יוקרתי. הם המובילים (אף אם כשליחים) את הציבור החרדי. הציבור החרדי המתעניין בכל פיסת חדשות קהילתיות ("נייעס"), לא פוסק מלהתחקות אחר כל צעד שעושים נבחריו. ברור למשל, כי עסקנים אלו לא ייחשבו ל"בעלי בתים" כעמיתיהם העובדים בתפקידים אחרים, אלא לשלוחי דרבנן, העומדים במדרגתם של תלמידי החכמים. זאת, אף בשל נגישותם הרבה לגדולי הדור, נגישות שלא כל אדם זוכה לה. מעמד יוקרתי זה שמור, מטעמי צניעות ויוקרה, לגברים

החרדים ולא לנשותיהם. לא זו אף זאת: ההתחקות אחר מעשיה של אישה נראית פסולה.

שלישית, הטעם הפרוצדורלי: הפוליטיקה הישראלית נתפסת כתפקיד כוחני מאוד, הדורש עיסוק לא רק בהנהגה מהותית, אלא במעטפת תהליכית רחבה של ריקחת "דילים", ויכוחים אינסופיים וצורך בדחיפה בלתי-פוסקת. תהליכים אלו נתפסים כלא "נשיים" בדיכוטומיית התפקידים החרדית, המרחיקה את האישה מתפקידים כוחניים. בסמוך למועד הבחירות לכנסת ה-19 עתרו ארגוני נשים כנגד אי-שיתופן של נשים כנציגות נבחרות במפלגות החרדיות. המפלגות השיבו בתגובה כי במסורת החרדית "לגברים יש תפקיד אחד ולנשים תפקיד אחר". כוונתם היתה ככל הנראה, לטענה המובאת כאן. בסופו של דבר נדחתה העתירה על ידי ועדת הבחירות המרכזית מטעמים פרוצדורליים, אך סביר שבבחירות הבאות היא תועלה שוב, ועל רקע תשובתה האוהדת של ועדת הבחירות הנוכחית לעתירה, נדמה כי היא תישקל בכובד ראש.

רביעית, הטעם ההלכתי: על פי פוסקי ההלכה, קיים קושי להציב נשים בתפקידים ציבוריים הנהגתיים. כך למשל סבור הרמב"ם הקובע כי: "אין מעמידים אישה במלכות... וכן כל משימות שבישראל, אין ממנים בהם אלא איש" (משנה תורה, מלכים א). טעם זה נכתב בסוף הרשימה, משום שהלכה זו איננה מובאת בתלמוד ויש הסבורים כי זוהי סברת הרמב"ם עצמו (הרב פיינשטיין, אגרות משה יורה דעה ב, מד). עם זאת רבים מהפוסקים סבורים כי אם הציבור מקבל את המינוי, ודאי שאין בכך כל בעיה הלכתית (רשב"א; כנסת הגדולה; הרב בן ציון חי עוזיאל).

הנשים אף מודרות מהפרהסיה החרדית. זאת הן בשל כללים הלכתיים הן בגין הנהגות תרבותיות. כך למשל ההלכה אוסרת על שמיעת שירת נשים, מה שאינו מאפשר לנשים לשיר בפומבי במקום שבו מצויים גברים. כמו כן נאסר על הגבר להביט באישה זרה, שאיננה אשתו או קרובתו, ללא צורך. ברור אפוא מדוע העיתונות החרדית איננה מפרסמת תמונות נשים, העלולות להכשיל את הגברים המביטים בהן. אף בסוגיה זו ניתן לראות שינוי המתרחש בעקבות השיח החרדי המודרני. כך למשל בעוד שהעיתונות החרדית נזהרת שלא להציג תמונת אישה בכלל, הרי שבחלק מאתרי האינטרנט החרדיים מופיעות תמונות נשים כעניין שבשגרה.

היבט אחר הוא תופעת ההפרדה המגדרית שמקורה בקוד צניעותי מחמיר. תופעה זו הולכת ומתרחבת בשנים האחרונות ובסוגיה זו לא ניתן להצביע על

קו אחיד וברור בתוך החברה החרדית. למעשה, ניתן לראות מנעד רחב ביותר של התייחסות מגדרית, החל בהפרדה מינימלית הנשמרת רק בבית הכנסת, באירועי השמחות, בחופי הים וכדומה בהתאם להוראות ההלכתיות המפורשות, ועד להפרדה מוחלטת בכל רשות הרבים החרדית. בחלקה, ההפרדה המגדרית מבוססת על דרישה הלכתית. כך למשל בתפילה, בסעודות מצווה הנערכות על פי ההלכה (כגון סעודות נישואים) ובאירועי מצווה אחרים. אף שחובת ההפרדה עצמה מצויה במחלוקת הפוסקים, הרי שלאורך הדורות החל מימי התלמוד פסקו רבים כי יש להנהיג הפרדה מגדרית בהתכנסויות המוניות (קלרק, תש"ס). בחלקה האחר, ההפרדה מבוססת על תפיסה תרבותית וחברתית שמקורה בכללי הצניעות שהנם הנהגת "מידת חסידות" (שם קוד להתנהגות מומלצת של ירא השמים), המחייבים הפרדה מגדרית מוחלטת בין זרים, בכל מקום אשר יהיו.

סוגיית הצניעות בכלל וההפרדה המגדרית בפרט הנה אחד מבסיסי המחלוקת בין הציבור החרדי לחילוני בישראל. התרבות המערבית המקדשת את הגוף, מעודדת את הבלטת היופי החיצוני והופכת אותו לאחד מן הנכסים היקרים ביותר של הפרט. הערצת הגוף הנה אנטייתזה מוחלטת לאידיאל הצניעות החרדי, המושתת על דיכוי המיניות ומסגורה אל תוך תחום הזוגיות המשפחתית בלבד. היעדר הצניעות גורם לשכינה שתסתלק מישראל, כפי שנאמר "ולא יראה בך ערוות דבר ושב מאחריך" (דברים כג). ככל שהופך הרחוב, בהשפעת התרבות המערבית, למתירני ולמיני יותר, הופכת החברה החרדית בתגובת נגד לצנועה ולמדכאת מיניות יותר. כללי הצניעות המחמירים חותרים להפרדה מגדרית במרחב הציבורי החרדי, ומכאן עלתה הדרישה לכוון הפרדה בתחבורה הציבורית, בקופות החולים ובמדרכות – בעיקר בתקופות החגים שבהן עמוסים הרחובות בהולכי רגל. מקורן של ההחמרות הצניעותיות הנו בקהילות החסידיות, אך הציבור הליטאי איננו מתנגד להן, אף שאיננו לוחם לקיומן.

בית המשפט העליון והיועץ המשפטי לממשלה מבקשים להילחם בתופעה בכלים משפטיים, אך זוהי התנגשות ראש בראש בין שתי ציוויליזציות שונות חסרות בסיס משותף. בעניין זה מקיימות שתי הקבוצות שני מונולוגים שונים הזורמים בקווים מקבילים ללא נקודת מפגש. בעיני החרדים, הדרישה למנוע את ההפרדה המגדרית בתואנה כי היא מדירה ומבזה נשים, מוטעית. היא מבקשת לכפות את אורח החיים המערבי והמתירני על אוכלוסייה הדוגלת

בשמרנות יתרה, תוך עירוב של מין בשאינו מינו. החרדים רואים דרישה זו כניסיון לשנות את התרבות החרדית המבקשת לשמר את אידיאל הצניעות, זאת במובחן מהמלחמה בגילויי אלימות מילולית ופיזית של קבוצות קיצוניות כנגד נשים, תופעה המוקעת על ידי מרבית הציבור החרדי.

אף שהקהילה החרדית מונהגת בידי גברים בלבד, הרי שהמהפך שעבר מעמדן של הנשים במאה האחרונה בעקבות עלייתן של התנועות הפמיניסטיות, לא פסח על הציבור החרדי. אף כאן נטלו הנשים המודרניות חלק משמעותי בהתעוררות פמיניסטית פנים-מגזרית. תנועה חברתית חרדית שקמה בפייסבוק ערב הבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013, הרימה את המסר שלפיו "לא נבחרות – לא בחרות". המסר ברור: הנשים החרדיות תובעות את מקומן בהנהגה הפוליטית של החברה החרדית. השינויים שעוברות המפלגות החרדיות בבחירות המוניציפליות בשנת 2013, הכוללים פריימריז בחלק גדול מן התנועות, ונשים חרדיות המתמודדות בכמה יישובים, הנם סנוניות ראשונות כמה שיכול להצטייר כתחילתו של שינוי אף בהקשר זה. למרות זאת, ההנהגה החרדית נלחמת בתופעה. כך למשל, בשנת 2013 נבחרה לרשימת הבית היהודי בירושלים נציגה חרדית, רחלי איבנבויס, בת לחסידות גור. כמה ימים לאחר שנבחרה למקום השלישי ברשימה הסירה את מועמדותה, לאחר שלדבריה בריאיון לעיתון "ידיעות אחרונות" (3.9.2013) הופעלו עליה לחצים שכללו איומים בנידוי ובחרם (ייתכן כי במקרה זה נבעה ההתנגדות מההצטרפות למפלגת הבית היהודי הציונית-דתית ולא בשל העובדה שמדובר באישה). העיר אלעד רשמה חידוש ייחודי, כשבבחירות המקומיות בשנת 2013 הוקמה לראשונה בהיסטוריה החרדית של הזמן החדש מפלגת נשים – "עיר ואם". התנועה החדשה לא צלחה את אחוז החסימה, ואולם בעצם התמודדותה ביטאה עמדה פורצת דרך בתוככי הקהילה החרדית.

דרישת הנשים לאפשר את היבחרותן כנציגות ציבור, הנה תסמין אחד לתופעה הולכת ומתרחבת שסימניה חודרים פנימה אל החרדיות הקלאסית. יותר ויותר נשים חרדיות עוברות אל קדמת הבמה הציבורית במגוון תפקידים. כך למשל בעוד שבביטאונים הרשמיים (המודיע, יתד נאמן וכדומה) כותבים גברים בלבד, הרי שבשאר כלי התקשורת המגזריים, בשבועונים, במגזינים ובאינטרנט, נשים תופסות תפקידים בכירים כפובליציסטיות וככותבות שטח (לרבות בתחום הפוליטי ה"גברי"). החברה החרדית מקבלת כיום מודלים שונים של נשיות, הכוללים נשות קריירה העובדות עד לשעות הערב מצד

אחד, ורבניות בעלות שם המקהילות קהילות ברכים מצד שני, אף ששתיהן חורגות מן התפקיד האמהי המסורתי. בדומה לנושאים חרדיים אחרים שהושפעו מן האינטרנט, גם כאן הפכה הרשת לפלטפורמה חלוצית שהרחיבה בהרבה את הקול הנשי. נשים חרדיות מרבית לפרסם טורים, בלוגים ומאמרים, לעתים קרובות אף בשמן ובתמונתן, שבהם הן מביעות את דעתן במגוון סוגיות הלכתיות, צניעותיות, פוליטיות, חברתיות וכדומה. פעמים שהפרסום כרוך בחשיפה אישית רבת רושם.

התפתחות מעניינת נרשמת בעשורים האחרונים ביחס לעמקנות הנשית בטקסטים הדתיים. יותר ויותר נשים עוסקות בלימוד תורה כחוויה רוחנית אינטלקטואלית העומדת בפני עצמה, וכמה נשים אף בולטות בחזית בימת ההחזרה בתשובה וההתחזקות. כך בעשור הקודם בלטה הרבנית לאה קוק מטבריה, ובעשור הזה הרבניות ימימה מזרחי ואיטה נוישטט, המעבירות שיעורים לנשים חרדיות, דתיות וחילוניות. מקום מיוחד נשמר לרבנית בת שבע קנייבסקי ז"ל, בתו של הרב אלישיב ואשת הרב חיים קנייבסקי, שנחשבה לצדיקה בעיני כלל הציבור החרדי, ורבות באו להתברך מפיה ונעזרו על ידה. לאחר פטירתה המשיכה בתה, הרבנית לאה קולדצקי, למלא את מקומה בחזית ההנהגה הנשית הליטאית. כוחן של נשים אלו איננו נובע מהיותן "נשים של", אלא הוא עומד בפני עצמו במעמד שרכשו מכוח פעולותיהן לאורך שנים רבות.

אירוע מעניין בהקשר זה התרחש בסיום המחזור הי"ב של הדף היומי בשנת 2012. הדף היומי הנו מפעל רוחני חובק עולם, שבו לומדים בכל יום דף גמרא אחד, ובתוך שבע שנים ומחצה מסיימים את כל הש"ס, דבר המהווה הישג רוחני עצום בעבור כל אדם. לימוד הדף היומי מיועד לגברים, שכן כאמור לעיל, נשים אינן לומדות גמרא (אף שמעת לעת ננקטות יוזמות ל"דף יומי" לנשים). עם סיום המחזור הי"ב נחגג סיום הש"ס בכמה מעמדי ענק ברוב פאר. הנשים החרדיות ערכו אף הן מעמד משלהן, ובו הן חגגו את סיום הש"ס של בעליהן. באירוע מאוחד נדיר מסוגו השתתפו הרבנית מגור, הרבנית מבעלזא, הרבנית מוויז'ניץ ורבניות נוספות, במפגן נשי שחגג את הישגן של "המאפשרות", כלומר הנשים שלא למדו, אך אפשרו וסייעו ללימוד בעליהן, ובכך הפכו לשותפות שוות בלימודם. האירוע שהיה לנשים בלבד, כלל דברי תורה וחיזוק מצד הרבניות, והציג חזית נדירה של העצמה נשית רוחנית, המהווה חלק מתופעת ההעצמה הנשית הכללית שחוות הציבור החרדי.

גם הקשר הזוגי עובר שינוי של ממש, בעיקר בקרב הזוגות הצעירים בני הדור השלישי. ייעוץ זוגי ומשפחתי, תכנון המשפחה בהתאם ליכולת הגשמית והנפשית, סדנאות מקצועיות וטורים בעיתונות העוסקים בבעיות זוגיות הפכו לדבר שבשגרה. לצד זאת ניתן אף לראות את העלייה במספרי הגירושים. מה שהיה בעבר טאבו חרדי הפך לתופעה נרחבת, ומשפחה חד-הורית איננה מחזה נדיר ברחוב החרדי הקלאסי.

16.2 בין חרדים לחילונים

ההבדל בין החרדים לחילונים איננו מתמצה ביחס לשמירת המצוות. מעבר לפער ההלכתי, החרדיות והחילוניות העכשוויות מהוות שני הפכים בכל מובן תרבותי: החרדיות מרוממת את הנפש והחילוניות את הגוף; החרדיות מדכאת את התאוות והחילוניות מפתחת אותן; החרדיות רואה את השנים שחולפות כ"ירידת הדורות", והחילוניות רואה אותן כ"קדמה"; החרדים תולים את עיניהם בזקנים והחילונים סוגדים לצעירים; בראש פירמידת ההערצה החרדית עומדים גדולי התורה, ובראש הפירמידה החילונית הפופולרית עומדים הידוענים.

אמנם אלו שני עולמות תוכן הפוכים לחלוטין. אך האם ניתן לשלב ביניהם? אם שואלים את ההשקפה הטהורה החרדית, התשובה היא כמובן – שלילית. החוויה החרדית הנוכחית בנויה על בינאריות תרבותית השוללת את ה"אחר" (שגיא, 2006). ניתן לומר כי בין החרדיות לחילוניות מתקיים "משחק סכום אפס", מאזן אימה שלפיו כל מעט חומריות דוחה חלק אחר של הרוחניות. הצעיר החרדי מתחנך על בסיס ההשקפה שכל פעולה שיעשה תרחיק אותו או תקרב. אין אמצע. לא לחינם מדגישים המחנכים באוזני תלמידיהם את ההמחשה הציורית, שלפיה כל דבר בטלה שנחקק במוח מוחק פסוק אחד או משנה אחת שהיו בראשו קודם לכן. הרעיון ברור: המאבק בין הרוחניות לחומריות מתחיל מגיל רך. זהו חינוך של שחור ולבן, "או-או", ועליך לבחור באיזה צד אתה: של הרוחניות או של החומריות; של החרדיות או של החילוניות; של ה"גדולים" או של ה"ידוענים". החוויה של הנער והנערה החרדים שונה בתכלית מחבריהם החילונים, ללא כל נקודת ממשק.

החרדיות רוכשת בוז להשקפה הציונית-דתית המשלבת בין השתיים. השילוב, כפי הידוע, פעמים רבות פוסח על שתי הסעיפים. בשם החזון איש מקובל לצטט, כי "המזרחי [הציונות-הדתית] הוא גשר לצד אחר בלבד",

כלומר, גשר המוביל לחילוניות אך לא להפך. ההשקפה הציונית-דתית נחשבת אפוא לפשרה שמקורה בחולשה בקיום המצוות ובכניעה לתאוות – מקור כל המידות הרעות, ואנו הרי תומכים ב"נועם הקיצוניות".

היחס לחילונים עצמם אינו שווה. יש מן החילונים הנתפסים כ"מומרים לתיאבון" – זוהי הגדרה הלכתית המתייחסת באופן סלחני יחסית לפורקי עול מצוות מטעמי נוחיות וחולשה. גרועים מהם ה"מומרים להכעיס", אלו האפיקורסים פורקי העול מטעמים של מרידה בקדוש ברוך הוא. ההנחה הרווחת הנה כי מרבית החילונים אינם אפיקורסים, אלא אנשים שאין בכוחם לשאת את עול המצוות הכבד. לראיה, מחקרים רבים מראים כי הרוב המוחלט של הציבור החילוני מקיים מבחירה חלק מן הטקסים ההלכתיים הקשורים למועדי ישראל (צום ביום כיפור, הדלקת נרות חנוכה) או לאירועים אישיים (ברית מילה, נישואים הלכתיים, קבורה יהודית) (אריאן ואחרים, 2009). אמנם, גל העלייה מברית המועצות תרם רבות לחילונה המוחלט של המדינה, מאחר שמרבית העולים אינם בעלי זיקה למסורת, ואולם אלו נחשבים בעיני החרדים ל"תינוקות שנשבו" (שבת סח), כלומר מעולם לא טעמו את טוב התורה ואת מתיקות הליכותיה, ואי קיום המצוות איננו נובע מעבירתם על הדת אלא מחוסר ידע רלוונטי.

בעוד שכלפי הקבוצה האידיאולוגית, המומרים להכעיס, היחס החרדי (שנקבע על פי ההלכה) הוא יחס של דחייה ושנאה, שכן מדובר ב"רשעים", הרי שכלפי המומרים לתיאבון ובוודאי כלפי תינוקות שנשבו, היחס הוא פטרנליסטי ומקרב. כך למשל, קיימות מגוון הלכות רלוונטיות ביחס למגע שבין דתיים לחילונים, ובראשן הלכה הפוסלת את שתייתו של יין שנגע בו מחלל שבת. פוסקים רבים סבורים כי אין היין נפסל אלא במגעו של "מומר להכעיס" בלבד, אך לא במגעם של האחרים.

בשונה מהחשיבה החילונית הרווחת, החרדים אינם מפתחים רגשי נחיתות אל מול השפע החומרי החילוני. חיי הסגפנות והעוני הנם תולדה של בחירה אידיאולוגית של קבוצה שלמה המציבה את התוכן הרוחני כאתוס המנוגד לחיי החומר ובז להם. לא רק שהמערביות החומרית איננה קורצת, אלא להפך. ההסתכלות החרדית על החילונים הנה הסתכלות מלמעלה למטה, כלפי אותם אלו "שלא זכו" לטעום את הטוב האמיתי, ו"אין טוב אלא תורה" (משנה, אבות ו).

האידיאל החרדי דורש את הפרישות. הוא איננו רוצה להיטמע, איננו מבקש להסביר או לתרץ. הוא גאה בקיומו המתבדל, תוך הבנה שרק כשהוא

"עם לבדד" אז הוא "ישכון", ואילו כשהוא מעורב "בגויים" – אז "לא יתחשב" (במדבר כג). על כך אמר הרש"ר הירש (אגרות צפון, איגרת ח) כי קדושתו של העם תלויה בעמידתו "לבדד בקדושתו ואינו מתערב במעלליהם ובשאיפותיהם של שאר העמים ושומר בחייו הוא על קדושת האנושות". לאור דברים אלו ברור מדוע ניסיונות ההידברות אינם נופלים על אוזן קשובה בקרב הזרם החרדי המרכזי, והקשר בין החרדים לחילונים נושא אופי מקומי ואינטרסנטי בלבד. אין קווי דמיון, אין מכנה משותף, ואין כל רצון לכונן כזה. לצד זאת ניתן לזהות את התפתחותו של זרם חרדי מודרני שכן מבקש לקיים ממשק מול רשות הרבים החילונית, ובפרקים הקודמים נסקרה הקבוצה בהרחבה. אך ממשק זה דורש תשלום מחיר רוחני כבד. החשיפה לתרבות המערבית מורידה את רמתו הרוחנית של החרדי ומאלצת אותו לקיים קרב בלימה על רוחניות משפחתו. הוא אמנם נותר חרדי בהווייתו, אך מדרגתו הרוחנית איננו כשהיתה. זהו מחיר רוחני שהרוב החרדי אינו מוכן לשלם, לא בעבור עצמו וודאי שלא בעבור ילדיו.

בעוד שקיימים ארגוני החזרה בתשובה שמטרתם להפיץ את אור היהדות, נמנעה הקהילה החרדית לאורך השנים לעסוק בהסברה ציבורית. מרבית הציבור החילוני איננו יודע דבר על החרדים, אלא באמצעות התקשורת הכללית המתכוננת באופן סלקטיבי על יחסי הצדדים תוך התמקדות בסכסוכים (צרפתי וכהן, 2009). על פי המחקר, 81% מהציבור הישראלי השיבו כי מקורותיהם על החרדים הנם מהתקשורת הכללית, זאת אף ש-44% מהישראלים מאמינים שהתקשורת מעוותת את הדימוי החרדי. מדוע אפוא מסרבים החרדים לעסוק בהסברה ולשפר את תדמיתם הציבורית בישראל? ראשית, תחושת הגאווה היחידתית והרצון להישאר כקבוצת עלית סגורה ומובדלת, הובילו לחוסר אכפתיות כלפי מי שאיננו נמצא על "האי החרדי". שנית, במידה מסוימת תחושת הדחייה שפיתח הציבור החילוני מהחרדי משרתת אף את האינטרס החרדי המלכד את השורות ומחדד את ה"הם" אל מול ה"אנחנו". שלישית, הציבור החרדי נמנע מלהשקיע במשאבים מיותרים, וההסברה בציבור החילוני נתפסה כמיותרת. הציבור החילוני לא יהווה כוח אלקטורלי למפלגות החרדיות, ובהינתן כוח פוליטי רב בכנסת ובממשלה, הרי שלדעות הציבוריות על החרדים אין השלכה פוליטית מעשית. לא פלא אפוא שבבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013 ויתרה מפלגת יהדות התורה על דקות השידור הטלוויזיוניות שלה, אחרי שלדעת מנהיגי התנועה, לא היתה בהן תועלת. רביעית, התפיסה הרווחת בקרב

עסקני הציבור הנה שלא ניתן להסביר לציבור חילוני את העמדה החרדית בשל נקודות המוצא השונות כל כך, והעמדה השלילית כלפי החרדים הנה עובדה מוגמרת שאין טעם להילחם עמה.

בהקשר זה מעניין לציין פרויקט חדשני וחתרני שהקימה קבוצת צעירים חרדים, תחת השם "דוסים". הפרויקט, אינטרנטי בעיקרו, מיועד לייצר הסברה ולהילחם בתופעת הדה-לגיטימציה שמבצעים כמה כלי תקשורת כלפי הקהילה החרדית. במסגרת זו מבצעים הצעירים מלחמת גרילה באתרים החברתיים, בפורומים ובבלוגים שונים, במטרה לחשוף הטעיות מכוונות או את פרצופיהם של אנשים הזורעים שנאה כנגד החרדים. לצד זאת מתמקד הקמפיין בהבלטת הצדדים החיוביים של החברה החרדית ושל חלק מפרטיה.

ההשקפה של הדור השני לחרדיות הישראלית, שכללה התכנסות והיעדר שיח והסברה מצד אחד, וביסוס כמותי ואיכותי של חברת הלומדים, על כל הנלווה לכך, מצד שני, הובילה להתרחקות אידיאולוגית ומעשית בין הציבור החרדי לשאר הציבור הישראלי, דתיים וחילונים. תחושת הכבוד והיוקרה שרחשה החילוניות לחרדיות של הדור הראשון, הפכה בשלהי הדור השני למיאוס, והתדמית החרדית בעיני החילונים התרסקה לחלוטין.

שני השבטים בני הדור השלישי רחוקים זה מזה והגל המחזורי האנטי-חרדי הולך וצובר תאוצה ממחזור למחזור. בשנת 1992 היתה זו מפלגת צומת שזכתה לשמונה מושבים בכנסת (עלייה של שישה מנדטים), על רקע מצעה האנטי-חרדי, שכלל הצהרה על בלימת החקיקה החרדית וגיוס בני הישיבות. בשנת 2003 היתה זו תנועת שינוי שזכתה בחמישה-עשר מושבים בכנסת (עלייה של תשעה מנדטים), אף היא בשל מצע מחאתי דומה. בשנת 2013 היתה זו מפלגת יש עתיד החדשה שזכתה בהישג של תשעה-עשר מושבים בכנסת, כשלמעלה מחצי מיליון איש הצביעו למפלגה שאחד מדגליה המרכזיים היה בלימת החרדים, ונכון לשנת פעילותה הראשונה של הממשלה, הישגו המרכזי של מנהיג המפלגה יאיר לפיד. בעקבות תוצאות הבחירות והווטו שהטילה יש עתיד על הצטרפות החרדים לממשלה, נותרו החרדים בפני שוקת שבורה מבית ומחוץ. מבית – כוחם הפוליטי התרסק והם הודרו מכל תפקידי הכוח שבהם החזיקו באופן מסורתי, ובראשם ועדת הכספים של הכנסת. מחוץ – הציבור החילוני שמח לאידם של החרדים והפקרת הזירה ההסברתית במשך שנים תבעה את מחירה.

האם עד להתגבשותו של גל המחאה הבא ישכילו החרדים לעסוק בהסברה כלל-ישראלית? ימים יגידו.

16.3 היחס לזרמים הלא-אורתודוקסיים

הזרמים הלא-אורתודוקסיים – הרפורמים והקונסרבטיבים – מוחרמים באופן מוחלט על ידי החרדים. בעוד שבקרוב רבני הציונות-הדתית נשמעים כיום אף קולות מקרבים (כך למשל דעתו של הרב יובל שרלו – ממובילי הרבנות הליברלית), הרי שהחרדים מנהלים מאבק עיקש וחסר פשרות כדי לחסום את חדירתם של מנהיגי זרמים אלו אל מוקדי ההשפעה בישראל. אם החרדים אינם נמנעים מלהידבר ואף מלשתף פעולה באופן מסויג עם החילונים, הרי שכלפי זרמים אלו – הס מלהזכיר. הנציגים החרדים לא ישוחחו עמם, לא יישאו וייתנו איתם, ואף לא ישתתפו בכנס שבו משתתפים נציגי הרפורמים והקונסרבטיבים. כך למשל, כאשר קבע בג"ץ כי יש לצרף את נציגי התנועות כחברי המועצה הדתית בירושלים (בג"ץ 415/99), מנע יושב ראש המועצה הדתית את כינוסה של המועצה במשך כשנתיים, מה שגרם לבג"ץ להטיל עליו הוצאות אישיות. אגב, הוצאות אלו נאספו בשקיות של כסף קטן בהפגנת החרדים נגד בית המשפט העליון בשנת 1999, והועברו בשקים מלאים מטבעות לקופת המדינה, כאקט מחאתי. יושב ראש המועצה הדתית בירושלים היה אז הרב יצחק רלב"ג, חותנו של מי שלימים התמנה לרב הראשי לישראל, דוד לאו.

מה גורם ליהדות החרדית להטיל טאבו על זרמים אלו? מדוע הם רואים בהם גרועים בהרבה מהחילונים שאינם שומרים דבר? ניתן להצביע על כמה טעמים לכך.

ראשית, טעם הלכתי: הזרמים הלא-אורתודוקסיים אינם מקבלים את הקודקס ההלכתי כמובן מאליו. הם עורכים בו שינויים תוך דחיית חלק מההלכות המסורות. על פי ההלכה המקובלת, מומר לדבר אחד וכלומר, מי שאינו מקבל הלכה אחת, הנו מומר לכל התורה כולה (חולין ד). ההיגיון פשוט: ההלכה היא עסקת חבילה בלתי-ניתנת להפרדה, בדיוק כפי שהחייל איננו רשאי לסרב לחלק מהפקודות שאינן מוצאות חן בעיניו. הבחירה לקבל הלכות שונות תוך דחיית האחרות, מקעקעת את הבסיס ההלכתי כולו, והיא זו שהובילה להמרת דתם של רבים מהמשכילים בדורות הקודמים. בכך היא גרועה מזה שאינו שומר מצוות כלל, שעשוי להיחשב הלכתי ל"תינוק שנשבה" (שבת סח). לאור זאת, אף הרב יוסף דב סולוביצ'יק, מי שהיה מגדולי הציונות-הדתית בארצות הברית, סבר כי "האורתודוכסיה אינה יכולה ואינה צריכה להיות קשורה לחוגים המכחישים את יסודותיה של השקפת עולמנו... מנקודת מבט תורנית, הרי

שהמרחק בין הרפורמה לבין האורתודוכסיה גדול יותר מן המרחק שהפריד בימי בית שני בין הפרושים לבין הצדוקים" (סולוביצ'יק, 2011).

שנית, טעם תרבותי: הרפורמים והקונסרבטיבים יצרו חלופה תרבותית לדת האורתודוקסית. הם מציגים פולקלור מודרני תוך דחיית חלקים רחבים מהמסורת היהודית, וקובעים כי זוהי היהדות. בעוד שהחילוני יודע כי הוא זנח את המסורת וקיים סיכוי סביר שיום אחד הוא, בנו או נכדיו יחזרו להתעניין בה, הרי שחברו הרפורמי הציג חלופה לא הלכתית ליהדות. בכך הוא הוציא את עצמו מן הכלל תוך יצירתה של דת אחרת שאיננה קשורה בדבר ליהדות, המצטרפת לשורה ארוכה של פורשים מן היהדות ובהם הקראים, הצדוקים ודומיהם (נויגרשל, 2001).

שלישית, טעם פוליטי: מערכת היחסים בין הדתיים לחילונים בישראל ידעה עליות ומורדות, ואולם הלכה למעשה השתרש חוזה בלתי-כתוב על חלוקת התפקידים במרחב הישראלי. החילונים אחראים לחומריות, הדתיים אחראים לרוחניות (אף שהציונות-הדתית מבקשת לשלב ביניהם). במשך כיוכל שנים, המונופול על שירותי הדת בישראל היה אורתודוקסי, וכך נוצר מצב שלפיו האזרח הישראלי היה יכול לבחור אם להיות חילוני או דתי, אבל בצומתי המפגש עם ההלכה היהודית עמדה בפניו האפשרות האורתודוקסית בלבד.

כניסתם של הזרמים האחרים מאפשרת כעת לחילוני לבחור בין אפשרויות שונות: באיזה בית כנסת יעלה חתן בר המצווה לתורה; מי הרב שיחתן את בני הזוג וכיצד ייערך טקס הגיור. הרבנות האורתודוקסית תאבד את המונופול שלה על שירותי הדת, וחמור מכך: הטקס האלטרנטיבי עשוי להיות מפתה יותר. הוא אינו דורש בהכרח הפרדה בין גברים לנשים בבית הכנסת, טבילה במקווה או אפילו את יהדותם של שני בני הזוג כתנאי לנישואים, או קבלת מצוות כתנאי לגיור. ברור אפוא שחדירתן של תנועות אלו עלולה להחליש ביותר את הממסד הרבני האורתודוקסי, תוך פירוק החוזה שבין הצדדים הישראליים.

יחס לסוגיות מדינתיות

17.1 ציונות ומדינה

עם קום מדינת ישראל ניתן לזהות שלושה זרמים אידיאולוגיים בפוליטיקה החרדית (מונק, תשכ"ה; בן חיים, תשכ"ה; וינברג, תשכ"ו; לוי, תשל"ד). זאת כמובן בשונה מגישה נוספת, רביעית, שאותה מייצגת הציונות-הדתית, והיא גישה ציונית אידיאית (שלג, 2000).

הזרם הראשון, האנטי-ציוני, הובל על ידי ה"נטורי קרתא" [שומרי החומות], שחברו בין השאר לחסידות סאטמר ולתנועת "העדה החרדית". חסידים אלו, רבים מהם אנשי היישוב הישן בירושלים, ראו בהקמת המדינה חטא דתי ואקט של כפירה ומרידה במלכות שמים. לדידם, לא ניתן להקים מדינה יהודית טרם הגאולה, שכן פעולה זו סותרת את שלוש השבועות שהתנה הקדוש ברוך הוא עם עם ישראל, שלפיהן – אין לעלות לארץ תוך מרידה באומות ולדחוק את קץ הגאולה ("ויואל משה" לרב יואל טייטלבוים, מאמר ראשון). הוראת "שלוש השבועות" מבוססת על מגילת שיר השירים, שבה מופיעה שלוש פעמים ההתניה כי אין להעיר את האהבה אלא להמתין שתבוא מאליה, ובמילים אחרות, אין לדחוק את הקץ. נוסח השבועות מופיע כבר בתלמוד: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה, ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע הקב"ה את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדי" (כתובות קיא).

הקמתה של המדינה על חזון הציונות החילונית, שביקשה להתנתק מהיהדות המסורתית, הבעירה עוד את חמתם של המשתייכים לזרם האנטי-ציוני, והם הפכו למתנגדים בולטים של הפעילות הציונית. הם פרשו מאגודת ישראל, שלא התנגדה עקרונית להקמת המדינה, וניסו במגוון דרכים לסכל את הקמת המדינה. אף לאחר שהוקמה ממשיכה התנועה עד עצם היום הזה במחאה נמרצת כנגד הציונות, הנתפסת כהתגלמות הסיטרא אחרא, וכנגד שותפיהם של

הציונים, אף אם הם שומרי תורה. המחאה נעשית במגוון דרכים מהארץ ומחוץ לה, ומרבית חסידי סאטמר מתגוררים בארצות הברית, מקום משכנם של שני האדמו"רים הנוכחיים, הרבנים אהרון וזלמן לייב טייטלבוים. הקיצוניים בגישה האנטי-ציונית המתגוררים בחו"ל מתריסים כנגד המדינה תוך שיתוף פעולה עם אויבי ישראל כגון מנהיגי איראן ותנועת החמאס, אף שמרבית המנהיגים של התנועות הקיצוניות (לרבות האדמו"ר מסאטמר) התנערו ממעשים אלו. בקיץ 2013 עצרה המשטרה אחד מאנשי נטורי קרתא בירושלים בחשד שריגל לטובת האויב.

הזרם השני הנו הזרם המרכזי החרדי, שהשקפתו הלא-ציונית הובלה על ידי תנועת אגודת ישראל עוד טרם הקמתה של מדינת ישראל, והיא מהווה כיום התפיסה השלטת של הקהילה החרדית בישראל, על שלוש מחנותיה העיקריים: המחנה החסידי (אגודת ישראל), המחנה הליטאי (דגל התורה) והמחנה הספרדי (ש"ס).

יחסו של זרם זה למדינה אמביוולנטי. מצד אחד – יש לפסול את האידיאולוגיה הציונית שהובילה להקמתה של מדינה חילונית וחופשית בארץ ישראל ולהתנגד לה. בכך אין הם שונים בהרבה מן הזרם האנטי-ציוני. התפיסה החרדית הלא-ציונית איננה שוללת את קיומה של הריבונות העצמאית בפן המהותי (ובכך היא שונה מהאנטי-ציונים) אך מתנגדת נחרצות לאופן החילוני שבו היא הוקמה. מנהיגי החרדים מתחו ביקורת נוקבת על הצעדים שנקטו קברניטי המדינה במטרה להביא לחילונה של הארץ. הקמת המדינה על אתוס התנ"ך תוך התעלמות מוחלטת מאלפיים שנות הלכה וכתובה יהודית ("מהתנ"ך ועד הפלמ"ח") הכעיסה אותם. ההנהגה החרדית לא סלחה על מה שחוללו הציונים לעולי תימן, מרוקו ואחרים, במטרה להשכיח מהם את דתם. ואולם ביקורת זו ככל שהיא נוקבת, אינה כנגד רעיון המדינה הציונית אלא על האופן שבו התנהלה, ובמקרים מסוימים עדיין מתנהלת, המדינה. השקפה זו מסתייגת בקל וחומר מהתפיסה הציונית-דתית, הרואה במדינה אידיאה רוחנית, והחרדים סבורים כי אין המדינה מביאה כל בשורה, וודאי שאין לומר כי הגלות נסתיימה, שכן "אין אומתנו אומה אלא בתורותיה" (רס"ג, אמונות ודעות, ג).

מצד שני, יש להשלים עם הימצאותה של המדינה ולשתף פעולה באופן כמעט מלא עם מוסדותיה, מתוך מטרה לקדם את האינטרסים הכלל-חרדיים, ולפעול ככל האפשר כדי לאפשר את מרב התנאים (דמוגרפיים, גיאוגרפיים, משפטיים וכלכליים) לחיי תורה בגלות הישראלית.

בהתאם לתפיסה זו, מנהיגי הזרם הלא-ציוני שיתפו פעולה עם ראשי הציונות וקברניטי המדינה. עסקניה של התנועה החרדית היו מעורבים בהקמת המדינה ומנהיגיה הרוחניים לא התנגדו לה. עיקר ההבנות באו לידי ביטוי במסמך ה"סטטוס קוו" ובפגישתו של ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון עם מנהיג הציבור הליטאי, החזון איש, וחלופת המכתבים בעקבותיה, מה שהוביל לסדרת הסכמות שקטה. ברי כי עצם הפגישה בין שני האישים מעניקה לגיטימציה הדרדית: ראש הממשלה מכיר בגדלותו של המנהיג הרוחני ואף מטריח עצמו לביתו, ומנגד, החזון איש מכיר בסמכותו של ראש הממשלה ובסמל שאותו הוא מייצג. זוהי הכרה דה-פקטו במוסדות המדינה.

במובחן מהזרם הקיצוני, האנטי-ציוני, מרבית בני הקהילה החרדית מקבלים שירותים מן המדינה (למעט פנייה לבתי המשפט בעניינים אזרחיים), נושאים ונותנים עמה ומכבדים את החוק הישראלי. החרדים מקבלים את כללי המשחק אף אם מן השפה ולחוץ, כשהציות הנו חיצוני ונובע מן החשש מהפרת החוק ומהפחד מהסנקציה, ואיננו ציות פנימי המבוסס על הסכמה עם נכונותו העקרונית של החוק. על דרך המשל ניתן לומר כי החרדים רואים את המדינה כ"ועד הבית", האחראי לאיסוף מסים ומתן שירותים ציבוריים. על רקע תפיסה זו, החרדים אף נוטלים חלק במערכת הבחירות ושותפים בממשלה ובפוליטיקה הישראלית, אף אם תוך הקפדה (בקרב האשכנזים) על הסתייגות סמלית שעיקרה סירוב לקבל תפקידים מיניסטריאליים בממשלה הנחזים כנטילת אחריות על מעשיה של המדינה החילונית. ואכן, במשך שנות קיומה התמסרה המדינה לקידום האינטרס החרדי, תוך הקצאת משאבים לא מבוטלים, הן בכסף הן בהטבות שונות, לפיתוח עולם התורה. בדיחה חרדית מספרת על ראש ישיבה הלוקח את תלמידו לפגישה עם "מחזיק התורה הגדול ביותר בעולם". התלמיד, המסוקרן לגבי זהותו של הגביר עתיר הזכויות, עוצר את נשימתו, עד שראש הישיבה עוצר את הרכב ליד בניין הכנסת בירושלים. "כאן", הוא שח לצעיר, "יושבים מחזיקי התורה הגדולים בעולם."

על רקע האמביוולנטיות האמורה, אין מקום להשתתף עם המדינה ואזרחיה בטקסים הציוניים, ואף התפילה החרדית – מגרשה הטבעי של היהדות הדתית – נעדרת כל סממן של שותפות גורל. כך למשל נמנעים החרדים מלומר תפילה לשלום המדינה (תפילה שכן נאמרת בקרב מרבית חרדי חו"ל לשלום המלכות המקומית) או מי שבירך לחיילי צה"ל. קל וחומר שתפילות יום העצמאות ויום ירושלים אינן מוצאות את מקומן בסידור התפילה החרדי.

ההתנגדות להכנסת תפילות אלו נובעת גם מהסירוב לשנות ולו במשהו את נוסח התפילה, כפי שעבר במסורת מדור לדור.

החרדים מנתקים בין הקשר שלהם לארץ ישראל (אדמה) לבין הקשר שלהם עם מדינת ישראל (שלטון). בעוד שהקשר אל הארץ הוא רוחני וקדמוני, הקשר עם המדינה הוא מטריאלי וזמני. נתון זה עולה למשל, מהסקר הקובע כי רבים מהחרדים אינם גאים במדינה (רק 44% גאים מאוד, לעומת 83% מהציונים-הדתיים), ומרביתם אף אינם חשים חלק מהמדינה ובעיותיה, אך מנגד רוב מוחלט של החרדים (93%) אינו רואה את חייו במקום אחר (הרמן ואחרים, 2011).

הזרם השלישי שהובל על ידי תנועת פועלי אגודת ישראל, דגל בגישה של ציונות-פרגמטית. קבוצה זו, שפרשה מאגודת ישראל, פיתחה יחס אוהד לציונות, תוך סיוע להעלאתם של יהודים רבים ארצה, מתוך הכרה בחשיבותה הגשמית והרוחנית של מדינת ישראל כמרכזו של העם היהודי לאחר השואה. זרם זה הכיר בתקומתו של עם ישראל בארצו כאירוע חיובי ומכונן בתולדות האומה, וכצעד לקראת הגאולה הקרבה. ואולם, המדינה אינה מטרה כשלעצמה אלא מסגרת ואמצעי לתקומתו הרוחנית של עם ישראל בארצו. בלעדי התוכן הרוחני אין כל ערך למדינה, וזו נותרת כמסגרת חלולה. מנהיגי התנועה התנגדו לגישה הלא-ציונית הרואה את המדינה כ"גלות ישראלית". השקפתם התאימה לתפיסותיו של הרב שמשון רפאל הירש, שכתב: "לכן ניתנו לו [לעם ישראל] כאחוזה ארץ וברכותיה, ניתנה לו מערכת מדינה; אך לא כמטרה ניתנו אלה, אלא כאמצעים למלא דברי התורה, ושמירתה היא, אפוא, התנאי היחיד לקיומו" (אגרות צפון, איגרת ח). תנועת פועלי אגודת ישראל ניצבת אפוא במרכז, עם יחס אידיאולוגי אוהד למדינה, אך בתנאי שהמסגרת המדינתית מתמלאת בתוכן דתי רוחני. בלעדיו – הרי שהמדינה אינה אלא כגוף בלא נשמה, אדמה בלבד העלולה להקיא את יושביה.

לאור השקפה שונה זו הרבתה התנועה לשתף פעולה עם מוסדות המדינה, לא רק לסיפוק מאווייה הפרטיקולריים, אלא אף לצורך קיבוץ גלויות, חיזוק המוסדות המדינתיים, הקמת יישובים ותעשייה, גיוס מלוות ותרומות למדינה ועוד. עם זאת, אנשי פועלי אגודת ישראל הקפידו על הענקת חינוך חרדי, תוך הימנעות מהשתלבות חברתית בתרבות הישראלית החילונית.

בפן המעשי, חברי התנועה פנו למלאכה. הם עדרו את האדמה והעמידו יישובים, ביניהם קיבוץ חפץ חיים, שרבו הרב קלמן כהנא היה ממנהיגי התנועה,

בית חלקיה, בני רא"ם, יסודות, יד בנימין ועוד. הם שילבו תורה ומלאכה, בהתאם לסיסמתם – "תורה עם דרך ארץ" (כהנא, תשכ"ד). עם זאת הם שמרו על אורח חיים חרדי כמנהג "בעלי הבתים": קבעו עתים לתורה, חינכו את ילדיהם על ההשקפה החרדית והקפידו על קלה כחמורה.

בפן הפוליטי, התנהלה התנועה כיחידה פוליטית נפרדת, אשר בחלק מן הכנסות רצה ברשימה נפרדת, ופעמים אחרות – יחד עם אגודת ישראל. בשיאה, בשנות החמישים, מנתה התנועה שלושה חברי כנסת. משנות השבעים דעכה קרנה, ובכנסת התשיעית, בשנת 1977, מנתה התנועה שרצה בנפרד חבר כנסת אחד בלבד. בכנסת העשירית לא עברה המפלגה את אחוז החסימה. מהכנסת האחת-עשרה ועד לכנסת השלוש-עשרה מנתה התנועה נציג אחד בכנסת, תוך שילוב עם תנועת מורשה ולאחר מכן עם אגודת ישראל. החל מן הכנסת הארבע-עשרה (1996), לאחר שפרש חבר הכנסת אברהם ורדיגר מן הכנסת, לא כיהן שוב נציג התנועה בכנסת, והתנועה עברה מן העולם, בעיקר לאור מלחמה בלתי-מתפשרת שניהל כנגדה הרב שך, מנהיג הדור השני של היהדות החרדית בישראל.

כעת, בדור השלישי, ניתן לראות סימנים לחזרתה של ההשקפה הציונית-פרגמטית. זהו הזרם החרדי-מודרני, שעל מאפייניו נכתב לעיל בשער הראשון של ספר זה. ואמנם, בנקודות רבות ניתן לזהות דמיון בין שתי הקבוצות. ראשית – שימור הזהות החרדית. כחברי התנועה הוותיקה, אף החרדים המודרניים משמרים את זהותם החרדית. הם אינם מבקשים – כבני תנועות המזרחי – להיטמע בישראליות ולהשיל מעליהם את חזותם המתבדלת. הם משמרים את הזהות החיצונית, הפנימית והקהילתית, אף ברשות הרבים הישראלית. שנית – שימור האידיאל "תורה עם דרך ארץ". החרדי המודרני אף הוא משלב תורה ומלאכה. אמנם, המעדר הוחלף במקלדת והטורייה בעכבר, אך אלו כאלו עובדים ומתפרנסים במקביל לקביעת עתים לתורה, בהתאם לתפיסת החרדיות המתונה. שלישית – ציונות-פרגמטית. בדומה לפועלי אגודת ישראל בעבר, החרדיות המודרנית מקיימת יחסי גומלין הדוקים ודו-צדדיים עם המדינה ומוסדותיה. הם תורמים למדינה מרצון ולא מאונס, תוך זניחת התפיסה החרדית הקלאסית הרואה במדינה גלות רוחנית מודרנית אף שפיזית, עם ישראל בארצו.

אך ישנם גם היבטים שונים בין שתי הקבוצות. כך למשל ניתן לזהות פתיחות רבה יותר בקרב החרדים המודרניים והסתגלות לאורח חיים חומרי

ומערבי. בעוד שתנועת פועלי אגודת ישראל נבנתה על עבודת כפיים וצניעות מושבית תוך שמירה על סגירות קהילתית, הרי שהחרדים המודרניים מצויים דווקא יותר בין בעלי ההכנסה הבינונית-גבוהה ומתגוררים במטרופולינים המעורבים. נגזרת מכך אף פשרנות דתית גבוהה יותר המתחייבת בשל אורחות החיים המערביים. בנוסף, החרדים המודרניים מעורים יותר בתרבות הישראלית, פרי תולדה של עבודה במקומות חילוניים, השכלה אקדמית ואופקים רחבים. תופעות אלו היו לצנינים בעיני פועלי אגודת ישראל דאז, והן שהרחיקו את התנועה מתנועת המזרחי של הציונות-הדתית.

17.2 צבא

העובדה כי מרבית החרדים אינם משרתים בצה"ל, ידועה ומפורסמת. בפרקים הקודמים הוצגו ההתפתחויות השונות, הן בהקשר המשפטי הן בהקשר הצבאי. ואולם מדוע באמת נמנעים החרדים מלשרת? מה מקורה של ההשקפה החרדית להתנגד לצה"ל, אף שלאורך כל תקופות הריבונות החזיק עם ישראל צבא עצמאי? כאן יש להבחין בין הבנים לבנות.

החל מראשית ימי המדינה הונהג צבא העם כחובה, כפועל יוצא מן ההכרזה על מצב חירום. חובת השירות מוחלת על כל צעיר וצעירה בני שמונה-עשרה, למעט שלושה חריגים עיקריים: הנשים הדתיות, שהוחרגו בחוק שירות ביטחון המאפשר להן לקבל פטור משירות מ"טעמים שבמצפון או טעמים שבהכרה דתית" (סעיפים 39 ו-40 לחוק); הגברים החרדים שתורתם אומנותם הורשו אף הם לדחות את שירותם מדי שנה. בתחילה הוסדר הנושא באמצעות נוהל שקבע שר הביטחון, ומשבוטל הנוהל על ידי בג"ץ, נחקק בשנת 2002 חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל), שהסמיך שוב את צה"ל לדחות את השירות. משבוטל החוק לאחר עשר שנים על ידי בג"ץ, עמלה הכנסת בשנת 2013 על חקיקה חדשה שתסדיר את הנושא, ובעת כתיבת שורות אלו טרם נחקק החוק החלופי; החריג השלישי הוא בני הציבור הערבי, גברים ונשים, שאינם נקראים כלל לשירות על ידי הפוקד, על אף היעדר הסמכה חוקית מפורשת לפטור אותם (בג"ץ 2193/01).

מלכתחילה עמד שירות הנשים על שנים-עשר חודשים, ובשנת 1950 הוכפל אורכו וכך הוא נותר עד היום. בדברי ההסבר לחוק עלה כי השנה הראשונה של שירות האישה תוקדש להכשרה חקלאית, ותפקידי השנה השנייה ייקבעו

בתקנות. על פי יוזמי החוק, המטרה היתה כי הנשים תועסקנה בשירותים טכניים למיניהם, אך מלבד אימוני היסוד לא תוכשרנה לתפקידים קרביים. הפטור לנשים דתיות עוגן כבר בגרסתו הראשונה של החוק, אחר שהנציגים הדתיים (שכזכור, היו חלק מן הקואליציה הראשונה במסגרת ה"חזית הדתית המאוחדת" שלה היו שיש-עשר נציגים בכנסת) התנגדו נמרצות לגיוס הנשים הדתיות. הפשרה שהושגה אז עם ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון כללה ארבע עילות לפטור משירות לנשים: דת, נישואים, היריון או ילדים.

עם השנים ומגמת השוויון המגדרי הלכו ונפתחו תפקידים קרביים בפני נשים. פסק הדין בעניינה של אליס מילר (בג"ץ 4541/94), אחד מפסקי הדין החשובים ביותר של בית המשפט הגבוה לצדק, אפשר לראשונה את שירותן של הנשים כטייסות בחיל האוויר, אחר שקבע כי אין לפוסלן מקורס טיס רק בשל מינן. המתח בין שירות הנשים במגוון התפקידים מצד אחד, ושירותם של דתיים מצד שני, יצר קשיים בעבור החיילים הדתיים, ובעקבותיהם נוסחה בשנת 2002 פקודת השילוב הראוי, שביקשה לקבוע כללים שיאפשרו "לכל חייל וחיילת שירות משמעותי, בהתאם לחוק, ומבלי שייפגעו ערכיו, אמונתו ואורח חייו, של כל אחד מהם" (מתוך הפקודה). שינוי נוסף שמתרחש בעשורים האחרונים, הנו הצטרפותן של נשים דתיות (לא חרדיות) אל השירות הצה"לי, במגוון תפקידים, אף שמרביתן אינן משרתות כלוחמות.

מדוע התנגדו החרדים לשירות החובה לבנותיהם? היתה לכך סיבה דתית ותרבותית. דתית, העמדה הרווחת בין גדולי התורה היתה כי אין מקומה של בת ישראל בצבא. שירותם המשותף של נערים ונערות נראה היה כפתח להתנהגויות ולמעשים שאינם תואמים את רוח החינוך החרדי. אף שבעבר דובר על שירות נפרד, הרי שהיה ברור מראש כי ההפרדה איננה מוחלטת, ואמנם ברבות השנים הלכה ההפרדה וטושטשה. סיבה דתית נוספת היתה נעוצה באימונים הבסיסיים שעברו החיילות, שכללו אף אימון בנשק. השמת "כלי גבר" על אישה נחשבת לאיסור מן התורה, וודאי שכלי נשק נחשב לגברי. לכך יש לצרף את התפיסה הצה"לית של כור ההיתוך, שרווחה בשנותיה הראשונות של המדינה, ושמטרתה היתה לעצב מחדש את זהותם של הצעירים הישראלים. היה ברור אפוא כי הפקדתן של הבנות בידי צה"ל תגרור את דרדורן הרוחני.

הסיבה התרבותית נעוצה בעיצוב החברה החרדית בשנותיה הראשונות של המדינה. אז נעשו הצעדים הראשונים לבנייתה של חברת הלומדים הליטאית, תוך ביסוסה של אוטונומיה חינוכית מלאה שכבר הוענקה לחרדים במכתב

הסטטוס קוו. הבנות החרדיות יועדו להתחתן עם בני תורה, כשעליהן יונח הנטל הכלכלי. גיל הנישואים עמד אז וגם היום על כשמונה-עשרה, והוא היה אקורד הסיום של הסמינר [התיכון לבנות] החרדי שבו צרכו בבנות את ההשקפה החרדית המהפכנית. גיוסן של הבנות לצבא היה עלול לשנות את התמונה התרבותית, הן בגיל הנישואים הן בשאיפותיהן הרוחניות של הצעירות החרדיות.

אף שמתן הפטור לבנות החרדיות היה מקובל כמעט על הכול, הרי שמחלוקת התגלתה בנוגע לחובת השירות הלאומי החלופי, שאותו קיבלה הציונות-הדתית על אף ההתנגדות החרדית. בשנת 1953 נחקק חוק שירות לאומי שקבע כי מי שאינה משרתת בצה"ל, חייבת לשרת בשירות לאומי. מנהיגי החרדים הקימו קול זעקה כנגד החוק, והחזון איש שלח מכתב מיוחד לדוד בן גוריון ובו ביקש למנוע את החלת החוק על הבנות החרדיות, אחרי שקבע כי שירות לאומי לבנות הנו "יהרג ואל יעבור", כינוי לשלוש העבירות החמורות ביותר בתורה. חששו של החזון איש היה כי הפקדתן של צעירות חרדיות במסגרות החילוניות והלא-מוסרניות שבהן התבצע השירות הלאומי, עלולה לדרדר את מצבן הרוחני ולפגוע בזהותן החרדית (לורין, תשס"ז; נויגרשל, 2001). גם כאן, הסכנה הרוחנית נראתה לגדולי התורה גדולה מדי וכתקדים המוציא את בנותיהן משליטת הקהילה בשלב שבו טרם עוצבה אישיותן, תהליך שסיומו רק בנישואים. אף שניתן היה לשלוט על אופי השירות בדרכים שונות, הרי שלא ניתן היה להבטיח זאת לדורות הבאים, ומכאן נבעה ההתנגדות החריפה.

ראש הממשלה התרצה ובפועל החוק לא יושם כחובה. בשנת 1979 נוסף לחוק סעיף הקובע כי ביצועו הכופה של החוק יחל רק לאחר שהממשלה תכריז על כך. מאז, לא הכריזה הממשלה על תחילת תוקפו של החוק, והשירות הלאומי לנשים דתיות נותר התנדבותי בלבד. לעומת בנות הציונות-הדתית המתנדבות לשירות הלאומי, בנות הציבור החרדי נמנעות מלהתנדב במסגרת זו.

על כל האמור עד עתה, הנכון בשינויים המחויבים גם לגבי שירות הגברים, נוספים שני נדבכים מרכזיים: הראשון, תפקידם של הגברים החרדים ללמוד תורה, המחייב פניות מוחלטת מנושאים אחרים (היבט פרטיקולרי). השני, חובת ההגנה הרוחנית על ארץ ישראל המופקדת בידי לומדי התורה (היבט אוניברסלי).

התפקיד שאליו יועד הגבר החרדי, בעיקר הליטאי, הנו העברת לפיד התורה שבעל-פה אל הדורות הבאים באמצעות לימוד תורני סיזיפי שיימשך כל חייו. כל דבר אחר נחשב ל"ביטול תורה" ומוזז הצדה במטרה לפנות את ראשו וזמנו של הצעיר החרדי ללימוד התורה. ההשקפה החרדית נתמכת במשנה הקובעת

כי "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירים ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ" (אבות ג). כלומר, קבלת עול התורה באורח חיי היומיום הנה אידיאה מרוממת המצדיקה את הפטרתם של הלומדים מכל חובותיהם הציבוריות האחרות. בכך נחלקה הגישה החרדית עם הציונות-הדתית, שסברה כי יש לשלב "ספרא וסייפא", מה שהוליד את ישיבות ההסדר המוכרות של הציונות-הדתית.

המחלוקת בין הגישות נבעה ממחלוקת אידיאולוגית באשר למשמעות המדינה היהודית. הגישה הציונית-דתית ראתה במדינה אידיאה רוחנית "יסוד כיסא ה' בעולם" (הרב אברהם יצחק הכהן קוק, אורות ישראל ו, ז), ומובן אפוא מדוע צה"ל נחשב ללוחם "מלחמת מצווה", מלחמה שאליה יוצא גם חתן מחופתו. הצעירים הדתיים הוכוונו לשלב את שתי האידיאות גם יחד: הלימודית, באמצעות הישיבה; והציונית, באמצעות הצבא. מנגד, התפיסה החרדית איננה ציונית, והיא סבורה כי אין כל קדושה במדינה. מלחמותיה אינן מלחמות מצווה ולמעשה אין היבט רוחני (נויגרשל, 2001). משכך, ברור אפוא מדוע מתנגדת החרדיות לשילוב ההסדרי של ישיבה וצבא. לכך יש להוסיף את המחלוקת ההלכתית בין פוסקי הדורות האחרונים, האם לומדי התורה יוצאים למלחמת מצווה או שהם הוחרגו מן החובה.

הסיבה השנייה הנה רוחנית ואוניברסלית במהותה, ולפיה ההגנה על העם והארץ כוללת שני רבדים: רובד גשמי ורובד רוחני. חשיבות הלימוד איננה רק כדי להפיץ את אור התורה ולמנוע את ירידתו הרוחנית של הפרט. לומדי התורה הם ה"נטורי קרתא" [שומרי העיר] האמיתיים, והם אלו המספקים שכבת הגנה רוחנית לעם ישראל ולעולם כולו, שכן "תורה, בעידנא דעסיק [בזמן שעוסק] בה, מגנא ומצללא [מגינה ומצילה]" (סוטה כא). על פי ההשקפה הדתית, בעוד שיש המגנים על הגוף בכלי מלחמה, לומדי התורה מגנים על הרוח ועל מגני הגוף באמצעות לימודם, פשוטו כמשמעו. אף הצבאות היהודיים ההיסטוריים נחלקו למגני הרוח ומגני הגוף. בתיאור מלחמת משה במדין, כותבת התורה כי משה שלח "אַלְף לַמָּטָה אֶלְף לַמָּטָה", ועל פסוק זה מבואר במדרש (רבה, במדבר ל) כי כל שבט שלח שלושת אלפים חיילים: אלף שנלחמו; אלף ששמרו על הכלים (תומכי לחימה); ואלף שהתפללו להצלחת המלחמה. על כך כותבת הגמרא כי ההצלחה במלחמה שזורה ותלויה בלימוד התורה: "מאי דכתיב [מהו שכתוב] 'עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלם'? מי גרם לרגלינו שיעמדו במלחמה? שערי ירושלם שהיו עוסקים בתורה" (מכות י). לסיבות אלו יש לצרף, כאמור, את החשש מפגיעה בזהות החרדית בעקבות הגיוס.

התפיסה הפוליטית, החברתית והמשפטית, הדוחקת בשילובם של החרדים בצה"ל תוך פגיעה בלימוד התורה ובעולם הישיבות, מעלה בקרב החרדים חשש כן ואמיתי לגורלה של המדינה, שכן בהיעדר השמירה התורנית, נחלש כוחה הפיזי של המדינה. אין פלא אפוא שבמדד הדמוקרטיה משנת 2012, שיעור החרדים המפקפקים בכך שישראל תצליח בעתיד לשמור על ביטחונה, גבוה בהרבה משאר הקבוצות (כ-30% מול אחוזים בודדים בלבד בשאר הקבוצות) (הרמן ואחרים, 2012). בשל כך, הציטוט הרווח כנגד הגישה החרדית בסוגיה זו "האחיכם יבואו למלחמה ואתם תשבו פה" (במדבר לב) איננו רלוונטי, משום שבעוד שתוכחת משה מכוונת כנגד המשתמטים מהמערכה, הרי שהחרדים רואים עצמם כחלק אינטגרלי במערך המלחמתי, תוך שהם ממלאים את תפקידם בחוזה החברתי שבין המדינה לאזרחיה, בהגנה על הארץ. כשם שמפעיל המזל"טים יושב בחדר ממוזג ואף אחד איננו טוען כי הוא איננו מחרף את נפשו או לא משתתף במאמץ המלחמתי, כך מפעילים תלמידי הישיבות מזל"טים רוחניים שהשפעתם על המלחמה ועל ההגנה מכרעת את המערכה.

מובן שהזדהות עם טעם זה דורשת הסכמה על בסיסי ההשקפה הדתית, שלה לא שותף כלל העם. מדוע אפוא הסכים בן גוריון מראש לדחיית שירותם של הגברים החרדים? אפשר להצביע על שני גורמים עיקריים לכך.

הגורם הראשון – שימור האחדות הישראלית: עמדתם הנחרצת של מנהיגיה הרוחניים והפוליטיים של היהדות החרדית בימים שטרם קום המדינה ולאחר מכן, חייבה את בן גוריון לבצע כמה פשרות כדי להתגבר על התנגדותם להקמת המדינה. באותה העת נמנו רוב בני הישיבות עם היישוב הישן בירושלים, והתנגדותם של אלה לממשלה הציונית היתה עלולה להחליש את מעמדה של הממשלה החדשה בירושלים בזירה הבינלאומית (פרידמן, 1990). סיבה זו, יחד עם הסיבה הפוליטית המאוחרת יותר בדמותה של הממשלה הראשונה שהדתיים היוו ציר מרכזי בה, הן שהובילו להתגמשות בסוגיית גיוסם של בני הישיבות, שהיו אז מתי מעט. על החשש הממשי מקרע בעם ניתן לעמוד ממכתבו של הרב הראשי לישראל דאז, יצחק הרצוג, לראשי מרכז המפקד לשירות העם, ימים ספורים לפני הקמת המדינה: "זאת עלי להגיד לכם שבמקרה של כשלון סופי, חס ושלום, אם תדונו את הקבועים באוהלה של תורה, נשמת ישראל יסוד נצחיותה, כמשתמטים סתם ותכריתו אוכל מפיהם, יהיו נימוקיכם מה שיהיו, אני אצא נגדכם במחאה גלויה, חריפה, לעיני כל ישראל. אין לכם רשות להשתמש באמצעי של כפייה דרסטי כזה נגד שארית

הפליטה של מקיימי תורתנו הקדושה בירושלים עיר קדשנו, תיכנה ותיכונן, אשר מהם תצא תורה לארץ ישראל ולכל ישראל (מכתב הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג אל האדונים טשרנוביץ וכו', כ"ח בניסן תש"ח).

הגורם השני – שיקום עולם התורה: חורבנה המוחלט של יהדות אירופה בעקבות השואה הביא להתמעטותו של העולם התורני שמנה לפני מלחמת העולם אלפי בני ישיבות. דחיית השירות הונהגה על ידי בן גוריון במטרה להציל את עולם התורה, שנתפס בעיני רבים כבעל חשיבות תרבותית והיסטורית לחברה היהודית. בן גוריון עצמו הזכיר זאת באחד מנאומיו בכנסת: "עם הקמת המדינה דיברו איתי על בחורי הישיבה אחד מגדולי היהדות בימינו הרב מימון וגם הרב יצחק מאיר לוין. הם אמרו היות ונחרבו כל מקומות התורה בגולה וזו הארץ היחידה בה נשארו ישיבות והלומדים מעטים, יש לשחררם משירות צבאי. דבריהם נתקבלו על דעתי. נדמה היה לי כי הם צודקים ונתתי הוראה לשחרר בחורי ישיבה" (דברי הכנסת, 13.10.1958).

עם זאת נראה כי עם הזמן, חזר בו בן גוריון מהדחייה הגורפת לכלל החרדים: "ואשר לבחורי הישיבה, הדבר, נדמה לי, אינו כה פשוט. כשפטרתי לפני עשר שנים בחורי הישיבה משרות בצבא היה מספרם מועט וגם, כפי שנאמר לי אז, היתה זו הארץ היחידה, שבה נשארו לומדי תורה לשמה... המצב מאז נשתנה... במשך הזמן רבו בחורי הישיבה, ומספרם הגיע לאלפים. בארצות נכר אין הגויים נזקקים למגיני ישראל. פה כולנו יהודים, ובטחוננו תלוי אך ורק בנו; וזוהי קודם כל שאלה מוסרית גדולה אם ראוי הדבר, שכן אמא פלונית ייהרג להגנת המולדת, ובן אמא אלמונית ישב בחדרו ולומד בבטחה, כשרוב צעירי ישראל מחרפים נפשם למות" (מכתב לרב הראשי הרצוג, 10.11.1958).

לאחר פטירתו של הרב שך, שהוביל קו תקיף נגד הגיוס, ובעקבות חקיקתו של חוק טל, שעליו הורחב לעיל, ניתן היה לחוש בניצני שינוי של החברה החרדית. בתחילה היה זה הנח"ל החרדי שהוחיה מחדש בעבור החרדים הנושרים. אחריו באו השירות האזרחי והשירות הצבאי במסלולי השח"ר [שירות חרדים במקצועות תומכי לחימה], שהותאמו לחרדים הנשואים והקנו להם סביבת שירות נוחה המכבדת את זהותם הייחודית, משכורת מכובדת ובמקרים רבים אף הכשרה מקצועית. עשרות המתגייסים הפכו למאות והמאות לאלפים. בשנת

2011 ו-2012 עמד מספרם של המתגייסים לכלל המסלולים על כ-2,400 צעירים מדי שנה. ואולם שאלת גיוס בני הישיבות הועמדה שוב במרכז הזירה הציבורית, מאז שההסדר בוטל על ידי בג"ץ בפברואר 2012, משנקבע כי הוא איננו שוויוני. ההשקפה החרדית בדבר ההגנה הרוחנית שנושאים לומדי התורה על כתפיהם, איננה מקובלת על הרוב החילוני, הדורש שוויון ב"מבחן הדמים". סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה מצא כי 87% מהחילונים רואים פסול בהימנעות בני הישיבות מגיוס (וולטר, 2012). בקיץ 2013 נדרשה הכנסת להכריע מחדש באחת הסוגיות הטעונות ביותר בחברה הישראלית, בהכרעה שעשויה להפוך לקו פרשת מים ביחסי החילונים והחרדים בישראל של הדור השלישי.

דרישת הרוב החילוני לגיוסם של החרדים מהווה מקור למחלוקת רחבה בתוך הציבור החרדי. יש הסבורים כי הרפורמה בסוגיית בני הישיבות מבטאת דרישה לשילוב מואץ של רבים מהצעירים בכלכלה הישראלית, שתחילתה בנשיאה, אפילו סמלית, בנטל השירות. המצדדים בפרשנות זו אינם תומכים כמובן בהצעות לשינוי, אך הם מסוגלים לחיות עמן עד לגבול מסוים, זאת בין השאר על רקע ההבנה שלא כל הצעירים החרדים ראויים ויכולים להמית עצמם באוהלה של תורה כל חייהם, ויש לפעול ליצירת איזון כלכלי בתוך החברה החרדית פנימה.

לעומתם, יש הסבורים כי המטרה האמיתית של יוזמות הגיוס השונות הנה לשנות את פני החברה החרדית, תוך שאיפה להפוך את הצעירים ל"ישראלים" יותר ולחרדים פחות. בהקשר זה מוזכר צה"ל כמי שהיה אמון על "כור ההיתוך" הישראלי בעשורים הקודמים, תפיסה שהובילה לחילונם של רבים מהעולים החדשים. לפי המצדדים בפרשנות זו, המאבק על גיוס החרדים מהווה מקור ל"גזירת שמד" ומלחמת דת, פשוטה כמשמעה, שיש להתנגד לה בכל תוקף. על פי ההלכה הידועה, אף שבמרבית המקרים יש לעבור עבירה ולא למסור את הנפש להריגה, הרי שבשעת השמד יש לכל שינוי של הלכה או מנהג דין של "יהרג ואל יעבור" ואפילו "ערקתא דמסאנא" [אופן קשירת שרוך הנעל] (סנהדרין עד). ההכרזה על "גזירת שמד" מהווה נשק יום הדין של ציבור החרדים, והיא בעלת משמעות מעשית מיידית.

בין שתי האסכולות קיים ויכוח ער, שנכון לכתיבת שורות אלו טרם הוכרע. תוכנו של החוק ומעשיהן של הרשויות האמונות על ביצועו, הם שיכריעו את עמדת הרוב החרדי כלפי הסוגיה. הכרעה כגישה הראשונה, המתונה יותר, תציג שורה של מחאות סמליות שכן "פטור בלא כלום אי-אפשר", אך בכך יבוא

לסיומו הדיון הציבורי. הכרעת הרוב החרדי כאסכולה השנייה, הסבורה שמדובר בגזירת שמד, תגרור מאבק עיקש שיכלול הפגנות ענק, מלחמה במתגייסים והוקעתם מהקהילה, וקרע עמוק בין החברה החרדית לחילונית בישראל.

17.3 משפט

בין החרדים למערכת המשפט הישראלית מתנהלת מערכת יחסים חשדנית, בשל שלושה סוגי עימותים: עימות נורמטיבי העוסק בדין הפלילי הכופה; עימות הלכתי העוסק בדין האזרחי הפרטי, ועימות תרבותי העוסק במשפט הציבורי.

מקורו של העימות הנורמטיבי נובע מתחרות תמידית בין שתי מערכות המשפט, הדתית והאזרחית, על ראש הפירמידה. מצד אחד, המערכת ההלכתית דורשת ציות מוחלט הגובר על כל הוראה או התניה אחרת, שכן "דברי הרב ודברי תלמיד – דברי מי שומעין?" (סנהדרין כט), כלומר, במקרה של סתירה בין הוראת התורה (הרב) להוראתו של בשר ודם (התלמיד), יש לבכר את הוראת התורה. מצד שני, ניצב המשפט האזרחי הטוען אף הוא לבכורה, תוך יצירה של "נורמה בסיסית" נורמטיבית שמעליה אין כל מרות אחרת. שניים אוחזים בטלית המשפטית, וכל אחד טוען "כולה שלי". מה קורה אפוא כאשר נוצר קונפליקט בין החובה הדתית לחובה האזרחית? המצב מסתבך לאור העובדה שדוקטרינת "דעת התורה" מכתיבה חובת ציות לפסיקות ההלכתיות במגוון הנושאים הציבוריים. כיצד אפוא יפעל חרדי כשמנהיג הקהילה קובע כי אין להישמע לצו ההתייצבות המחייב להתייצב למבדקים בלשכת הגיוס? אם יתייצב, יחלל את הוראת רבו; אם לא יתייצב – יפר את החוק.

בעימות שבין שתי המערכות החופפות, מבכרים החרדים את הפסיקה ההלכתית. זו המערכת הוותיקה יותר והמחייבת יותר, שכן היא משקפת את "דברי הרב", והציות הפנימי (הכולל את ההפנמה וההזדהות) מסור לה בלבד. כך עולה מסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה (אריאן וקיסר-שוגרמן, 2009), שלפיו השיבו 85% מהחרדים כי בכל מקרה של סתירה בין העיקרון היהודי לדמוקרטי יש להעדיף את העיקרון היהודי (זאת לעומת שיעורים נמוכים בהרבה העומדים על 49% מהציבור הדתי ו-3% מהציבור החילוני). כך אף התרחש בשנים 2012–2013 כשמאות בחורי ישיבה נמנעו מלהתייצב בלשכות הגיוס בעקבות הוראת רבותיהם. בעצרת הרבבות של עצורי עמנואל

החזיקו רבים מהמפגינים שלטים שבהם נכתב באותיות קידוש לבנה: "התורה ובג"ץ – התורה קובעת". מרי אזרחי של אזרחים חרדים אינו בלתי-אפשרי. בהקשר הפלילי בא המתח לידי ביטוי אף בסוגיית שיתוף הרשויות בחשד לכאורה לאירועים פליליים בתוך הקהילה. החברה החרדית מעדיפה לטפל בבעיותיה בעצמה, אף שלעתים היא נעדרת כלים לכך. אירועים פליליים רבים בתוך הקהילה אינם מדווחים לרשויות, והם מנוהלים על ידי רבנים ואנשי חינוך. אין המדובר רק על עבירות כלפי המדינה, כגון העלמת מס, שאז המתלונן כנגד חברו נחשב ל"מוסר" (כינוי לאדם שמוסר יהודים לידי השליט הגוי) והוא צפוי לקלון חברתי, אלא אף בעבירות כנגד פרטים בקהילה או במשפחה. רק במקרים נדירים, בעיקר כאשר מדובר בעבריינים סדרתיים וקיים חשש כי פגיעתם תתעצם, מורים הרבנים לפנות לרשויות החוק. עם זאת, מרבית החרדים לא יפנו בתלונה חמורה כנגד מי מבני הקהילה, אלא לאחר התייעצות וקבלת "אור ירוק" לכך מהמנהיג הרוחני.

העימות ההלכתי נעוץ בהוראה האוסרת על הפנייה לערכאות של גויים במקרה של בירור משפטי בין שני מתדיינים. ההלכה האורתודוקסית פיתחה לאורך השנים קוד הלכתי מסועף העוסק במגוון סוגיות המשפט הפרטי. דינים אלו מרוכזים בחלק הממוני של השולחן ערוך, המכונה "חושן משפט". הרצון לשמר את ההלכה ולהופכה לשימושית, הוביל לדחייתן של מערכות המשפט האחרות, תוך הטלת איסור על יהודי להביא את דינו בפני ערכאות של גויים. לאחר קום המדינה החילו רבנים רבים (ביניהם אף רבני הציונות-הדתית, כדוגמת הרב הרצוג והרב אריאל) את האיסור אף על המערכת המשפטית הישראלית (ברנד, 2010). התפיסה הרווחת היתה כי כל זמן שהשופטים אינם דנים על פי דיני התורה אלא על פי משפטי הגויים, הם אינם טובים מערכאות הגויים ואולי אפילו גרועים מהם, שכן בדחייתם את דיני התורה נוסף רובד של חילול השם וביזוי התורה.

זירת מחלוקת זו מונעת מן החרדי לפנות לבית המשפט כנגד בעל דינו, אלא אם קיבל היתר מוקדם מבית הדין, בעיקר במקרה שבו הנתבע מסרב להידיין בפני בית הדין. בקוד החברתי החרדי נחשבת הפנייה לערכאות ללא היתר כאיסור חמור, והתובע בבית המשפט עלול להיחשב ל"ארור", על משקל "ארור" אשר לא יקים את דברי התורה" (דברים כז) וכ"מוסר", והוא מוקע מתוך הקהל. כתחליף לכך פועלים בישראל כמה בתי דין רבניים היושבים כבוררים, כלומר, הם רוכשים את סמכותם מהסכמת הצדדים להידיין בפניהם. מרבית בתי הדין

מחתימים את הצדדים על הסכמה לפסיקה על דרך הפשרה, וזו מהווה מוטיב מרכזי בפסיקות רבות.

בעבר, אף בתי הדין הרבניים הממלכתיים דנו כבודרים, עד שקבע בג"ץ בשנת 2006 כי כרשות שלטונית הם אינם רשאים לחרוג מהסמכות שהוענקה להם בחוק, וזה לא העניק להם סמכות לדון בדיני ממונות אלא בענייני המעמד האישי (בג"ץ 8638/03). פסיקה זו הובילה להעברת ההתדיינות מבתי הדין הממלכתיים לבתי דין פרטיים, תוך שבג"ץ מסייע במישרין להפרטתה של המערכת המשפטית החרדית.

למרות זאת, רבים מהסכסוכים החרדיים המתוקשרים מוצאים את מקומם בערכאות המשפטיות תוך הצדקת המהלך החריג בק"נ טעמים שונים. כך המחלוקת בישיבת פוניבז' ועוד לפני כן בישיבות איתרי וגרודנא; ההפיכה התאגידית ביתר נאמן; הפילוג בחסידות סאטמר; מאבק השליטה בחינוך העצמאי; הסכסוך בקהילת ה"מתמידים" הירושלמית וכך הלאה. הזירה האינטרנטית החרדית מתקוממת כנגד מה שנראה כ"מוסר כפול", כאשר הפנייה לערכאות אסורה בעוד שדווקא גדולי הציבור ופרנסיו אינם נמנעים מכך. סדק נוסף בשלילתן המוחלטת של הערכאות נפער בעקבות הכשרתם של אלפי חרדים, גברים ונשים, כעורכי דין. לימודי המשפטים מהווים אחד מן המקצועות הפופולריים ביותר באקדמיה החרדית, מכמה סיבות: המקצוע יוקרתי; הוא מביא לידי מיצוי את יכולת הניתוח הישיבתית; הוא מאפשר השמה ורווחיות מהירות יחסית; והחשוב מכול – הוא איננו דורש ידע מוקדם במדעים כלליים, ובראשם מתמטיקה ואנגלית. אמנם, לא כל החרדים עוסקים בייצוג בבתי משפט, ואף אלו שכן עוסקים בכך, לא בהכרח עוסקים במשפט הפרטי, אך עם פריחתם של המוסדות האקדמיים החרדיים, הטאבו על ערכאותיהם של הגויים במדינת היהודים – נשבר.

זירת המחלוקת התרבותית היתה מול בית המשפט העליון ופסיקותיו הציבוריות.

עם הקמת המדינה מונה לבית המשפט העליון הרב שמחה אסף, מי שהיה בוגר ישיבות סלוצק וטלז המפורסמות ולאחר מכן אף פרופסור ורקטור האוניברסיטה העברית בירושלים. זה היה ניסיון של הממשלה הזמנית למנות אדם שיהיה מקובל על הזרמים הדתיים בישראל במטרה להעניק להם ייצוג בבית המשפט העליון הישראלי (פרידמן, 2013). מאז השתרש נוהג "הכיסא הדתי", ובבית המשפט העליון כיהנו שופטים דתיים רבים. אחד מהם, יצחק קיסטר, היה בעל

אוריינטציה חרדית מובהקת. כיום מונה בית המשפט העליון מספר שיא של ארבעה שופטים שומרי מצוות, המהווים כמעט שליש מהרכבו.

עם זאת, לשופט הדתי היתה משמעות סמלית בלבד, ואולי אף משמעות הפוכה: הכיסא הדתי העיד יותר מכול על שאר הכיסאות, החילוניים. ואמנם, מאז ומעולם נקט בית המשפט העליון קו פסיקתי ליברלי שלא התיישב עם העמדה החרדית (הורוויץ ודהן, 2004). חלק מהפסיקות נגעו לצביונה היהודי של המדינה במה שנראה כמו פיחות זוחל במעמדו של הסטטוס קוו המפורסם. כך למשל פסיקה שאפשרה את הפעלתם של מרכזי קניות בשבת מחוץ לגבולות הערים (בג"ץ 5026/04), ופסיקות חוזרות ונשנות בשאלת הגיור ו"מיהו יהודי" (כדוגמת בג"ץ 265/87). פסיקות אחרות כרסמו במוסדות הממלכתיים-דתיים. זה היה למשל פסק הדין בעניין בבלי שהכפיף את בית הדין הרבני למרותו של בג"ץ (בג"ץ 1000/92) ולאחר מכן אף פסק הדין בעניין סימה אמיר, שמנע מבית הדין הרבני לשבת כבורר בעניינים ממוניים (בג"ץ 8638/03). לכך הצטרפו פסקי הדין שהחלישו את כוחה של הרבנות הראשית, תוך התערבות בהחלטותיה בענייני כשרות (כדוגמת בג"ץ 465/89). החלטות אחרות פגעו בציבור החרדי לגופו. כך למשל ההחלטה משנת 1999 שפסלה את הסדר דחיית השירות (בג"ץ 3267/97), פסיקה שהובילה לחקיקתו של חוק טל, ופסיקות אחרות שעסקו בענייני החינוך החרדי (כדוגמת בג"ץ 4805/07) ובפסילת תקציבים ייחודיים (למשל בג"ץ 4124/00).

במישור הפוליטי נהנו החרדים מכוח רב הגדול בהרבה ממשקלם האלקטורלי, זאת בעיקר לאחר המהפך של שנת 1977. לאור זאת רשמו החרדים הצלחות רבות לאורך השנים בשתי הרשויות, המחוקקת (הכנסת) והמבצעת (הממשלה), תוך העברת החלטות וחוקים שונים שחלקם נגעו לצביונה היהודי של המדינה וחלקם עסקו בציבור החרדי עצמו. ואולם הרשות השופטת היתה הזירה השלטונית היחידה שהכוח החרדי הפוליטי לא הצליח להשפיע עליה. להפך, בעוד שהכוח הפוליטי החרדי הלך וגבר, התחדד הקו האקטיביסטי של בית המשפט העליון בכל הנוגע לסוגיות הדת, המדינה והחרדים. לכך יכולים להיות שלושה הסברים: הראשון, בית המשפט איזן וסירס את כוחם הפוליטי הגובר של החרדים שיכלו להעביר כמעט כל החלטה בבית המחוקקים; השני, בית המשפט שיקף את העמדות הציבוריות במדינה (בעיקר של החילוניות האשכנזית) שדרשו את שינוי הסטטוס קוו; השלישי, תפיסת בית המשפט לא היתה מכוונת כנגד החרדים דווקא, אלא היוותה חלק ממגמה רחבה יותר שהוצגה על ידי פרידמן

(2013), תולדה של הדור החדש והאקטיביסטי שהונהג על ידי שמגר, ולאחר מכן ברק ובייניש.

במקרים בודדים הצליחו החרדים לבלום את פסיקות בית המשפט הגבוה לצדק באמצעות חקיקה עוקפת בג"ץ. אחד מן המקרים היה בעת שבג"ץ התיר יבוא בשר לא כשר, בין השאר על בסיס הוראת חוק יסוד: חופש העיסוק (בג"ץ 3872/93). בעקבות הפסיקה נחקק בשנת 1994 חוק בשר ומוצריו, שבו נקבע כי תוקפו יהיה "על אף האמור בחוק היסוד", ותוקן חוק היסוד באופן המאפשר לחוקים שונים להתגבר על האמור בו, ובכך סוכלה החלטת בג"ץ. ואולם דוגמה זו הנה היוצא מן הכלל וככל הנראה זהו דבר החקיקה הדתית האחרון שנחקק בישראל. האמון של החרדים בבג"ץ היה כה נמוך, עד שבאופן מסורתי נמנעו העסקנים החרדים מלעתור לבג"ץ בגין עוולות העוסקות בציבור החרדי, ביודעם כי לעתירה אין כל סיכוי ממשי. אף במרבית העתירות שנדונו בסוגיות שנגעו במישרין לציבור החרדי, לא נטלה העסקונה החרדית חלק, בהניחה שמדובר ב"משחק מכור מראש". כך למשל בעתירה שדרשה לבטל את חוק טל, לא טרחו מנהיגי הציבור החרדי להגן על עמדתם ולהביאה בפני בית המשפט. התוצאה היתה כי ההגנה על החוק הופקדה בידי פרקליטות המדינה, שסביר שלא הטיבה להביא בפני בית המשפט את האידאולוגיה החרדית בדבר נחיצותו הרוחנית של לימוד התורה. בסופו של דבר ביטל בית המשפט הגבוה לצדק את החוק ברוב דעות, בשנת 2012. ככל הנראה, בעת שנכתב פסק הדין לא עמדה לנגד השופטים העובדה המדהימה שלפיה בשנת 2011 צה"ל הפסיק מיוזמתו את גיוס החרדים בהיעדר תקציב. כלומר, בשנת 2011 יותר חרדים ביקשו להתגייס ממה שצה"ל הסכים לגייס. עובדה זו צפה רק חודשים לאחר מכן בדיוניה של ועדת פלסנר (פלסנר, 2012), וייתכן כי אילו הובאה בפני בית המשפט מבעוד מועד היה בכוחה לייצר שינוי מה.

התסכול החרדי מפסיקותיו של בית המשפט בסוגיות דת ומדינה הגיע לשיא בשנת 1999, בתקופתו של נשיא בית המשפט אהרן ברק. תקופה זו היתה משמעותית אף מסיבה אחרת: משפטו של אריה דרעי שארך כחמש שנים, עמד לפני סיום והכרעת הדין, כשברקע חשו החרדים המזרחים כי דרעי נרדף על ידי השלטון החילוני והאשכנזי שיוצג בעיקר על ידי הפרקליטות ובית המשפט (תחושות אלו אכן באו לידי ביטוי בבחירות בשנת 1999, שבהן זכתה ש"ס בהישג שיא של שבעה-עשר מנדטים). אז יצאו החרדים להפגנת ענק שכוונה כנגד בית המשפט, ובה השתתפו מאות אלפי איש, ולדעת רבים – חצי מיליון

איש. עוצמתה של העצרת היתה לא רק בכמות המשתתפים, אלא בליכוד השורות שהציגו החרדים, כנגד המבקשים להצר את צעדיהם (גרילק, 2002). בפועל, ההפגנה לא יצרה שינוי בפסיקת בית המשפט, והוא המשיך בקו פסיקתי נוקשה שכלל פסיקות רבות כנגד הציבור החרדי. האחרונים והבולטים שבהם הנם פסק הדין בעניין עמנואל (2010) וביטול חוק טל (2012) שנסקרו לעיל.

17.4 תפיסות מדיניות

התפיסה המדינית של הקהילה החרדית אמביוולנטית ומעוררת מחשבה. מצד אחד, רוב מוחלט של הציבור מחזיק בעמדה ימנית ולאומנית. מצד שני, החרדים אינם מקבלים את התפיסה הדתית-לאומית שמתבטאת באידיאל ארץ ישראל השלמה ובקשר הגורדי שבמשולש תורה-עם-ארץ. לא זו אף זאת: בניגוד לדעה הרווחת בקהילה, חלק מן המנהיגים החרדים אימצו לאורך השנים תפיסות יוניות, שהשפיעו באופן מעשי על המהלכים הפוליטיים החרדיים. כך למשל, הנציגים החרדים (האשכנזים) היו שותפים בשתי הממשלות היחידות שביצעו נסיגה ופינוי יישובים. כך בממשלתו של בגין בשנת 1982 ובממשלת שרון בשנת 2005. מהי אפוא ההשקפה החרדית בהקשר המדיני הישראלי?

מחקרים רבים מראים כי הציבור החרדי בישראל הנו בעל עמדות ימניות ביותר. כך למשל, בסקר שערך אתר כיכר השבת החרדי (17.1.2013), ציינו למעלה מ-72% מהנשאלים כי הם אווזים בעמדה ימנית תוך התנגדות לפינוי שטחים. כ-23% העדיפו את עמדת המרכז המדיני, שלפיה יש להעדיף פשרה טריטוריאלית בתנאי שתוביל לשלום. אחוז אחד בלבד מהנשאלים הזדהה עם השמאל וצידד בהפסקת הכיבוש. בסקר ישן יותר משנת 1997 זיהו את עצמם 100% (!) מהחרדים עם הימין המדיני (מרכז שטינמן למחקרי שלום, 1997). מרבית החרדים אף התנגדו להסכמי אוסלו ובמקרים הבודדים שבהם נערכה בחירה ישירה לראשות הממשלה, זיהו עצמו הציבור החרדי עם נציג הימין באופן מוחלט (שלג, 2000).

אף היחס לערביי ישראל איננו שוויוני: במדד הדמוקרטיה הישראלי (2011) בשאלת מתן שוויון זכויות מלא לערבים, צידדו 27% בלבד מהחרדים בעד (זאת לעומת כ-50% בציונות-הדתית). בנוסף, למעלה מ-90% מהחרדים סבורים כי כל החלטה גורלית במדינת ישראל צריכה להתקבל ברוב יהודי בלבד, ואל לה להישען על רוב ערבי.

מדוע אוחז הציבור בעמדות כה ימניות? ניתן להציג לכך כמה סיבות: ראשית, טעם היסטורי: השמאל הישראלי נפסל על ידי החרדים באופן מסורתי בשל עמדותיו האנטי-דתיות, ולא בהכרח בגין עמדותיו המדיניות. השמאל מצטייר בעיני החרדי בדמותו של בן גוריון ושאר קברניטי הציונות, שביקשו להעביר מן העולם את היהדות החרדית. לעומתם, הימין מצטייר בדמותו של מנחם בגין, האיש שלאורך השנים גילה יחס חם ואוהד למסורת (חקק, 2006). אף שגם מפלגות הימין הנן חילוניות, הרי שאלו נמנעו לאורך השנים מלגזור גזירות כנגד הדת ובעגה החרדית הם נחשבו "מומרים לתיאבון", כלומר, פורקי עול מסיבות של אינטרסים ודחפים אישיים, ולא כשמאל שנציגיו נחשבו "מומרים להכעיס", כלומר, כאלו המבקשים למרוד בשלטונו של הקדוש ברוך הוא.

באחת משיבות מועצת גדולי התורה של מפלגת דגל התורה הליטאית, טרם המהלך הפוליטי שכונה "התרגיל המסריח", עמדה על הפרק השאלה האם יחברו חברי הכנסת לממשלה בראשותה של מפלגת העבודה. הרב שך שהתנגד טען כי אין בכוחו המנהיגותי להתיר זאת. היתר לחבור לעוקרי הדת, אמר הרב, אינני יכול לקחת על כתפי ויש לשאול מנהיג כמו החפץ חיים (מי שהיה מגדולי ראשית המאה העשרים). אחד מן הרבנים חברי ה"מועצת" הקשה על הרב שך וטען כלפיו כי גם ראשי תנועת ביתר הימנית פעלו הרבה באירופה כנגד הדת. הרב שך השיב על אתר כי אין לדמות בין השניים. "השמאל", אמר, "אלו ילדי טהרן וילדי תימן. השמאל זו אינקוויזציה". ואמנם, דעתו של הרב שך היתה ברורה והטאבו האשכנזי על מפלגות השמאל נותר כשהיה כל זמן שנמשכה הנהגתו של הרב שך.

שנית, טעם השקפתי: משנתו החברתית של השמאל מעורדת ערכי שוויוניות וליברליזם, הרחוקים מתפיסת העולם החרדית. אף בית המשפט העליון (שבו עסק הפרק הקודם) נתפס כאנטי-חרדי דווקא בשל השקפותיו הנאורות, הרציונליות והשוויוניות. ממילא, החבירה לימין הקפיטליסטי יותר נראית בעיני החרדים כמזיקה פחות, אף שבעשור האחרון ניתן לראות שינוי בתפיסות אלו. שלישית, טעם פוליטי: התמיכה המסורתית בימין הנה תוצאה של "ברית הדחויים". החרדים, שנדחו על ידי הממסד האשכנזי החילוני, נקלטו בזרועותיו של הימין הישראלי ששנים רבות היה אף הוא חלק מברית זו. לא פלא אפוא שהחל מהמהפך בשנת 1977 הפכו החרדים לשותפים טבעיים בקואליציה, תוצאה של הברית הבלתי-פורמלית.

רביעית, טעם חינוכי וסוציו-אקונומי: דעה רווחת בקרב חוקרי החברה בעולם הנה כי קיים קשר בין עמדות פוליטיות ומדיניות לבין מצב השכלתי וסוציו-אקונומי. החרדים, שברובם מצויים ברף התחתון של הסרגל המעמדי, מפתחים עמדות ימניות ונציות, בדומה לאוכלוסיות נוספות בחברה הישראלית. לכך יש להוסיף את החינוך החרדי, שאיננו מטיף לסובלנות כלפי המיעוט הלא-יהודי, ובכך תחושת הרתיעה הטבעית הרווחת בחברה הישראלית איננה מתאזנת, כפי שנעשה בקרב החברה החילונית (שלג, 2000).

חמישית, טעם דתי: החרדים אינם רואים חוסר צדק ומוסריות בכיבוש, שכן זכות העם היהודי על ארץ ישראל הנה רוחנית בעיקרה ומקורה בהקנייתה לאברהם אבינו. נהוג בהקשר זה לצטט את המדרש המובא ברש"י הראשון בתורה (בראשית א), המקשה, מדוע הקדישה התורה מקום נרחב לסיפור הבריאה כולו, הנחשב לסיפור היסטורי שאין בו כל ממד הלכתי בעל נפקות מעשית? על כך משיב רש"י בשם המדרש "שאם יאמרו אומות העולם לישראל לסטים [גזלנים] אתם שכבשתם ארצות שבעה גויים, הם אומרים להם כל הארץ של הקדוש ברוך הוא היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו."

ואולם הציבור החרדי איננו ציוני. כפי שכבר נכתב לעיל, התפיסה החרדית איננה רואה את המפעל הציוני ואת שיבת ישראל לארצו כאתחלתא דגאולה. בשל כך הם אף אינם נוטלים חלק במפעל "ארץ ישראל השלמה" של הציונות-הדתית. האידיאל ההתיישבותי לא מוערך בציבור החרדי, והוא אינו מכיר כלל את מפעל ההתנחלויות ואף לא תומך בו. אף שרבים מהחרדים התיישבו ביישובים שמעבר לקו הירוק (בעיקר במודיעין עלית, ביתר עלית ועמנואל), הרי שלא היתה זו אלא תוצאה של ברירת מחדל שנבעה מההיצע שיצרה המדינה, והיא לא נשאה עמה כל העדפה אידיאולוגית. שלג (2000) סבור, כי בעוד שהציבור הדתי-לאומי אווז בעמדות ימניות פוזיטיביות, התומכות בהתיישבות בכל חלקי ארץ ישראל כהיבט אידיאולוגי מכונן של הקבוצה, הרי שהתפיסה הימנית החרדית הנה נגטיבית בעיקרה, ונובעת דווקא משלילתן של הקבוצות האחרות, ובעיקר: השמאל היהודי והערבים.

במובחן מכלל הציבור, רבים מן המנהיגים החרדים אווזים דווקא בתפיסה מדינית של המרכז המדיני, שאיננה שוללת ויתורים. כך למשל במכתב ששלח הרב שך בשנת 1979 ביחס להסכם השלום עם מצרים, נכתב כי "אין צל של ספק שמחויבים אנחנו להסכים לכל צעד של שלום בכל אופן שהוא, וכל

פשרה שיכולה לקרב את השלום מחויבים אנו לקבלה, "ובתקופות מאוחרות יותר אף התנגד למפעל ההתנחלויות וקבע כי ניתן להחזיר שטחים למען השלום. בולטת בהקשר זה פסיקתו של הרב עובדיה יוסף, המתירה החזרת שטחים במקום של פיקוח נפש (יוסף, תשמ"ט), פסיקה שהשפיעה רבות על השיח ההלכתי הישראלי. זאת, בניגוד לפוסקים מן הציונות-הדתית ובראשם הרב צבי יהודה קוק, שלפיהם החזרת השטחים אסורה מן התורה (כך למשל במאמר "לא תגורו", תשכ"ז). תנועת ש"ס אף היתה חלק מממשלת רבין בעת חתימת הסכם אוסלו הראשון, אף שחבריה נמנעו בממשלה ובכנסת בהצבעה על ההסכם. ניתן להצביע על כמה טעמים לעמדה הרבנית המרוככת:

ראשית, דעת התורה המיוצגת על ידי הרבנים, איננה שוללת דבר באופן קטגורי אלא שוקלת כל מקרה לגופו. בשל כך ומכיוון שהתפיסה הרווחת כי אין בהחזרת השטחים איסור הלכתי מובהק (יוצאת דופן בעניין זה הנה עמדתו של הרבי מחב"ד, אך גם לשיטתו האיסור נובע מצד פיקוח נפש), לא הביעו המנהיגים התנגדות גורפת בטרם שקלו את הסיטואציה הקונקרטית, תוך שקילת המחיר כנגד התועלת. שנית, הרבנים נזהרים מלהביע עמדות ימניות בפומבי, במטרה למנוע תרעומת מצד הציבור החילוני, העלול לחוש כי מקורה של העמדה הנצית טמון בכך שהחרדים אינם מתגייסים לצה"ל ומצויים מחוץ למעגל הדמים הצבאי. בשל כך, מעדיפה ההנהגה החרדית לנהוג באיפוק ובצניעות בהכרעות מדיניות וצבאיות, וכך הם מורים לנציגיהם. שלישית, עמדת ההנהגה החרדית סקטוריאלית בעיקרה, תוך העדפת האינטרס הפרטיקולרי. משכך, במקום שבו העמדות הישראליות חצויות וההכרעה ההלכתית מתאפשרת בשני הכיוונים, יעדיפו הרבנים את ההכרעה המטיבה עם הקהילה החרדית. כך למשל בשנת 2005 היתה יהדות התורה חלק מהקואליציה בתקופת ההתנתקות (אף שהצביעה כנגד התוכנית עצמה), כשבתמורה להצטרפותה הועבר תקציב מיוחד של מאות מיליוני ש"ח למוסדות החינוך החרדיים.

שער רביעי

תמורות

תמורות בין־דוריות

עם הקמת המדינה סברו מנהיגי הזרם האידאולוגי האמצעי, הלא־ציוני, ובראשם החזון איש, כי יש לפעול לבידול תרבותי וחברתי של האוכלוסייה החרדית מכלל החברה הישראלית. החלטה זו, המבכרת את החינוך ה"חוסם" על פני החינוך ה"מחסן", מבוססת על הצעתו של אברהם אבינו לבן דודו, לוט, אחרי שלא שבע נחת מהתנהלותו: "הלא כל הארץ לפניך, הפרד נא מעלי. אם הַשְׁמַאל וְאִימָנָה ואם הַיָּמִין וְאֶשְׁמְאִילָה" (בראשית יג). ניתן להצביע על שלושה גורמים עיקריים להחלטה שהובילה לניתוק שותפות הגורל בין החרדים לכלל הציבור הישראלי:

הראשון, טעם מחאתי: ההיפרדות הונהגה כמחאה על מעשיהם של קברניטי המדינה והציונות, שפעלו לחילונה של הארץ. שותפות עמם היתה עשויה להעניק לגיטימציה להתנהלות הרוחנית הפסולה שמקורה היה אז בכפירה ובמרידה בקדוש ברוך הוא. ואולם טעם זה איננו מספק. אף מנהיגי הציונות־הדתית מחו כנגד התנהלותם של מנהיגי המדינה וזאת מבלי להתנתק מהחברה הישראלית. מדוע החרדים בחרו בהיפרדות דווקא?

טעם שני וחשוב מקודמו, תרבותי בעיקרו: האתוס החרדי הישראלי נבנה באמצעות שלילת החילוניות והציונות. ההתבדלות יצרה זהות תרבותית, חברתית וקהילתית ייחודית לקהילה החרדית. הגדרת ה"הם" יצרה מאליה את ה"אנחנו". מודל החרדיות הישראלית נבנה על הדיכוטומיה שבין שני צדדים שסועים.

שלישית, טעם דתי־חינוכי: מנהיגי החרדים הובילו לניכור מכוון מכלל האוכלוסייה הישראלית, מתוך הבנה כי כל קשר בין האוכלוסיות עלול לקרר את האמבטיה החרדית, וכי כל גשר יוביל לכיוון אחד בלבד, אל החילוניות. "החינוך החוסם" הונהג במטרה לשמר את הצעירים מפני מגע עם החילוניות המפתה. טעם זה אף מתיישב עם דעותיהם של רבים מחוקרי החרדיות, הסבורים כי

האידיאולוגיה החרדית התפתחה כמודל תגובתי לתופעות ההשכלה והחילון של המאות האחרונות (כ"ץ, תשמ"ו).

עם זאת, בשנותיה הראשונות של המדינה ההתבדלות טרם הכתה שורש. חרדים רבים שעלו לארץ ישראל בשני העשורים הראשונים לקיומה, התיישבו בפיזור גיאוגרפי נרחב, בדרום ובצפון, בירושלים ובתל אביב. מרביתם עברו לפרנסתם במגוון מקצועות ונטמעו בקהילות שונות בערי מגוריהם. ההתבדלות, מבית מדרשו של החזון איש והאדמו"רים החסידיים, היתה נחלתם של מנהיגי החרדים והמחנכים שנדרשו כעת להנחיל אותה לתלמידיהם בישיבות – בני הדור השני.

כצפוי, הדור השני שהתחנך על משנתם של המנהיגים החרדים, החרף את התגובה השלילית לחילוניות. האתוס החברתי הצטרף לסגירות גיאוגרפית, ואל שניהם נלווה שגשוגה הרעיוני של "חברת הלומדים", שלפיה כל גבר חרדי נדרש להקדיש את חייו ללימוד התורה. הקהילות החרדיות ביישובים החילוניים הזדקנו ודולדלו, והזוגות הצעירים פעלו על פי המודל של החרדי הישראלי החדש: הם קבעו את משכנם ביישובים חרדיים מסוגרים, כאשר אב המשפחה לומד בכולל האברכים והאישה היא שנושאת בעול הפרנסה.

הניתוק הגיאוגרפי והתרבותי הוביל לניכור של החרדים והחילונים בישראל, ניכור שבו בחרה החברה החרדית כאמור, כאקט מחאתי ובמטרה לשמר את ילדיה מן החילוניות, תוך חיזוק האתוס החרדי. אט אט, עם התחזקותו של הניכור, נחלשה המחלוקת על עתידה הרוחני של המדינה תוך שהחרדים זונחים את תחושת האחריות והערבות לכלל ישראל. אם בתחילת שנותיה של המדינה היה דיאלוג בין הקבוצות השונות על אופייה הציבורי של המדינה, אף שדיאלוג זה היה אלים לעתים, הרי שעם השנים הוא פסק. כך למשל הפגנות השבת הזכורות משנותיה הראשונות של המדינה, נעלמו לחלוטין. אף החקיקה הדתית, שהיתה גאוותה של הפוליטיקה החרדית, נפסקה. הציבור החרדי השתבלל אל תוך אזורים גיאוגרפיים מוגדרים והתיימש מרשות הרבים הישראלית, כשהאיים החברתיים הולכים ומתרחקים זה מזה. ה"הם" ו"אנחנו" התחדד כשהוא נשען על תפילתו של רבי נחוניא בן הקנה: "אנו רצים והם רצים. אנו רצים לבית המדרש והם רצים לבאר שחת" (ברכות כח).

פן נוסף של התבדלות הדור השני טמון בהתפשטותם של מנגנונים חלופיים פנים-קהילתיים המתפקדים כתחליף לשירותים רוחניים וחומריים שמספקת המדינה לאזרחיה. כך למשל הוקמו בתי דין פרטיים כתחליף לערכאות

החילוניות, הכשרים פרטיים ומהודרים החליפו את כשרות הרבנות מטעם, וגולת הכותרת – ביצורם של מוסדות החינוך הפרטיים שתוכן הלימודים בהם אינו נקבע על ידי המדינה.

ניתוק הדיאלוג הוביל גם להיעדר עיסוק בהסברה חרדית. באופן אולי מפתיע, כמעט לא ניתן למצוא ארגונים חרדיים העוסקים בהסברת החרדיות, זאת במובחן מארגונים רבים העוסקים בהחזרה בתשובה ובקירוב. זאת משום שהיעדרה של הסברה משרת את האינטרס של הדור השני – היפרדות.

כר נרחב שאפשר את פריחתה של האוטונומיה החרדית, היה המהפך בשנת 1977. שלטונו הפרו-חרדי של מנחם בגין והפיכת החרדים ללשון מאזניים קואליציונית העניקו רוח גבית לפיתוחם של מוסדות החינוך החרדיים והמוסדות הקהילתיים. באופן פרדוקסלי, החיבור הפוליטי אפשר את הניתוק החברתי. הרב שך, המנהיג המרכזי של הדור השני, הוביל קו של שותפות פוליטית לצד הסתגרות והגבהת החומות.

אבל הזנחת רשות הרבים הישראלית גבתה מחיר כבד, ואהבה שתלויה בדבר – אין סופה להתקיים. היעדר הדיאלוג הוביל לניתוק רעיוני ולכינון של כמה קבוצות בעלות אתוס מנוגד זה לזה. בשלהי הדור השני, החברה החילונית הישראלית רואה את החרדים כנטע זר שאינו שייך לה. בדומה לוולונים ולפלמים בבלגיה או לספרדים ולקטלונים בספרד – קבוצות אתניות שונות החולקות שלטון מרכזי אחד – הופכת מדינת ישראל לביתן של קבוצות שונות נעדרות כל מכנה משותף, פרט לשלטון המרכזי. מרבית החילונים אינם שותפים לאתוס החרדי בדבר העול הרוחני, הלא מוחשי, שבו נושאת החברה החרדית בעבור כלל המדינה באמצעות לימוד התורה. הם מצדם, נושאים את המשא המוחשי, הפסיבי והאקטיבי: הפסיבי – בדמות אי-השתתפותם של החרדים בשוק העבודה ואובדן ההכנסה ממסים ישירים, והאקטיבי – בדמות תקציבי הישיבות והענקת הפטור מן השירות בצה"ל. לכך יש לצרף את קצב הגידול החרדי המכביד את המשא החומרי תוך התעלמות רועמת מהטענה בדבר חשיבותה של הגדלת הילודה היהודית. אין פלא אפוא שהדרישה להפסקת המימון של קבוצה אחת את האחרת, כמו גם לקצץ בהטבות השונות שהחרדים זוכים להן – הולכת וגדלה.

אם מעצב החרדיות הישראלית בדור הראשון לקיומה של המדינה היה החזון איש, ומנהיגה הבלתי-מעורער בדור השני היה הרב שך, הרי שהמעבר לדור השלישי מתחיל באופן סמלי עם פטירתו של הרב אלישיב והיעדר הנהגה רוחנית

ברורה אחרת. ההנהגה הליטאית חלשה ומסוכסכת. אף שמדובר לכאורה בעניין פנים-ליטאי, אין להקל בו ראש. ההנהגה הליטאית היתה מאז ומעולם הקטר האידיאולוגי של קבוצת ה"מיינסטרים" הלא ציונית. שיתוקה ההנהגתי מקרין על החברה החרדית כולה.

הדור השלישי של החרדיות הישראלית נמצא בנקודת שבר פנימית וחיצונית. פנימית: הלחץ בציבור החרדי עולה. הדרישה ללימוד בלתי-פוסק הדנה את המשפחה כולה לחיי עוני וסגפנות, אינה מתאימה לכולם. התלמוד מביא את דבריו של רבי שמעון בר יוחאי, האומר "ראיתי בני עליה והן מועטין" (סוכה מה). זוהי נחלת יחידים הנוטלים על עצמם עול סיזיפי קשה מנשוא שאין לו סוף. אף שניתן לחנך כך את מרבית הנוער החרדי בשנות הבחרות, הרי שלאורך זמן זוהי משימה קשה ביותר. לו זו אף זאת, תרבות השפע הישראלית המחלחלת גם אל החברה החרדית, מהפכת האינטרנט והיחלשות ההנהגה הרוחנית, כל אלו מכרסמות בחברת הלומדים.

אך מן העבר השני, מרבית החרדים האחרים כלואים בתוך מסגרת שאינה מאפשרת להם יציאה. הם חסרי כישורי חיים, אינם דוברים "ישראלית", ויציאה אל הפרהסיה הישראלית תגרור את הדרתם מהנורמה החרדית והפיכתם לסוג ב'. כך מסתובבים חלק מהצעירים החרדים בתחושה של "אוי לי מיצרי, אוי לי מיוצרי". מן הצד החיצוני, הציבור החילוני אינו מוכן לקבל עוד את ההתנהלות החרדית. במובחן מרבים מבני הדורות הקודמים שהתבנית החרדית עוררה בהם זיכרונות מבית אבא, הרי שבקרב החילונים ה"צברים" בני הדור השלישי, החרדי הנו נטע זר. לבושו ומנהגיו אינם מזכירים להם שום דבר אותנטי, ותסיסתם כנגד השונות החרדית גוברת. כך בשנת 1992 עם עלייתה המטאורית של מפלגת צומת (שמצעה עסק בגיוס בני הישיבות ובהתנגדות לכפייה הדתית), בשנת 2003 עם התחזקותה של מפלגת שינוי ובשנת 2013, עשור לאחר מכן, עם הישגה המרשים של מפלגת יש עתיד. הדרישה לשוויון בנטל איננה אלא תסמין למחאה כנגד הבדלנות החרדית. לראשונה ההנהגה החרדית מוצאת את עצמה לכודה בתנועת מלקחיים, פנימית וחיצונית. נדרש שינוי.

הצורך בשינוי מחלחל אל ההנהגה החרדית. לחדירתו פנימה יש הצדק נוסף: הדור הראשון, דור התקומה, היה אוד מוצל מאש של ניצולי התופת ששרדו ובאו לארץ ישראל. תפקידו של הדור השני היה "למלא את מה שחיסרה המלחמה". להשלים את חסרונם של מיליון וחצי ילדים יהודים ולקומם את חורבנה הדמוגרפי והרוחני של יהדות אירופה. הקמת הישיבות היתה אפוא צו חירום.

ואולם בדור השלישי התפוגג צו החירום. ביום העצמאות ה-65 למדינת ישראל מנתה המדינה לראשונה שישה מיליון יהודים. הבור התמלא מחולייתו ועולם הישיבות עומד בתפארתו באופן חסר תקדים. תחושת החירום התפוגגה אחרי שמשימת השיקום הוכתרה בהצלחה.

פרשת הדרכים שהציבור החרדי נתון בה, מובילה להיחלשותו של הזרם המרכזי החרדי, הלא-ציוני, אל מחוזות הקצה החרדיים. מצד אחד עלייתה של החרדיות המודרנית הציונית-פרגמטית, ומצד שני הקצנה של חלק מן הזרם הלא-ציוני למחוזות אנטי-ציוניים.

החרדיות המודרנית הנה תופעה המתחזקת בעשור האחרון בישראל ועליה נכתב רבות לעיל בשער הראשון, ואין זה המקום להרחיב על כך שוב. אחד מן המאפיינים העיקריים של קבוצה זו, כחרדית, הנו בהקפדתה על שמירת אידיאולוגיית המעטפת החרדית. בכל הנוגע לשאלות השקפתיות ולנושאי דת ומדינה, אין שוני משמעותי בין הקהילה החרדית למודרנית, וחבריה אף תומכים פוליטית במפלגות החרדיות הקלאסיות. בשל כך מכונה קבוצה זו "ציונית-פרגמטית", שכן אף שמן הבחינה האידיאולוגית אוחזת הקבוצה המודרנית בתפיסות הלא-ציוניות וכך אף מתנהלים חבריה בכל הנוגע לחיי הקהילה שלהם, הרי שבחיי המעשה האישיים היא נוטלת חלק בשירות הצבאי, באקדמיה ובתעסוקה, תוך הפנמה וציות פנימי של כללי המשחק הישראליים.

מתחילת המאה הנוכחית, מספרם של המבקשים להשתלב גדל בהתמדה. אלפי חרדים השתלבו בשירות הצבאי, בשירות האזרחי, במסלולי האקדמיה ובתעסוקה. הנה למשל חלק מן הנתונים הנכון לשנים 2012–2013: מנינם של החרדים בצבא ובשירות האזרחי גדל בתוך שנים ספורות פי שמונה (משלוש-מאות בלבד בשנת 2007 ל-2,300 בשנת 2012). שיעור התעסוקה של הגברים החרדים זינק בתוך עשור ב-10% (מ-35% בשנת 2002 ל-44% בשנת 2012). אף מספרם של החרדים באקדמיה המתמקצעים במגוון תחומים, גדל בהתמדה (כ-7,000 חרדים בשנת 2013, מחציתם גברים).

אף שהחרדים המודרניים מהווים למעשה קבוצה קטנה בציבוריות החרדית, הרי שהליכותיהם מקרינות אל לב הציבור החרדי. מעמד הנשים ההולך ומתחזק, צעדי דמוקרטיזציה בהנהגה הפוליטית ותופעת אקדמיזציה ההולכת ומתפשטת, כל אלו אינם נחלתו של הציבור המודרני בלבד. הם מחלחלים אל הזרם המרכזי החרדי וסודקים סדקים באידיאולוגיה המבוססת על פוליוותה של חברת הלומדים ובדעת התורה המכתיבה את אורח החיים הראוי.

בדור השלישי הולכת החברה החרדית לשני כיוונים המתרחקים זה מזה. הגישה הראשונה, האידאולוגית, תומכת בהתכנסות ובביצור החומות. הגישה השנייה, הפרגמטית, איננה שוללת השתלבות זהירה בכלכלה הישראלית. בפני שתי המגמות המנוגדות עומד אתגר רב ממדים. הזרם האידאולוגי נדרש להגביה את החומות ולהעמיק את יסודותיהן, תוך מציאת מענה הולם לבעיית האינטרנט – האויב הגדול ביותר של החרדיות הקלאסית. החרדיות הפרגמטית תעמוד אף היא בפני אתגר משמעותי: כיצד משמרים את הזהות החרדית, הפנימית והחיצונית, אף בהינתן נקודות השקה רבות יותר אל הישראליות החילונית. במילים אחרות: האתגר של החרדיות האידאולוגית הוא החילוניות והמודרנה; האתגר של החרדיות הפרגמטית (שממנה עשויה להתפתח אף החרדיות המודרנית) הוא שימור התרבות החרדית כפי שהיתה. שני האתגרים מורכבים וקשים לפתרון. שניהם מהווים מפתח לדור הבא של החרדיות בישראל.

הקרע המתחולל בהנהגה הליטאית משקף יותר מכול את שתי הגישות המנוגדות. מצד אחד, חרדיות פרגמטית בהנהגתו של הרב שטיינמן, שאיננו שולל השתלבות מתונה בעולם המעשה. מן העבר האחר, הנהגתו של הרב אורבך, העומד בראש הזרם האידאולוגי ומתריע כנגד כל שינוי הנהגתי. את המחלוקת היטיב לחדד עורך עיתון "הפלס" של ההנהגה הירושלמית, ישעיהו ויין, בהתייחסו למחלוקת הפנים-ליטאית ולהצלחת המפלגה החדשה: "תרשום את התאריך הזה, הלילה מתחילה מהפכה. חד וחלק. בזכותנו הציבור החרדי עומד להסתגר יותר, ולחזור לעולם הישן. מי שמקווה להמשיך ולראות פה ציבור חרדי ליברלי ופתוח, שישכח מזה. אנחנו מבקשים דווקא לשמר את הגטו החרדי, להגביה את החומות ולהתרחק כמה שיותר מהעולם החילוני. אנחנו נגד לימודים אקדמיים, לימודי ליב"ה ונגד כל התייצבות בצה"ל לקבלת פטור. אנחנו רואים סימנים של התבוללות בכך שנציגים של יהדות התורה יושבים עם ועדת שקד ודנים על מכסות לגיוס. מבחינתנו זו בגידה, זה 'ייהרג ובל יעבור'" (ריאיון לעקיבא נוביק בעיתון "ידיעות אחרונות", 25.10.2013).

הקצנה חרדית

מגמת ההקצנה איננה חדשה. היא היתה נחלתה של קבוצה קטנה יחסית במחנה החרדי, והיא נישאת כעת על כתפם של בני הדור השלישי המבקשים להקצין את עמדותיו של הדור הקודם, בין השאר אף כתגובת נגד לחרדיות המתונה והמודרנית. את המגמה ניתן לזהות עם שני מאפיינים מרכזיים. הראשון – זליגה לעמדות קצה הלכתיות. השני – פירוק הערכות הכלל-ישראלית.

המאפיין הראשון של ההקצנה טמון בתפיסות הלכתיות מרחיקות לכת, בעיקר בכל הנוגע לסוגיות צניעותיות. כך למשל מונהגות יוזמות "מהדרין" חדשות שמטרתן להביא להפרדה מגדרית מוחלטת בריכוזים החרדיים: בקווי התחבורה הציבורית, בקופות החולים ובמקרים מסוימים – אף ברחובות השכונות החרדיות. במקרים רבים אין מדובר בהנהגות של קבוצות שוליים בחברה החרדית, אלא בדפוסים המאומצים על ידי הקהילה כולה.

ההשקפה שמאחורי ההקצנה ההלכתית נעוצה בצורך בהגדלת הסייגים בשל התחזקות כוחות הטומאה. ככל שכוח ה"סיטרא אחרא" [היצר הרע] גדל, כך יש להגדיל את כוח הקדושה ולהוסיף סייגים נוספים כדי להרחיק את האדם מן העבירה. את התפיסה הזו תיאר האדמו"ר מסלונים הקודם, הרב שלום ברזובסקי, כך: "שאין מקום לטענה מה לו לאדם להחמיר יותר מאבותיו בדור הקודם, כי אז באמת לא היו צריכים להתנהג כך, אבל בדור זה שהזוהמה כל כך מתגברת, הרי רצון ה' שיהודי יחמיר ויגדור עצמו בסייגים חדשים של פרישות" (נתיבות שלום, צ"ד). ואמנם, כיוון שעיקר הקלקול ברחוב החילוני-מערבי נוגע לענייני הצניעות, הרי שהתקנות אף הן מתמקדות בביצור הסייגים בענייני הצניעות. מכאן התפתחה סוגיית הצניעות למרכז המחלוקת שבין החברה החרדית מצד אחד והמערבית מצד שני.

לצד החמרה פנים-חרדית זו ניכרת מגמת החמרה גם בפן הכלל-ישראלי. דרישת ההנהגה הליטאית הבלתי-מתפשרת להורות על ביטולם של גיורי

צה"ל הנהוגים זה שנים, מבטאת מגמה זו. מערכה בולטת בחריפותה נוהלה על ידי ראשי החרדיות הליטאית כנגד הרב עובדיה יוסף והרב הראשי לישראל שלמה עמאר, שאישרו את הגיורים אף שחלק גדול מן המתגיירים אינו שומר מצוות לאחר גירותו. מאבק ציבורי דומה התנהל אף סביב "היתר המכירה" לפתרון הלכתי המאפשר לסחור בפירות שנת השמיטה, כאשר הרבנים האשכנזים לא קיבלו את ההיתר שהנהיג הרב יוסף בעניין, כשקבע כי הרבנות הראשית תעניק הכשר לחקלאים המוכרים את סחורתם.

מרכיב שני של ההקצנה טמון בתפיסה אידיאולוגית ביחס למדינה ולכלל הישראלי. בעבר, ניהל הציבור החרדי מאבק על רשות הרבים הישראלית. אקורד הפתיחה היה מכתב הסטטוס קוו שהוזכר לעיל, ששלושה מתוך ארבעת סעיפיו עסקו בציבוריות הישראלית כולה ולא בחרדים. לאחריו התנהל מאבק עיקש על הצביון היהודי והאורתודוקסי של המדינה. ואולם עם השנים הלך המאבק ופחת. צביונה החילוני של המדינה הוכרע, והחרדים הלכו והסתגרו במובלעות מסוגרות כשהם מתנערים מן הערכות הכלל-ישראלית, ומתמקדים בהצלתה הרוחנית של הקהילה החרדית בבחינת "תן לי את יבנה וחכמיה" (גיטין נו).

מכאן, קצרה הדרך לתפיסות אידיאולוגיות של התרחקות מהמדינה. הקריאה להפריד את הדת מהמדינה כבר איננה "מוקצית מחמת מיאוס" ברחוב החרדי. לא אחת עלו בפני גדולי הדור האחרון הצעות לייסד ספרי יוחסין, בדומה לספרים שהיו קיימים בקהילות השונות בגולה, תוך הפקרת הזירה הכלל-ישראלית ופירוקו של הסטטוס קוו, שרבים בשני הצדדים סבורים כי כבר ממילא הוא איננו אפקטיבי.

שני המאפיינים הנזכרים – ההקצנה ההלכתית ופירוק הערבות הישראלית – עשויים לדור בכפיפה אחת. כך למשל ההוראה ההלכתית הקוראת שלא להשתמש בשירותיהן של חברות מחללות שבת, מהווה החמרה הלכתית שאיננה מעיקר הדין, אך היא גם משרתת את רעיון ההיפרדות החברתית: שומרי שבת לחוד ומחללי שבת לחוד.

ההתנערות מן הערבות הרוחנית מנתקת את החרדים מהחילונים. תחושת האחריות הבסיסית למצבה הרוחני של כלל המדינה קהתה, הן בשל חוסר העניין והפעולות המסכלות שהפגינה החברה החילונית כלפי ניסיונות אלו, הן בשל חוסר ההצלחה היחסי. כך למשל, החרדים אינם מחפשים פתרון הלכתי למאות אלפי מחוסרי הדת בישראל, אף שבעיה זו עלולה להוביל לאלפי נישואי תערובת ולהתבוללות כבר בטווח המיידי. החרדים זנחו את רשות הרבים הישראלית לידי

החילונים. אמנם יש להחריג מכך את המאמץ שממשיכים החרדים להשקיע בקירוב לבבות בעיקר בקרב האוכלוסייה המזרחית שנחשבת שומרת מסורת, ואולם היחס לחילוניות בכללותה השתנה ולחרדים רבים כבר לא אכפת: לא אכפת שהחילונים יאכלו חמץ בפסח; לא אכפת שלא יצומו ביום כיפור; לא אכפת כיצד יתחתנו ויתגרשו וכן הלאה.

ראוי לציין. זוהי איננה עמדת ההנהגה החרדית נכון להיום. זו עדיין מנהלת קרב מאסף על אופייה היהודי של המדינה ומתנגדת לכל שינוי בסטטוס קוו. אך ניתן לראות כרסום באחריות הציבורית, והדעה המבקשת להפריד בין הדבקים הולכת ורוכשת לעצמה שביטה בקרב הקהל החרדי, שהמרחק בינו לבין הציבור החילוני הולך וגדל.

את מה שניתן לכנות כ"התפכחות" החרדית, היטיב לתאר משה גרילק, פובליציסט ועורך עיתון משפחה: "מערכת נישואין אזרחית היא מבחינתי צעד ראשון להפרדה של הדת מן המדינה. הפרדה שכזו במצב העניינים הנוכחי אינה רעה בעיני... הציבור החרדי יעזוב את עטיני השלטון החילוני ויחזור חזרה למה שתמיד היה מקובל בעם ישראל: שהגבירים ובעלי היכולת יתמכו במוסדות הדת... צריך אפוא להתנתק לא רק מן הציבור החילוני, אלא גם מן השאיפה (שמקורה דווקא בציונות-הדתית, לא בנו) לחבוש על קודקודה של המדינה – כיפה" (ynet, 20.8.2000).

מגמת פירוק הערבות מתיישבת היטב אף עם הסירוב להתפשר כמלוא הנימה בכל הנוגע להשקפה או לאינטרסים החרדיים. שותפות, כידוע, מחייבת פשרה. אך כאשר השותפות איננה קיימת אין כל סיבה להתפשר. כך למשל סבור הרב שמואל אורבך הירושלמי הנמנה עם מנהיגי הזרם המתואר, כי אין לדון עם המדינה בכל הנוגע לגיוס בחורי הישיבות, ואין להסכים לכל פשרה בעניין זה. הזרם החרדי האידאולוגי הולך ומתכנס תוך שהוא מתנער מן הקולקטיב הישראלי, על כל המשמעויות החברתיות והתרבותיות הנלוות לכך.

תמורות עתידיות

בשנת 2013, הקהילה החרדית בישראל מונה על פי הערכות אמצע למעלה משמונה-מאות וחמישים אלף איש. כ-50% מחברי הקהילה הנם גילאי 0-14, והם מהווים כ-20% משכבת הגיל באוכלוסייה היהודית. במילים אחרות: כבר כיום אחד לחמישה ילדים במדינת ישראל הנו חרדי והקהילה צומחת בקצב מהיר ביותר (בין 5% ל-6% לשנה). המשמעות הנה שלא ירחק היום שבו האוכלוסייה החרדית תמנה כרבע מאוכלוסיית המדינה. על פי התחזית (בתרחיש אמצע), בשנת 2030 כ-30% מאזרחי מדינת ישראל גילאי 0-14 יהיו בני המגזר החרדי (בן משה, 2011).

העלייה במספרם של החרדים ניכרה היטב אף בבחירות לכנסת ה-19 בשנת 2013. החרדים הגדילו את כוחם בשני מנדטים (כחמישים אלף קולות) נוספים למפלגת יהדות התורה האולטרה-חרדית, שלה מצביעים חרדים בלבד. יישובים רבים שנחשבו בעבר למעורבים בהרגלי ההצבעה לכנסת, "נכבשו" על ידי הקהילה החרדית. כך למשל, בראש טבלת קולות המצביעים בירושלים ובבית שמש (בעקבות הבחירות לכנסת ה-19) עומדות שתי המפלגות החרדיות – יהדות התורה האשכנזית וש"ס הספרדית. סקרים עדכניים משנת 2013 מנבאים צמיחה נוספת ליהדות התורה האשכנזית, לשמונה מנדטים.

הגידול הדמוגרפי גורר בעקבותיו התפשטות גיאוגרפית. היישובים החרדיים הקיימים מלאים ומרביתם אינם יכולים להתרחב עוד. עתודות הקרקע הפנויות מתדלדלות, והיישוב חריש, שיועד לתת מענה דיורי לציבור החרדי, משנה את צביונו, אחרי שבמרכזי מינהל מקרקעי ישראל זכו קבוצות לא חרדיות. היכן אפוא ידורו הזוגות הצעירים החרדיים? בהיעדר ברירה פונים רבים למגורים בערים הטרוגניות, בעיקר בפריפריה הדרומית והצפונית. יותר ויותר חרדים עוברים לגור בנתיבות ובעפולה, באופקים ובנצרת עלית. מגמה זו סביר שתלך

ותגבר, אף שרבים מראשי העיריות מתנגדים לה ומבקשים לחסום את כניסת החרדים. לצד זאת ישנם חרדים המתגוררים בערים הטרוגניות במרכז הארץ: בנתניה, בפתח תקווה ואפילו בתל אביב ודומותיהן. היעדר עתודות עתידיות למגורי הציבור החרדי עלול ליצור חיכוך בין התושבים, כפי שהתרחש בבית שמש, ולשנות את הצביון היישובי. העימות על אופייה של בית שמש הגיע לשיאו בבחירות המוניציפליות בשנת 2013, אז התמודד ראש העירייה החרדי המכהן מטעם ש"ס מול מועמד חילוני שבו תמכו כל הרשימות הלא-חרדיות. במאבק על ראשות העירייה ניצחו החרדים, אך בית המשפט ביטל את תוצאות הבחירות, בשלב נוסף במלחמה על אופייה המתהווה של העיר (עמ"נ 52997-11-13).

הגידול המטאורי לצד אחיזה בתרבות חברת הלומדים מטילים על הפרנסים החרדים עול כבד. כיצד ניתן להמשיך ולהחזיק את רשת המוסדות החרדית הגדלה מצד אחד, כאשר התקציב הממשלתי קטן מצד שני? אמנם, הגישה החרדית איננה נשענת על תוכנית כלכלית בעלת אופק ארוך טווח, אלא על אמונה בקדוש ברוך הוא שהוא זה שנתן את החיים והוא זה שימשיך לתת את המזון (תענית ח). התפיסה החרדית הרווחת הנה כי צמצום תקציבי המוסדות יחד עם הירידה בתרומות הנם עניין זמני שמקורו בבירור רוחני שמבצע הקדוש ברוך הוא כלפי חסידיו, בדומה למבחני הסבולת שמבצעים חיילי היחידות המובחרות: האם העוני והדוחק יכריעו את המסירות? זוהי קריאת "מי לה' אלי" (שמות לב), שהזוכה בה יעלה במדרגתו הרוחנית. תפיסה זו מושרשת בהוויה החרדית והיא אחת ממושכלות היסוד של הבית, של המוסד ושל ההנהגה כולה.

אך אחרי כל זאת, יש לשלם לאברכים את משכורתם אחת לחודש ויש לרכוש אוכל בעבור בני הישיבה. כיצד ינהגו אפוא המוסדות החרדיים כאשר המקורות התקציביים הולכים ופוחתים? כאן יש לחלק בין הישיבה – המיועדת לבחורים שאינם נשואים, לכוללים – המיועדים לאברכים הנשואים.

המוסדות הישיבתיים המיועדים לצעירים הרווקים, מהווים כור ההיתוך של החינוך החרדי, ועל כך נכתב בהרחבה לעיל. יהיה מה שיהיה, ההנהגה החרדית תמשיך להחזיק מוסדות אלו ואפילו בעור שיניה. חינוך הצעירים הנו בסיס הקיום החרדי והקהילה תעשה כל שביכולתה כדי למנוע פגיעה במערכת זו. אף כאן יש להזכיר את שנאמר לעיל, כי החינוך החרדי איננו עד לגיל שמונה-עשרה כמקובל במערב, אלא עד לגיל הנשואים, בכל זמן שיהיו.

לעומת זאת עמידתם של הכוללים המיועדים לאברכים הנשואים, על אף איתנותם הרוחנית, חלשה יותר מן הישיבות. זאת, לא רק בשל שניותם במדרג החשיבות, אלא אף בשל הקושי של האברכים עצמם לקיים את משפחתם בדוחק, קושי המשפיע על המוסד מבפנים. וכך נוצר מצב שלפיו ראש המוסד מתקשה לפרנס את אברכיו והאברך מתקשה לפרנס את משפחתו. הלחץ איננו רק מבחוץ על ראש המוסד, אלא הוא אף מבפנים, מתוך הבית.

לכך יש להוסיף את העלות השוטפת הנמוכה של המוסד הישיבתי יחסית לכולל האברכים, שכן הישיבה איננה נותנת מלגות ללומדיה והוצאותיה מתמקדות במשכורות ובעלויות שוטפות, בעוד שכולל האברכים נדרש לאתר מימון לכל אברך בסכום הנע סביב אלף ש"ח לחודש, נוסף על מלגה המשולמת על ידי המדינה, העומדת על מאות ש"ח בחודש. ואמנם, עם התגברות הקשיים הכלכליים הודיעו כמה כוללים לתלמידיהם כי אינם יכולים להמשיך ולהעניק את המלגות כבעבר, וסגרו את שעריהם.

חילוק נוסף רלוונטי בהקשר זה הנו בין מבנה הקהילה החסידית למבנה הקהילות האחרות. בקרב החסידויות הגדולות פועלים המוסדות של החצר כידו הארוכה של האדמו"ר הערב להם. האחריות הכלכלית לפעילותם של המוסדות איננה מוטלת רק על בעלי המוסד, אלא היא באחריות הנהגת החסידות. בשל כך, כל אחת מן החסידויות הגדולות המחזיקה במספר רב של מוסדות, תידרש לאזן את פעילותה הכלכלית, בהתאם להשקפותיה על מדרג החשיבות, וליכולותיה הכספיות המושפעות בעיקר מתורמי הקהילה.

ואולם בקרב הקהילות הליטאיות והספרדיות ואף בקרב החסידויות הקטנות יותר, המוסדות אינם חלק מרשת כלכלית אחת, וכל מוסד מתנהל בנפרד על פי דרכו. מסוף העשור הקודם, עם התחזקותו של המשבר הגלובלי, ניתן לראות את התגברות הקשיים הפיננסיים של המוסדות. יכולתו של כל אחד מהמוסדות להמשיך ולהתקיים תלויה במאגר התורמים שלו והתומכים בו, וזה תלוי בין השאר בדיון נוסף ונפרד שכעת תופנה אליו תשומת לב.

הפרקים לעיל תיארו את שתי המגמות המתרחשות בדור הנוכחי בתוך הציבוריות החרדית. מגמת התכנסות, שלה שותף חלק מהציבור החרדי, ומגמת השתלבות, שלה שותפים אחרים. מה תהיה מערכת היחסים בין הקבוצות השונות? זיכרמן

וכהנר (2012) מתארים שלושה תרחישים אפשריים: הראשון, החברה החרדית הקלאסית (המתכנסת) תתגונן מפני החברה המודרנית (המשתלבת) ותרחק את רגליה אל מחוץ למחנה. כדי לעצור את הסחף כלפי המודרנה, ינקטו המנהיגים קו נוקשה שיכלול התקפות בביטאונים הרשמיים על הדרך המודרנית, סירוב לקבלתם לבתי הספר ולמוסדות החרדיים, כמו גם התקפות אישיות מצד חלק מהציבור הקלאסי על פרטים בקבוצה זו. ניצנים לדרך זו ניתן לראות בעיתונות החרדית, בעיקר האשכנזית, ובקמפיין החרד"קים [ראשי תיבות של "חרדים קלי דעת"], הממוען אל הפרטים החרדיים המתגייסים לצה"ל, כשמטרתו לפגוע בהם באופן אישי.

תרחיש שני הנו התעלמות. ההנהגה החרדית המסורתית תתעלם מקיומם של החרדים המודרניים, הן בשל הבנה כי מלחמה כנגדם לא תשרת את האינטרס החרדי, או בשל חולשה הנהגתית. יש לציין כי בקוד החרדי, ההתעלמות מהווה, הלכה למעשה, הסכמה שבשתיקה לקיומה של התופעה.

תרחיש שלישי הנו הכלה. הקהילה החרדית תכיל ותטפח את הקשר עם החרדיות המודרנית, מתוך תפיסה כי הזנה הדדית תתרום לשתי הקבוצות. החברה החרדית הקלאסית תראה את החרדים המודרניים כחלק ממנה, בדומה לקהילות החרדיות בחוץ לארץ שבהן יש קשרים הדוקים בין שתי הקבוצות. לשיתוף הפעולה יכול שיהיו כמה פנים: הפן האחד, כלכלי: הקבוצה המודרנית, שמטבע הדברים ניצבת על מישור סוציו-אקונומי גבוה יותר, תממן בכוחות עצמה את חברת הלומדים. ככל שקבוצה זו תגדל ותתעבה, היא תוכל להיות בסיס כלכלי איתן יותר לחברת הלומדים. בתמורה לכך תזכה החברה המודרנית בהכרה רוחנית, וכך תיווצר עסקת "יששכר וזבולון" מוצלחת. מצד אחד, חברת הלומדים, הנהנית מבסיס כלכלי מוצק. מצד שני, חברת העובדים, הנהנית מממד רוחני ושליחותי לקיומה. הפן השני, פוליטי: הכלת החרדיות המודרנית אל תוך הציבור החרדי תמנע בריחת קולות מהמפלגות החרדיות ואולי אף תחזק אותן. כבר כיום ניתן לראות את יהדות התורה האשכנזית, העושה פעולות שונות כדי למנוע את בריחת קולותיהם של החרדים המודרניים.

נכון להיום (2013), נראה כי התרחיש השלישי אכן מכה שורש. ההנהגה החרדית איננה מדירה את החרדים המודרניים משורות הקהילה, ואלו מצדם שומרים אמונים ונותנים את קולם למפלגה החרדית. כך למשל, בבחירות המוניציפליות האחרונות העדיפו החרדים המודרניים להצביע למפלגות

החרדיות הוותיקות על פני תנועת "טוב" החדשה שלכאורה הזדהתה יותר עם מטרותיהם.

נראה כי המשך החזקתם וחזיוקם של מוסדות התורה בארץ ישראל תלוי בין השאר ביכולתה של החברה החרדית לייצר תשתית כלכלית רחבה, פנים-קהילתית, שתתמוך בלימוד התורה. חיבור בין החרדיות הקלאסית לחרדיות המודרנית יכול להניב תשתית מעין זו.

אחרית דבר

במדד הדמוקרטיה הישראלית (2012), בשאלה "איזה חלק מההגדרה 'יהודית ודמוקרטית' חשוב לך יותר", השיבו כ-80% מהחילונים כי הדמוקרטיה חשובה יותר או כי שני הערכים שווים. רק 20% סברו כי החלק ה"יהודי" חשוב יותר. בקרב הציבור החרדי התמונה הפוכה: למעלה מ-80% מהחרדים השיבו כי החלק ה"יהודי" חשוב יותר. קרוב ל-20% השיבו כי החשיבות שווה. אפס(!) אחוזים מהחרדים, השיבו כי החלק ה"דמוקרטי" חשוב יותר (הרמן ואחרים, 2012). בתחרות שבין יהדות ודמוקרטיה, הציבור הישראלי מחופר בעמדותיו.

כמובנים רבים, ניצחה הרוח החרדית את אלו שזלזלו בה. כנגד כל הסיכויים קם עולם התורה על רגליו, והוא זכה לעדנה באופן שמעולם לא היה כמותו בכמות, וכבר למדנו כי "הכמות עושה איכות"; האידיאולוגיה החרדית על מאפייניה הפנימיים והחיצוניים השתרשה בתוך הקהילה כולה, מקטן ועד גדול; החברה החרדית הצליחה בתוך יובל שנים להעמיד מובלעת גיאוגרפית ורעיונית הכוללת מגוון רחב של מוסדות המהווה חלופה פנים-קהילתית לכל נושא; הכוח החרדי הקולקטיבי על כל היבטיו נמצא אף הוא בעלייה מתמדת. האתוס החרדי הצליח לגבור על מתחריו, בעיקר בשל הטוטאליות המוחלטת שנדרשה מן הפרטים בקהילה. החרדיות איננה משלבת דבר מלבדה. אין מקום לחומריות; אין מקום למודרנה; אין מקום לאמיתות נוספות; אין מקום לשותפות או לסטייה קלה מן הדרך. מחיקת האפור מקשת הצבעים החרדית דחקה את הקהילה כולה אל הגוונים השונים של השחור. הקהילה החרדית הפכה לאי בודד ומבוצר ההולך ומתפשט לאט ובבטחה בתוך החברה הישראלית. השבטיות הפרטיקולרית ניצחה את ה"יחד" האוניברסאלי ושותפות הגורל הישראלית הלכה ונפרמה.

ואף על פי כן, לא הצליחה הקהילה להימלט מקללת המנצחים. מחיר ההצלחה הגבוה דרש מהפרט החרדי שני ויתורים כואבים: הראשון, ויתור על ההגשמה העצמית והעדפת האידאל הקולקטיבי; השני, ויתור על חיי השפע המערבי והיצמדות לאידאל הסגפנות. בדור השלישי של החרדיות הישראלית, המושפע מהתגברות החומריות (ובעיקר האינטרנט) מצד אחד, ומחולשתה של ההנהגה הרוחנית מצד שני, רבים אינם יכולים לשאת את מחירה הסיזיפי של חברת הלומדים, וכך נוצרה בדור השלישי חברת עובדים חרדית ומודרנית, לצדה של חברת הלומדים הקלאסית.

כיצד תעוצב החרדיות של הדור השלישי? האם היא תלך ותתכנס מחשש האיומים הרוחניים המקיפים אותה, או שמא היא תלך ותשתלב במארג החיים הישראלי, תוך ויתור על היבטים תרבותיים שונים של הקהילה? האם היא תמשיך לפרום, או תבקש לתפור את אריג הקיום הישראלי המשותף? תם ולא נשלם.

ביבליוגרפיה

מחקרים

- אידלזון (תרצ"א) – אברהם צבי אידלזון, הנגינה החסידית, ספר השנה ליהודי אמריקה ההסתדרות העברית באמריקה.
- אינפלד (תש"ע) – צבי אינפלד, תורת הגר"א ומשנת החסידות, מוסד הרב קוק.
- אלאור (1992) – תמר אלאור, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, עם עובד.
- אלאור ונריה (2003) – תמר אלאור וערן נריה, "המשוטט החרדי": צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 171–195.
- אסף (תשע"א) – דוד אסף, "פרשת בערניו מליאובה ומחלוקת צאנז-סדיגורה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל כג, עמ' 407–481.
- אסף (2012) – דוד אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית, אוניברסיטת חיפה וידיעות ספרים.
- אקשטיין, טולקובסקי וצור (2012) – צבי אקשטיין, אפרת טולקובסקי וניצן צור, האם מחירי הדיוור בישראל גבוהים בשל מלאי תכנוני קטן?, הבינתחומי הרצליה.
- אריאן וקיסר-שוגרמן (2009) – אשר אריאן ואיילה קיסר-שוגרמן, יהודים ישראלים – דיוקן, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ביגמן (תש"ע) – עקיבא ביגמן, "תורה לשמה" – להלכה ולמעשה", שאנן טו, עמ' 141–160.
- בן חיים (תשכ"ה) – מנשה בן חיים, "אחוד של היהדות החרדית", המעין ה, א, עמ' 38.
- בן משה (2011) – אליהו בן משה, שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי – דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה, משרד התמ"ת.
- בראון (תשס"ג) – בנימין בראון, הרב שך: "הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל", בתוך: נרי הורביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, עמ' 278–342.
- בראון (2011) – בנימין בראון, לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית? דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בראון (תשע"א) – בנימין בראון, החזון איש – הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, מאגנס.

- ברויאר (1983) – מרדכי ברויאר, "הישיבה והקהילה", ניב המדרשיה טז–יז (תשמ"ג–מ"ד), עמ' 263–269.
- ברויאר (2003) – מרדכי ברויאר, אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, מרכז שז"ר.
- ברנד (2010) – יצחק ברנד, ערכאות של גויים במדינת היהודים, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גוגנהיים (תש"ע) – נגה גוגנהיים, תפיסות וחוויות של נהיגה ובטיחות בדרכים בקרב נשים חרדיות בישראל, עבודת מוסמך אוניברסיטת בר אילן.
- גונן (2000) – עמירם גונן, מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גונן (2005) – עמירם גונן, בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גרילק (2002) – משה גרילק, החרדים: מי אנחנו באמת, כתר.
- דורון (2013) – שלומי דורון, המהלכים בין העולמות, הקיבוץ המאוחד.
- דיין (2009) – אריה דיין, המעיין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס, כתר.
- דיכובסקי (תשס"ח) – שלמה דיכובסקי, "דעת תורה מן התורה מנין", בתוך מנחה למנחם, הקיבוץ המאוחד, עמ' 165–178.
- הורביץ (1994) – אלימלך (אליוט) הורביץ, "על משמעויות הזקן בקהילות ישראל במזרח ובאירופה בימי הביניים ובראשית העת החדשה", פעמים 59, עמ' 124–148.
- הורביץ (2000) – נרי הורביץ, "החרדים והאינטרנט", כיוונים חדשים 2, עמ' 30–60.
- הורוביץ (1989) – משה הורוביץ, הרב שך: שהמפתח בידו, כתר.
- הורוויץ ודהן (2004) – יצחק הורוויץ ודקלה דהן, בית המשפט העליון וערכי דת ומסורת, מנוף.
- הכהן (2004) – אביעד הכהן, נשמה יתרה במשפט – אמרות ולקטות ממשנתו של מנחם אלון, מוזאיקה.
- הרמן ואחרים (2011) – תמר הרמן ואחרים, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן ואחרים (2012) – תמר הרמן ואחרים, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הררי (2013) – יחיאל הררי, סודו של הרבי, ידיעות ספרים.
- וולטר וכהן (2012) – דרור וולטר וחנן כהן, עמדות הציבור בסוגיית גיוס בני הישיבות, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (26.8.2012).
- וולפיש (תשס"ד) – אברהם וולפיש, "השיטה הבריסקאית והקריאה הצמודה", נטועים יא–יב, עמ' 95–151.
- וינברג (תשכ"ו) – יחיאל יעקב וינברג, "דת ומדינה בישראל", המעין ו, ג, עמ' 1.
- וינברג (תשמ"ט) – יחיאל יעקב וינברג, רש"ר הירש: משנתו ושיטתו, עזרא.

- וינרוט (2000) – אברהם וינרוט, רבית, שואב.
- וינרוט (2001) – אברהם וינרוט, פמיניזם ויהדות, ידיעות ספרים.
- וניג (2011) – מרלין וניג, הקולנוע החרדי, רסלינג.
- וסרמן (2011) – נאוה וסרמן, חברת הקדושה: תהליך הקמת הבית בחסידות גור, עבודת דוקטורט אוניברסיטת בר אילן.
- זוהר (תשנ"ג) – צבי זוהר, מסורת ותמורה, מכון יצחק בן-צבי.
- זוהר (תשס"א) – צבי זוהר, האירו פני המזרח, הקיבוץ המאוחד.
- זולדן (2009) – דוד זולדן, חרדים לגורלם – סיפורו של הנח"ל החרדי, ידיעות ספרים.
- זיכרמן וכהנר (2012) – חיים זיכרמן ולי כהנר, חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חקק (2006) – יוחאי חקק, גברים בשחור: גברים חרדים בתנועת הליכוד, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חקק (2009) – יוחאי חקק, "איזהו גיבור – הכובש את יצרו" פוגש גוף גברי חילוני", סוציולוגיה ישראלית יא (1), עמ' 159–189.
- טיקוצ'ינסקי (תשס"ז) – שלמה טיקוצ'ינסקי, "העתקת הישיבה הליטאית לארץ ישראל: סיפורן של שתי ישיבות בישראל – 'חברון' ו'פונוביז'", בתוך: ישיבות ובתי מדרשות, מרכז זלמן שז"ר, עמ' 273–314.
- טיקוצ'ינסקי (תש"ע) – שלמה טיקוצ'ינסקי, "עדיין עומדים אנו תחת ההר... כי שם מקומנו לעולמי עד: על 'חוויה דתית' חרדית", אקדמות כה, עמ' 57–65.
- יוסף (תשמ"ט) – הרב עובדיה יוסף, "מסירת שטחים מארץ ישראל במקום פיקוח נפש", תחומין י, עמ' 34–47.
- כהן (2005) – בצלאל כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית – מבט מבפנים, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כהן (2013) – יואל כהן, "התקשורת הדתית בישראל", בתוך: דוח שנתי: התקשורת בישראל 2012: סדרי יום, שימושים ומגמות, אוניברסיטת אריאל.
- כהנר (תשכ"ד) – קלמן כהנר, "לדרכה של יהדות התורה באשכנז", המעין ד (2), עמ' 2.
- כהנר (2009) – לי כהנר, התפתחות המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל, עבודת דוקטורט אוניברסיטת חיפה.
- כ"ץ (תשמ"ו) – יעקב כ"ץ, היציאה מן הגטו, עם עובד.
- לאו (2005) – בנימין לאו, ממרן עד מרן, ידיעות ספרים.
- לאון (2009) – נסים לאון, חרדיות רכה – התחדשות דתית ביהדות המזרחית, יד בן-צבי.
- לאון (תשע"א) – נסים לאון, "בין סוציולוגיה לפוליטיקה של המקף", פעמים (125–127), עמ' 207–234.
- לוי (תשל"ד) – יהודה לוי, "מהו הקיטוב ביהדות התורתית", המעין יד, ב, עמ' 9.

- לוין (2009) – חגי לוין, המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה, משרד ראש הממשלה.
- לופו (2004) – יעקב לופו, ש"ס דליטא: ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, הקיבוץ המאוחד.
- לופו ומלחי (2011) – יעקב לופו ואסף מלחי, יחסם של תלמידי ישיבות חרדים ללימודים כלליים ולימודי מקצוע, משרד התמ"ת.
- לורין (תשס"ז) – שלמה לורין, במחיצתם של גדולי התורה, פלדהיים.
- ליכטנשטיין (תשע"ב) – אהרן ליכטנשטיין, אם אין דעת – מנהיגות מנין, אתר "דעת".
- מונק (תשכ"ה) – משה מונק, "אחור של כל העמלים למען מדינה תורתית", המעין ה, א, עמ' 32.
- מירסקי (1956) – שמואל מירסקי, מוסדות תורה באירופה בבניינם ובחורבנם, עגן.
- מלחי (2008) – אסף מלחי, מיפוי מעסיקים וענפי תעסוקה של עובדים חרדים במגזר העסקי בשנת 2008, משרד התמ"ת.
- מלחי (2013) – אסף מלחי, גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי, משרד התמ"ת.
- מנדלבוים (תשס"ה) – אברהם דוד מנדלבוים, היכל הנגינה, מכון חמ"י.
- נויגרשל (2001) – מרדכי נויגרשל, למה הם שונים: החרדים והחברה בישראל, יהדות מזוית שונה.
- סולוביצ'יק (2011) – הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, איש על העדה, ידיעות ספרים.
- עופר (תשנ"ב) – יוסף עופר, כתר ארם צובא והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין, ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, אקדמון.
- פרידמן (2013) – דניאל פרידמן, הארנק והחרב, ידיעות ספרים.
- פרידמן ואחרים (2011) – ישראל פרידמן ואחרים, שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- פרידמן (1988) – מנחם פרידמן, האשה החרדית, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן (1990) – מנחם פרידמן, "ואלה תולדות הסטטוס-קוו: דת ומדינה בישראל", בתוך: ו' פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947–1949, עמ' 47–64.
- פרידמן (1991) – מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צרפתי וכהן (2009) – אורלי צרפתי ויואל כהן, ההשפעה של התקשורת על יחסים חילוניים-דתיים, הכנס השנתי של האגודה ללימודי ישראל.
- קוליק (2012) – ליאת קוליק, תחושת העצמה, ערכי חיים ומרכזיות חיי העבודה בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה, שמואל נאמן.
- קונור-אטיאס ואבו חלא (2010) – אתי קונור-אטיאס והאלה אבו חלא, זכאות לתעודת בגרות לפי יישוב, מרכז אדוה.

- קליבנסקי (תשס"ט) – בן ציון קליבנסקי, הישיבות הליטאיות במזרח אירופה בין שתי מלחמות עולם, עבודת דוקטורט אוניברסיטת תל אביב.
- קלרק (תש"ס) – אליהו דוד קלרק, "ישיבה מעורבת בסעודת נישואין", תחומין כ, עמ' 160–170.
- קפלן (2003) – קימי קפל, "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים", בתוך: עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 224–278.
- קפלן (2006) – קימי קפלן, רבות רעו"ת צדיק: קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, למאפייניה והתפתחותה, מכון חיים הרצוג.
- קרומביין (תשס"ב) – אליקים קרומביין, "מהרב חיים מבריסק והגרי"ד סולוביצ'יק ועד שיעורי הרב אהרון ליכטנשטיין – על גלגולה של מסורת לימוד", נטועים ט, עמ' 51–94.
- רהט, ברנע, פרידברג וקניג (2013) – גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג, תיקון שיטת הממשל בישראל, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שאול (2010) – מיכל שאול, "שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן", עיונים בתקומת ישראל 20, עמ' 360–395.
- שגיא (2006) – אבי שגיא, המסע היהודי ישראלי, מכון שלום הרטמן.
- שוקד ורשן (1999) – משה שוקד ושלמה רשן, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה, יד יצחק בן-צבי.
- שטרן וזיכרמן (2013) – ידידיה שטרן וחיים זיכרמן, בין אוהל סיירים לאוהלה של תורה: מתווה לגיוס חרדים לצה"ל, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שלג (2000) – יאיר שלג, הדתיים החדשים, כתר.
- שלהב ופרידמן (1985) – יוסף שלהב ומנחם פרידמן, התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל.

דוחות ומסמכים

- משרד הבינוי והשיכון, צרכי הדיור של המגזר החרדי (2006).
- דו"ח הוועדה לבדיקת הסדרי ההסעה בתחבורה ציבורית (2009).
- המוסד לביטוח לאומי, ממדי העוני והפערים החברתיים 2011 (2012).
- היועץ המשפטי לממשלה, המלצות הצוות לבחינת תופעת הדרת נשים (2013).
- מולד – המרכז להתחדשות הדמוקרטיה, מתווה פרי – ניתוח ראשוני (2013).
- פלסנר (2012) – יוחנן פלסנר, דין וחשבון של חבר הכנסת יוחנן פלסנר, יושב ראש הוועדה לקידום השירות והשוויון בנטל, הכנסת.

בג"צים ופסקי דין

- בג"ץ 265/87 ברספורד נ' משרד הפנים, פ"ד מג (4) 793 (1989).
- בג"ץ 465/89 רסקין נ' המועצה הדתית ירושלים, פ"ד מד (2) 673 (1990).
- בג"ץ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח (2) 221 (1994).
- בג"ץ 4346/92 מעלה נ' שר החינוך והתרבות, פ"ד מו (5) 590 (1992).
- בג"ץ 3872/93 מיטראל נ' ראש הממשלה, פ"ד מז (2) 485 (1993).
- בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט (4) 94 (1995).
- בג"ץ 3267/97 רובינשטיין נ' שר הביטחון, פ"ד נה (2) 255 (2000).
- בג"ץ 4247/97 סיעת מרצ במועצת עיריית ירושלים נ' השר לענייני דתות, פ"ד נב (5) 241 (1998).
- בג"ץ 415/99 סיעת מרצ במועצת עיריית ירושלים נ' המועצה הדתית ירושלים (פורסם בנבו, 28.1.1999).
- בג"ץ 4124/00 יקותיאל נ' השר לענייני דתות (פורסם בנבו, 14.6.2010).
- בג"ץ 2193/01 סעדיה נ' שר הביטחון וראש הממשלה (פורסם בנבו, 19.11.2003).
- בג"ץ 6427/02 התנועה לאיכות השלטון בישראל נ' הכנסת, פ"ד סא (1) 619 (2006).
- בג"ץ 8638/03 אמיר נ' בית הדין הרבני הגדול בירושלים, פ"ד סא (1) 259 (2006).
- בג"ץ 5026/04 דיזיין נ' משרד העבודה והרווחה, פ"ד ס (1) 38 (2005).
- בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה (פורסם בנבו, 5.1.2011).
- בג"ץ 4805/07 המרכז לפלורליזם יהודי נ' משרד החינוך, פ"ד סב (4) 571 (2008).
- בג"ץ 6298/07 רסלר נ' כנסת ישראל (פורסם בנבו, 21.2.2012).
- בג"ץ 1067/08 עמותת נוער כהלכה נ' משרד החינוך (פורסם בנבו, 6.8.2009. ראו החלטות מיום 17.5.2010, 15.6.2010, 17.6.2010, 14.9.2010).
- בג"ץ 3752/10 אמנון רובינשטיין נ' הכנסת (צו על תנאי מיום 19.9.2010).
- בג"ץ 7521/11 עזריה נ' משטרת ישראל (פורסם בנבו, 16.10.2011).
- בג"ץ 39/12 עמותת תנועת ירושלמים נ' מדינת ישראל.
- ה"פ 30297-06-12 יתדות ת.ש.מ.ו. הוצאה לאור ופרסומים בע"מ נ' גליק ואח' (פורסם בנבו, 28.5.2013).
- רע"א 5421/13 כהנמן נ' מרקוביץ (פורסם באתר בתי המשפט, 1.10.2013).
- בג"ץ 5851/13 קושלבסקי נ' המועצה להשכלה גבוהה (פורסם באתר בתי המשפט, 1.10.2013).
- הפ"ב (ת"א) 13-01-37061 כהנמן נ' מרקוביץ (פורסם בנבו, 7.7.2013).
- עמ"נ 13-11-52997 כהן ואח' נ' משרד הפנים (פורסם באתר בתי המשפט, 26.12.2013).

מפתח אישים

א

אבא שאול, הרב בן ציון, 95
אבוחצירא, הרב ישראל (הבבא סאלי), 94, 229
אברמסקי, הרב יחזקאל, 65
אודסר, רבי ישראל, 47, 48
אוירבאך, הרב שלמה זלמן, 102, 230
אוירבאך, הרב שמואל, 66, 93, 102, 124, 226, 230–233, 250, 289, 340, 343
אטיאס, אריאל, 218, 243
איכנבוים, רחל, 304
אייכלר, ישראל, 35
איינשטיין, אריק, 268
אלבז, בני, 266, 267
אלון, מנחם, 59
אלישיב, הרב יוסף שלום, 23, 52, 53, 57, 66, 72, 82, 101, 102, 155, 216, 218, 229–231, 233, 252, 289, 293, 305, 337
אמסלם, הרב חיים, 87, 218
אסחייק, הרב יחזקאל, 92
אפרתי, הרב יוסף יקותיאל, 293
אקשטיין, הרב איתן, 122, 199
ארגמן, שמואל, 261
אריאלי, הרב אשר, 168

ב

בגין, מנחם, 219, 330, 337
ביאליק, חיים נחמן, 291, 292
בידרמן, הרב שמעון (הרבי מלעלוב), 46

ד

דיין, שלמה, 218
דרעי, אריה, 85, 86, 217, 218, 221, 328

ג

גלנץ, יהודה, 266
גפני, משה, 217, 218
גרוס, יעקב שלמה, 215
גרוסמן, יצחק דוד, 204

בייניש, דורית, 290, 328
בלוי, הרב עמרם, 52
בלוי, מרדכי, 27, 197
בן גוריון, דוד, 66, 67, 192, 215, 293, 314, 318, 319, 321, 322, 330
בן דוד (ורדיגר), מרדכי, 266–269
בן משיח, יניב, 267
בן שלמה, שמעון, 218
בן-ארצי, שמואל, 65
בניזרי, שלמה, 218
בעל שם, ישראל (הבעל שם טוב), 29, 38, 47, 55, 123, 176
בקרמן, מנוחה, 261
ברויער, הרב שלמה, 60
ברזובסקי, הרב שלום (האדמו"ר מסלונים), 294, 341
ברלנר, רבי אליעזר, 47, 251
ברק, אהוד, 221
ברק, אהרן, 328

ה

הגאון רבי אליהו מווילנא, 52, 54, 55, 58,
264, 78, 69
הגר, הרב חיים מאיר (הרבי מוויז'ניץ), 46
הגר, הרב משה יהושע (הרבי מוויז'ניץ), 40,
46
הגר, מרדכי (הרבי מוויז'ניץ – מונסי), 46
הוטנר, הרב יצחק, 64
הורביץ, הרב יוסף (הסבא מנובהרדוק), 64
הורביץ, מרדכי, 60
הילדסהיימר, הרב ישראל, 60
הירש, הרב שמשון רפאל, 60, 296–297,
315, 308
הכהן, הרב ישראל מאיר, 290, 297

ו

וולף, הרב אברהם יוסף, 171
וייס, הרב אשר, 168
ולדר, חיים, 262
וסרמן, הרב אלחנן, 42, 43, 61
ורדיגר, אברהם, 215, 316

ז

זאב, נסים, 220
זוהר, הרב אורי, 119
זוין, הרב שלמה יוסף, 261
זילברשטיין, הרב יצחק, 263
זריצקי, דוד, 261

ח

חוגי, עופר, 218

ט

טייטלבוים, הרב אהרון (הרבי מסאטמר), 313
טייטלבוים, הרב זלמן לייב (הרבי מסאטמר),
313
טייטלבוים, הרב משה (הרבי מסאטמר), 227

י

יוסף, הרב יצחק, 88, 93, 229
יוסף, עובדיה, 23, 85–88, 90–95, 136, 141,
155, 217, 218, 221, 228, 251, 332, 342
יצחק, הרב אמנון, 87, 98, 116
ישי, אליהו, 87, 218, 219

כ

כדורי, הרב יצחק, 85, 222
כהן, הרב שלום, 91
כהנא, הרב קלמן, 215, 315
כהנא, יוסף משה, 39
כהנמן, הרב אליעזר, 233, 234
כהנמן, הרב יוסף שלמה, 84, 148
כהנמן, יוסף שלמה, 84

ל

לאו, דוד, 165, 310
להמן, הרב מאיר, 261
לוי, אדמונד, 96
לוי, הרב גבריאל יוסף, 166
לוי, יאיר, 218
לויין, יצחק מאיר, 215, 241, 244, 322
לופוליאנסקי, אורי, 203, 223
לורינץ, שלמה, 215, 286, 319
ליברמן, הרב ישעיהו, 172
ליכטנשטיין, הרב אהרן, 69, 286
ללום, יואב, 96
לפיד, טומי (יוסף), 220
לפיד, יאיר, 91, 220, 309

מ

מאיר, הרב שמואל, 172
מאיר, ידידיה, 206
מושקוביץ, אוהד, 268
מזוז, הרב מאיר, 93
מיליקובסקי, הרב יעקב אריה (הרבי
מאמשינוב), 47

ק

קוטלר, אהרון, 65, 70
קוטלר, מלכיאל, 70
קולדצקי, הרב יהודה (יידל), 164, 170
קולדצקי, לאה, 305
קוק, הרב אברהם יצחק הכהן, 148, 201, 285,
320
קוק, האברהם יצחק הכהן, 39
קוק, לאה, 305
קוק, צבי יהודה, 332
קנייבסקי, בת שבע, 305
קנייבסקי, הרב חיים, 187, 230, 232, 260, 305
קנייבסקי, הרב יעקב ישראל, 44, 65
קפלן, הרב נפתלי, 21, 166, 167, 251
קרליבך, שלמה, 265
קרליץ, הרב אברהם ישעיהו (החזון איש),
39, 40, 44, 62, 68–68, 71, 100, 102,
171, 230, 284–286, 293, 306, 314,
319–337

ר

רבי חיים מוולוז'ין, 57
רבי ישראל מסלנט, 56, 61, 64, 78
רבי נחמן (ברסלב), 47, 48
רבי נתן (נתן), 47, 48
רביץ, אברהם, 217, 218
רוקח, הרב אהרן (הרבי מבעלזא), 35
רוקח, הרב יששכר דב (הרבי מבעלזא), 36
רוקח, מרדכי, 35, 36
רלב"ג, יצחק, 310
רנד, שולי, 119, 267, 268

ש

שאלזון, חיים, 44, 254
שוואקי, יעקב, 99, 268
שטיינמן, הרב אהרן יהודה לייב, 53, 65, 66,
87, 102, 124, 208, 218, 226, 229,
230, 231, 233, 250, 289, 340

מינץ, בנימין, 215

מקלב, אורי, 218, 220

מרקוביץ', הרב שמואל, 233, 234

נ

נרל, הרב גדליה, 71

נוישטט, איטה, 305

נתניהו, בנימין, 65, 104, 138, 220

ס

סולוביצ'יק, הרב חיים, 68

סולוביצ'יק, הרב יוסף דב, 68, 69, 310

סולוביצ'יק, הרב יצחק זאב הלוי, 68, 102

סולוביצ'יק, הרב משה, 70

סרנא, הרב יחזקאל, 65

ע

עדס, הרב יהודה, 92

עזרן, יוסף, 218

עמאר, הרב שלמה, 88, 229, 342

פ

פיינשטיין, הינדה, 70

פינקל, הרב נתן צבי (הסבא מסלבודקה), 65

פירון, שי, 294

פירר, אלימלך, 167, 203

פישר, הרב בני, 203

פלסנר, יוחנן, 194, 196, 244, 328

פנחסי, רפאל, 218

פרוש, מאיר, 218

פרוש, מנחם, 215, 218

פרי, יעקב, 194

פריד, אברהם, 99, 266, 267, 268

פרץ, הרב יצחק, 86

פרץ, יאיר, 218

פרץ, יצחק, 85, 86, 218

שך, הרב אלעזר מנחם מן, 22, 23, 49, 62,	שנקר, בן ציון, 39, 265
65, 66, 68, 70, 72, 85, 86, 92, 93,	שפירא, הרב מאיר, 76
101, 102, 123, 148, 155, 166, 168,	שרון, אריאל, 12, 104, 105, 220, 329
201, 210, 216, 217, 218, 228–232,	שרלו, הרב יובל, 310
250, 289, 316, 322, 330, 331, 337	
שמידל, הרב דוד, 53	ת
שניאורסון, הרב מנחם מנדל (הרבי מחב"ד),	תלמוד, יעקב, 39, 265
49, 50, 137, 289, 332	

מעבר לכביש או בשכונה סמוכה מתנהל לו כמו ביקום מקביל העולם החרדי. הקרבה הגיאוגרפית אינה מסייעת לתחושה שרבים שותפים לה, שמדובר בעולם ארכאי המתנהל בזמן עבר. ואכן, סולם הערכים של החרדי זר לתרבות המערבית והליכותיו אינן נהירות כלל לישראלי הפוגש בו ברשות הרבים.

מיהם החרדים? מדוע הם נמנעים מללמד את ילדיהם מתמטיקה ואנגלית? מהו טיב יחסם למדינה ולמוסדותיה? מה עומד מאחורי המחלוקת העזה המפלגת את הרחוב החרדי? כיצד הצליחה קבוצה קטנה יחסית בציבוריות הישראלית להפוך לבעלת כוח פוליטי כה מכריע? האם כל החרדים נדרשים ללמוד תורה מסביב לשעון? מהם השינויים המעמדיים שחוות נשות המגזר?

שחור כחול-לבן הוא מסמך ראשון מסוגו, המבקש לתרגם את השפה ואת עולם המושגים החרדי באופן שיסבר את אוזנו של כל ישראלי. הוא מתאר את כל קשת הגוונים החרדית, את מסלול החיים ואת מעגל השנה הייחודיים לקהילה, ופורש את האידאולוגיה המכתיבה את אורח החיים הנוקשה. בנוסף, הספר דן באופן מקורי ועדכני בפוליטיקה החרדית ובמשברי ההנהגה, התרבות והכלכלה, כמו גם בהתפתחויות הדרמטיות של העשור האחרון המעצבות מחדש את דמותו של החרדי הישראלי.

ד"ר חיים זיכרמן, יליד שנת 1979, הוא עורך דין מומחה למשפט ציבורי ואזרחי, מרצה למשפטים בקריה האקדמית אונן, חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ומכהן בוועדות שונות העוסקות במדיניות הממשלתית ביחס לחברה החרדית. את דרכו בעולם הישיבות החל בגיל שש-עשרה בישיבת בית מתתיהו בבני ברק, הנחשבת לאחת מישיבות העילית הליטאיות. כדובר שתי השפות - ה"חרדית" וה"ישראלית" - הוא בוחן לאורך השנים את החברה החרדית ואת התמורות הפוקדות אותה.

ידיעות אחרונות • ספרי חמד